JOSIP
HORVAT

ANTE STARČEVIĆ

ANTE STARČEVIĆ

JOSIP HORVAT

ANTE STARČEVIĆ

KULTURNO-POVJESNA SLIKA

ZAGREB 1940

Izišlo u nakladi

ANTUNA VELZEKA
ZAGREB, BULIĆEVA 12

mjeseca lipnja 1940 godine

TISAK „TIPOGRAFIJE" D. D. ZAGREB

»Ja znanost života štujem, a za drugo sve skupa ni malo nemarim.«

Ante Starčević

»... kao što prilično znam, da i time postajem mrzak; ali upravo to je dokaz da govorim istinu, te da je u tome moj zao glas ...«

Plato: Apologija, I., 10.

Z A V I Č A J

Stoljeća su ure života jednoga naroda. Sat ljudskoga života sam po sebi može biti potpuno besmislen; tek u nizu ura kroz dugo razdoblje otkriva se život kao nešto što ima smisao, pravac, cilj. Isto je i s narodima. Život im je vječna mijena, koju zapažamo, spoznajemo tek u mjerilu vijekova.

Ritam gibanja povjesnih sila, — njih stvaraju ideje vremena, mogućnosti snage ljudske volje, pa onaj umnožak jakosti duha i društveno-ekonomskih potreba koje nazivljemo političkim težnjama, — sve to u različita razdoblja uz svojstva domovinskoga tla, njegov oblik, klimu, plodnost oblikuje sudbinu naroda i njegov značaj, a po tome i pojedinca čovjeka. I neprekidno se u narodu i pojedincu bije boj izmedju prolaznoga i trajnoga, prolaznim historiskim strujama odupire se ona stalnost, koju tvore povezanost čovjeka i rodne zemlje.

Ni dva lista iste grane nijesu posvema pojednaka. Apsolutna jednakost ne postoji u prirodi, ona je tek produkt ljudske misli. Život je vječno nadbijanje i uskladjivanje raznolikosti. U raznolikosti ogranaka krije se životna snaga jednoga naroda, uvjet njegove prilagodivosti različitim prilikama. U razvitku naroda svak ogranak, svaki sloj njegov ima svoju funkciju i svoju povjesnu, životnu misiju.

U tisućljetnom životu hrvatskoga naroda pojedini njegovi dijelovi-ogranci, a isto tako i pojedini društveni slojevi imali su i izvršili su svoj posebni zadatak u vremenu. Vodstveni razred onoga ogranka Hrvata, koji je u seobi na jug zasjeo izmedju Zrmanje i Cetine, stvara zametak čvrste državne organizacije, oblikuje političku ideju naroda, postepeno ukrijepljuje narodni posjed do toplih morskih žalova i do Drave i Dunava. Pet vijekova poslije, nakon velikoga svjetskog kulturno-političkog potresa u XI. stoljeću, koji ruši prvu samostalnost države Hrvata, teško pristupačni krajevi zapadne

Bosne primaju njezinu i političku i kulturnu ostavštinu, da je poslije tri stoljeća, u novom povjesnom ciklonu, bujicom bjegunaca predaju sjeverozapadnima dijelovima hrvatske zemlje.

Počinje nov odlomak života Hrvata, nov njihov ogranak i postepeno nov društveni sloj dolaze pred novu zadaću. Zadatak je tragičan i sudbonosan — o njegovom riješenju ovisi ni više ni manje nego opstanak hrvatstva. S Istoka bije silan politički orkan. Osmanlijska moć udara na Zapad, hrvatska zemlja postaje europsko bojište. Svako desetljeće u nesuzdrživim ofenzivama turska sila grabi i ništi po nov komad hrvatskoga područja, iskorjenjujući njegov živalj, pretvarajući te ulomke hrvatskoga tla u ničiju, a to će reći u svačiju zemlju. Stotinu godina poslije razboja na Krbavskom Polju, gdje 1493. gine vrhovni sloj hrvatskih plemena, na Korani već leži krajnja sjeverozapadna granica udarne sile osmanlijskoga carstva. A samo dvadesetak kilometara zračne linije Kupa je izdubila svoje korito: tu je krajnja sjeverozapadna granica političke Hrvatske! Samo još jedan pritisak, jedan udar — i hrvatska zemlja presječena je na dvije pole, prekinut je narodni slijed, prijeti da se tu ne stvori nova, najkobnija pruga ničije, u budućnosti svačije zemlje. Ako se to zbude, tko zna hoće li ikad taj kraj posljednje veze sjeverne i južne Hrvatske ostati zemljom Hrvata?

Taj udar, koji bi vjerojatno za uvijek razorio etnički kontinuitet južnih i sjevernih Hrvata, razdvojio narodne snage i razlučio zajedinstvo sudbine, u posljednji čas je suzbijen: spašeno je teritorijalno jedinstvo Hrvata. Taj zadatak izvršila je hrvatska Lika.

Vidljivo se to nije odigralo u jednom času, jednom danu ili godini. Kobno hrvanje traje gotovo tri stoljeća: od krbavske katastrofe pa do svištovskoga mira 1792. kad hrvatska zemlja dobiva svoje trajnije političke granice u kojima će dočekati svoj novi vijek. Naraštaji izgibaju, mijenja se sudbina njihovih društvenih slojeva, obranbenu zadaću preuzimlju od feudalnih mogućnika osirotjeli, poseljačeni odvjetci starih plemena, ali zadatak ipak je izvršen: Lika spašava uvjete za daljnji život narodne ideje Hrvata, održaje njezin teritorijalni, politički i kulturni kontinuitet, predaje ideju životu sjeverne Hrvatske,

koji, zaodjevši je u oklope sredovječne latinštine i pravica stališa i redova, spasava joj srce, njezin životni elan.

Kad putnik krene Likom na jug, od Ogulina ga uporno prate planine sa zapada. Ni danas nijesu pitome; obrasle ih guste mrke šume, iz obronaka provіruju kraske stijene osebujnih oblika sveudilj se penjući iz zeleni da konačno poput neprelaznoga bedema zatvore obzor svojim neprekidnim lancima, za kojima se za bistra dana ukazuju uvijek nove gromade litica. To su obe Kapele, prednji istočni bastioni velebitskoga masiva. Te su planine dale ličkim Hrvatima uporišta da suzbiju osmanlijsku najezdu. Sama se zemlja udružila s ljudima da zakrči put osvajaču: ogranci Kapele i Velebita granica su gdje je zaustavljena protivnička ofenziva.

Lice te pozornice najdramatičnijega dijela hrvatske prošlosti jamačno se nije mnogo promijenilo kroz duga stoljeća otkako su ljudi hrvatskoga plemena Mogorovića, gospodari drevne ličke župe, poveli svoj prvi okršaj s osmanlijskim prethodnicama. Istina, povjesni spisi govore o zamjernom blagostanju i kulturnim dobrima sredovječne Like, ali priroda je jača od djela ljudskih ruku, ona uvijek nastoji svemu vratiti svoj biljeg. Na strateškim visovima još stoje mnogi ostanci podora nekadašnjih tvrdih gradova, a narodna pjesma zapamtila je da ih je bilo sedamdeset i sedam, svakako vjerno svjedočanstvo njihove brojnosti; gdje su nestali, sačuvalo im se ime, lička zemlja puna je humaka, koji nose naziv »Gradina«. Zna se da su ti nestali tvrdi gradovi čuvali djela uljudbe svoga vremena; kad je nakon uzmaka osmanlijske vlasti senjski biskup Glavinić početkom XVIII. stoljeća prvi puta posjetio novostečene dijelove svoje biskupije, još je nalazio brojne tragove stare kulture: umjetnički izradjene kamenite dovratnike i okvire prozora, ostanke fresko-slikarija, mozaika, pa brevire, po predaji štampane u ličkom gradu Kosinju. Ali ti gradovi izvršivši svoju dužnost, nestaju kao mrtva suvišnost, kao i mogućnici, koji su ih gradili. Ostale su, sve više se množeći, drvene izbe, domovi puka. Ti domovi puka jamačno su danas isti kao i prije tristagodišnje borbene obrane, danas kao i onda planina im daje gradju, klima i potreba odredjuju oblik. Poteško je oku zapaziti ih iz daleka, još i danas kao da se kriju pred nekom opasnošću podalje od puteva. Ta

naselja ne mijenjaju opće slike kraja, koji je sačuvao svu svoju djevičansku prvobitnost.

Velebit je suveren gospodar života Like. Deset kilometara ptičjega leta dijeli ličke obronke od mora, ali Velebit zadržaje svak njegov topli dah; dugotrajni duboki snijezi svakog proljeća hrane bujice što ugrožavaju rijetke plohe plodne zemlje; njezin prirod nedovoljan je za život, sitna stoka, ovca i koza, koja pase planinske proplanke hrani i odijeva žitelja Like, danas jednako kao i kroz prošle vijekove. Hrana i nošnja uvijek su tu isti; sir i mlijeko, katkad janje, u zimskim mjesecima usoljeno, nadimljeno svinjsko meso, uz kupus i pasulj i puru hrane Ličanina, koji se danas odijeva kao i oni njegovi praoci, prvi borci s osvajačima s jugoistoka. Ovčji kožuh, ljeti s runom unutra zimi spolja, tkivo domaće predje danas kao i jučer odijeva Ličanina, koji se pokriva prastarom plitkom crven-kapom, po obliku i ukrasu ornamenta baštini prasjedioca ovoga kraja, predhistorijskih Japoda, a obuva se opancima jednako kao stare vojske; s ovu i s onu stranu fronte u svima vojnim pripremama, kako svjedoče pismeni dokumenti, opanci su uz »jiliš« (jelo) i naravski oružje, najvažniji dio vojne opreme. I jedno i drugo vojno vodstvo u svojim mobilizacionim dispozicijama uvijek spominju opanke, kao primjerice izvještaj nekog informatora senjske komande iz 1557. o osmanlijskim vojnim pripremama: »Baša bosanski i Malkoč jesu 8 tisuć ljudi popisali i zapovidali, da stoje pripravni, dočim im se zapovi i vsaki dvoje opanke da ima tr jiliša za 10 dan.«

Krutost klime i oporost zemlje oblikuju tu čovjeka. Vječan je borac s prirodom, u borbi mora osvajati opstanak; vjekovna prirodna selekcija uzgojila je krepak stasit trijezan soj, sve što je slabo sam život pokosi. Strani uticaji teško prodiru kroz ličke planine, a kad i prodru, lički ih Hrvat nepovjerljivo, oprezno prima. Novo mu je uvijek donosilo zlo i zato je vjeran svojoj starini potsvijesno ćuteći da se je po njoj održao. U časovima pak kušnje drži se planine — ona ga je uvijek spasila i održala.

Još danas je moguće u stopu slijediti hrvanje, uzmicanje i održanje hrvatskoga življa u Lici. Etnografija, jezikoslovlje, govor zemljopisnog nazivlja pouzdani su provodići na tom

putu. Dramatična je njihova riječ, otkrivajući neslućene posljedice ratnih i političkih zbivanja po narodnu sudbinu, objasnjujući istodobno po koju tu crtu značaja ličkoga svijeta. Svak i najsitniji podatak govori o upornom, prečesto bezizglednom hrvanju starih ličkih Hrvata za komadiće zemlje po kojoj su živjeli. Medjaši tih hrvanja nada sve odaju kako su ti borci bili svjesni da je svaka brazda koja predje u tudje ruke nepopraviv gubitak za narodnu cjelinu; taj osjećaj uzgojile su u njima tradicije njihovoga plemenskog sustava, protiv toga bore se oni i svojim zakonima i svojim životima. A govore nam i o onoj vrhovnoj tragici borca kad se u spoznaji svoje slabosti mora ojadjene duše odlučiti na bijeg s rodnog ognjišta.

Svaka historijska oluja ostavila je tu po koji razoran trag u živom narodnom tkivu. S pojavom feudalizma prvo se počinje mrviti etnička cjelina. Feudalna gospoda, uzvisivši se u moći nad svoju dojučerašnju plemensku braću za sačuvati svoje probitke stvaraju svoju posebnu oružanu silu. Tu im mogu dati prvenstveno došljaci, profesionalni ratnici, njih upravo traže i naimlju feudalna gospoda, jer samo stranci bez veza s pukom bit će njima posvema odani, moći će nadzirati i držati na uzdi domaći živalj suprotan feudalnoj vlasti. Knezovi Krčki, pozniji Frankapani, postavši gospodarima dobroga dijela Like uzimaju stoljećima u svoje službe kojekakve došljake, ali prvenstveno Vlahe, odvijetke romanskih starosjedilaca. Kroz vijekove ti se Vlasi od nomada-stočara prometnuli u vojnike-plaćenike, koji bez stalnog doma traže uvijek nove gospodare, novo zaposlenje. Poprimili su ti Vlasi u stoljećima hrvatski jezik i katolički obred: tek po obličju razlikuju se od plavokosoga, modrookog slavenskog Hrvata, ovaj ih po boji njihove puti nazivlje »Crnim Vlasima, Morovlasima«. Te »hrvatske Vlahe«, »dobre Vlahe u Hrvatih« kako ih nazivlje jedna glagolska isprava iz početka XV. stoljeća, počinju knezovi Krčki naseljivati oko nekih svojih tvrdih gradova, uporišta svoje vlasti u doba, kad se zametnu frankapanska borba s kraljevskom moći. Ta naseljivanja, kasnije i prebjega, uskoka i drugih Vlaha traju kroz dva stoljeća. Još u XVII. vijeku Frankapani naseljuju tako svoje četnike, podjeljujući im privilegija i različita dobra; 1601. darivaju

svoj posjed Gomirje za manastir pravoslavnim monasima, stvarajući malo vjersko-kulturno središte za te vojnike-naseljenike. S vremenom će se ti naseljeni došljaci sasvim izmiješati s pučanstvom, dati domaćem življu tek mjestimice tamniju put, crno oko, nemirniji temperamenat. Ali ti novi naseljenici, prvi nanos stranog etničkog elementa na području ličke Hrvatske prvenstveno su službenici svojih gospodara, živu po svojim običajima, nijesu zalijepljeni za zemlju, svakako su im strane tradicije većine pučanstva; u budućim borbama zato tvore prečesto točke najmanjega otpora.

A te borbe već su na domaku. Polovicom XV. vijeka približuje se osmanlijska najezda, počinju velike seobe. Nose ih dogadjaji i te seobe postepeno djelomice mijenjaju etničku sliku ličke zemlje. Nakon pada Bosne val bjegunaca plavi cijelo zapadno i sjeverno hrvatsko područje. Val dolazi, val prolazi, a strava vidjenoga i proživjeloga cijepi u smućene duše žudnju za čim većom sigurnošću, pod svaku cijenu. Malo je tih prvih bjegunaca iz Bosne zaostalo u Lici, i tu se već osjećaju nesigurnima, idu dalje, a ostavljaju za sobom u ljudstvu nemir neizvjesnosti. Onda slijede jedan za drugim direktni udarci. Ljudi hrvatskih plemena se odupiru, ustupa se protivniku kus za kusom plodne zemlje, uzmiče se od huma k humu, od ravnih polja sve više prema planinama, a to znači u sve teže životne uvjete. Mnogi predvodnici malakšu, što ne izgiba, iscrpeno napušta rodno tlo; uvijek i svagdje u ratovima uzmiču prvo imućnici, nepokretno blago pretvara se u pokretno, prodaju se stare plemenščine, spašava život i zlato. Ostaju oni najizdržljiviji, a jamačno i najsiromašniji, najbijednija braća u plemenu, koja nijesu ni u vječnom četovanju mogla mnogo izgubiti; zadovoljni i s oskudicom zadržavaju se u nepristupačnijim gorskim krajevima. Ti ubogari, ali na svojoj sirotinji, u rodnim gorama stvarno su spasili ovu zemlju rodu. Veliku, odlučnu pomoć pružile im šumovite planine; u gorske klance ne mogu velike vojske, a s malim četama, izvrgnutim zasjedama, branitelji obračunavaju u stalnim guerilskim okršajima držeći pozicije. Jezikoslovlje otkriva nam kako su bile zamašite te kobne seobe; sačuvani pismeni spomenici Like i Krbave iz XVI. vijeka utvrdjuju da je cijeli taj kraj govorio čakavskim narječjem; pod krai XVI. stoljeća čakavština se u Lici gubi, bjegunci nose sa sobom svoje narječje, sklanjaju se u primorske strane, u Gorski Kotar, čak u jugozapadnu Madžarsku. Za sobom ostavljaju pustoš, sve šire pruge istočne i dobrim dijelom središnje ličke zemlje postaju stalnim bojištem, ničijom zemljom.

Zatišja u borbama moguće su sudbonosnija za budućnost zemlje od samoga ratovanja. U zatišjima s jednu i s drugu stranu fronte koncentriraju se nove snage; dolaze okupatori, naseljuju se sveudilj novi nanosi ratnika-čuvara nestalnih granica. Miješana su čeljad ti novi došljaci, ratni vihor sabrao ih sa svih strana. Dobar dio prethodnica osmanlijskih vojski su Martolozi, većinom takodjer Vlasi, potomci romanskih starosjedilaca Balkana, profesionalni ratnici, kojima se milom ili silom pridružio iskorjenjeni elemenat iz svih krajeva Bosne, Srbije, Makedonije, našavši u vojničkom zvanju jedinu moguću egzistenciju. Na drugoj, kršćanskoj strani fronte zbiva se isti proces. Vojska hrvatskih plemena se prorijedila; kršćanska Europa shvaća odlučnost hrvatskoga ratišta, odlučuje se za intervenciju, šalje pomoć u materijalu i ljudstvu. Hrvati primaju tu intervenciju, biraju Habsburgovca sebi za vladara upravo za cijenu te intervencije. I tu na ovoj strani fronte unajmljuju se najradije profesionalni ratnici, oni, koji imaju iskustvo u ratovanju s osmanlijskom vojskom. Od Klisa preko Senja do ličke fronte teče struja »uskoka« ratnika-bjegunaca iz Bosne i Hercegovine a i njihovog zaledja. I ti Uskoci su etnički mozaik, a jezikoslovje otkriva nam pute njihovih seoba; uskoci-katolici, porijetlom iz Hercegovine nose sa sobom i održaju štokavsko-ikavsko narječje. Uskoci iz Bosne, po vjeri istočnog obreda donose štokavsko-ijekavsko narječje. Kroz podrug stoljeća slika pučanstva Like stubokom se izmijenila.

Strategijske situacije odredile su mjesto i opseg tih naselja. Strategijske situacije opet su posljedica oblika tla, omjera snaga i one nepoznanice, koja se zbirno nazivlje bojna sreća, a koja je zbroj fizičke izdržljivosti i duhovnog raspoloženja boraca, bojne vještine, vrsnoće oružja i — slučaja. Svaka vojska nastoji napredovati najpovoljnijim terenom, ravnima, pristupačnim prilazima uz vode, cestama. Bilo je tako i kod osmanlijskih ofenziva u Liku i Krbavu; ravna polja,

prelazi, sva područja s lakšim pristupom postaju bojišta i pretvaraju se postepeno u ničiju zemlju, poznije područje za nova naseljivanja. Današnja etnografska karta ličkoga područja prilično točno otkriva taj proces: hrvatski živalj zadržao je osmanlijsko prodiranje u planinskim predjelima, Kapelama i Velebitu, na tom tlu ostao je u punoj svojoj etničkoj čistoći; ravni i doline morao je podijeliti s novim naseljenicima.

U doba kad se vrši naseljivanje, izmedju hrvatskih starosjedilaca i došljaka nema još izrazitih nacionalnih razlika. Postoje svakako razlike u tipu, običajima, narječju i u vjeri. Jedno su Hrvati, potomci plemena, drugo došljaci, koje Hrvati skupno nazivlju Vlasima, bez obzira na to, da li su to zaista potomci romanskih nomada i ratnika ili slavenski došljaci iz južnih krajeva. Postepeno se etničke razlike medju njima ublažuju novim rodbinstvom, zajednicom načina života i interesa; ali ostaju, sve jače se naglašuju razlike vjerske — vjerska, odnosno crkvena pripadnost odredjuje buduću nacionalnu pripadnost, koja se kristalizira u XIX. vijeku; u drugoj njegovoj polovici gube se i posljednji »pravoslavni Hrvati«, kakvim se na pr. u mladim danima svojima osjećao još Augusta Šenoe pobratim Bude Budisavljević. Bilo je naravski i naseljenika-ratnika, stranog etničkog porijetla, koji su se sasvim pohrvatili; frankapanski kapetan Francol naseljuje u prvim godinama XVII. stoljeća u kršu nad Senjom, Ledenicama i Novim Vlahe Krmpote, koji su došli negdje iz gornjih hrvatskih strana, a koji su kao katolici postali po osjećaju narodne pripadnosti Hrvati.

Područja, koja danas u Lici i njezinom prizemlju nastavaju Srbi, stara su bojišta, njihove sjeverne i zapadne granice medje su otpora hrvatskoga protiv Osmanlija. Od Krbavskoga polja, gdje se zbio prvi razboj Hrvata, i Ličkoga polja, povoljnog područja za vojničko napredovanje, naselja Srba u Lici idu uvijek komunikacionim linijama dolinskima od Perušića, Kosinja na Gacko Polje uz Brlog, Brinje, Modruš, Plaški sve gore do starih frankapanskih uporišta Vrbovskoga, Severina do Kupe, gdje mjesto »Bosanci« imenom svojim bjelodano otkriva porijetlo novih stanovnika; u planinskim naseobinama stoljećima su čiste katoličke župe, naselja su to potomaka starih plemenitih Ličana.

Od Krbavske bitke 1493. do osmanlijskoga poraza pod Bečom 1683. traje hrvatska defenziva u ličkim planinama: proždrla je cijele naraštaje nekadašnjih plemenitih ljudi ličke župe, slomila feudalce Zrinske i Frankapane, učvrstila vlast austrijskih generala; nestale su stare institucije hrvatske, na njihovo mjesto došao sistem graničarski. Veliki obrat lički svijet dočekuje s mnogim nadama; još prije odluke pod Bečom Ličani pod vodstvom popa Matije Mesića počinju udarati na krajnjem desnom krilu velike europske fronte; Brinjani i Otočani prelaze u navalu; jedanaest godina traje to četovanje, koje udružuje poslije tri stoljeća u zajedničkom naporu ličke Hrvate s njihovom prekovelebitskom braćom pod vodstvom »hajduka« Stojana Jankovića i Ilije Smiljanića, dok fratar Luka Imbrišimović vodi borbu za oslobodjenje Slavonije, sve dok pobjedom princa Eugena Savojskoga kod Sente nije konačno skršena osmanlijska snaga. Oživjeli su opet ciljevi hrvatske sveukupnosti, formulira ih Senjanin Pavao Vitezović gradeći prvi moderni program hrvatskoga nacionalizma, a kad ban Nikola Erdödy u pismu zagrebačkom biskupu Borkoviću veli »mene srce v Bosnu vleče«, tumači žudnje svih tadašnjih boraca. Mir u Karlovcima 1699. donosi Hrvatima razočaranje; ne obistiniše se snovi o oslobodjenju ma i dijela Bosne, drevne hrvatske zemlje, »Turske Hrvatske«; po mirovnim utanačenjima moraju Hrvati odstupiti i osvojena uporišta s desnu obalu Une i Save: Kostajnicu, Dubicu, Jasenovac, Gradišku, Doboj, Bosanski Brod, čak i dio Srijema. Ali Lika i Krbava konačno su oslobodjene osmanlijske vlasti. Turaka tu stvarno nije ni bilo, poislamljena bosanska vlastela i njihovi podložnici bili su tu gospodari. Pop Matija Mesić cijele rodove, kuće Šabanovića, Mesića, Asića, Plišića, Čanića, Krekovića, Murgića, Kasumovića, Hećimovića, Turića i t. d. vraća katoličanstvu i hrvatstvu.

Svaka ideja borbe ima i svoje praktično, materijalno naličje. I ratnici Mesićevi i lički sinovi oficiri u službi austrijske vojske vjeruju da će im oslobodilački rat donijeti idealni materijalni probitak to će reći vratiti njihovu djedinu, na koju osjećaju da imaju pravo, na pravu koje su njihovi praoci izabrali Habsburga sebi za vladara. Pamćenje o njihovom porijetlu nije ugaslo, znaju svoja nekadašnja imanja,

koja im pripadahu po pravu pripadnosti starim plemenima, mnogi još čuvaju stare isprave dokaze prava vlasničtva.

Ali oslobodjena Lika izmijenila je samo tudje gospodare. Novo stečeno područje dolazi pod vlast dvorske komore odnosno habsburških generala, koji stoluju u Karlovcu. Radja se mahom spor, koji će kroz gotovo dvjesta godina dominirati cijelom problematikom hrvatskoga života, i političkoga, i kulturnoga i ekonomskog i društvenoga: spor o ujedinjenju Vojne Krajine s banskom Hrvatskom. Akcija pokret za ujedinjenje oslobodjenih krajeva s banskom Hrvatskom, koja se akcija čas slabije, čas jače manifestira u zaključcima i peticijama hrvatskoga sabora kroz XVIII. i XIX. stoljeće, diktira kao reakciju politiku habsburškoga generalata; njemu nije u interesu jačanje hrvatskoga elementa u proširenoj krajini ni na južnim granicama carstva; kad se vrši popis zemlje u oslobodjenim krajevima, tendenciozno se stavljaju pitanja o vlastnicima zemlje iz predosmanlijske vladavine; težak je tu odgovor i habsburška vlast na preostale puste zemlje namjerice nastoji naseliti nehrvatski živalj. Tako primjerice 15. VII. 1714. gradački »hoff-kriegs-rath« šalje izričitu uputu »an herrn Josephen grafen von Rabatta, erb land-stahlmeistern« da naseli na osvojene zemlje dvjesta osamnaest obitelji »der orientalischen Griehischen Kirchen aus der Türkhey...« Došljake se mami dobrim plaćama i zemljom; odredjeno je »jednom kapetanu 100 forinti, 156 jutara oranica, 34 jutara livade; zastavniku 32 forinta, 49 jutara oranica; 11 jutara livade; pješaku 16 forinti, 18 jutara oranica i 4 jutra livade«. A hrvatski svijet tim je postupkom duboko povrijedjen u svojem drevnom pravnom shvaćanju o ošastnoj zemlji, koja ima pripasti pripadnicima plemena a ne strancima. Kroz dva decenija radi zemlje traju u Lici bune; uzalud na pr. Brinjani, glavni suborioci Mesićevi, vape: »... vavike mi Hrvati jesmo glave gubili za obranu svete vere kršćanske i vazda mi sami vas konfin (granicu) čuvali i stražili jesmo, u komu je konfinu bil ovai disputani (sporni) Veliki Glibodol, koga smo mi orali, kosili, držali, dokle pred četrdesetmi leti jednih sto kuć vlaških je iz Turak pod krilo cesarsko uskočilo. Te su Vlahe gospoda naselili i u Dabrih i u Glibodolu, ča mi za tada, budući nas manje nego sada za polovicu i da krajina

jača bude, jesmo dopustili bili. Pred petnajstimi leti je prošlo iz Dabra od tih Vlahov već okolo 70 kuć, tako da jih sada ni nego 30 kuć, tih trejset kuć jesu sve odašaste zemlje svojimi velikimi dari od gospode dobili...«. A kad bi žalbe ostale bez uspjeha, kad se počela uvoditi njemačka vojnička uprava, narod se diže na bunu, u krvi pogibaju predstavnici tudjinske vlasti. Ni dokazi o pravu vlasničtva na starim pergamenama nijesu imali uspjeha. Vinko barun Knežević, austrijski general, odvijetak roda stare plemenite Like u svojima memoarima iznosi svu bezobzirnost habsburške uprave u oslobodjenim krajevima. Javljali se ratnici, potomci starih rodova s ispravama, dokazima o posjedima iz predturskog vremena, ali kako svjedoči Knežević, Feldzeugmeister i Commandierender Beck u Karlovcu varkom oduzima tima ljudima plemenske listove pod izlikom da ih mora potvrditi — stvarno spaljuje sva ta dokazala hrvatskoga posjeda u ličkoj zemlji. Cijela lička zemlja postaje vlasničtvom carevim, a potomci slobodnih plemenitih Ličana kao i naseljeni došljaci habsburškim krajišnicima, koji uz cijenu svoje krvi dobivaju zemlju samo na uživanje i to onako, kako im carska vlast odredi.

Kroz slijedeću stotinu godina, od 1702. do 1803. muče tu jadnu zemlju eksperimentima organiziranja. Ništa manje ni više nego trideset organizacionih sistema okušano je kroz jedan vijek u Vojnoj Krajini, kojoj je Lika najveći i najvažniji dio. Krajišnik-Ličanin ima neograničeno samo jedno pravo: umrijeti za cara — drugojačije kako to svjedoči najvjerodostojniji povjesnik Krajine Og. M. Utiešenović »na svakom je koraku izvrgnut samovolji vojničkih predpostavljenih svakoga stepena«. Upravni sistemi, koje nameću Lici, jedan je krući od drugoga, a svima je tek jedan cilj: učiniti zemlju što plodonosnijim uzgajalištem vojnika. Taj cilj odredjuje svaki i najsitniji detalj uprave. Namjerice se zemlja ostavlja na razini sredovječja, ograničuje sloboda naobrazbe, osujećuje svaki ekonomski napredak u koliko nije u interesu bojne sposobnosti Krajine. S teškim zaprekama napreduje učvršćivanje toga sistema. Preobilna je baština tradicija da bi ličkog čovjeka mogli sasvim upokoriti. Sama zemlja pomaže njegov otpor. Nemoguće je u Lici kao u posavskoj Krajini stvoriti nova naselja, gdje su ravnalom izravnane ulice, a šestarom odredjena kući-

šta, gdje je cijelo naselje uvijek pod okom i u ruci vojničkih vlasti. Ličkoga Krajišnika ne mogu kao njegove ovce strpati u nove velike torove, da se u njima množi za korist novoga gospodara. Nova vlast uspijeva u Lici stvoriti nakon oslobodjenja od Osmanlija samo jedno novo mjesto sred Ličkoga Polja: Gospić — povisice oko njega s podorima predturskih gradova i kula svima onima, koji u nj dolaze uz put pričaju o starim slobodnijim vremenima namećući vječnu uporedbu. Lički Hrvati i kao Krajišnici ne daju se iz svojih zaselaka u planinama. Pokoravaju se propisima nove vlasti ali zadržavaju svoj vjekovni sistem naseljivanja, onakav, kakav je jamačno nužda stvorila u planini na uzmaku pred protivnikom. Naselja su obiteljska, sastoje od par kuća; ime obitelji daje ime naselju — i kad koji odvjetak roda stvara drugdje novo naselje, daje mu staro obiteljsko ime. Sva ta naselja razasuta po Kapelama, velebitskim obroncima nose obiteljska imena Milkovića, Pavelića, Pavičića, Anića, Salopeka, Vukelića, Rukavina, Tatalovića, Kneževića, Tomljenovića, Miščevića — ima ih ista imena i u Velebitu i pod Ogulinom, u Kapeli i u Ličkom Polju. Toj obiteljskoj zajednici krajiške uprave daju zadružni sistem, stavljaju ga u paragrafe — ali onu uniformnost, koju je u zadružnom životu krajiška uprava uspjela postići u Posavini, u Lici nije dostigla — živi se tu po starom, živa tu je još kronika tradicija u pjesmi što veliča starija i novija junakovanja i hajdukovanja s »udbinskim Turcima«, iz najstarije drevnine živ je tu kult domaćega ognjišta, živi se tu po svojoj hrvatskoj etici junaka i ljudi kruga Ive Senjanina u kultu viteške borbenosti i kršćanskoga praštanja, pobožno čuvaju stari običaji.

Došli su novi mundiri, nove komande, pečalbare Ličanini gradeći nove ceste, koje ne odredjuje interes njihove zemlje, već strategijski obzir habsburške carevine, pod carskim stijegovima ličke regimente siju kosti po svim bojištima Europe. Poslušni su vojaci — ali do stanovite mjere; kad nova vlast prekrši njihove nepisane stare zakone, povrijedi njihovu pravdu, odmeću se u hajduke. I onda kordun za njih ne postoji, probijaju se tamo preko gdje još vlada sultan i spoznaju da su s ovu i s onu stranu granice raja i krajišnici izjednačeni u jadu životnome. Duh revolte koja izvire iz sebesvijesti podavio se u Lici, ali nije nikad sasvim zamro.

Nije prošlo ni sto ljeta otkako se u velikom ratu Lika oslobodila vlasti polumjeseca, stariji ljudi sjećaju se još onih zgoda po pričanju svojih otaca i buna protiv nove vlasti iz svojih mladih dana, kad se opet pokrenuše sile historije, ovaj put na zapadu, ove će iznova kovati sudbinu Like. Dolazi franceska revolucija, napoleonski ratovi, kroz sto ljeta treći barjak zalepršat će u znak nove vlasti nad ličkim poljima i planinama.

R O D

Naselje Žitnik — dva su Žitnika, Veliki i Mali Žitnik, udaljeni jedan od drugoga neka dva kilometra, danas tvoreći jednu općinu sa svega nešto preko dvjesta duša — zasjelo je na desnoj obali Like, u kutu što ga Lika tvori sa svojim pritokom Otešicom. Na drugoj, lijevoj obali rijeke, koja tu brzo silazi prema ravni Ličkoga Polja, od davnine su mlinovi. Ime naselja i susjedstvo brojnih mlinova odaju kako i zašto je to naselje nastalo, kakva mu je bila uloga: od davnine moralo je tu biti zborište žitka i glavna meljava za gospodare i stanovnike ovoga cijelog kraja.

Sa žitničkoga obalnog brijega Like vidi se na jugu nešto niži Gospić. No Žitnik ne spada ni danas još u gospićki krug, ni u upravnom ni u crkvenom pogledu, premda je od njega udaljen tek četiri, četiri i pol kilometara ptičjega leta. Teško se nište veze, koje je vrijeme stoljećima stvaralo, a Žitnik i susjedni mlinovi, premda ih je tek desetak drvenih kuća, jamačno su bili tu vršeći svoju funkciju i onda dok još nije bilo ni traga Gospiću, koji osnova tek habsburška vojna uprava sebi za sjedište kad zadobi ovu zemlju. Nije teško utvrditi gdje su bili gospodari stanovnika Žitnika. Otkako se zna, živalj njegov spada pod župu u Pazarištu, ma da ima donle i preko četiri ure dobra hoda. Gdje je crkva tamo su blizu uvijek bili i politički i gospodarski glavari. A Pazarište — dva su sela toga imena u krajnjem sjeverozapadnom ogranku ličke ravni već podno prvih obronaka Velebita, Gornje i Donje Pazarište, — starije je od Gospića. Pazarište dobilo je tek pod turskom vlašću svoje sadanje ime, održavali se tu jamačno pazari, sajmovi za cijelu okolicu; prije se je zvalo »Zažitno«. Bio je taj kraj u preturško doba sijelo intenzivne kulture pod okriljem Krčke gospode a nastavali ga »plemeniti ljudi Snikravići«; tu su blizu bila mjesta Tribihovići i Okruglane, danas zaselci Aleksinica i Vaganac, kako je utvrdio Šime Lulić u svojoj studiji »Gdje su bila mjesta Tribihovići i Okruglane« u »Ličkom kalendaru« za god. 1938. Tu je ispisan izmedju 1361. i 1387. glagolski brevir, jedan najdragocjenijih starih hrvatskih književnih spomenika, koji se danas čuva u Vatikanskom arhivu. Prevodilac i pisac toga brevira pop Fabijan bilježi kako »v to vrime bihu v Okruglah dobri muži i v Tribihovićih, ki crkvi svoim blagom urešivahu kaleži i rizami, knjigami, krovom i vsaku dobrotu ka pristoji svetoj crkvi.« Sve povisice oko te pazarištne kotline, i bliže i podalje, još danas nose biljege nekadašnjih gospodara toga kraja, kojima se većinom zatrlo i samo ime. Na gotovo nepristupačnoj hridi koja se ispela iz nizine da brani prolaz prema Gornjem Pazarištu, ostanci su pradavnog tvrdog grada Oteša ili Hoteša, dok se sjeverno od Donjeg Pazarišta na oštrom vrhu kriju podori jednog grada Ostrovice. Kroz šumsku dol vodi opet na jug staza do nekadašnjeg grada Bužima — i kudgod oko skrene s bilo kojega vrha zapelo je za položaj jednoga tvrdog grada. Zamršen, smišljen sistem utvrda stoljećima sigurao je gospodarima tih tvrdih gradova vlast nad ovom zemljom; iz braničkule svakog toga grada moglo se vidjeti po dva njegova susjeda, noću znaci ognja, danju dima održavali su medju njima vezu znakova spoznanja — ni zec u Ličkom Polju nije mogao strugnuti da ga ne spete. Od Žitnika na sjever za gorskim bilom su Perušić, Kosinj, a preko Ličkog Polja na istoku nekoć su kočili kao njegove predstraže Budak, Bilaj-grad, Barlete. Taj vijenac tvrdih gradova imao je i šta čuvati, jer tu je i geografsko i političko i ekonomsko srce Like, njezina žitnica. I prirodna je funkcija bila naselja žitničkoga; tu je rijeka Lika još brza, još nije usporila svoj tok niti se razmiljila u bare, voda njezina jamačno tu je vjekovima gonila mlinska kola. I tu se stalno u jesen skupljalo žito, da se poslije meljave otpremi gospodarima u obližnje gradove — danas grobišta nekadašnje plemenite Like. A i poslije kad su uzmakli stari gospodari, a u njihove kule zasjeli novi pod čalmom, žitnički kraj dalje je mlio žito Ličkoga Polja, kao i kasnije, kad su habsburški generali udarili svoj štop u današnjem Gospiću i kad su nekadašnje tvrde kule postale suvišne usli-

jed napretka tehnike oružja i izmijenjene situacije i političke i društvene.

Preko stotinu godina područje, koje obuhvaća današnja župa Pazarište, bilo je pod osmanlijskom vlašću. Nastavaju upravo tu župu sami katolici, čisti Hrvati; prije stotinjak godina, 1846. župa je brojila 2745 duša samih katolika, dok ih je po statistici 1937. bilo 5472 katolika uz 8 pravoslavnih, susjedna je župa Perušić 1846. brojila 4369 katolika i 641 pravoslavnoga, postignuvši u 1937. broj od 6581 katolika i 604 pravoslavnih; župa na sjever od Pazarišta, kosinjska, tek u dvije trećine je katolička, danas kao i pred sto godina, kao i gospićki kraj. Upravo u području župe Pazarišta hrvatski živalj sačuvao se na okupu, održao svoj kontinuitet. Bit će da je osmanlijska okupacija ovdje naglo nadošla, valjda su preko noći pali tvrdi gradovi, moguće ih njihovi gospodari napustili uvidivši jalovost otpora, otišli pokupivši svoj pokretni imutak, dok je njihov brojni siromašniji brat kojega oni učiniše svojim podanikom ostao tamo gdje mu je bilo sve što je imao — zemlja. Taj kraj svakako nije bio za dulje vrijeme područje velikih borbi, nije postao pustoš ničije zemlje, koju će novi došljaci naseliti. A u koliko je i pristizalo još prije osmanlijske okupacije novih boraca koji zastadoše kao naseljenici, mogli su stići samo kroz velebitske prolaze iz primorskih strana, iz senjskoga primorja, gdje se cijelo vrijeme turskoga rata vrzli emigranti profesionalni vojnici iz Hercegove zemlje; ikavsko narječje koje tu učvrstiše i pripadnost zapadnoj crkvi to potvrdjuju.

Veliki Žitnik, kao i sjeverniji Mali Žitnik broji desetak drvenih kuća-koliba; kad je koliba dotrajala, gradi se nova u najbližem susjedstvu — slika naselja kroz stoljeća nije se mnogo promijenila. Koliko se zna od XVIII. stoljeća dva su roda stanovnici Žitnika: Starčevići i Markovići. Nijedan od ta dva roda nije, kao ostali stariji lički rodovi, nadjeo svoje ime naselju, pouzdan znak da je ono starije od njih, ali Starčevići očito su od vajkada bili jači od Markovića. Čunjasto brdo nad Velikim Žitnikom, obraslo dijelom šumom, dijelom pašnjakom, od starine tamošnji narod nazivlje »Starčevićevom glavicom«; nekad, valjda još u predtursko doba, bila je tamo crkvica, danas joj se tek naslućuju tragovi. S vrha toga čunja,

u maloj uvali pod njim stajala je stara kuća Starčevića, puca dalek pogled i na čitavo Ličko Polje i na Velebit; a svaki kamen za koji odatle zapne oko, zaista govori priču vjekova; atmosfera toga kraja zasićena je historijom.

Dva i pola vijeka zna se za Starčeviće u ovom kraju. Po predaji potiču iz Hercegovine, bit će da je neki njihov predak s Kružićevim četama došao pod Senj i s vojničkom službom dospio u Liku. Kad se počelo goniti osmanlijsku vlast Starčevići sudjeluju u toj akciji; dokumentarno je utvrdjeno da je jedan Miloš Starčević 1702. u Pazarištu porkulab ili kapetan-zapovjednik osvojene turske utvrde; jedan pak je Starčević, Filip, bio koncem XVIII. vijeka seoski knez u Žitniku. Onda se počela učvršćivati austrijska uprava, sva je zemlja postala carska a oslobodítelji kao i oslobodjeni postali su svi jednaki krajišnici, carski soldati.

1786. u starčevićevskom Žitniku rodio se prvi Starčević, Šime, kojemu možemo podrobno slijediti život i djelo, upoznati u njemu značajke toga roda, jer te se značajke ponavljaju kod poznijih Starčevića kao što se razabiru i kod njegovih predaka. Već samo ime Starčevića odaje neko starješinstvo u jednom rodu, plemenu u kojemu su se izdigli. Izdigao se očito i Miloš Starčević stekavši istaknuto starješinstvo, koje mu priznaju i predpostavljeni povjerivši mu komandu nad novo stečenom osmanlijskom utvrdom; naočit je svakako čovjek i Filip Starčević kad postaje knezom svojega naselja. Izdižu se jamačno ti Starčevići nad svojima suplemenicima izvjesnima fizičkim i duševnim svojstvima, a moguće su bili predvodnici plemena još i prije dolaska u Liku. Ljudi stiču društvene pozicije borbenošću i ambicijom, sebesviješću, koja ih instinktivno goni naprijed; za to treba jaka volja i izdržljivost. Sve te značajke susreću se kod svih Starčevića, a život i djelo Šime Starčevića u potankosti otkrivaju imanentna svojstva toga roda.

Naravski ne zna se tko je otkrio Šiminu darovitost ni gdje se je školovao. Uprava vojne krajine već je u ono doba ponešto uredila školstvo u Lici, dani otvorenih revolta bili su već prošlost koja se spominjala kraj kućnog ognjišta, ali u glavnom graničari se već više silom nego milom saživjeli s krajiškim sistemom. Moguće je i Šime polazio koju takovu školu nakon prvih nauka kod župnika u Pazarištu, u Gospiću ili u Klancu

sjeverozapadno dobra dva sata hoda od Žitnika; škola je mogla biti njemačka, zadatak joj bijaše u prvom redu stvarati kader graničarskih podoficira; marijaterezijanski režim za Krajinu kao i za vojsku uopće bio je izgradjen velikim dijelom na piskaranju, graničarske regimente trebale su mnogo pisara. S takvom školom moglo se u vojnoj službi na bojištima steći i oficirski čin. Šime očito nije zadržao u dobroj uspomeni tu školu — nije sačuvao baš ni zeru odanosti, a kamo li ljubavi za njemački sistem, a ni za vojnički stališ. Bio je svakako darovito dijete, koje je kao i njegov rod težilo za višim. Ali graničaru bili su zatvoreni skoro svi putevi u slobodan život; habsburška uprava ne dopušta graničaru da se bavi ni trgovinom ni obrtom, u koliko obrt nije prikladan za vojničko službovanje, a pogotovo ne dopušta skok u kakvo slobodno zvanje; carstvo treba soldata i soldata. Ipak, ostao je jedan put u slobodu, isti onaj, koji bješe otvoren i u hrvatskom provincijalatu sinovima neplemićkih porodica: put u crkvenu službu. Šime Starčević postaje svećenik. Gdje je stekao gimnazijske nauke i svršio bogoslovlje, ne može se utvrditi. Senjski biskupi brinuli su se za svećenički podmladak, ali sredstva su im bila oskudna; kroz XVIII. vijek šalju mladiće na odgoj u različite zavode čak u daleki Zagreb i Varaždin, gdje se po podatcima dr. Drechslera neko vrijeme školovao i Šime Starčević, u isusovačkom kolegiju na Rijeci intervencijom kod samoga kralja Karla III. stiču pravo na šest plaćenih mjesta; tek 1806. uspijeva biskupu Ježiću osnovati sjemenište u Senju. Vjerojatno je Šime Starčević bio medju prvim pitomcima toga senjskoga sjemeništa, jer duhovnu službu on nastupa godine 1810. a prvu župu dobiva već 1812. u Ličkom Novom pod Gospićem, odakle ravno na sjever vidi obrise gore nad rodnim mjestom. Šime ukazuje Starčevićima način kako će se osloboditi mrske graničarske službe — svi će Starčevići kroz bogosloviju ulaziti u život. Neki Luka Starčević bit će 1846. župnik u Divjakama u brodskoj graničarskoj regimenti — sinovci Šimini takodjer će istom stazom ulaziti u javni život.

Kad se Šime rodio, Krajina se nalazila izmedju dva rata. Josip II. uostalom jedini od habsburških vladara, koji je pokušao poboljšati prilike u Krajini, ukloniti rak-ranu sistema odijelivši upravu zemlje od vojničke uprave, koju su reformu

njegovi nasljednici odmah ukinuli, poveo je nov rat protiv Turaka, u kojem se ratu svištovskim mirom vratio Hrvatskoj komadić zemlje »Korduna« s Petrovim Selom, Zavaljem, Lapcem, Boričevcem, Srbom, Sretcima, Kupirovim i Vaganom, drevni Cetin i Drežnik s okolišem. Graničarske regimente ne vraćaju se kući, njihove kolone kreću na zapad, u Belgiji, Franceskoj, Italiji čekaju ih nove »lovorike slave« za kojima graničari nijesu previše hleptili. Slijepa odanost graničara habsburškome crnom dvoglavom orlu kroz XVIII. vijek više je legenda nego zbilja; čim su dalje bile te regimente od doma tim češće su bile revolte vojnika; svaki glas o komešanju na granici, okršajima s bosanskim susjedima, koje glasove donose došljaci, popunjenja iz doma, stvaraju nemire u tim graničarskim pukovima pogotovo ličkim. Tek pod kraj života Vojne Krajine u XIX. stoljeću graničarske su regimente besprikoran vojnički stroj.

Dok se Šime Starčević školuje, ratni se dogodjaji razvijaju tempom kakav svijet dosele nije doživio. Još kao djak Šime doživljuje propast Venecije, slom države, koja je u poimanju hrvatskoga svijeta imala vas prestiž velevlasti. Gubi se mjerilo stalnosti i neprikosnovenosti. Povratnici, invalidi, donose i u ličke krše i u primorska mjesta glase o novom vremenu, kad padaju i kraljevske glave i prastare, u gledanju suvremenika, vječne države, kad nestaju razlike izmedju povlaštenih i podvlaštenih, kad svi ljudi postaju jednaki. Graničarske regimente na svojim lutanjima s jednoga bojišta na drugo nijesu ostale netaknute od propagande revolucije. Dumouriez, general konventa upućuje graničarima na belgijskom ratištu proglase sastavljene na hrvatskom jeziku; i na italskom bojištu šire se medju graničarima u njihovoj riječi letaci, u kojima im se dovodi u pamet stara slava njihovoga roda, njegova narodna i čovječna prava, koja im oduze kuća i država Habsburga. Većina je graničarskih vojnika nepismena, tek po koji je podčastnik valjda pročitao krilatice o načelima novog evandjelja revolucije, ali i najsitnije i najsamotnije sjeme jedne ideje prije ili kasnije proklica. Ideje se ne sustavljaju na granicama i frontama, i vas mladi svijet onoga doba postepeno makar u duši, makar samo djelomice na strani je tih novih ideja i onih, koji ih nose. Šime Starčević marljiv je i darovit djak, sudeći

po prvim njegovim nastupima u javnom životu visoko iznad prosjeka. Umije njemački, talijanski, franceski i naravski latinski. Čita u tim svim jezicima razmjerno neizmjerno mnogo, čita očito sve što mu dopane ruku — stare latinske pisce kao i talijanske autore koji pišu o njegovom narodu; pogotovo guta sve što je pisano na hrvatskom jeziku a do čega može doći: pisce iz Dalmacije i Dubrovnika; Kačićev »Razgovor ugodni« očito mu je drugi trijebnik; proučava sve piscemoraliste baroka iz Gornje Hrvatske: Reljkovića, svojega zemljaka Došena, Velikanovića, Kanižljića, Kašića. Ali nijesu mu strani ni moderni pisci — čini se da mu je jedan od tih posebice prirasao srcu, kasnije će ga spominjati u svojim spisima: Jean Jacques Rousseau! Nije teško naslutiti što je katoličkoga bogoslova iz Like privlačilo k revolucionarnom Rousseau-u; bio je to jamačno onaj strastveni krik žudnje za povratkom k prirodi, veličanje svega slobodnog i neposrednog u odnošajima medju ljudima — jamačno je tu Šime Starčević osjetio dijelak stvarnosti života svoje rodne Like; moralo je goditi njegovom srcu, pružati mu zadovoljštinu da je franceski mislilac postavio na piedestal kao ideal društvenosti onu netaknutu ljudsku jednostavnost, koja je u njegovoj Lici još postojala, a koju su stranci gospodari omalovažavali, ismjehivali, prezirali.

Šime Starčević žedno pije znanje. Znanje, kojemu ga naučaju knjige, ali i ono koje mu pruža život. Mozak njegov nije puka spremnica nauka. Rasudjuje o svemu što prima, rasudjuje samostalno i smiono, ne prihvaća slijepo tudje autoritete: Šime Starčević misli svojom glavom. U tadašnjem hrvatskom svijetu, koji stupa na prag svojega novog vijeka Šime Starčević već kao mlad čovjek utjelovljen je kritički duh; duga desetljeća taj će kritički duh ostati i bez druga i bez nasljednika. Ali Šime Starčević ima još jedno svojstvo, kojim se razlikuje od svojih hrvatskih suvremenika na daleko i široko: istančan osjećaj za narodne vrednote, materijalne a nadasve duhovne; u rodnom ambijentu stekao je svu baštinu narodnih tradicija, a naukom stekao spoznaju mogućnosti njihovog plodonosnog razvitka.

Schönbrunnskim mirom 1809. Lika dolazi pod francesku vlast, po treći puta u jednom vijeku Ličani mijenjaju gospo-

dara, zato jamačno primaju tu promjenu s izvjesnom ravnodušnošću. Premda se s austrijske strane, koja pretvara Zagreb u središte protufranceske propagande, nastoji organizirati seobe s područja, koje je potpalo pod Franceze, odziv nije velik. Napoleonski savjetnik Pellenc, koji je vodio u franceskoj Hrvatskoj povjerljivu anketu o raspoloženju pučanstva, u svom je izvještaju ostavio značajne podatke o stanju duhova: »Hrvati su Hrvati, veli on, njima je dovoljno znati da to nijesu prestali biti, svejedno kakva bila vlast kojoj se moraju pokoravati... Veli se da je više Hrvata emigriralo; to je istina; ali ne mislim da je to posljedica mržnje prema novoj vlasti... Treba to pripisati siromaštvu; to je posljedica što je prestala pomoć što su zastali svi radovi ... nije to ni u kakvoj vezi s javnim mišljenjem, ni s odanošću prema Austriji. Nekoliko je mladih ljudi izbjeglo da umakne novačenju. Roditelji tih mladih ljudi, nemajući nikakvoga imutka, pošli su za svojom djecom. Iz Ilirije se prelazilo u Ugarsku isto onako lako kao što se u Franceskoj prelazi iz jednoga departementa u drugi. Tako kratak i tako lak bijeg bilo bi vrlo teško nadzirati i osujećivati. Osim toga ima i posebnih razloga koji prouzrokuju tu seobu. Jedan dio stanovnika ovih pokrajina silazi svake godine iz svojih planina da živi od svog rada u drugom kraju. Kod siromašnog pak svijeta, kojemu je taj način zarade neminovan, još teže je sprečavati te seobe bez povratka. S druge strane bečki je ugovor čini se dao šestgodišnji rok onima, koji hoće prodati svoja imanja i prijeći u Austriju...« Duc de Feltre pak u svojemu izvještaju Napoleonu o stanju u ilirskim provincijama, osvrćući se na pojavu seoba veli: »Jedino sredstvo, koje su do sad upotrebili Austrijanci, s nekim uspjehom da uzbude Hrvate bile su vijesti da se hoće promijeniti njihov poredak. Na taj glas emigriralo je oko stotinu obitelji...« Privrženost starom poretku, koja je bunila Liku protiv habsburške vlasti kroz cijelo XVIII. stoljeće, djeluje uzbudljivo i pod francuskom vladavinom.

Šime Starčević svršava bogosloviju i stiče prvu svoju službu kapelansku pod franceskim režimom. Po cijelom svom naziranju Šime Starčević morao je s mnogo nada primiti novu vlast. Kasnije u stare svoje dane doduše spominje dobra stara vremena kad još »duh franceske sloboščine ovu zemlju ne

bijaše otrovao«, te je »nika kužna magla u Liku udarila«; ali to je ono slavljenje dobrih starih vremena, prirodjeno svim starim ljudima, spominjanje upotrebljeno u jezikoslovnom ratu sa zagrebačkim »Ilirima«. Suradjujući s franceskim vlastima Šime Starčević najbolje je dokazao te svoje nade, koje su neizravno došle do izražaja u sjećanjima na francesku vlast kod Ante Starčevića, o kojoj je potankosti ovaj mogao saznati prvenstveno od svog strica.

Šimine nade nijesu se ispunile i to je jamačno i uzrok razočaranja, koje se kasnije javljaju kod njega. Franceska vlast nije donijela ličkim krajišnicima ono oslobodjenje, koji su očekivali malobrojni lički predvodnici intelektualci kao Šime Starčević — stečena Krajina i za Franceze prvenstveno je idealan vojnički mehanizam, koji preuzimaju u cjelini nastojeći ga samo dotjerati i prilagoditi svojim potrebama: lički krajišnik ostaje što je i bio, promijenivši samo monduru i barjak. Franceski režim stiče stoga više pristaša u okupiranom hrvatskom provincijalu nego u krajini.

Franceski upravnici nose nove reforme, koje nijesu mogle oduševiti patrijarhalni živalj. Do dolaska Franceza Lika, kao i Dalmacija, zemlje su sredovječne u svom gospodarstvu i prosvjetnoj politici. Lika je pasivna, jer je neuka, sredovječno primitivna pogotovo u tehnici seljačkoga rada, a austrijska vlast podržaje tu primitivnost iz svojih vojničko-političkih razloga. Do dolaska Franceza u hrvatskom dijelu Ilirskih Provincija sasvim je nepoznato intenzivno gospodarenje, poglavito gnojenje zemlje. Franceska uprava u Lici kuša uvesti katastar; pokušaj mora izazvati nezadovoljstvo, jer svijet nije spreman za tu reformu, koja je uostalom izradjena za birokratskim stolom bez poznavanja stvarnih prilika i mogućnosti provedbe; obradivu zemlju dijeli se u tri razreda, prema kojima se namjerava odrediti porez, pretežni dio kojega se plaća, kao i pod austrijskom vlašću, radom ljudi i marve. Ali nadasve način provedbe te reforme, kako su ga zamislili franceski upravnici, morao je pobuditi novu uznemirenost u patrijarhalnom svijetu tad nepismene Like: svaki starješina obitelji dobio je knjižicu s popisom jutara, razreda zemlje, svote i rabote koju mora dati državi, broj vojnika, koji mora uzdržavati, konačno broj stoke kojom raspolaže; u knjižicu se

bilježila svaka svota, koju je obiteljska porezna jedinica platila, dani izvršene rabote; koncem godine pravio se obračun. Svaka takva porezna knjižica bila je providjena kopijama, koje se ubirale i iz kojih se sastavljao registar poreznih plaćanja za svaku pukovniju: kapetan svake kumpanije preko poručnika ili potporučnika upravlja stvarno cijelim gospodarstvom, vodi račune, potvrdjuje platež, rasporedjuje rabotu prema odredbama štaba pukovnije na temelju uputa centralne direkcije u Karlovcu; kapetan nadzire upravu kumpanije, odgovoran je pukovniku, koji vidira sve obračune — gospodarski činovnici odredjuju vrst sjemena za sjetvu, dio žitka koji se ima dati u kumpanijsku pričuvu — odredjeni su strogo rokovi nadzora svih upravnih instancija.

Cijeli sistem u svojoj dobronamjernosti bio je kompliciran, tražio velik i besprikoran birokratsko-vojnički aparat, osnivajući se na pismenosti krajiškoga svijeta, koje — nije bilo. Vrijeme moglo bi pokazati rezultate te uprave — samo franceska vlast bila je kratkotrajna. Ali bilo je i dobrih posljedica franceske uprave, koje se zasjekle u pamćenje narodno. U jesen svog života Ante Starčević u svom saborskom govoru u raspravi o zakonu o zadrugama uskrisio je prilike u Lici pod franceskom upravom, sjetivši se očito pričanja svojih starijih, pogotovo Šime Starčevića: »Bez dvojbe, prije kojih 80 godina puk naše gornje krajine, osobito Like, biaše mnogo žestji i vilovitii neg je danas. Dakle što mislite, kroz kakovo je čudo učinjeno, da za nekoliko meseca, dok je onaj puk došao pod francezku upravu i uvek dok je pod njom bio, u dveh pukovniah biaše samo jedan auditor pa ni taj nije posla imao, buduć su nemalo uvek bile prazne sve tamnice, svi zatvori. A dok franceska uprava ode, svaka pukovnia imadiaše herpu auditorah, i sve tamnice, svi zatvori biahu obterpani, pa kradji, razbojničtvu, ubijanju ljudi, batinanju i šibanju nebiaše kraja. Celo otajstvo tih promenah biaše u tom, da za Francezah biaše pravica, nepodmitljivost javnih službenikah, zakon jednak za svakoga i proti svakomu, i ljubav poglavarah za napredak puka. Kasnie se to promenilo . . .«

U jednom je Šime Starčević svakako išao rukom o ruku s franceskom vlašću i to oduševljeno: na području njezine prosvjetne politike. Potreba nameće franceskoj upravi nje-

govanje i promicanje hrvatskoga jezika. I po prvi puta ne samo u životu Like nego u hrvatskom životu uopće pokušava se od strane vlasti zasnovati i provoditi smišljena prosvjetna politika na temelju narodnoga jezika, kojemu se priznaje ravnopravnost s ostalim jezicima tudje vlasti. Javila se prilika kakve nije bilo vijekovima i mladi poletni svećenik Šime Starčević spoznaje sve njezine dalekosežne mogućnosti, postaje njezinim marljivim promicateljem već zato jer i on tu ima svoje posebne ideje; i za njega tu je prilika, tko zna kad će se opet pružiti, da svoje ideje pošalje u svijet, da ih pokuša oživotvoriti. Suradnja Šime Starčevića s franceskim vlastima prirodno se nameće.

Sve osnove Franceza o pridizanju materijalne kulture u novostečenima pokrajinama, pridizanje koje im diktiraju vojnički interesi, trajno se ne mogu provoditi s izgledom na uspjeh dok je pučanstvo tih krajeva zaostalo u prosvjeti. Polazna točka za sve reforme mora biti školstvo. Neslućene se mogućnosti otkrivaju za školsku književnost. Povezanost imena Šime Starčevića s tom prosvjetnom politikom franceskih vlasti ostala je tako snažna i za budući naraštaj, da se Šimi Starčeviću pripisivala i djela, koja vjerojatno nijesu bila njegova. Tako je u Zadru izdan 1807. »kratki nauk ćudoredni vrhu dužnosti čovika, za seljane«, hrvatski prevod franceskoga katekizma, za koji se mislilo da ga je priredio Šime Starčević. Ali te godine Šime Starčević još je bogoslov jamačno u Senju, koji te godine još nije u vlasti franceskoj.

Prvi rezultat suradnje Šime Starčevića je »Nova ričislovnica ilirsko-franceska«, štampana 1812. u Trstu, a izradjena po narudžbi franceske vlasti prema jednoj franceskoj gramatici za Nijemce; Šime Starčević ju je priredio »za potrebovanje vojničke mladosti ilirskih država«. Ta knjiga, prvi udžbenik franceskoga jezika za Hrvate, jamačno nije ni došla do prave upotrebe: kad je izašla, napoleonski režim u hrvatskim stranama bio je već u likvidaciji. No Šimi Starčeviću ta knjiga vjerojatno bila je samo sredstvo da izda jamačno uz pomoć vlasti, na što upućuje podnaslov »vojničkoj mladosti krajičnoj poklonjena«, svoje originalno djelo, u kojem je sabrao sve svoje misli, opažanja, osnove, u koje je uložio svu svoju snažnu ličnost. To djelo je samo jedna gramatika; ali s tim svojim

djelom, koje nosi potpun naslov »NOVA RICSOSLOVICA ILIRICSKA VOJNICSKOJ MLADOSTI KRAJICSNOJ POKLONJENA TRUDOM I NASTOJANJEM SHIME STARCSEVICHA XUPNIKA OD NOVOGA U LICI. U TRSTU 1812. Slovima Gaspara Weis«, Šime Starčević izveo je svoj životni poziv prvog modernog preporoditelja Hrvata, prvog praktičnog stvaraoca njihovoga kulturnog, a po tome i političkog jedinstva.

Po svojim koncepcijama, istančanom osjećanju vrednota hrvatskog jezika, praktičnim riješenjima problema pravopisa, naglaska, gramatike, erudicijom a ništa manje smionošću i borbenošću kojom zastupa svoja uvjerenja Šime Starčević daleko je pred svojim vremenom, otkrivajući staze budućim pokoljenjima. A djelo je svoje izveo »u nezrilom viku od dvadeset i sedam nesvršenih godina«!

U »pridgovoru« svojoj knjizi zbijeno, odsječeno, živim ikavskim govorom svojega kraja, razlaže Šime Starčević njezin cilj: »ne bi li i mi na izgled ostalih naroda kojom srićom kuću vlastitu uzidjali, to jest jezik slavni očistili, zakonim utemeljili, naucim od nas pisanim uresili i nakitili, da ga ostali većom željom, nego mi njihove silom, učiti ustrse. Eto juče Narodi ustadoše! koji se jurve krunam diče, nauke svake vrste u svojim jezicim prosto pišu, kada mi u nika doba osamnaest krunah imajući jošte ni temelje od jezika postavljene ne nahodimo, ako ne štogod, i to vele lipo ne od Ilirianacah, nego žalosti! od Inostranacah sastavljeno. Da tvor vele neobličan na svitlost šaljem, nemoj se čuditi, jere izgleda ne imadoh, po komu bi se bio vladati mogao; nego što najdeš, izpravi, što pravo zagrli; i ako pomoći ne primažeš, barem nemoj odmagati, stim da si mi zdravo. Davah pod Novim u Lici na 1. siječnja 1812.«. Nakon tih uvodnih riječi, koje kipte idealizmom vreloga rodoljubivog srca, bolom spoznaje zaostalosti narodnog života i nepritajenom mržnjom na one, jezik kojih »silom« mora učiti lički Hrvat, otpočinje Šime Starčević stranice svoje knjige, prve originalne gramatike hrvatskoga jezika.

Nije Starčevićeva »Ričoslovica« obična gramatika; to je borben kulturno-politički spis, jakim dijelom polemičan, kojemu je cilj stvoriti jedinstven hrvatski književni jezik kao

temelj zajedničkoga duhovnog stvaranja ali upirući se na čist narodni govor hrvatske Like, govor živ, blizak, izgradjen vijekovima, govor koji se već okušao u predtursko vrijeme u umjetnoj i znanstvenoj knjizi. Moderna ideja narodnosti, probudjena franceskom revolucijom, daje tu Hrvatima prvi stvaralački impulz. Bistrim pogledom Šime Starčević zapazio je da tehnički svoj cilj može postići samo onda ako ujedini sve različite pravopise, kojima se služili različiti hrvatski krajevi s ovu i s onu stranu Velebita, ujedini ih čim praktičnije, jednostavnije. Već prva poglavlja njegove knjige namijenjena »ukaznju slova i načinu slovikovanja« nauci od »ričoslovlja«, od »slovah« ima revolucionarno značenje; polazeći sa zapažaja biskupa i jezikoslovca Marka Dobretića da je mučno »tudjim slovim u naš jezik upisati svaku rič po svojoj naravi, izgovaranju i podpunom njezinom znamenju, veličanstvu i slatkosti; zašto u Latinah ne ima onoliko slovah koliko bi ih se hotilo za pravo i podpuno pisati u naš jezik« postavlja Šime Starčević načelo: »Buduć mi zagrlili slova latinska dužni smo uzdržati njihov glas, koga imadu kod Latinah, doklen se god može, i kada nam više jedno brez pogibeli izgubljenja svoga naravskoga glasa služiti ne može, valja mu drugo na pomoć dati, da s njim sastavljeno glas potribiti brez minjanja svoje naravi dade...« i ujednostavnjuje, dotjeruje dosadanje hrvatske pravopise, propisavši za glas »č« slova »cs« za »ž« — »x«, »š« — »sh«, »ć« — »ch-tj«, »đ« — »dj-gj« postigavši time da je, kako utvrdi dr. Vodnik, njegov pravopis ne samo što se tiče slova, već i čitava načina pisanja najdosljedniji i najjednostavniji hrvatski pravopis prije Gaja.

Te ideje i predlozi Šime Starčevića glede narječja i pravopisa bili su revolucionarni obračun s prošlim tvorevinama, koje su dotrajale izvršivši svoju misiju; poštujući vrednote minulih vremena, što ih stvoriše pojedini otoci kulturnoga stvaranja, Šime Starčević suprotstavlja njima živu vrednotu narodnog jezika; cijela Šimina gramatika protkana je polemikom protiv Appenindija, koji jezik i pravopis barokne dubrovačke književnosti želi učiniti općim. Ta polemika dragocjena je ilustracija i ličnosti Šime Starčevića i ambijenta gdje se je odgojio; polemičar Šime Starčević vanredan je erudita, a da je svoju veliku književnu i filološku naobrazbu mogao steći

BRDO OTEŠ.

STARČEVIĆEV ZAVIČAJ
POGLED NA PAZARIŠTE DONJE I VELEBIT

bez nauka na stranim učilištima, vjerojatno u malom Senju, svjedoči to da je Senj u ono doba, u prkos nepovoljnim općim prilikama, uspio obnoviti svoje visoke humanističke tradicije. Sva oštrica Šimine polemike upravljena je protiv Dubrovnika i njegove knjige i njegovih jezikoslovaca. U toj strastvenoj Šiminoj polemici izbijaju akordi i stare borbe glagolaša protiv stranog duha i izraza i imperativ moderne ideje nacionalizma, koja želi postići sintezu svih narodnih snaga. Šime Starčević, čovjek iz naroda, suptilnije ćuti od svojih suvremenika tudjinski duh, nakalamljenost tudjih oblika, riječi, fraza na narodni jezik. Starčević ne će da novi književni jezik hrvatski bude »mojemuča talijanska«, premda ga osjećaj pravde nuka izjaviti i u toj polemici »da su Dubrovčani mnogo knjiga ilirički upisali, ne može se tajiti«. Naglasak njegove borbe udaren je protiv dubrovačke ijekavštine; Šime Starčević iznosi protiv nje i svoje jezikoslovne argumente, ali odlučniji su mu argumenti njegove koncepcije narodne sinteze. Ističe da ilirički jezik nije »na jednoj krpici zemlje prilipljen«; »za imati jedan čisti i uredjeni jezik ilirički ne bi zadosta bilo, da bi se toliko Ričoslovicah učinilo, koliko medje dubrovačke stanovnikah zatvoraju, ako se od drugih državah ne poznade. U svima dobro poišteš cilovitost, ali u jednoj ne najdeš izvarstitost, kadi se vindar O. Appendini uztrsi naučiti Taliane jezik ilirički pod imenom samoga Dubrovničkoga, koj se ostalim za temelj postavlja.« »Dubrovačkoj« jezikoslovnoj tezi Šime Starčević suprotstavlja autentični narodni govor. »Istina je — veli on, — da i ja isti rado čujem dubrovčana govorit ali kada uzmem jednoga kotarana, koji oni Morlake nazivlju pak ih sastavim s jednim uljudnim dubrovčanom, ako bi po duši hotio suditi čini mi se da bi pria imao razlog prisuditi svakom prostom primorcu, kotaranu, bošnjaku ili slavoncu nego u gradu odgojenom dubrovčanu, jere ako uzmem dubrovčaninu ono, što imade od uljudnosti gradske, i dadem primorcu kotaranu, oli bošnjaku, ili slavoncu, a njega postavim u stalež ovizih, ostati će daleko i daleko iza njih. Razumim pak ovde, bošnjake, slavonce, koji s Turcim ne obće, kao i primorce, koji se s Talianim ne sastaju, nego u svojoj prostoti sami medju se obće, kako se nahodi više selah«, — bit je njegove gradnje jezika: »Dubrovčani slide Taliane, mi pak ... odredismo ne

sliditi jezike inostranske, doklen bude moguće...« Kako je pak duboko Šime Starčević zaronio u duh narodnoga jezika otkriva činjenica da je prvi osjetio bogatstvo naglaska hrvatskog jezika, zapazio važnost kvantitete — prvi utvrdio da hrvatski jezik ima četiri akcenta, dok će kasnije i Vuk u svom »Rječniku« još bilježiti samo tri akcenta, — Starčevićeva je gramatika, kako veli dr. Vodnik, remek-djelo književno.

Iz naroda za narod crpe Šime Starčević svoje znanje. Kako je pomnjivo osluškivao ne samo zvuk nego i misao narodnog govora svjedoče jezični primjeri iz njegove »Ričoslovice«. Iz pamćenja, po besjedama čuvenima u roditeljskoj kući, iz razgovora s narodom kao svećenik sakuplja narodnu mudrost, sakuplja kao primjer jezičnoga i etičkog blaga niz narodnih mudrih izreka i poslovica, bilježeći ih kao štivo u svoju »Ričoslovicu«. Značajno je da ih ne bira ni mjerilom crkvene moralke ni druge školske nauke, daje tu riječ iskustvu, naziranju, shvaćanju naroda, sačuvanom u živoj njegovoj mudrosti. Ima tu i starih poznatih poslovica, ali i manje poznatoga narodnog blaga njegovoga kraja. A prva pak rečenica, koju donosi, kao da je bila lozinka roda Starčevića: »Boj se Boga, čini pravo, nikoga se ne plaši«. I po tome kako je poredao te narodne poslovice, može se razabrati koja ta crta njegovoga značaja, te narodne maksime bile su maksime njegovog života, a usadio ih je u dušu kasnije i svom sinovcu — ta zbirka poslovica ima donekle autobiografski karakter. Evo samo nekoliko najznačajnijih: »Uztrpljenje svaka pridobiva. — Za budalu nitko ne mari. — Biži kratko veselje, za kim slidi duga žalost. — Ne obećavaj, što ispuniti ne možeš. — Koj mnogo govori, mora mnogo znati, ali mnogo lagati. — Koj jednom slaže, ritko mu se drugi put viruje. — Zdravlje više valja nego bogatstvo, a kripost više nego mudrost. — Nemoj suditi, doklen stvar dobro razumio ni si, i pušti druge izgovoriti. — Koj druge rada tuži, oni ne ima ljudoljubstva. — Vrag ne spava. — Dva brez duše, a treći bez glave. — Bezočni svit uživaju. — Natovari, ter udari. — Nijedne zime ni je vuk izio. — Nije plemena do slavna imena. — Tko hoće časno, ne može lasno. — Kako tko nikne, tako i obikne. — Hrani konje kako brata, a jaši ga kako dušmanina. — Prag od kuće najviše brdo. — Zaludu mi biser, kad mi grlo udavi. — Medju dva Bana meni gola glava. — Kud

vojska prohodi, trava se ne nahodi. — Gdi su ruke rile, tu i potoci ostaju. — Od zla dužnika dobra je koza bez mlika. — Jež je od svake strane oštar. — Iz vrane što izpane, teško soko postane. — Kakvo gnizdo takva tica, kakav otac, takva dica. — Do sto godina ni kože ni mesa. — S vlahom do po zdile, a od po s njom u glavu.«

Malu svoju zbirku narodnih mudrosti popraćuje Šime Starčević stranicom ćudorednih razmišljanja udružujući kršćansku etiku s antiknim stoicizmom — poukom, koju je jamačno često puta davao i svom sinovcu. — I po koje to sjeme ove pouke nije palo na neplodno tlo kod sinovca. A sigurno je Šime Starčević s tim malim odlomkom svoje proze — nakon izričaja narodnih — htio pokazati kako je narodni jezik podatan i za izricanje apstraktnih književnih misli, ravan u tome i dubrovačkom narječju i stranim jezicima uz to sačuvavši moguće i sasvim nesvjesno mali uvid u sliku društvenih i etičkih pojava svoga ambijenta. »Dobro, izvan koga se drugo ne želi, — vele njegova razmišljanja, — jest čestitost izvrstita. Ovo je svrha ona, na koju svakoga naravsko poteže prignuće. Svak želi biti čestiti, dali veći dio cić prikrštenja oca prvoga zaslipljen, ostavivši istinito i najobilnosti svega, daju ovo ime bogatstvu. Drugi, postavaljajući ga u mogućstvo jednu, spuštajuć se na stvari naj niže, drže za naj veće dobro plivati u svakoj vrsti nasladnosti, i mire ga uživanjem razkošah puti, i uznicah. Ter ovako brezplodno poslujuć, i kakono po zahodnjaku bludeć koliko se više stiču, da ga pria najdu, toliko dalje od njega odstupaju. I koliko je veća njihova nesrića, toliko su nesrećnii, da ju nepoznaju. Ovo je nevoljni čoviče! vrilo tvojih nevoljah; Ti bi rada čestito živit i umriti, a misto tlačit staze tamo vodeće uhodiš pute pune zahodah neizbrojenih. Štogodbo činiš, štogod žudiš, štogod počimlješ, sve se protiva tebi otkriće, jere ne zamiraš na dobro, koje ima tvoju žedju ugasiti: ne ima — bo ništa izvan onoga, koj sva obuzimlje. Poput mrava sad uz dub sad niz dub brezkoristno trčućega bazaš tamo i amo brez svrhe i odluke, brez ploda u koristi.

Bog stvoritelj svih stvarih izveo te je iz ništa njega samoga da ljubiš, njemu je inome da služiš. Kakonogod-bo on potribito jest, i biti mora, tako ima biti svrha tvoja naj poslidnja. Pazi dobro, koj dio života darivaš onome, kome si dužan tebe ciloga.

Znaj, da zahode tvoje požude i odluke, ako njega za svrhu ne imaju. Kako je svrha tvoga putovanja misto, u koje potežeš, kamo došavši upočivaš; tako je Bog svrha dilah tvojih najposlidnja, na koju, sve što misliš, sve što činiš, uznositi imaš, doklen ga stignuvši u njem upočineš. Kako u korablji putujući ustavšise ona, na žalu izbacke morske, oli kamenice pribirajuć često se na korablju obziruć oči pase, dočim mornar vikne, hitro sva ostavljajuć, u brod trče: tako se i ti u ovom životu pozorno zabavljati imaš, doklen te smrtni zovne mornar u korablju vikovičnosti«.

Pod franceskom vladavinom Šime Starčević napisa samo još jednu knjigu, nabožnu knjižicu za puk »Put križa Isukrstova«, izdanu 1813. u Zadru, — a onda kroz punih trideset godina na ugaru je njegova književna djelatnost. S odlaskom Franceza nestale su i mogućnosti za pisanje na hrvatskom književnom jeziku pogotovo u području gdje živi Šime Starčević. Godine 1815.—1830., doba vladavine Svete Alijanse, u cijeloj su Europi godine klonuća, umornosti, duhovne i tjelesne anemičnosti. Postala je historijskom krilaticom tvrdnja da je sistem Svete Alijanse bio režim policajne reakcije, koja da je sputavala svaki slobodniji pokret, kočila stvaralačtvo na svakom koraku sumnjičavo tražeći sablasti revolucije. Pojedinci sigurno su osjetili ruku Metternichovoga sistema, ali bili su to zaista samo pojedinci, koje su napoleonski ratovi društveno iskorijenili — većina pak ljudi Europe htjela je jednostavno živjeti u miru nakon dvadesetipetgodišnjih ratnih kriza, svijet se umorio, stao kloniti svakog i duhovnog i tjelesnog napora, ravnodušan prema svakom obliku vladavine, svakoj ideji. Nikad jamačno nije bilo tako lako i udobno vladati Europom, koja je bila veliki rekonvalescent, kao u doba od 1815.—1830. Tek poslije 1830. zapaža se manje više svagdje klijanje staroga sjemenja revolucije, koja će ponovno izbiti tek 1848. I granica je u potpunoj letargiji. Granica je sad sigurna, osim sitnih okršaja radi kradje stoke, i s ovu i s onu stranu korduna vlada tišina. Nesmetano se učvršćuje austro-njemački vojnički režim, koji puk granice dapače sad radosno prima nakon nemira franceskih ratova i eksperimenata. Granica se pretvorila u veliku pospanu habsburšku garnizonu. Iz toga razdoblja nema mnogo podataka o životu popa Šime Starčevića. Tek par sačuvanih potankosti kao i djelatnost za posljednjega desetljeća njegovoga života omogućuju slijediti razvitak i produbljenje njegove ličnosti. Šimi Starčeviću je trideset godina kad dolazi reakcija; u punoj snazi duha i tijela mora spoznati jalovost svojih ideja i svoga književnog rada, a samo vrijeme kao da je stalo, tko zna hoće li mu se ikad još pružiti prilika da nastavi što je započeo? Morale su te godine biti za temperamentnoga popa Šimu nesnosne u gorkom razočaranju nad svima razorenim snovima. Ali nijesu ga slomile. Ostaje i dalje borac, koji mora uzmicati ali se ne predaje i zato dugo i poslije njegove smrti, nije sjećanje na njega ugaslo u narodu. Šime Starčević povlači se u narod na svoju mrtvu stražu. Zapaženo je da je on, dok su drugi svećenici u Vojnoj Krajini učili puk vjeronauku njemačkim jezikom, dalje dijelio poduku u vjerozakonu hrvatskim jezikom, kult junačtva u novom vremenu otkriva se novim načinom: kroz slijedećih trideset godina nakon odlaska Franceza Šime Starčević posvećuje se isključivo svojoj pastvi. Postaje župnikom u Bagu; crkveni starješine ga poštuju, biskup Ožegović promiče ga na čast kanonika stolne crkve senjsko-modruške; promaknuće je skopčano s plaćanjem izvjestne takse, koju Šime Starčević ili ne će ili ne može platiti — ostaje do smrti samo počastnim kanonikom i župnikom u Bagu. Za zemaljska blaga, ni za časti očito mnogo ne haje.

Lička Hrvatska i njezin svijet u narodnom su razvitku izvršili svoj zadatak. Središte narodnoga zbivanja prenijelo se na Posavsku Hrvatsku, na Zagreb. Počinje narodni preporod, novi naraštaji nastavljaju na nov način posao tamo gdje je zastao Šime Starčević. Novi ljudi čine se pravo ni ne znaju za njega i njegovo djelo. Ali stari borac izlazi sam na borilište, ulazi u borbu protiv novotara.

Borba počinje za Šimu Starčevića 1844. — u Gornjoj Hrvatskoj jezične i pravopisne ideje Ljudevita Gaja već su dobrano zahvatile maha. Sam Šime Starčević oduševljen je činjenicom preporoda. U predgovoru svojim »Homilijama«, pisanima 1844. izrijekom veli: »Kroz tečaj od više godina gledajuć velike smutnje i rate europejske, napokon s nikom osobitom radošću moga srca doživio sam dvi stvari, koje moja duša nije mogla nikad ne želiti. Ovo jesu mir med narodim krstjanskim

i probudjenje desno-dunavskih Slavjana na izobraženje narodne književnosti.« Ali slijedi prirodan sukob dvaju naraštaja, otaca i djece. Protiv Gajevih ideja svi su konzervativni elementi, borba dobiva izrazit politički biljeg. U toj opoziciji ima jedna, istina malena grupa, koja je protiv Gaja i njegovih vršnjaka isključivo radi kulturno-jezičkih stvari; kajkavska književnost ima svoje tradicije, ima svoju literaturu, njezini preostali nosioci, na čelu podarcidjakonom Ignjatom Kristianovićem, pjesnikom i propovjednikom, posljednjim članom Mikloušićevoga književnog kola, odbijaju cijelu Gajevu reformu. Šimi Starčeviću od Gajeve »Danice Ilirske« milija je Kristianovićeva kajkavska »Danica Zagrebečka«, koju Kristianović puni sam, sasvim u duhu Starčevićevom, štivom nabožnoga, moralnog i gospodarsko-poučnoga sadržaja uz koju prevedenu pjesmu ili pripovjetku... Njima postaje Šime Starčević prirodnim saveznikom.

Iz svoga zatišja istupa 1844. u zadarskoj »Zori Dalmatinskoj«. Naziranje i osjećanja dalmatinske Hrvatske bliža su Šimi Starčeviću od onih zagrebačkih Hrvata, on stvarno dolazi na čelo dalmatinskih konzervativaca. U prvom redu on je protiv Gajevoga pravopisa; nepopustljivo stoji na načelima svoje »Ričoslovice« iz 1812.; moguće je tu donekle bila u igri i povrijedjena taština zaboravljenoga prvoborca, moguće je ta davala njegovim navalama na zagrebačke jezične reformatore izvjesnu žučljivost, ali na dnu njegove akcije, uz nepokolebivu vjernost k svojemu uvjerenju, krije se ista ona bojazan pred stranim uticajima, koja ga je nutkala na borbu protiv Appenindijevih jezičnih načela, protiv dubrovačkog narječja — bori se za starinu nenatrunjenoga živog narodnog jezika jedne relativne većine hrvatskoga pučanstva. Oštrom satirom ličkoga racionaliste žigoše Gajevu pravopisnu reformu i cijeli zagrebački krug: »Nikoji Hrvati, nikoji desnodunavski Slavjani u svojem novom vrstopisu smišno pogrdjuju plemenita i milovidna slova latinska, kada im po glavi rogove sade i u mozak šiljke zabadaju... Dosadanji Hrvati pisali su s čistim i milovidnim slovima latinskim, jeronimskim i cirilskim brez svakih šiljakah i rogovah. Meni se čini, da bi oni ovako mogli i u napridak dobro pisati bez šiljakah i bez rogovah. Nikoji Sutlo-Savo-Dravci misle, da je novi rogati vrstopis jedini

pravopis. Meni se čini da se oni varaju.« Ali još je značajnija oporba Šime Starčevića protiv duha preporodne književnosti, protiv njezine svjetovnosti prema stranim uzorima. Sam živući uvijek medju narodom drži da su ta književna nastojanja suvišna, jer su narodu daleka, strana — narodu treba odgoja, treba pouke, Šime Starčević je za kontinuitet književnosti u skladu s narodnim potrebama — želi da književnost bude pobožnonaučna, kakva je bila književnost u XVIII. vijeku. I naravski, Šime Starčević je najljući protivnik umjetnom stvaranju jednoga novog književnog jezika — narodni govor za nj je vrutak prave književne besjede; vrijedjaju ga nove kovanice izdjelane po njemačkom, protivi se književnicima, koji uz pet narodnih riječi upotrebljuju po dvije crkveno-slavjanske a po tri ruske.

Osam godina traje nejednak Šimin boj u »Zori Dalmatinskoj« s novim vremenom. Uz polemičke jezikoslovne spise on piše i novu svoju gramatiku na starim svojim načelima, koja osta u rukopisu, danas izgubljenom. Izdaje u Zadru 1850. »Homelije iliti tumačenja svetoga evandjelja za sve nedilje«, piše u svom skloništu u Karlobagu »Razgovore ugodne«, tri knjige propovijedi koje nikad ne ugledaše svijetlo, 1854. izlazi mu kod Županа u Zagrebu molitvena knjiga »Svagdanja pobožnost i prava ispovid krstjanska«, iz predgovora koje se saznaje da je nekoć na Rijeci, valjda još u doba Franceza, izdao i hrvatski katekizam pod naslovom »Katoličansko pitalo« — konačno 1851. ponudio je »Matici ilirskoj« svoj očito polemički spis »O desno-dunavskih Slavjanah govoru i pravom pisanju«, koji je »Matica« odbila navodno iz financijalnih razloga. Šimina djela od 1850. dalje štampana su Gajevim pravopisom, ali pisana njegovim ikavskim narječjem »s onim prostim i čistim govorom, koj obćenito u puku vlada«. Šime Starčević, štampajući djela novim pravopisom, nije se odrekao svojih načela; u uvodu »Homilija« izvojštio si je pravo da reče svoju o jeziku i pravopisu; da se pak ne bi pomislilo da je samo za časak pristao na pravopisne novotarije, veli on odmah na prvoj stranici: »Ispovidam, da čepurasti vrtopis zagrebački za temeljiti pravopis hrvatski nikad nisam priznao, niti mogu priznati«.

1836. Šime Starčević posjetio je Žitnik, svoju rodnu kuću. Rod se umnožao, ima sve više usta a sve manje hljeba. Pop

Šime, imajući toliko srca za svoj lički narod, kako da se ne pomogne najbližoj svojti. Njegovom pomoći rod Starčevića gradi sebi novu kuću u Žitniku, a da svojti još više pomogne, odvodi Šime sa sobom u Bag najmladjega člana zadruge, tad trinaestgodišnjega svoga sinovca Antu; odsele će on se brinuti za njega i za njegovu budućnost.

Kod stvaranja te Šimine odluke jamačno nije ulogu igrao samo osjećaj milosrdja, ni urodjena povezanost ličkoga čovjeka s njegovim rodom. Moguće je Šime u dječaku Anti ugledao svoju sliku iz mladosti; potsjetila ga valjda na to koja crta lica, koja gesta, koja riječ, intonacija po kojoj je u tom dječaku dublje spoznao svoj rod, svoje koljeno, poželio je moguće od toga dječaka stvoriti svoj odvijetak za budućnost. Tim je susretom odredjena sudbina Ante Starčevića — i udaren pravac i način mišljenja stotinama hiljada budućih Hrvata.

U domu popa Šime stiče Ante Starčević svoju prvu naobrazbu, pop Šime njegov je duhovni otac. Prve pouke oblikuju čovjeka za sav život. Šime Starčević daje svojemu sinovcu svoj biljeg, svoja naziranja, svoje sklonosti, čak i svoje simpatije — Ante Starčević sačuvat će ih do kraja života.

Šime Starčević umro je u Karlobagu 1858. kao župnik karlobaški, začasni kanonik kaptola senjskoga i posljednji hrvatski pisac ikavac. Sinovi Like Šime Starčević, Fran Kurelac i Ante Starčević, zaljubljeni u riječ djedovsku, ćuteći u njoj imanentne snage, svaki na svoj način najuporniji su borbeni njezini čuvari.

M L A D O S T

»U zadrugi rodjen i uzgojen do koje 15 godine, ja se onoga stanja, i narave zadružnoga života još najbolje setjam«, — spomenuo je Ante Starčević u jednom svom saborskom govoru 1888., kad je zadružni problem poprimio kritične oblike po cjelokupan narodni ekonomski i društveni narodni život, pa se napokon pred saborom našla zakonska osnova o zadrugama.

Kakav je bio život ljudi u zadrugama?

U poodmaklim svojim godinama Ante Starčević nije spadao medju starce, koji govore o prošlosti kao o »dobrim starim vremenima« u ganuću je uljepšavajući. I u svojim sjećanjima na mladost klonio se je on osjećajnosti, koju je vazda izbjegavao kao da se boji da mu ne oslabi sposobnost trijeznoga prosudjivanja; u svojim je sudovima bio strog do ledenosti prema ljudima i stvarima, kao i prema samom sebi i svojim sumišljenicima. Takvo je naziranje očito posljedica životne krutosti već iz najranijih godina, žilave borbe za opstanak, naročito mukotrpne u ličkoj sirotinji. Ta Starčevićeva sjećanja na zadružni život u Lici uz nekoliko anekdota, koje sačuvaše njegovi suvremenici očito po pričanju iz njegovih ustiju, anekdota sigurno istinitih već zato, jer uvijek ne otkrivaju samo privlačive crte njegove ličnosti, bit će da točno prikazuju svakidašnjicu njegovoga djetinjstva, pogotovo kad je sam napomenuo u spomenutom govoru, da »o nijednom društvenu pitanju nisam razmišljao koliko o našoj zadruzi«.

U doba kad je Ante Starčević izrekao svoj govor, zadruge su bile već u raspadanju. Liberalizam XIX. vijeka sa svojim kultom individualizma prožeo je kao ideal i hrvatski javni život, sve političke ljude bez razlike; duh je to vremena kojemu se nitko ne može oteti. S liberalističkim naziranjem, koje pojam slobode ne može drugojačije shvatiti van kao neograničenu i političku i ekonomsku i društvenu slobodu

opredjeljivanja i djelovanja svakog pojedinca, stranke i ljudi i na vlasti i u opoziciji pogoduju diobi zadruga; dijele ih samo metode, po kojima se ima doći do toga cilja. Ni Ante Starčević nije načelni protivnik diobe zadruga; spoznavši da su dotrajale u novom vremenu veli: »Posledak mojega izkustva i razmišljanja ovaj je: zadruga dok se ne pokvari, najvećja je blagodat, i lahko se derži, i lahko napreduje; a kad se pokvari, ona je najveće prokletstvo, i nitko ju ne može uzderžati, van samo na nesreću, za propast svih njezinih članovah. Ona je načinjena naravom, rodbinstvom, običajem i koristju skupnoga života, i timi svimi svetimi i jaki sredstvi nastavlja se i usavršuje. A pokvariti se ne može van samo krivnjom zakonah ili javnih oblasti, ili i zakonah i oblasti«. Izričaj, značajan po Starčevićevo opće naziranje i njegovo iskustvo života u zadruzi: u njemu je uvjerenje, koje prožimlje cijelu njegovu ličnost u svima postupcima, da je prilično jalov svaki ljudski napor pokušat mijenjati neumitni tok zbivanja, priznanje vrednotama iskustava od davnine, tradicijama cijele zajednice i čvrsto osvjedočenje da je vlast s modernim duhom svojih zakona i svojim postupcima kriva svima nedaćama narodnima; a već i iz prizvuka tih riječi Starčevićevih čuje se da njegova »setjanja« o »narave zadružna života« nijesu mogla biti najsretnija.

Zadruga iz koje je potekao Ante Starčević, kao većina zadruga u Lici, nije mogla uživati ono blagostanje, koje se susretalo kod zadruga u Slavoniji. Posjed malen, zemlja neplodna, primitivan način poljodjelstva, koje je uz stočarstvo druga, sporednija grana prihoda. U maloj drvenoj kući, gdje ognjište simbolizira zajednicu roda, živi cijela zadruga zajedno sa stokom. Zadruga Starčevića spadala je medju siromašnije; u doba Starčevićeve mladosti »zemlja biaše razdeljena u tri razreda; od I. razreda platjalo se 20, od drugoga 12, od tretjega 6 krajcarah na ral. *Kod nas nebiaše zemlje pervoga razreda osim nešto voćnjakah. Dakle ono šest rali sbilja je bilo nemalo sve u tretjem razredu,* pa je seljan platjao u današnjem novcu oko jedne forinte zemljarine. I to biaše u novcu sva njegova javna datja...« Kraj primitivnoga načina obradjivanja ta je zemlja malo odbacivala. »U Hervatskoj, veli Starčević opet imajući jamačno na umu iskustva iz svojega

zadružnog doma, nema zemlje po naravi neplodne, nego je celo naše tlo više ili manje učinjeno neplodnim, i za povratiti mu rod, hoće se znanja, snage i volje, a toga nijednoga uveta danas nije, i u ovih obstojnosti nije se ni nadati... Jer puk se ne podučava, što bi trebalo, u gospodarstvu; bez blaga i bez drugoga verstva orudja ne može biti snage; a volje za radnju nemože biti gde radnik neuživa plod svojih žuljah, ili neima ponosa, ili višjih težnja«. Kroz cijeli XVIII. vijek habsburška vlast za gospodarski boljitak pučanstva Krajine i njezinoga zaledja učinila je jedino da je za vladavine Marije Terezije 1796. odredjen import španjolskih Merino-ovaca za oplemenjenje stoke; tek Francezi uče narod sistematski gnojiti zemlju. Oskudicu morao je osjećati Starčevićev rod, jer spominjući svoje mlade dane ističe, kako zadruga »ne može se ni pol godine svojim kruhom hraniti, ni kroz polovicu zime prekermiti nekolike glave blaga, kon što je podmirila različne štibre i globe, i začepila druge najprečje potrebe«. Stoku pak, najvažnije vrelo priroda za ličkog čovjeka, hranila je planina, sama pri tom postepeno, stalno stradajući; korist od toga blaga bila je prepuštena slučaju. Sam Starčević daje malu sliku tog arhaičnog stočarstva: »U ono vreme bijaše dosta paprada za stelju, dakle za gnoj; biaše dosta trave, koju zvasmo vrištinom ter ju ovce zimi berstiše, a ostatak služaše za stelju; biaše bersta, biaše listnjakah, t. j. stogova sišnjevitih granah, što ovce berstiše po zimi...«

Za Starčevićeve mladosti počinje, upravo kao posljedica franceske vladavine, prelaz iz patrijarhalnoga gospodarstva u novovjeko. Svaki napredak ima svoju cijenu; o mogućnostima plaćanja te cijene ovisi blagodat napretka. I lički krajišnik mora plaćati cijenu napretka; i pored sporog njegovog koraka raste porez. Porezni vijak rastače zadružni život. Povećane potrebe podstiču neslogu, javljaju se »pravdanja, meržnja, neposlušnost sa zlobom, sa nemarnostju za skupno dobro«, razrožnost pogoduje lijenosti, povišenje vojne službe pogoduje nemoralu, raste, kako naglasuje Starčević u svom saborskom govoru, broj nezakonite djece — pozitivne strane zadružnoga života gube se sve više, postaju preslabe suzbiti zla, koja nosi novo vrijeme, zadrugari se sve više proletariziraju. Starčević ne prešućuje pozitivnih strana zadružna života;

u zadruzi nije bilo »prosjaka ni golokrakah, tih bičah pred kojim nemalo cela Europa drhtje, jer joj oni prete večnjim prevratom, kervavimi ter osvete promenama«; u zadruzi »svatko zna da nekamo spada, i da negdi može naći nekakovo utočišće, zna da se ne mora kao divja zver klati... U zadrugah sva su detca zadružna, sva jednaka, pače u moje vreme bolje su prolazile sirote nego mi, koji imadosmo roditelje, jer je svatko deržao da je grehota sirotu i pogledati ružno... U vreme moje mladosti na zadrugu su pazili ne samo zadrugari i gospodar, nego i rodjaci, i susedi i pučki strešine, i podčastnici uprave i duhovnici, i jao biaše krivcu, jao i onomu, tko imadiaše javiti a nije javio, ili je javio neistinito...«

U maloj zadruzi Starčevića u Velikom Žitniku gdje je na šest maloplodnih jutara zemlje živio razmjerno velik rod, gdje se gospodarilo po iskustvu starine, živjelo u strogoj stezi tradicija, ali gdje su se i morale već očutjeti sve posljedice novovjeke zadružne krize, rodio se 23. V. 1823. Ante Starčević.

Istančanost i bogatstvo čovječnosti nijesu vezani na stepene materijalne civilizacije, i sred jednostavnih primitivnih oblika života može kiptiti bujan, dramatičan svijet osjećaja. Ima velik vječan jedini zakon jednakosti medju ljudima, koji izjednačuje i gospodske palače i seoske kolibice; svi su ljudi izjednačeni u stravi pred smrću i u radosti ljubavne sreće. Tom se zakonu ljudske jednakosti mogu oteti samo rijetki pojedinci. Zabačeni, sirotinjski Žitnik u svojoj svojoj dnevnoj bijedi bijaše početkom XIX. vijeka pozornica dramatskih obrata velike jedne ljubavi, za kakvu svijet danas misli da postoji sublimirana samo u poeziji. Glavni junak toga romana velike ljubavi bijaše Jakov Starčević, najmladji sin žitničkoga seoskog kneza Filipa. Taj Jakov Starčević svakako bijaše čovjek rijetke duševnosti, vrela srca, duboke osjećajnosti. Mora da je imao u sebi neku umjetničku žicu, istinsko prirodjeno ćućenje za ljepotu, spremnost da za nju žrtvuje sve. Dugo ga je pamtio svijet žitničkoga kraja, i njegovo obličje i njegovu ćud. Bio je nizak, čvrst, plavokos momak, kažu vedre, nasmijane ćudi, a uz to rijetke umnosti; davno poslije njegove smrti sjećali ga se radi njegove prirodjene mudrosti, poučnih savjeta i duhovitih šala. Kao momak bio je na glasu kao šaljivdžija, pjevač, plesač. Kraj tih mladenačkih vedrina

u tom čovjeku, kao u svim ljudima njegova roda, bila je usadjena i ona čvrsta volja, koja ih čini dosljednima do upornosti, bez obzira na ličnu žrtvu.

Dvanaest desetljeća krajiške uprave izjednačilo je medju življem krajine suprotnosti iz starine. Novije uspomene brišu starije, u krajiškoj službi, jednakoj za sve, zaboravlja se tko je došljak od prekjučer a tko je starosjedilac. Ni vjera ni porijetlo nijesu više granice medju pukom, koji se jednako muči za kruh svagdašnji i jednako mora umirati. U dnevnoj jednoličnosti rabotanja jedine su razbibrige tom svijetu pirovi, pogrebi i crkveni godovi. Jakov Starčević, zoran momak, jamačno je svagdje na takvim domjencima gdje se sastaje ljudstvo svih okolišnjih župa; vole ga radi pjesme i plesa — i u kolu su svi jednaki, i rišćani i katolici.

Valjda na takvom jednom godu, u kolu ugledao je Jakov Starčević Milicu, djevojku iz pravoslavne kuće Bogdana iz Široke Kule, naselja malenoga, sličnog Žitniku, sjeveroistočno od Gospića. Stasita, crnomanjasta Milica ljepotica je s koje se njezino selo pročulo, za nju se otimlju momci iz cijeloga gospićkoga kraja. Ta ili nijedna, jamačno je u sebi rekao Jakov Starčević ugledavši prvi puta tamnokosu, crnooku Srpkinju Milicu. Iz sukoba dva para mladih očiju rodilo se ono što se naziva ljubav na prvi pogled; Milica odsele za nj je zaista sve, san njegova života.

Vjerojatno ni vedri, osjećajni, rječiti Jakov nije Milici sasvim ravnodušan već od prvog susreta. Ali pred mladima ljudima velike su zapreke, bez obzira na to da ljubav, osjećaji ne znače mnogo u krajiškom selu. Po drugim se regulama stvaraju bračne veze: odlučuju roditelji, svojta, interes — zadružna disciplina sudi mozgom, ne osvrće se na srce. Svakako posljednja riječ je kod djevojke, ali mladu volju lasno je ukrotiti, teško se odhrvati i strogim i lijepim riječima roditeljskima i interesu zadruge. Ante Starčević, u jednom svojih književnih prvijenaca, »Nešto o pirnih običajah u Lici«, prvom svom proznom sastavku štampanom u »Danici« 30. VIII. 1845., opisao je kako se u njegovoj mladosti sklapali brakovi.

»Ličani, bili katoličkoga ili pravoslavnoga verozakona, najvole se ženiti pod jesen, kad su — kažu — »jabuke do-

zrele i devojke dospele«. To biva najvećma radi toga, jer drugda nemogu kako mora biti pir održavati. Otac, koji ima sina na ženitbu s njime još pred dve, tri godina zameri devojku, bez da bi to njoj u uši došlo. Prie neg ju zamere, moraju joj majku dobro poznati; jer vele »gledaj mati, a uzmi kćerku«, ali »majka udaje kćerku« t. j. ako je mati poslena, vredna i na dobrom glasu, lahko joj se kćerka udaje; ako li je opaka, lena, a navlastito pravdašica i smutljivica kućnoga mira, nabije joj kći dobro ognjište, t. j. dugo se neudaje, ili posve ostane sedilica, makar i najbolja bila. Ako je tako, onda vele, da se samo tako kaže, dok je neudata, i pridadu, »iz ove mire tri vraga vire«. Celo leto, na svarsi koga kani otac sina ženiti, na zagledanu se pazi najoštrie sa svih strana, t. j. šalju kriomice za njom, kud ide žeti, kopati, kupiti, grabiti, i t. d., dete ili kakovu babu, za da gleda iz potaje, je li se često tare (briše) od znoja, je li se rada počiva. Ima jošte i druga znamenja poslenosti, na koja sve uhoda mora točno paziti, da bude znao kod kuće istinu kazati. Uostalom to nebiva samo jednom ili dvaput, nego dotle dok se ne uvere, da su proučili njezin značaj. Ako svi poklisari dobre vesti donesu, onda joj na ruke gledaju, jesu li bele, ili ima li na njih žuljah, ako je parvo, vladaju se navadnom poslovicom, »Beži brate, nije ova za te: već tu snubi, koja posao ljubi«. Ako li joj nadju ruke pune žuljah, izpucane, tada je dobra prilika, i iz daleka pošalju baku ili znanca njezina i mladoženjina, da ju pita na samu: je li se misli ove jeseni udati. Kad pošalje k otcu pitati, već se zna, što je, i odmah ju onda upita, da što bi ona učinila, ako bi joj taj (od koga je poslana) ruku pružio? Ako pošalje k otcu, da ga pita, već je dobro ufanje. Ako li na parvo pitanje odgovori, da još neima volje k udatbi, ili na drugo, da bi mu ruku odbila (izgovori se temeljito i kako se pristoji), naopako po se; jer baka, kako se po sebi razumie, sve upotrebi, da joj samo poduzetje za rukom pojde«.

Od prvog trena ni za Milicu ni za Jakova nije bilo ufanja. Jakovu nije trebalo slati ni uhoda ni poklisara do Milice i njezine kuće — sve je bilo zaman od početka. Drugi su poklisari i drugi uhode nju već zamjerili davno prije nego što je ugledala Jakova, njima je bila dala riječ. A u staroj Lici ni u žena riječ se ne poriče. Ocu svome Jakov valjda nije ni kazivao svoje jadne želje, bio je u njega najmladji, a red je od pametara da starija braća, Adam i David prije najmladjega dovedu nevjestu u kuću. Poslušna zakonima Milica se uda za onoga kome se je prije zavjerila, za nekog Čorka, iz sela Ostrovice, sat hoda na istok od Gospića. I dok su po drevnim običajima vodili mladu iz Široke Kule u Ostrovicu u katolički dom Čorkov, (Milica se prije pira pokatoličila), dok je jeka nosila preko Ličkog Polja veselu pucnjavu kubura, Jakov je valjda utekao u goru da u samoći grize pesnice od bola.

Ali ljudi snuju, a Bog odredjuje. Postojanost ljubavi Jakova Starčevića pobjedjuje. Miličin muž doskora umrije, a kad se navrši godina žalosti, Jakov Starčević isprosi i vjenča Milicu, udovicu Čorkovu. U staroj sirotinjskoj kući Starčevića rodi se Jakovu i Milici sin Ante, uz brata Jandru i dvije sestre.

Kod Ante Starčevića pretegla je u obličju materina krv; dok mu je otac onizak, čvrst i plavokos, Ante Starčević visoka je ljudina, markantnih crta lica, bujne tamne kose, crna oka, izrazita muškaračka ljepota. Prvo je djetinjstvo proveo kao sva lička djeca bos, slabo odjeven na paši: »Ima dugačke noge, skakao je kod kozah u Liki, odkuda-li ga je vrag u Hervatsku donio; zimi se udebeli . . a po letu osuše kao terta«, nacrtao je sam poslije u »Pismima Magjarolaca« svoj mladenački portre; od djetinjstva je navikao na oskudicu, i kasnije se zadovoljava najskromnijim žitkom: »svaki dan ždere varićak boba ili graha, i tačke luka« (Pisma Magjarolaca). Oskudica u djetinjstvu i prvoj mladosti ostavljaju u njegovom tjelesnom ustroju kao i u duši jak trag; odatle boležljivost, od koje naročito pati i za djakovanja i u prvoj svojoj muževnosti.

Kao graničarsko dijete mora u školu — pohadja pučku školu, naravski njemačku, u Klancu, sijelu općine. Kao što je od majke baštinio tijelo, od oca ima mnoga psihička svojstva: uz smisao za šalu i duhovita peckanja, umnost, dobiva i osjetljivost duše i tvrdokornost volje. Jamačno ćuti jače od svojih vršnjaka tegobu graničarskog života, a škola u Klancu nije u njemu mogla probuditi sklonosti za uobičajenu karijeru školovanoga graničara, za vojnu službu. U tom dečku

Anti gotovo se može naslutiti mržnja prema skučenom, mukotrpnom životu svoga djetinjskoga kruga — na misli mu mora biti samo kako će odatle. Jedna anekdota spominje kako je jednom s bratom Jandrom pošao u drva pod »crne grede« u planini Kalinovači, zapadno od Žitnika; tu si izbo noge na oštrom kamenju, da je sav izranjen i okrvavljen jedva došao kući; vraćajući se, okrene se prema »crnim gredama« pa će kao trinaest godišnji dečko prkosnom mrskošću: »Oj, vi „crne grede", već me nikad vidjeti ne ćete!« Očito već mozga kako će se osloboditi doma.

Zorka oka, bistre misli morao je biti Ante Starčević u svom dječačtvu. U svojim je pamćenjima sačuvao mnoge zapažaje o seoskom životu iz svoje mladosti. Upravo zato jer je tako bistro gledao i samostalno razmišljao spoznao je rano hud usud koji ga čeka ako ostane na očinskoj zemlji. Valjda se već onda u njemu začela misao, koju će izreći kao dozreli starac: »I ja sam sebičnjak svoje verste, zakonit, i tko nije takov, neznam zašto žive; i ja želim meni dobro: ali ne na štetu iskernjega, a kamo li na nesreću svega naroda, kojega sam članom«. Premda mu se nije račio seljački život, ti prvi mladenački dojmovi o seljačkom životu iskreno su počitanje prema seljaku; što zna o zemlji i seljaku, ponio je iz rodne kuće. »Danas su seljani, reče on, glavni stup, koj derži narode i deržave ako oni neimaju, ni drugi ne mogu imati, ako oni propadaju, ni drugi se ne mogu uzderžati«. U domu Starčevića živjelo se strogo po tradicijama, iz njega je ponio veliku baštinu značajnosti. Naučio je prvo ljubiti zemlju — ljubi je animalno — o zemlji govori kao o ljubljenoj ženi zanosom i vjernošću, kojom zbore isprave ličkih ljudi XV. vijeka o njihovoj plemenščini: »Zemlja je tu da ljude hrani, nje vlastničtvo izveršava se obradjivanjem njenim . . . Ja deržim čoveka za nevredna zemlje, kojgod nju ne obradjuje sam ili kroz druge neda obradjivati za korist svoju i občinstva«. Vidio je sigurno kao dječak kako njegovi roditelji, braća, rodjaci tu zemlju upravo miluju, poznaju bolje no ljude; »polodjelac ne mari pitati lučbu . . . on pozna tlo vidom. Jer ako zemlje skuha sa vodom, pa tekućina postane žuto-merka, on zna da je tu biljne zemlje; ostane li tekućina bez boje, on zna da tu zemlje nije. On ulije u grudu nešto kvasine ili octa, pak ako

nastane kao kipljenje, on zna da je zemlja japnena; nekipi li, u njoj je malo japna; gde vidi da bujno rastu verste deteline, on zna da je zemlja japnena ili sadrena; gde raž, krumpir i t. d. zemlja je lagahna; gde šenica, zemlja je jaka i ilovačna . . .« Duševna poputbina, koju je stekao u roditeljskoj kući, rječito zbori o ćudi ličkoga svijeta, o njegovoj etici, koju izgradiše vjera i životno iskustvo sadržana u predajama — još u Žitniku oblikovan je kostur karaktera Ante Starčevića. I kao da ponavlja nauke stečene od mudrog oca, koji je kao mladić proživio burne dane napoleonskih ratova, od svog oca i djeda saznao sudbinu starijih naraštaja, na njima stvorio svoj nazor na svijet, Ante Starčević formulira dotle neizrečenu, ali krvavo proživljenu intimnu ispovijest graničarskoga seljaka: »Bog je čovjeka stvorio da radi, da ga štuje, da mu se zahvali za dobra dela, a nije ljude stvorio, da se medjusobno kolju i dave jer svaki je rat proti volji božjoj, a kada ga ljudi započnu koji hoće da se kolju, neka se kolju, Bog ih ne bude branio . . .« A sam izričito priznaje da je jedno svoje svojstvo ponio iz roditeljske kuće: »Ja sam od detinjstva naučio svaku stvar zvati njezinim pravim imenom. Od toga načela i običaja, kad bi i mogao, ja neću za ničiju volju odstupiti, nego ili ću govoriti iskreno, kako mislim, ili ako to nije dopušteno, ja ću mučati«.

Kad je Anti Starčeviću bilo trinaest godina navratio se pop Šime Starčević u svoj zavičaj. Spoznao bijedu i pružio pomoć svojti: o svom trošku sagradio je rodu novu kuću i — najmladjega člana zadruge, Antu uzeo k sebi.

Preko Brušana i Oštarija, cestom koju je 1786. dao sagraditi car Josip II. pošao je trinaestgodišnji Ante Starčević na svoj put u svijet. Sve do Oštarija pruža se poznata lička krajina, šumovita planina, koja se vidi iz žitničke nizine. Iza jednog okreta sve se migom mijenja: nigdje drveta, sve sam suri kamen što se rumenkasto žari na suncu a sivkasto-modro tmuri u sjeni; duboko dolje pak iskričavo more. Sasvim drugi svijet nego u Lici. Grad u koji su stigli vas od kamena; u luci život svaki dan kao na ličkom sajmu — danomice se tovare brodovi drvetom što ga dopremaju kirijaši iz Like s onu stranu Velebita. Još cvate trgovina, u te godine još tu jedro vlada pomorskim prometom; do četiri-pet stotina brodova,

čak iz Grčke dolazi u karlobašku luku. U gradu, kojemu žitelj još nije spao kao danas na nešto preko trista duša, Antin stric je prvi medju prvima, poglavar duša. Nov kraj, nov način života, ugled stričev — sve je to moralo dječakovu dušu umrtviti poraznim strahopočitanjem.

U poznijem svom životu Ante Starčević ponajmanje je spominjao taj svoj prvi put u život kao uopće svoj boravak u primorskim stranama. Ante Starčević hladan je bio prema ljepoti, pogotovo krajine; u svakom gradu osjećao se nekako nevoljko, uvijek je u časovima krize bježao iz gradske vreve. Od mladosti ga zanimaju ljudi, njihov život, njihove ideje, institucije koje stvoriše. U časovima dokolice, kad nije posluživao u crkvi ili učio dječak Ante vrzao se po luci, promatrao svijet, njegove poslove, osluškivao razgovore puka, stekao je tu prvi pojam o moru, ne kao o lijepoj slici, već faktoru u narodnom životu; kasnije, kao parlamentarac od svih kontinentalnih Hrvata Ante Starčević još će se najviše baviti problemima pomorstva, u svojim saborskim interpelacijama, koje svjedoče o temeljitom poznavanju dnevnog života pomoraca i njihovih potreba, zahtijevati njihovo riješenje. No sigurno, od svih ljudi i pojava u Karlobagu, stric Šime mu je najvažniji i najinteresantniji.

Šime pruža svome nećaku Anti prve lekcije u humanističkim naukama. Školovanje nije bilo ograničeno na satove poduke, cijeli boravak Antin u Karlobagu bila je za nj velika škola. Pop Šime cijepi svoja naziranja u svog nećaka, koji ih plodno prima. Tu je jamačno Ante Starčević izgradio i svoje duboko, osebujno osjećanje narodnog jezika, poštivanje njegove starine, oporbu protiv novotarija; ne će doduše slijediti jezikoslovnu nauku stričevu u svima njezinim oblicima, napustiti će i staru rodnu ikavštinu, ali oblikovat će svoj jezik na jednom višem stepenu od stričevoga; sklonost k jezikoslovlju sigurno je preuzeo od strica — sam će kasnije kušat nastaviti njegove težnje snujući napisati hrvatsku gramatiku gotovo u istim godinama života, u kojima je Šime napisao svoju »Ričoslovnicu« — tek bolest i nova zanimanja ne će mu dopustit dovršiti taj naum. Ali svojim jezikoslovnim osvjedočenjima ostao je dosljedan istom upornošću kao i Šime.

Od strica je stekao jamačno i prve šire pojmove o narodu, njegovim težnjama, njegovim protivnicima, pojmove o tome što je pravo narodno, kakvo je nekoć bilo, tko su oni, koji ga prikraćuju. Simpatije svoje mladosti Šime prenosi na nećaka — za dnevnih sutona ili na šetnjama jamačno se Ante mnogo naslušao stričevih pričanja i o starim vremenima, zamislima i jadikovkama Rittera-Vitezovića, koji tri godine poslije nadobudnih snova svoje »Croatia rediviva« mora pisati živ čemer u historijskom ruhu »Plorantis Croatiae saecula duo«, o bunama ličkima protiv uvadjanja krajiške vlasti, kao i o iskustvima njegovih mladih dana. Doba franceske vladavina davalo je očito potku i uporedbu svim Šiminim razmatranjima, koja Ante upija mladenačkom požudom za znanjem. I uvijek se kasnije u Antinim besjedama kao iz podsvijesti javlja to što je mogao čuti samo od popa Šime. U Antinim riječima kao da bruji mrzovoljasta Šimina riječ nad propuštenim prilikama, nad slaboćom njegovih suvremenika:

»... Veliki franceski prevrat uzderma celom Europom. Nu i kod nas pripuzi nehtedoše znati o tomu i htedoše i nadalje živeti o tudjoj muci na koju nikakva prava nisu imali... Tko promisli, da se kroz vekove radi proti tome puku, a nikada za-nj, i da on ne-ima svoj udes u svojih šakah, taj će se čuditi njegovu razumu i poštenju. Prie 100 godina i franceski puk bijaše drugojačiji, neg je danas; na njegovu mestu, hervatski bi ga možda nadkrilio, a bi bar dostigao...«

I onda uvijek poslije tih razmatranja o mogućnostima, koje su se otkrile dolaskom duha franceske revolucije, javlja se pitanje krivca, koji je osujetio svaku bolju promjenu. Krivac je za Šimu, a po tom i za Antu bila Austrija:

»... nije-li Austria i gornju kopnu Dalmaciu i svu Hervatsku do mora i do Kupe; nije-li Austria sve doljnje Posavje Turčinu, Medjumurje Ungarii proneverila; nije-li Austria veliki komad naše zapadne domovine od kraljevstva odtergla te ga svojoj neposrednoj despocii podvergla, nije-li Austria Sutlo-Savo-Dravlje (specijalni izraz Šime Starčevića!) takodjer na dvoje razdelila, te dolnju stranu pod imenom Slavonie ili prekodravskih županiah Ungarii podložila; nije-li Austria, kon što junačtvom Francezah i pomoćju cele karštene Europe Turčin biaše iz jedne strane naše kraljevine poteran, u povra-

ćenih zemljah naših uvela sužanjstvo pod imenom vojničke krajine, sužanjstvo prama komu Helotstvo biaše, a današnje robstvo Cernacah amerikanskih jest republikanstvo rimsko?...«

Šime je spoznao kapital duha, koji se krije u njegovom nećaku, dao mu prvi oblik i poticaje, a onda — moguće jer je bio prilično zaokupljen dušobrižničkim poslovima, a već i u godinama — otpravi Šime nećaka Antu svojem drugu i prijatelju Josi Vlatkoviću, župniku u Smiljanu. U Karlobagu i u Smiljanu Ante Starčević uči latinski, aritmetiku, zemljopis i prirodopis, svršava opseg gradiva za prva dva razreda gimnazije. To privatno školovanje traje u svemu tri godine. U jesen 1839. s navršenom šestnaestom godinom odlazi Ante Starčević u Zagreb na daljnje gimnazijske nauke.

ŠKOLOVANJE

U listopadu 1839. došao je šestnaestgodišnji Ante Starčević u Zagreb nastaviti gimnazijske nauke. Stric se Šime preko svojih znanaca i prijatelja-svećenika poskrbio za svog sinovca: ishodio mu je konak i hranu u sjemeništu, za uzvrat morao je Ante posluživati klerike i svećenike, čistiti im cipele, odjeću, donositi vodu; kad se pokazalo da je dobar djak sjemeništni rektor Milašinović oslobodi dječaka te službe.

Prvi dani u Zagrebu donijeli su i prvu kušnju i slučaj je pomogao da nijesu propale osnove o Antinom školovanju. Po Starčevićevom pripovijedanju prvi njegov životopisac Kerubin Šegvić bilježi cijelu tu zgodu, koja donekle osvijetljuje i teške prilike u kojima se u preporodnim danima moralo vršiti zbližavanje ljudi iz različitih hrvatskih krajeva, stvarati duhovno njihovo jedinstvo. Kao privatista morao je Ante Starčević najprije položiti prijamni ispit za prva dva razreda gimnazije. »Ispitačem mu bje profesor Klemenić, puki kajkavac, a Starčević kao Ličanin nije kajkavski razumio ni riječi. Ispitivajući ga iz latinskoga jezika, pozove ga da mu prevede:

»Origetoriksa su vu vuzu otpelali.«

Starčević gleda profesora i ne razumije ga. Nu na njegovu sreću se desio pri ispitivanju i primorac Ante Mažuranić koji odmah uvidi da djak ne razumije upita, pa će on: Deder prevedi ovo:

Marka su u tamnicu odveli.

Starčević prevede kao od šale.

Dalje pita Klemenić:

— Grem na pijac kupiti bresek.

Opet Starčević zine i šuti.

Mažuranić ponovi upit:

— Idem na trg da kupim bresaka.

Starčević odmah prevede.

Klemenić se razljuti pa će Mažuraniću:

— Em to je Valah, ne razme horvatski!

U tom susretu Ličanina Starčevića sa zagrebačkim kajkavcem Klemenićem sadržana je izvjestna simbolika za vaskolik budući život Starčevićev: uvijek se pomalo teško sporazumijevao s kajkavskim ambijentom, premda su kasnije upravo kajkavska područja bila najplodnija uporišta njegove političke djelatnosti. Taj mali incidenat na prijamnom ispitu donio je Anti Starčeviću i prvi prišvarak: za Klemenčića svoga profesora i razrednika ostao je do konca gimnazijskih nauka »Vlah«; tek posljednjih godina školovanja mijenja se taj nadimak; Starčević je po godinama stariji od svojih suučenika, brkovi ga već probijali dok su oni golobradi dječaci, to mu je donijelo nadimak »Stari«, koji mu ostaje za čitav život.

Samo prvu godinu školovanja u Zagrebu stanuje Starčević u sjemeništu. Čini se da mu nije previše prijala tamošnja stega; za svog zagrebačkog djakovanja Ante Starčević je prema sačuvanim podatcima temperamentan, borben, upravo neobuzdan mladac, koji teško podnosi disciplinu i nadzor starijih. Ali izvanredno je dobar djak, koji svojom inteligencijom osvaja profesore. Njegov tadašnji profesor na gimnaziji, a poslije na zagrebačkoj akademiji Romualdo Josip Kvaternik, »A. A. L. L. et Philos. Doctor, Historiae Universalis ac pragm. Regni Hung. Prof. R. P. O. et Facult. Philosophicae Prosenior. Incl. item Facultatis Philos. in Alma ac Celeberr. R. Scienti universitate te Pesthiensi Membrum Collegiatum, L. R. Cittis Zagr. Civis Honorarius, nec non II. CC, Zagr. Bris, et Varasd. T. J. Assessor«, koji će njegov službeni naslov uz nove časti i dužnosti za devet godina glasiti: »slob. um. i mudroljublja doktor, te čitavoga vremenoslovja meštar, obće i daržavne dogodovštine javni redoviti, a vremenoslovja izvanredni besplatni, te filologije garčke privremeni naučitelj, i mudroljubnog fakulteta starešina, sl. mudrolj. fakulteta kod sveučilišta pešt. skupni član, slob. kr. i glavnog grada Zagreba začasni gradjanin, te više sl. žž. ssp. — sa stanom u Pivarskoj ulici pod brojem 98 (danas Basaričkova ul. br. 9), učen muž, koji je prvi pokušao napisati u XIX. stoljeću hrvatsku povijest, — ishodi Anti Starčeviću godišnju stipendiju od ciglih stotinu forinti. Dobivši stipendiju Ante Starčević odmah seli iz sjemeništa. Stanuje u Novoj Vesi, pa u t. zv. ciganskoj varoši (naselje u današnjoj Medvedgradskoj ulici) kasnije na Potoku br. 43. (danas Tkalčićeva ul. br. 52.) kod bravara Ivana Fageta. Poslije deset godina, 1852., u nizu svojih filozofskih eseja pod naslovom »Poslanica pobratimu D. M. u B.«, štampanih u »Nevenu« Starčević evocira pozornicu svoga djakovanja, utvrdjujući da se poslije deset burnih godina njezina slika nije ni najmanja promijenila: »...Nova-ves — civilizirano selo — stoji i danas onako, kako i za tebe, pače još stoji ona kuća, u koju si ti kroz prozor koračio, a čeljad te uzeše za duha što si uz zatvorena vrata došao. — Ciganska varoš — prvi Foburg negdašnje moje rezidencie — kako tada, tako i sada. Potok, još i sada broji više dece, nego li drugi celi Zagreb.«

Stotinu forinti godišnje stipendije uz oskudnu neredovitu potporu strica Šime svakako je premalo za život; Ante Starčević probija se o svojoj muci, jamačno već onda želeći ostati nezavisan kolikogod je to moguće, neko vrijeme za hranu poslužuje kod »palancegera«, u bolnici milosrdne braće, a čim je odmakao od četvrtoga razreda gimnazije ispomaže se instrukcijama. Potrebe su mu veće nego ostalih njegovih suučenika, jer mnogo čita; čim skuca par groša kupuje knjige, a ta je njegova osobna knjižnica morala biti poveća, jer je nakon zagrebačkoga školovanja poklanja senjskom sjemeništu udarivši time temelj tamošnjoj djačkoj knjižnici. Prvi Starčevićev drug-učenik bio je Eugen Kvaternik, sin profesora Romualda Josipa Kvaternika i Marije Antonije Kvaternik glavne učiteljice u zagrebačkoj ženskoj pučkoj školi; Eugen Kvaternik bio je slabašan dječak, koji uslijed poboljevanja često izostaje iz škole pa mora kod kuće nadoknaditi izgubljeno naukovanje; taj se odnos prijatelja-instruktora prema instruiranom manje više ćuti kroz čitavu životnu zajednicu i suradnju medju Antom Starčevićem i Eugenom Kvaternikom.

U školi se naravski sve predaje latinski; pokret za narodni jezik prodro je u školu samo u toliko što se u školskim katalozima imena i prezimena djaka pišu već novim Gajevim pravopisom. Ante Starčević spada medju najbolje djake, zato mu valjda gledaju kroz prste kod njegovih djačkih ispada.

Koncem školske godine 1841./1842. njegova rubrika u katalogu glasi, naravski latinski: »Starčević Antun, 19 godina, rimokatolik, Hrvat, župa Pazarišče, otočanska regimenta. Otac Jakov, seljak, ovdje stanuje kod Ivana Fageta bravara na Potoku (ad Fluvium) br. 43. Ima sklonost za svećenički stališ. Ponašanje: prvi red; vjeronauk: izvrstan; učenje klasičnih pisaca: izvrstan; povijest i zemljopis: izvrstan; prirodopis: izvrstan; aritmetika: dobar; madžarski jezik: dobar«. U Starčevićevom razredu bilo je te školske godine 57 djaka; saučenici mu potiču iz najrazličitijih društvenih slojeva, iz različitih krajeva. Udara u oči razmjereno visok broj seljačke djece, njih desetak; uz njihova imena bez izuzetka ubilježena je oznaka da se namjeravaju posvetiti svećeničkom stališu. Ostali su sinovi obrtnika, činovnika i plemića. Lijep broj djaka u Starčevićevom razredu potiče iz slovenskih strana, iz okolice Maribora, Ptuja, iz manjih mjesta Štajera. Starčevićev je sudrug u školi Ivan Perkovac, ponizniji hrvatski političar-parlamentarac i novinar, Mirko Horvat, prvo narodnjak, Strossmayerov poklonik, poslije unionista i predsjednik hrvatskog sabora, Škender Fabković, pedagog i vjeran prijatelj i sumišljenik Starčevićev kroz cio život, Aleksandar Travenić koji se prije svoje rane smrti 1854. okušao kao hrvatski dramatičar; od sinova poznatijih obitelji Starčevićevi su suučenici u gimnaziji Ferdinand Bubanović, Ferdinand Dolovčak, Josip Fink, Ante Gvozdanović, Franjo i Gabriel Jelačić, Ferdinand i Stjepan Matačić, Nikola Taler, Franjo Zengeval, Gjuro Zlatarović, Stjepan Ištvanović iz Turopolja. Kod imena Starčevićevih suučenika udara u oči mnogo Ferdinanda — nadijevanjem carevoga imena djeci označuje se odanost dinastiji. Od 1843. do 1845. Starčević studira na zagrebačkoj akademiji filozofiju; na koncu školovanja Starčević umije uz hrvatski još njemački, madžarski, latinski, grčki, talijanski, a sigurno na poticaj strica Šime i po svojoj sklonosti sam počinje u to doba učiti franceski — ima jezično znanje rijetko u ono vrijeme medju mladim svijetom u Hrvatskoj. Uz poznavanje stranih jezika Ante Starčević stiče u Zagrebu solidnu klasičnu naobrazu, koju sam produbljuje čitanjem; grčki i rimski pisci njegovi su miljenici, udaraju biljeg njegovom značaju i njegovom pisanju. Šest je godina proživio Ante Starčević u Zagrebu kao djak; bile su to godine kad je postalo vidljivo na svakom koraku da hrvatski život ulazi u velike promjene.

1841. godina je osnutka prvih modernih političkih stranaka u Hrvatskoj. Sjeme franceske revolucije počinje klijati i u habsburškom carstvu, tek klice i plod oblikovat će se prema političkoj i društvenoj klimi. U Franceskoj ideje revolucije idu za političkom i socijalnom jednakošću; u habsburškoj državi, sastavljenoj od različitih naroda, prvenstveno podstiču nacionalne težnje. Poslije 1830. liberalizam kao baština franceske revolucije u čitavoj se Europi hvata u koštac s konzervativizmom, proturevolucionarnom reakcijom, sistemom apsolutizma. U habsburškoj državi zapadnjački liberalizam dobiva izrazitu boju nacionalizma; tu su prvoborci protiv centralističkoga apsolutizmam Habsburga Madžari i Hrvatska uslijed državnog zajedinstva s Ugarskom postaje važan odsjek velike idejne i političke borbe. Narodni preporod, prvenstveno kulturni pokret ubrzo se pretvara u političku akciju, hrvatski nacionalizam obnovljen u ilirskoj, sveslavenskoj koncepciji prirodno se sukobljuje s madžarskim nacionalizmom, koji sa sobom poistovjetuje ugarsku državnu zajednicu. U Hrvatskoj se sve više ukrštavaju i ispreplicu, bore interesi i uticaji habsburškoga Beča i nacionalističke Budimpešte.

Bečka vlada prema svojim interesima povremeno pogoduje hrvatskom preporodnom pokretu u sitnijim stvarima, kao što ga, opet u skladu sa svojim interesima, povremeno i pobija. Svagdje u borbama izmedju staroga i novog konzervativna strana u prvim poglavljima borbe uvijek je u defenzivi, zamamljivosti novih lozinki teško se suprotstavljaju stare parole, novim metodama akcije teško prilagodjuju stari uzori, pogotovo kad cijeli deceniji dijele mentalitete vodstva. Madžari prvi u habsburškoj državi stvaraju organiziranu stranku po zapadnjačkom uzoru, primjenjujući nove metode agitiranja, discipliniranja pristaša dobivaju sasvim nove instrumente za političko djelovanje. Spoznavši važnost odsjeka hrvatske politike za cjelokupnost svoje akcije madžarski liberalizam prelazi u Hrvatsku da se i tu organizira kao stranka.

Uz prodornost aktuelnih političkih parola kod stvaranja svih stranaka djeluju ekonomski i društveni interesi. Nosilac novih ideja svagdje je mladost; tako je bilo i u Hrvatskoj

1841., mladost pokreće stranke na jednoj i na drugoj strani. Mladi baruni Gjuro i Levin Rauch, navršivši tek dvadeset i prvu godinu, u Hrvatskoj su nosioci ideje političkoga liberalizma, naravski liberalizma madžarske boje; njima će se pridružiti predvodnik turopoljskoga plemstva Daniel Josipović, neki plemići Jelačići; nova stranka upirat će se uz aristokraciju poglavito na malo, pogotovo poseljačeno plemstvo u Turopolju, Moravču, oko Sv. Ivana Zeline. Aristokracija u Hrvatskoj, uz nekoliko izuzetaka, sva je na strani »horvatsko-vugerske stranjke«, ona je pomaže, financira. Pored interesa, uzgoja odlučuje tu i društvo, način života. »Hrvatski i slavonski velikaši, veli barun Neustädter u svojim memoarima, uvijek su se smatrali velikašima Ugarske, kojima je mjesto rezervirano za magnatskim stolom sabora Ugarske, što je više laskalo njihovoj gordosti nego da se nadju na hrvatskom saboru izmiješani u istoj dvorani s malima plemićima zemlje«. U svojoj borbi protiv bečkoga apsolutističkog centralizma, madžarski liberalizam nastoji se uprijeti na ideju stare ugarske ustavnosti; stari spor ugarske stališke ustavnosti i habsburškoga centralističkog apsolutizma, koji datira od vremena Josipa II. obnavlja se u suvremenim oblicima borbe nacionalnog liberalizma i konzervativne reakcije. Plemstvo, politički narod u ugarskoj ustavnosti nije zaboravio jozefinizam, koji se nastavio u drugim formama u Metternichovom sistemu, njegove tendencije da ga čim više odaleči od vlasti i — barjak za ustavnost privlači sve. I u Hrvatskoj. I tu u ustavnosti vidi plemstvo obranu svojih ekonomskih i društvenih interesa, mnije ih očuvati jedino u zajednici s Madžarima; u drugi red dolaze ostala načela liberalizma, u prvom redu pitanje likvidacije podaničkih odnošaja seljaka. Plemstvu koje se okuplja u novoj stranci, koja uzima ime »horvatsko-vugerska stranjka«, a koju će puk prozvati »magjaronima«, teško pada zastupati ta načela liberalizma pogotovo kad njihovi protivnici u Hrvatskoj uz nacionalni momenat polažu težište upravo na pitanje socijalne jednakosti. Oblikovanje ilirske stranke, koje će se poslije 1842. kad dodje do zabrane ilirskoga imena, prozvati »narodnom strankom«, razvijalo se slično kao i kod »horvatsko-vugerske stranjke«; i tu odlučuju uz nacionalnu osjećajnost društveni, a donekle i ekonomski momenti; i ljudi narodne

stranke dobrim dijelom čedo su uzgoja zapadnjačkoga liberalizma. Preporodni kulturni pokret ima revolucionarne efekte, nov pravopis, nov književni jezik u dnevnom životu banske Hrvatske gotovo strano narječje udara u glavu sve starije ljude; u koliko ne dolaze do izražaja lične protivštine s ljudima iz protivnog tabora uz materijalne interese službi i časti stariji se naraštaj i plemićki i gradjanski drži po strani od dnevne politike; glavnu četu narodne stranke tvori nov društveni razred koji se stvara, inteligencija, sinovi gradjana i seljaka, koje uz osjećaje narodne ideje vodi i društveni interes, jer teško ćute nejednakost s plemstvom, užitnikom političkih i ekonomskih prava; ćuteći sve jači pritisak madžarskoga nacionalizma, utiču se koliko je moguće okrilju bečke politike, svoga prirodnoga saveznika protiv probudjenog madžarstva. Mladost u gradovima po prirodnom zakonu naraštaja sva je radikalna, a radikalna je u Hrvatskoj ilirska, odnosno narodna stranka — djačtvo je uz nju, tvoreći prethodnicu u kreševima, do kojih mora doći čim se na ustuk »horvatsko-vugerskoj stranjki« za par mjeseci formalno osnovala i ilirska, odnosno narodna stranka. Obe stranke bore se za temeljne političke pozicije, za vlast u županijama.

»Za Ilirstva nebiaše druga nego da budeš Ilir ili Magjaron. Reći da si Hervat, znamenova da si Magjaron. Rodjen Magjar, rodjen u Ungarii ter samo za vreme pribivajuć u Hervatskoj, ako si rekao da si Magjar, to je nosilo da si Magjaron. Samo u tu jednu stranku, u Ilire ili u Magjarone, morao je kod nas svatko spadati. O redkih koji se braniše proti tomu razredjivanju ljudih, ili nehtedoše u nijedan taj razred brojeni biti, o tih biaše sud da su habi-kruhi, prosvjetljeni zvahu ih fruges consumere nati, a javno mnenje govoraše skladno, da su austrianski šioni«, — spominje Ante Starčević ta godišta u svojima »Uspomenama«, ostavlja tragove svojih prvih djačkih političkih nastupa u svojim novelama, raspravama, essayjima. U humoreski »Uputa«, štampanoj u »Hrvatskom koledaru za god. 1858.« opisavši pomalo okrutne djačke vragolije s nekim neukim seljakom Turopoljcem, Ante Starčević crta društveno-političku ulogu svoga djačkog naraštaja: »Tko nije bio prie barem nekoliko godinah zagrebački djak, i tko nepozna negdašnja njihova otajstva, taj nemože ni pomisliti kakova biaše

ta versta naših mladićah, koji da nebudu na zlu putu, zaisto bili bi semenjaci, početnici preporodjenja našega naroda. — Oni sačinjavaše jedan stališ za se, koi je tako složan bio, koi je tako za svoju stvar deržao, da onaj, koi nije imao priliku o tome obsvedočiti se, nemože verovati, da se toliko slobodnih voljah u jednu sverhu tako čversto i nepomično složiti uzmoglo.

Što jo jačje kod te stvari u oči pada, to je, da oni medju sobom polag one obćenite sveze, biše razkidani i razdeljeni tako, kako nijedan drugi stališ, nijedna činoredna oseba.

Djak iz druge učionice do onoga iz perve za pravo reći, nije ništa deržao, a ovaj je njega doblje i iskernie štovao i ljubio, nego li to mnogi pomisliti može.

Polag ovoga neka se meri i sudi ono odnošenje, koje bijaše medju različitimi razredi od perve do desete učionice.

Sedma učionica, pervi razred slušateljah a ne djakah, — samo za razlučiti se od pervih šest, nosiaše vazda, svakamo štape, i samo s toga uzroka; nedaj bože da bi ona sa šestom n. p. u hodočastju, na pokopu i t. d. htjela red sastaviti; medju ovimi razredi biaše vazda po korak, po dva prazna prostora, za da svatko vidi gde počimlju gospoda.

Tako se jedni djaci nad druge ih uznosiše.

Ali polag sve te njihove medjusebne nesloge, polag svega toga vlastelstva jao i kuku onome, koi bi makar jednoga ih iz perve učionice uvredio ali mu se samo zamerio.

Taj bi bio sagrešio ne proti djaku iz perve učionice, nego proti djaku, t. j. proti celomu njihovu plemenitome stališu i telu. Ovakovoga bi parvištu svi oni bili nemilo osvetili.

Onome, koi ne može dokučiti snagu vladajućega duha, za razumit mnoga pojavljenja u životu narodah, koja se pokazaše i doveršiše bez svakoga pisanoga zakona, bez običaja kao takova, bez dogovora, — onome bi bilo dosta poznati život negdašnjih zagrebačkih djakah.

Ovih mladićah biaše pun grad, pun svaki zakutak, puna svaka kerčma, — oni su za sve znali, oni su sve mogli.

Ako su koga hteli iztući, makar ga deset stražah u kući čuvalo, oni su ga izmamili i izplatili.

Ako im se koi kerčmar zamerio, oni su ga u vlastitoj njegovoj kerčmi izbili i sve mu posudje potrupali, pa makar bilo neznam koliko gostih, nebiaše moguće djakom na kraj stati.

Njih se svatko bojao kao žive vatre, i u jedno svatko ih je lepo gledao, svatko ih je ljubio.

Oni bi smutnju zametnuli gde, kad i s kime bi im se poračilo, a to ne iz zloće nego samo da se izkažu, da pruže od sebe znak života... Turopoljci biše jako ponosni, tašti, te se ni djakom puno neklanjaše, a upravo na njih imadoše oni u novia vremena osobito zub. — «

Ante Starčević, po godinama stariji od svojih suučenika sigurno je predvodnik u svima nastupima. »Tu skupštine, tu sastanci, tu pravdanja, tučnje, kortešacije, pjevanja i piskaranja«, bilježi on sam te godine u poznijim uspomenama. Djačtvo tvori neku vrst tjelesne straže Ljudevitu Gaju za obranu od napadaja političkih protivnika, koji u njemu gledaju s pravom pokretača svih akcija iliraca. »Često se moglo vidjeti Gaja, bilježi barun general Neustädter u svojim memoarima, u pratnji čete djaka koja ga je svakuda pratila na izvjestnu udaljenost«. Vrhunac tih okršaja uslijedio je u svibnju 1842. kad se Starčević nalazio u prvom razredu »humanitatis« — bila je to godina borbe izmedju obiju stranaka za vlast u zagrebačkoj županiji i kad je Gaja iz smrtne opasnosti spasila samo prisutnost duha i čarobna moć njegovoga govorničtva. Bilo je tih godina mezeva, u koja bi zahvatili čak i klerici. Toga proljeća dva puta Starčević dolazi pred sud školskih vlasti, bude osudjen na dvadeset i pet batina po golom mesu, koja je kazan i izvršena. Jamačno bi pogrešno bilo iz te kazne stvarati neke dalekosežne psihološke zaključke, naslućivati u toj zgodi, koja je zadesila već devetnaestgodišnjega mladića uzrok nekoga duševnog preloma, tražeći u njoj zametke budućih antipatija. Tjelesna kazna bila je u ono doba uobičajeno sredstvo pedagogije, pogotovo poznato čovjeku iz Granice. Sam Starčević je dapače u jednom svom saborskom govoru još 1888. požalio ukidanje tjelesnog kažnjavanja: »Pod izlikom čovečnosti, a sbilja samo za kvariti i za siromašiti narod, ukinulo se telesnu pedepsu. Ja sudim, da prava oblast može naći i drugih pedepsa, koja nisu oštro telesne, i tako se ljudi hvataju često više nego same batine. Čovečnost je samo

za ljude, a tko ne će raditi za dobro obitelji ili zadruge, za dobro skupno, moljen, taj bi morao raditi gonjen makar pod toljagom, ili bar nebi smio bez osebne pedepse raditi proti skupnom dobru. Što mari bitanga da ga njegova žena i detca ili zadruga u zatvoru hrane, a on se lenjari; što mari on, da za njega globu platjaju drugi, koji nisu ni krivi ni dužni? A za toljagu bi on mario ...« Pretrpljena tjelesna kazan nije mogla škoditi Anti Starčeviću ni obzirom na duh vremena ni obzirom na ugled koji je stekao u djačkim redovima ne samo godinama, fizičkom neustrašivošću već i snažnim osebujnim biljegom svoga duha, koji se već stao javljati, osim toga Starčević je bio mladac, koji bi na svaki udarac u riječi ili pesti uzvratio s dva druga. Dvije anekdote, koje sam pripovijeda iz dana svoga djakovanja odaju taj osebujan njegov duh, njegove sklonosti, njegovo vanškolsko zanimanje, koje se nije sastojalo samo u demonstriranju i korteširanju. Već onda mu je misao glavni sadržaj života, onako kako poslije sam veli u »Poslanici pobratimu D. M. u B.«: Ti znaš da se ja najvolim mudroslovjem zabavljati, to bo je najlakša za me stvar, jer je ova znanost usadjena u sercu i u umu čovječjem, pa ju treba tu tražiti, i iz kojekakvih gromačah izkopati ... Plato bi rekao: da su sve druge stvari samo igraria, a da je najmučnie: naučiti ljude kako treba živit«. Doduše i ta najmilija znanost za Starčevića počela je kao neka igrarija, kako sam pripovijeda:

»Ja niti sam zaboravio, niti ću zaboraviti, da ti našemu veleučenomu učitelju nisi znao odgovoriti na pitanje glasovito: »Je li postala kokoš iz jaja, ali jaje iz kokoši?« — Ja sam na ovo pitanje ovako odgovorio: »Iz jaja postalo je pile, a iz pileta kokoš«. Stoga sam — znaš — bio e m i n e n s. Naš pobratim O. odgovori još pametnije od mene t. j. da je Bog stvorio kokoš, pa da je iz nje došlo jaje. On je zbog ovog premudroga odgovora bio prvi eminens. Nesrećni X., koi se usudio pitati: »Zašto nije Bog jaje stvorio, pa zašto se nije — kroz preobraživanja — iz njeg kokoš izlegla?« — on je u tretji red upao, iz koga se nikako nije mogao izvući. Ovo strašno pitanje biaše zadaća našeg razmišljavanja, a napokon smo se svi uverili, da ga nijedan mudroslovac kao takov, nemože razmersiti, nego od nekud drugud dobismo odgovor, proti kome, nedaj bože, ni najmanje posumnjati, dobismo

odgovor kao regulativno načelo. »Netreba se upuštati u božja otajstva!« Ja sam se ovim odgovorom umirio, ali je nekoi — ti ga dobro znaš — moj prijatelj — bio nemirna glava, te je rekao: »Ima ljudih, koji o Bogu više znadu nego li isti Bog«. On je zbog ovoga bio pravedno iz školah izteran. Ali gledaj, njemu je danas bolje, nego li ijednome nami, koji smo Minervine moždjane izpili«. Druga anekdota takodjer malo je svjedočanstvo kako su djaku Starčeviću omilile vježbe u logici, vježbe, koje bi katkad sasvim nefilozofski, ali u znaku mladosti svršile s tučnjavom: »On je jedini razpravio ono pitanje, zbog koga smo se mi ostali bili potukli. Sjeti se, kad nas je nekoi u Tuškancu pucao na vranu, ali je nije shvatio. Odmah se medju nami izleže pitanje: kako li bi ju bio shvatio? Jedan nas reče: da bi bio pušku morao više, drugi niže, treći: malo jače prama Medvedgradu, — četverti: da prema svetoj Klari, i t. d. deržati. Svaki dade svoje mnienje, dok naskoro dojde do šaka, a napokon i do čupa, da li njega ne bude, ne bi bilo prošlo bez krvi. On se diže i reče, da bi ju morao na dva načina pogoditi: prvo, da bude onde udario, gde je ona stala; a drugo, da bude stala ondie, gde je on shvatio. To nas je umirilo«.

1845. u proljeće Ante Starčević je svršio gimnazijske nauke. Svršio ih je izvrstnim uspjehom. Posljednje godine zagrebačkoga djakovanja čini se da je manje sudjelovao u uličnim megdanima — kao djak drugog razreda »filozofije« t. j. VIII. razreda gimnazije štampa u »Danici« prve svoje književne proizvode. Nakon svršene gimnazije odlazi ljeti 1845. u Senj; odluka je davno već bila stvorena, sinu ubogoga graničara ne preostaje drugo zvanje nego svećenički stališ, a to je naravski bila i želja roditelja i sigurno savjet strica Šime. Na senjskoga biskupa Mirka Ožegovića mladić je očito učinio najbolji dojam — odluka je tu, Ante Starčević kao vrlo dobar djak odlazi na bogoslovne nauke u središnje sjemenište u Peštu; apsolventima peštanske bogoslovije osigurana su najviša mjesta u crkvenoj i državnoj hijerarhiji.

Na putu u Peštu Ante Starčević zadržaje se u Zagrebu od srpnja do početka rujna; očito se za ta dva mjeseca sav predao književnom radu, u »Danici« izlaze novi njegovi prilozi, u stihu i u prozi.

Slučaj, kakav je na gimnazijskom prijamnom ispitu odlučio Starčevićevim naukovanjem u Zagrebu, pri koncu naukovanja spasio mu je život. Starčević bijaše takodjer jedan svjedok krvoprolića na Markovom trgu 29. srpnja 1845. Napetost posljednjega akta žilave političke borbe izmamila je i njega na ulicu; ali ovaj puta nije čini se više u prvim borbenim redovima, moguće je tome pridonijelo to da se već osjećao bogoslovom, pitomcem svetoga stališa. Nalazio se je u onoj grupi, koja je stajala u Gospodskoj ulici, odsječena vojničkim kordonom od Markova trga. U času kad je komešanje započelo, kad su gledaoci iz Gospodske ulice mogli vidjeti sukob Mirka Bogovića s nadporučnikom barunom Adelsheimom podno Bogorodičina stupa na trgu pred crkvom, vidjeli kako je Bogović pao krvav pod udarcem sablje, gledaoci su u stvari jamačno uzmakli pa je tad Nikola Dragelj prijatelja Antu Starčevića silom povukao u grčko-katoličko sjemenište — u tom trenu prasnuše puške, pred samim vratima sjemeništa klonuo je ranjen Ilija Gvozdanović, administrator mrzopoljske unijatske župe, jamačno član grupe u kojoj se nalazio i Ante Starčević.

U kolovozu Starčević još radi za »Danicu«, očito je poznat s Gajem, s kojim podržava književne veze i poslije 1848. kad svi budu napustili Gaja, a onda početkom rujna, zajedno s Eugenom Kvaternikom odlazi u Peštu, naravski kolima.

»Nikada nebiasmo, kako se kaže, pobožnjak na glasu. Pa vendar, onom prigodom, bez ikakova izvanjskoga ostana, obavismo ispoved, koju bogoslovci obćenitom zovu. Da budemo išto više imali, nego-li danas imamo, mi bi tada bili i oporuku načinili . . .

U ono vreme više se je dvojilo o svakoj izreki svetoga pisma, nego-li ob ovomu što sliedi: Ako putuješ kroz Ungariu, pa te razbojnici na hrast ne razapnu, ili te ovčari toljagami ne umlate, ili te ovčarski psi ne izude, ili ti svinjari, igrajuć se, sekiricom glavu ne razvežu, ili, ili, ili — znaj, da će te kerčmarica, kod koje budeš spavao, izpod, iznad postelje, sa svoda, kroz ogledalo, i t. d., i t. d., zaklati, udušiti. Ako-li, na sve čudo, živ dopreš, odmah se s ponosom broji medju starinske Argonaute.

Putovasmo srećno. Samo u jednom selu moradosmo moj jedan drug i ja platiti po dvie dvadesetice, i to jer smo u kolih ravno, nu itako kroz selo pili smotke. Da što, to nam nebiaše drago, proti toj pedepsi mi imadosmo na stotine razlogah. Nego zabrana ona vlada poradi vatre u kukavnih selih, ter zato, iskreno govoreć, ona globa biaše pravedna . . .«

P J E S N I K O V A N J E

Oskudni su podatci o Starčevićevom životu u peštanskoj bogosloviji. Sam kasnije nije gotovo spominjao to razdoblje svoga života. U peštansko središnje sjemenište došao je Ante Starčević u svojoj dvadeset i trećoj godini; po njegovom radu u posljednjoj godini boravka u Zagrebu kao i po djelovanju u Pešti razabire se, da su to za njega bile godine dozrijevanja i konačnog upoznavanja svojih sklonosti, stvaranja odluke za život.

»Nikada ne biasmo, kako se kaže, pobožnjak na glasu«, već te uvodne riječi opisa svoga puta u Peštu zvuče kao neočekivano otkrivenje u ustima čovjeka u času kad se odlučuje za svećenički stališ. Svoju prvotnu odluku o životnom pozivu stvorio je Ante Starčević jamačno zaključkom razuma a ne srca; pored roditeljskih želja, savjeta stričevih, materijalnih mogućnosti on je u tadašnjim prilikama razlučio da će samo kao svećenik moći djelovati u javnom životu. Starčevićeve ambicije sigurno nijesu već ni onda smjerale za tim da postane prosječan dušobrižnik, koji će služiti prvo kao kapelan, onda seliti iz slabije župe u bolju, postići konačno pod jesen života nekakvu crkvenu čast i prebendu; to nikako ne bi bilo u skladu s njegovim temperamentom. Svećeničko zvanje u njegovim je osnovama očito imalo postati ljestvicom uspona za sasvim drugu ulogu i zamašniji rad; jamačno je u potaji svoga srca snivao kako će postati učitelj, profesor na nekom učilišću, steći mogućnosti baviti se znanošću. U Pešti Ante Starčević zaista uz bogoslovne nauke odmah uči filozofiju i povijest; filozofskim disciplinama posvećuje više mara nego bogosloviji — činjenica je da svršava filozofiju, izradjuje doktorsku dizertaciju, postizava čast doktora filozofije prije nego što je apsolvirao teologiju.

Sliku života bogoslova iz naših strana u peštanskom sjemeništu sačuvao je u krupnim crtama u svojemu dnevniku

Medjimurac Štef Mlinarić, pozniji župnik i vicearcidjakon u Dubravi, suučenik Strossmayerov i prijatelj Frana Kurelca. U Mlinarićevom dnevniku opisan je život naših peštanskih bogoslova u godinama 1835./36.; kroz deset godina što je proteklo do Starčevićevoga dolaska onamo vanjske prilike i uvjeti života sigurno se nijesu mnogo promijenili. Sudeći po Mlinarićevim zapiscima život djaka u peštanskom sjemeništu nije bio suviše strog; uz redovne nauke imali su dovoljno slobodna vremena za svoje sklonosti. Djacima su bile pristupačne bogate knjižnice, pogotovo pak djak sa sklonošću za povijest kao Ante Starčević mogao je tu potpuno utažiti želju za radom. U Pešti bilo je uz to neizmjerno više nego u Zagrebu dobrih knjižara i antikvara, prema Mlinarićevom dnevniku djaci se dapače zaduživali samo da dodju do knjiga, a u koliko se koje djelo nije moglo kupiti, oni ga strpljivo prepisuju; tako Mlinarić primjerice prepisuje Petra Zrinskoga »Arijadnu« — u Pešti živ je uticaj slavenofilskoga kruga Jana Kollara. Pored intelektualnoga razvitka djacima su pristupačne gotovo sve razbibrige; u Mlinarićevo vrijeme bogoslovi dapače idu na plesove, u sjemeništu nijesu zazorni ni ženski posjeti, nekoji su pitomci strastveni kartaši, dok se sporovi u mišljenjima rješavaju temperamentnim svadjama, koje dovode gotovo do fizičkoga obračunavanja; Štef Mlinarić primjerice je u stalnim sukobima s bogoslovom Josipom Jurjem Strossmayerom, mladićem vrele ćudi i tvrdokorne glave; djaci dnevno odlaze na šetnje po budimpeštanskoj okolici, u »Stadtwald«, ljeti na kupanje na Dunav. Od Hrvata sa Starčevićem su u peštanskom sjemeništu uz Eugena Kvaternika još Adolfo Veber, pozniji književnik i jezikoslovac, Franjo Šagovac, Ivan Vardijan, Petar Vrdoljak, Nikola Horvat. Iz »vlastitoga životopisa« Bakranina Adolfa Vebera, koji jamačno u Pešti vodi s Antom Starčevićem koju tu jezikoslovnu raspravu, saznaje se da su hrvatski bogoslovi imali česte zadjevice sa svojima madžarskim drugovima; hrvatsko-madžarske političke borbe u punom su jeku, političke napetosti srušile su onu idilu, koju još Mlinarić dočarava u svojemu dnevniku.

Medju svojima drugovima u Pešti Ante Starčević mora imati istaknutiji položaj ne samo uslijed svojih godina nego i radi svojega književnoga renomea — od svih svojih suučenika

on je jedini već štampani pisac, a to je u ono doba značilo za tadašnji naraštaj više nego najstariji plemićki list; ljudi od pera nijesu u hrvatskom ambijentu nikad prije ni poslije imali tolik ugled kao u preporodno doba, gledalo ih se, kako svjedoči Mijo Krešić u svojoj »Autobiografiji«, upravo pobožnim strahopočitanjem. A Starčević je posljednje godine svoga zagrebačkog školovanja očito imao prilike doći u dodir s prvacima i hrvatske književnosti i politike, ljudima, koji su za tu mladost bili ideal; sigurno je Starčević već lično poznavao Ljudevita Gaja, razgovarao s njim, iskusio već privlačivost mirisa štamparske boje, zavirio u tajnovitost redakcijskih odaja, nije bio samo obični vojnik u narodnim redovima.

Gajeva »Danica« štampala je Anti Starčeviću prije njegovoga odlaska u peštansko sjemenište tri pjesme i jedan sastavak u prozi; od pjesama jedna je pače otisnuta na čelu lista kao vrsta načelne, programatske objave. Ti Starčevićevi prvijenci u stihu — sve pod pseudonimom A. V. Rastevčić, anagramom od imena Starčević — po svojemu obliku ništa ne zaostaju za prosjekom pjesama i iz pera istaknutijih stihotvoraca onih godišta. Pjesma je u ono vrijeme način govora, pjesmom se služi svatko želeći izreći nesvagdanju, važniju svoju misao. Naročito se ljudi hrvatskoga preporoda, koji prvenstveno apelira na osjećaje, laćaju stiha; na stihu se osim toga uče jezik, njima pristupačna stara hrvatska književnost gotovo je sva u stihu. I Ante Starčević nastoji pisati pjesme, od kojih je prva pod naslovom »San i istina« objelodanjena u 15. broju »Danice« od 12. IV. 1845., druga već u slijedećem broju od 19. IV. 1845. na čelu lista kao prigodnica kraljevom jubileju pod naslovom »Verni podložnici premilostivomu svomu kralju Ferdinandu V. na 19. Travnja 1845.«, dok mu je treća pjesma »Dva sunca« odštampana dva mjeseca kasnije, u 26. broju »Danice« od 28. VI. 1845.

Te tri pjesme, prvi nastup mladoga Starčevića u javnosti, kazuju razmjerno mnogo o svom autoru; nijesu bezlična, konvencionalna vježbanja u stihotvorstvu kao dobar dio pjesmica u »Danici« onih godišta, iz njih izbija ličnost, koja još doduše nije dovršena, ali koja već ima svoje prve odredjene biljege. Iz tih pjesama se u prvom redu vjerno razabire čime se je Starčević bavio u Zagrebu uz svoje školske poslove, šta je

čitao, koje su mu bile književne simpatije, a zatim kakva su mu bila naziranja i koje su ga misli okupljale.

Godinu dana prije, 1844. izdala je »Matica Ilirska« u redakciji Vjekoslava Babukića Gundulićeva »Osmana« prema rukopisu iz Gajeve biblioteke s Mažuranićevom dopunom. Za tadašnji hrvatski svijet bio je to jedan najvećih, ne samo književnih dogadjaja. »Osman« je glavna lektira domorodaca, ponosi se njime cio preporodni svijet kao svjedočanstvom starine hrvatske kulture, jezik i stih Gundulićev škola su i uzor svih stihotvoraca. I Ante Starčević sigurno je gutao »Osmana«; jamačno se ne zadovoljava samo s »Osmanom«, traži i ostale dubrovačke pisce, do kojih može doći iz privatnih zbirki, poglavito Gajeve knjižnice. Snažni su ti prvi doživljaji domaće umjetne književnosti za Starčevića, elegancija Gundulićeva stiha, bogatstvo dubrovačke knjige morali su ga zatraviti toliko, da je u taj par zaboravio i jezikoslovne pouke strica Šime, odrekao narječja svoga zavičaja — Ante Starčević nastoji svoje prve stihove pisati u dubrovačkoj ijekavštini, poprima dubrovačku frazu, nasljeduje stilski izražaj dubrovačkih pjesnika; prvi i posljednji puta u životu Ante Starčević odaje veliku sposobnost prilagodjivanja, žitnički seljački sin ćuti barokni način Gundulićev. Kao iz nekog dubrovačkog kanconijera, kao jeka lektire Čubranovićeve »Jegjupke« doimlju se stihovi Starčevićeve treće pjesme »Dva sunca«:

Zašto sunce trake svoje
Tako dugo već nam krati?
Kazat ću ti, ma gospoje,
Ako samo želiš znati.

Nije drugo, vieruj meni,
Što ga na to nagnalo bi,
Već, angjele moj ljubljeni,
Ti ljepotom što ga dobi.

Za oblakom zato hodi,
Srameći se sve liepote,
Znajuć, liepše da s' nahodi
Sunce, koe mu slavu ote.

Da, o dievo ljubezljiva,
Žalost težka sad tare ga:
Da nesjaje, več se skriva,
Što s' ti sunce liepše od njega.

Ali, već u drugoj njegovoj pjesmi, prigodnici u čast kralja Ferdinanda V., kroz gundulićevsku frazu znaju se probiti i tragovi drugih uticaja, bliži mu, prirodniji. Pouke popa Šime Starčevića o staroj slavi »kadi mi u nika doba osamnaest krunah imajuchi« pretače sinovac Ante zamjernom vještinom svladavanja jezika, odmičući od dubrovačke ijekavštine k rodnoj ikavštini, u stihove na način Andrije Kačića:

Na hiljade silnieh cara,
Neizrečene kraljah broje,
Koje Slava, mati stara,
Medj sinove broji svoje —

Usried Rima glasovita,
I dičnoga Carigrada
Biše bozi ovog svita,
Od istoka do zapada . . . «

1845. godina je najteže krize preporodnoga razdoblja. Kriza je počela zabranom ilirskoga imena 1842. Na vrhovima preporodnoga vodstva vlada raskol, pritisak magjaronske stranke danomice sve je jači, a vojska pristaša proživljuje prvo razočaranje koje radja prve sumnje noseći spoznaju da se protivnik narodnih snova nalazi i u Beču a ne samo u Budimpešti. 29. srpnja 1845., dan krvoprolića na Markovom trgu razderat će posljednje iluzije. Mladi Ante Starčević, tad stopostotni Ilir-Slaven, živo reagira na to zbivanje, njegove su pjesme vjerna ilustracija sumnja i traženja izlaza iz tegobne atmosfere 1845. Cenzura je stroga i misao se mora krinkati alegorijama. Prva Starčevićeva pjesma »San i istina«, san je i istina tadašnjega položaja narodnih težnja. Kao stihotvorac Ante Starčević u prvom je redu politički mislilac. U pjesmi »San i istina« Starčević analizira stanje: omilio je ilirsko-slavenskom svijetu feački san u debelom hladu; ali dolazi obrat — »i ime

tve mi ote« kliče Starčević, aludirajući kroz uvijene barokne forme na zabranu ilirskoga imena; u naravi mu spoznajna je težnja, ne želi slijepo baciti krivnju za sva zala na protivnika, traži uzroke »sagriešenja« i nalazi ih u neslozi, medjusobnom gloženju:

Jedan drugog davi, goni;
Ne već ljudi, nego zvieri . . .
Otac sina satrt gleda,
Sin svog otca pod mač svija,
Brat se bratja branit neda,
Svoj svojega smartno ubija . . .

I sred tih razmatranja javlja se već u Starčevićevom književnom prvijencu misao, neobična, porazna za mladića od dvadeset i dvije godine — progovara iznenada filozof-stoik, prožet sumnjom, gotovo prezirom prema ljudskim nastojanjima; tek jedno u tim pjesmama nije stoičko — nema u njima smirenja, ćuti se britka bol rane. Neznani neki intimni jad do bolećivosti je morao zaoštriti mladićevu osjetljivost:

Motrit stadoh sad iznova
Sve u pogubi i u smeću,
Štono pria nevierova
Usiljen sam bio reči:
Da rieč mudrieh, ka do sada
Traja mnogieh od godina,
Udes svietom da ne vlada,
Nit je bila — nit je istina.

Ni u drugoj Starčevićevoj pjesmi, prigodnici u čast kralja Ferdinanda V. nije sasvim nestao taj ugodjaj, samo ga je prigodnost donekle ublažila. Uz konvencionalne izraze odanosti, u kojima medjutim nema ni traga kakvoj servilnosti, pisac se predao razmišljanjima u poredbi prošlosti i sadašnjosti. Već tu se javlja Starčevićev historizam, jedan pogled stalno upravljen unazad; povijest mu je očito glavni predmet zanimanja, na upoznavanju prošlosti gradi svoje naziranje, ispituje uzroke pojava svoga vremena; i tu se već glasi strog sudac, koji svagdje na sve primjenjuje etičko mjerilo. Uskrisivši reviju

stare slave Majke Slave, »slavna mjesta i daržave od kojih je jedva siena niekadašnje dike i slave«, Starčević izriče svoju kritiku i prošlosti i tadašnjosti:

Al ju dieca ta nemila
(Huda sriećo nad sve ine!)
Raztarganu u sto dila
Razdieliše medj tudjine!!
Svaku stranu razdieljenu
Tmine obstiru viek bez miere,
Kad ni karvi, ni plemenu,
Jedne majke ali viere —
Već svak bratu uzimati,
I zlotvoru svom, tudjincu,
Ime i karv harli dati —
Svu svetinju i jedinu!

Slijedeće dvije pjesme, »Dva sunca«, odštampana u 26. broju »Danice« od 28. VI. 1845. i »Tužba«, objelodanjena u 48. broju »Danice« od 29. XI. iste godine, kad se Ante Starčević već nalazio u peštanskom sjemeništu iznenadjuju: sasvim su drugojačije — ljubavne su to pjesme pisane jezikom i na način dubrovačkih trubadura, u kojima autor gleda svoju dragu kao novo sunce, koje mu može dati puni oćut života. Tajnovito su poglavlje života mladog Starčevića te dvije pjesme, nikad poslije, koliko se zna, nije ih više spominjao. Moguće su svjedočanstvo prve i posljednje ljubavi Ante Starčevića, poslanica priznanja neznanom idealu, koji je od njega daleko i visoko nedokučiv kao sunce, ljepotici iz visokih društvenih krugova, koje ubogi djak, stanovnik »ciganske varoši« smije samo katkad vidjeti iz daleka prikrajka. Ili su te pjesme tek stihotvorna vježba, koju je rodila mladenačka književna taština i ambicija, da se vine uz bok suvremenim priznatim stihotvorcima, koji su, kao u slučaju Mažuranićeve dopune »Osmana«, uspijevali zbilja zamjerno oponašati stih starih Dubrovčana; svakako Starčeviću je posrećilo u te dvije pjesme kopirati vjerno drevne trubadure, one su dokaz njegove visoke književne naobrazbe i vještine.

U 35. broju »Danice« od 30. VIII. 1845. objelodanjen je prvi Starčevićev prozni sastavak »Nešto o pirnih običajah u Lici«. S tim svojim sastavkom mladi Ante Starčević zauzima odmah jedno od prvih mjesta medju prozaistima hrvatskoga preporoda, uz »Pogled u Bosnu« Matije Mažuranića i Nemčićeve »Putositnice«. Stanko Vraz je prikazujući Mažuranićev »Pogled u Bosnu« najbolje ocrtao svu muku preporodnoga doba kod stvaranja moderne hrvatske proze: »Od početka nove dobe našega knjiženstva i ono malo proze, što smo pisali, pisali smo perom više nemačkim ili latinskim, nego li perom narodnim, upravo našim. Tko znade, odkuda riba smrdi, taj se neće nad tim očitovanjem srditi. Prvo naime nije naše odgojenje bilo s narodnim zvanjem sasvim shodno, a nešto je tomu kriva ona naglost, s kojom nas je doba i vreme sililo, da radimo i pišemo.« Starčevićev članak zbilja je pisan »perom narodnim, upravo našim«, zaista »neima u njem pomešanih duševnih elemenah«, Starčević je u svom izražaju još istinskije narodni i od Matije Mažuranića, a pogotovo od Nemčića, koji uspijeva više od svojih suvremenika svojoj prozi dati zapadnjački sjaj i svoj, individualni izražaj.

U svom članku Starčević žali što mu »redko ta sreća priskoči« da gleda narodne običaje — ali cijelo njegovo djelce svjedoči da je i u Zagrebu intimno živio čvrsto povezan sa svojim zavičajem, disao njegovim duhom, mislio njegovim načinom. Stari pop Šime Starčević morao je uživati čitajući raspravu svoga sinovca, premda se ovaj odmetnuo od njegovih jezikoslovnih načela — bila je to književnost, kakvu je on želio, poučna, narodna. Iz svakoga retka te rasprave Ante Starčevića ćuti se da je tu sve proživljeno, da svo njegovo školovanje nije moglo umanjiti njegovo poštivanje i zanos za iskonski narodni život. Jednostavne ljude svoga zavičaja uzvisuje on na piedestal prave čovječnosti. Sasvim drugi je pisac Ante Starčević kad opisuje svoje Ličane od stihotvorca, koji pjeva po uzoru dubrovačkom; riječ mu je lagana, točan svaki izraz, jednom je osjetio da može pustiti maha svojim zapažanjima i svojim mislima; zapažaji su mu vidoviti, misli jasne. U preporodnoj književnosti nitko do njega nije pisao tako jedrim jezikom, tako plastički i dinamički, dao jedan tako savršen opis života kao što je Starčevićev opis narodne gozdbe:

»Zatim svi sednu oko stola, razvrate torbe, i bisage, razvežu mešine s vinom, koje su doneli, te jeduć, pijuć i pevajuć niz

gusle, tambure i diple i marve (dorptine) poberu. Kad se mešine skarče, torbe sruše, psi i mačke izpod stola pobegnu, kad dojde u bukare mrak, a čase se počmu belit — — načinivši rok parstenu, i izljubivši se, ni broja se nezna, koliko putah, (zaručeni o tom niti nemisle) razidju se«.

Piše Starčević svoj opis pirnih običaja sav u počitanju na narodnu starinu, narodnu pjesmu, sav lički ljudski soj. »Tko bi večerašnje pesme, baš za ovu svarhu skronjeno, čuo, kako iu koraljnih ustah tankovitih carnookah, angjeoski nevino glase, ma bio isti Nemac, pa neki od radosti zaplakao, taj zaisto nebi u sebi sarca imao; jer sve da nebi razumio medene slavenske reči, a on bi barem vidio pozdrav iz sardca proiztičući...« oduševljava se Starčević potanko dalje crtajući izradjeni ritual drevnih svadbenih običaja, gdje se još ostanci starih poganskih vjerovanja isprepliću sa crkvenim obredima, gdje se svadbena slava odvija prepuna dramatske simbolike kao čudesna kazalištna predstava postigavši vrhunac u prizoru kad nevjesta uzevši jedno dijete »tri puta projde naokolo« velike vatre kućnoga ognjišta, »vodjena od deverah, te potakne glavnje na vatri; da tako vide domaćini, što se od nje mogu nadati; jer ako za rukom joj pojde, t. j. ako se uglevje u kući razleti, bit će okretna, poslena i vredna...« Opisuje Starčević ličko pirovanje istinskom radošću, ali, pri kraju zanosa javlja se drugi Starčević, racionalista, kritik; pita se, kako će se još dugo moći ponavljati svadbeno slavlje po uzorima narodne pjesme: ne može ne napomenuti »siromaštvo, koji ovi pirovi ljudim na vrat navlače... Nemože biti celo selo mesec danah sito i pijano od šta god... Govorio sam i o onom, što škodi, pa bi ga se mogli i morali odkrižiti. U ostalom znam, da nisam dosta učinio, nu gledati ću naskoro nadoknaditi, — završuje Starčević svoj opis ličkoga pira. — Jako će mi biti drago, ako me koj Ličanin ukori poradi laži. Oni bolje mogu znati, jer kroz celi život gledaju običaje narodne, a meni redko ta sreća priskoči; drago će mi jako biti; buduć da volim da me moj i tuče nego tudjin opominje. Najposle, štogod rekoh i reći ću, to ću raditi samo iz ljubavi obće dobro tražeći.«

Prve godine u Pešti Ante Starčević još se aktivno bavi književnošću, ali više se ne javlja u »Danici«. Slijedeće njegove dvije pjesme odštampane su u »Zori Dalmatinskoj«, listu koji izlazi u Zadru, koji je donio prvijence Preradovićeve i kojemu je jedan najrevnijih suradnika pop Šime Starčević. Teško je dokučiti koji su tome uzroci, moguće je po srijedi upravo uticaj i posredovanje stričevo. Te posljednje dvije Starčevićeve lirske pjesme — kasnije je doduše još pisao stihove, ali bili su to politički pamfleti i satiričke prigodnice, obično pjevane na način narodne pjesme, u desetercu — mnogo se razlikuju od njegovih prvijenaca. Pjeva drugim načinom, izriče u njima druge misli. Odrekao se je nasljedovanja dubrovačkoga sloga, moguće je to posljedica obnovljena uticaja popa Šime, pjeva u narodnom desetercu, Kačićeve vizije jače protkivaju njegove misli. Daleko od Zagreba u Pešti kao da mu se obzor proširio — misao hrvatske sveukupnosti prvi puta se kod Starčevića javlja izrazita, pogled mu skreće preko Velebita u kolijevku hrvatske državnosti — preporodni pokret treba da zahvati i dalmatinskoga Hrvata. Misija je Ličanina, najbližega susjeda Dalmatinca da ovoga vrati u Zajednicu Hrvata, da mu obnovi narodnu svijest. Dok preporodna politika pod vodstvom Gajevim gradi romantične urotničke osnove s mladim fratrom Jukićem u Bosni, dok kasnije Gaj odlazi na političke misije u Srbiju, a zagrebačka politika vodi taktičke ofenzive i uzmake na liniji Beč—Pešta, dalmatinska Hrvatska tako reći je na ugaru za preporodne akcije, Ante Starčević u svojoj pjesmi »Ličanin Zori Dalmatinskoj« odštampanoj u njezinom prvom broju od 5. I. 1846. skicira prve lozinke hrvatskoga prava u hrvatskoj Dalmaciji. Jer tamo:

»Noć još tamna svigdie vlada, i tmina,
Nije glasa jošte danu bielom.
S ovaj i s taj kraj tvoih planina,
Sve još stenje pod maglom debelom.

— — — — — — — — — — — —

Poznato je, krasna zvezdo, svima,
Da sram biše reći Dalmatina
Domovinu da on svoju — ima...

— — — — — — — — — — — —

Nu i u napredak, kud ti obraz sviti,
Nastoj bratju složiti rodjenu,
Smutnje, i zlobe u pako baciti

I dobu nam dovesti žudjenu.
Da, što Bog nam dade, uzderžimo,
Naše pravo da kod nas ostane,
Da se bratja bratski zagerlimo,
Da nam beržje beli dan osvane...

Druga pjesma odštampana u slijedećem već broju »Zore Dalmatinske« pod naslovom »Podertini Solina« čini se da je fragmenat neke veće pjesni, zamišljene ali nedovršene, neke epopeje o slavi Ilirije. Formalno to je najdotjeranija Starčevićeva pjesma, koja u nekim stihovima ima byronovske ugodjaje, a u nekima uticaje najljepše narodne lirike. Kao Byronov »Child Harold« sred ruševina rimskoga Koloseja snatri Starčević nad podrtinama Solina:

Vajme meni! s kim tužan govorim,
Koga pitam, tko mi odgovara
Gde sam bedan, što je oko mene!?
Nije grada, nezna se za njega!!!
Vetar nosi rieči, gde s Soline,
Nazad vraće: Solina ti nije!!!
Tera uzdahe: jao moj Soline,
Vraće: jao slavo Ilirie!!
Čuk se evo leže i jejina
Gde je bilo prestolje nekada,
Sove gadne razprostiru glase,
Gde bi čuti pesme od junakah,
Stado gazi zaraslo kamenje,
Gde igraše u kolu gospoje,
Tera čoban od stada kurjake,
Kud hodaše Slavnodobitnici,
Vodeč robje, pesme pevajući...
— — — — — — — — — — — —
Oj usliši veseli čobane,
Bratsku molbu, koju šaljem tebi:
Nemoj brate, hladnu vodu piti,
Koja izvire u toj okolici,
Nemoj piti ni napajat stado;
Već ju pusti da prosta žubori,
Nij to voda, već kerv bratje tvoje!

Kroz dvije se godine Starčević ne javlja u književnosti. A kad će se opet javiti, prozborit će sasvim drugi čovjek, peštanski klerik prometnut će se u muža, kojemu će mladenačke crte postati krute, riječ smiona, izravna, kao u strica Šime mu je »ruka teška, pero tvrdo, rič debela i govor neugladjen«. Iz peštanskoga sjemeništa Ante Starčević izlazi smiren, ali ne krotak; smiren je u svojoj odluci — vidi pred sobom ravan put, kojim bezobzirno kroči.

Kroz te dvije godine u Anti Starčeviću zbio se velik preokret. Iz temelja je promijenio sve svoje dotadašnje odluke. Različite su prilike stvorile taj preokret. Sve te različite izvanjske snage, koje su djelovale na nj, sam je Ante Starčević očutio zbijeno sabrane u jednom doživljaju, koji mu se nije izbrisao iz pamćenja sve do smrti. Sam ga je pripovijedao uskom krugu svojih prijatelja i sljedbenika, od kojih su neki još i danas živi zapamtivši svaku njegovu riječ, premda se u javnosti — kad se saznalo za tu zgodu — sumnjalo u njezinu vjerodostojnost.

Poslije prve godine svoga školovanja u Pešti Starčević se svratio u zavičaj na praznike. »Bio je krasan ljetni dan — bilježi Starčevićev biograf Kerubin Šegvić po usmenom pripovijedanju samoga Starčevića, — Velika Gospa, u Klancu, rodnoj Starčevićevoj župi proštenje. Na proštenje otidje i klerik Starčević. Ondašnji župnik Skočilić ga pozove da pri velikoj misi asistira, te da ostane kod njega kao gost. — Zadje Starčević medju narod, da se porazgovori i našali s ljudima, većinom poznatim i u rodu. U mnoštvu svijeta zape mu oko za čovjeka visoka stasa, zdrava kao drenovina, a bez ijedne ruke! Obe su mu do lakata odsječene! Mladića tankoćutna taj prizor silno gane. Pa otidje k župniku još prije mise, da ga upita potanje za nesreću toga čovjeka. — Župnik mu ukratko kaza ovo: Ispod Oteša ima zadruga Baričevića. Ostade cijela zadruga na jednoj muškoj glavi, a sve ostalo ženskadija. Taj jedini muškić, Filip, bi uzet u vojnike, ali po zakonu kao jedinac u zadrugi, nije bio dužan služiti, pa na molbe iza nekoliko mjeseci ga otpustiše. Nu za vrijeme svoje službe i kasnije je vidio velike nepravde, koje se čine pojedinim Graničarima, pa je stao pisati pritužbe proti tim zloporabama i bezakonju na stariju oblast. — Da nije toga nikada učinio! Pozovu ga u

Karlovac pred zapovjedajućega generala i bi osudjen na osakaćenje lijeve ruke. A kad se on ni poslije te grozne kazne nije okanio, te je još uvijek pisao i u Beč na ministarstvo rata i na kralja, tužeći se na nepravde, koje se čine sa strane soldačije ubogim njegovim zemljacima, kao priupadniku osjekoše i desnu ruku do lakata. Tako ti siromah Filip ostade sakat u obe ruke...«

Zgroziše se svi koji su prvi puta čuli za taj Starčevićev doživljaj, o kojemu je govorio tek u zrelim godinama kad je Granica bila već ukinuta. Upravo jer je doba te zgode već odmaklo u onu najbližu prošlost, koju svijet redovno najmanje pozna, mnogima se ona činila nevjerojatnom radi svoje strahote. Granica je uvijek bila svijet sui generis, i tu je vrijedila poslovica: »Nebo je visoko a car daleko!« Tih godina upravlja cijelom Vojnom Krajinom, kako to bilježi barun Neustädter u svojim memoarima, dvorski savjetnik barun Pidoll de Quintenbach iz svoje bečke kancelarije, dapače i predlozi krajiških viših vojnih vlasti svršavaju kod njega u arhivu jamačno nepročitani; vrhovi toga birokratskoga stroja jamačno nijesu nehuman svijet, moguće bi i sami bili potreseni da dožive slučaj kakav je bio Filipa Baričevića — ali u Granici sve do 1848. ne samo za vojnike, nego za čitavo pučanstvo postoji okrutna kazan trčanja kroz šibe, sa svakim se osumnjičenikom postupa prema »peinliche Halsgerichtsordnung« od 31. XII. 1786. iz vremena Marije Terezije; surovosti habsburškoga vojničkog poretka očuvale su se konačno sve do 1916. u kazni »vješanja o drvo« — a u Granici svaki komandir kompanije mogao je postati satrap u svom području, koji praktički nikome ne odgovara za svoja djela prema svojim podložnicima; sve je tu ovisilo o ljudskosti starješina. U tim prilikama tragedija Filipa Baričevića nije nikako nevjerojatna.

Poslije toga susreta, kako bilježi Šegvić, Starčević »kroz cijelu misu nije našao mira«. Buknuti je u njemu morao sav baštinjeni buntovni duh, morala zavrijeti sva njegova dosadanja predodžba u svijetu. »Za najsvečanijega čina, kad Sin Božji kroz svećenikove ruke silazi s neba na oltar, Ante Starčević klečeći pred oltarom prisegne tom Božjem Sinu i Njegovoj Majci, da će kroz cijeli život voditi borbu proti onoj

Austriji, koja je na sinovima hrvatskoga naroda izvadjala takova barbarstva... (Šegvić)«.

Od ljeta 1846. do prvih mjeseci 1848. oluje haraju mladim Starčevićem. U tim krizama duše izgradjuje sebi nov sasvim svoj svijet; preispituje sve što je do tad smatrao nepokolebljivim vrednotama, gradi sebi nove ciljeve budućnosti. Jamačno je tad već sazrela odluka da se odrekne svećeničkoga zvanja, ono bi ga kao pripadnika i pitomca senjsko-modruške biskupije dovelo u Vojnu Krajinu, odlučuje se za slobodno zvanje, zato tako gorljivo uči filozofiju, računa postati učiteljem, profesorom. Postaje sve izrazitijim protivnikom svake stege.

Ne želi biti nikako ni s kim vezan, žudi za apsolutom lične slobode, samo tako mnije da će moći izvršiti misiju, koja mu se već ukazuje pred očima. Odriče se i veze braka, u čvrstoj prisegi samom sebi ostaje netaknut za vas svoj vijek. Misiju vidi u borbi za pravo, pravo onih, koji ga nemaju, kojima je oduzeto, onih najbjednijih i najbrojnijih koji tvore narod. I sad već zna tko su mu protivnici u borbi, gdje su oni, koji su pravo oduzeli. »Ja sam onda bio mladić, — veli u jednom svom govoru 1889. sjećajući se jamačno tih svojih godina duhovnoga preobražaja i hude sudbine Filipa Baričevića — mladić bez nuždna znanja i bez izkustva, a valjda srećnim ostanom narave, ja deržah, da pravu jednoga moraju odgovarati dužnosti drugoga. I čitah da se kruna obvezuje da će i ona izveršavati i kroz druge — izveršavati dati zakone, koji će zajamčivati izveršivanje i uživanje svakomu njegova prava... Ali, ja dojdoh do mnenja, da često ne-ima zakona, nego da se za nj izdaje obsena, kojom žertvom pada prostota, koja veruje, da se ima zakon.«

Kao zrio čovjek ustaljenih pročišćenih pogleda dočekuje Ante Starčević godinu 1848.

GODINE REVOLUCIJE

Grom uvijek iznenadi ljude, premda je posljedica poznatoga dugotrajnog procesa atmosferskih sila. Ni veliki povjesni prevrati ne dolaze preko noći; tek za većinu suvremenika njihov je udarac neočekivan, jer rijetki pojedinac zapaža u pojavama svakidašnjice njihov spori dolazak. Nove ideje vremena, još prije nego što se vidljivo, prodorno formuliraju u političkim načelima i njihovima bučnim, primamljivim lozinkama, postepeno prožimlju vaskolik život, polagano ga, oku teško zamjetljivo, mijenjajući, stvarajući time sebi uporišta za pun razvitak svoje snage.

U cijeloj je Europi suzbijen politički val što ga pogna na početku XIX. stoljeti velika revolucija, ali na Zapadu su se učvrstile njezine stvarne posljedice u tekovinama težnja za socijalnom i ekonomskom jednakošću — politička ih protu-revolucija nije uspjela uništiti. Gradjanski se stališ živo koristi svojima novim učvršćenim ekonomskim pravima, po njima će postepeno jačati svoj društveni položaj i osvajati političku moć. Taj gradjanski stališ uz to je pronicava duha, poduzetne volje pa se umije stvaralački koristiti novim suvremenim izumima znanosti, njihovom pomoći oslobadja sebi nove snage, većinom bez takmaca na tom području stvara sebi u tečevinama moderne tehnike nov instrumenat borbe za potpunu pobjedu svojih ciljeva revolucije. Radja se nova moć, moć industrije, velikih kapitala, i ta moć mijenja društvene oblike, budi nove, dosele zamrle snage i težnje, preobrazuje polagano ali temeljito dotadašnji poredak.

Nov se poredak vrlo polagano pomiče na Istok prema Srednjoj Europi, gdje je bastion pobjeditelja revolucije sve konzervativnosti. Napreduje polagano, ali bez većih zapreka, jer zamašaj je tih novih, oslobodjenih snaga nepoznat i nedokučiv stališima-užitnicima vlasti, naviklima živjeti i misliti u pre-

Dr. Ante Starčević

dodžbama iz vremena prije velike revolucije; sa svojim shvaćanjima, ukotvljenima u zasade privilegija feudalizma taj društveni sloj na vlasti u zemljama Srednje Europe uz rijetke izuzetke prečesto omalovažuje nastojanja i stvaranja gradjanskoga sloja; trgovina, industrija, stvaranje kapitala za nj su upravo zvanja manje časna, a niti ga ne zanimaju po zakonu zasićenosti; njegov poredak još mu pruža maksimum životnih mogućnosti bez većih napora, ne osjeća stoga potrebe da se koristi tima novotarijama.

Sigurno ni predstavnici te nove moći koja se stvara, ta nova vlastela rudnika, tvornica, trgovačkoga brodovlja, bankarskih poslovnica nijesu sasvim svjestna domašaja tehničkih izuma kojima se koriste, ne slute društvene i političke preobražaje koje će izazvati pojedini novi strojevi i njihovo naglo usavršavanje: brzojav, brzotisak, parni stroj, željeznica, parobrod, nov brz način gradnje cesta, sve izumi koji se afirmiraju uporedo s plimom ideja velike franceske revolucije, nakon njezine političke oseke stvarno nastavljaju njezin hod preobražujući čitav način ljudskoga života.

S preobražavanjem europskoga ekonomskog i društvenoga života državne zajednice dolaze pred nove probleme, nove zadatke i potrebe, koji zahtijevaju nove terete od pučanstva. Nova snaga tehnike daje nov neslućen ritam društvenim i političkim silama; nova sredstva tehnike množe moć gradjanstva, umnažaju time njegove političke zahtjeve, ali jačaju i sredstva državne vlasti, koja primjenom tehničkih tekovina neočekivano postaje svugdašnja: za političke borbe otvaraju se sasvim nove arene.

Poslije tridesetih godina XIX. stoljeća počinju se i u hrvatskom području ćutiti prodori novih sila. Uporedo s razvitkom narodnoga preporoda pod pritiskom prodiranja tih novih sila počinju ekonomske i društvene mijene hrvatskoga života, proces, koji će u linijama uspona i pada vala trajati sve do u prva desetljeća XX. stoljeća. U tim decenijima preoblikovanja Hrvatske i pojedinci i dijelovi društvenih razreda i cijeli društveni razredi mijenjat će svoje snage i funkcije, neki obamirati, svojom agonijom duboko zadrijeti u političku sudbinu naroda; ali radjat će se i nove snage, u arenu ulaziti novi društveni slojevi da preuzmu od predhodnika baštinu

narodne misli, da je ponesu dalje prilagodjujući je novim oblicima života.

1838. zafićuknula je prva lokomotiva u habsburškom carstvu na pruzi Beč—Wagram, samo tri godine nakon što se to novovjeko čudo pojavilo na europskom kontinentu, kad je 1835. — godine izlaska prvih hrvatskih novina — prva željeznica krenula na sićušnjoj pruzi Nürnberg—Fürth. Osam godina kasnije povezani su željeznicom Beč i Trst — humci Hrvatskoga Zagorja, kolijevke preporoda, hvataju već jeku željezničkoga topota. U to doba kulja već dim prvih parobroda u hrvatskim primorskim lukama, tko sluti da je taj dim vjesnik teškoga ekonomskog i društvenog potresa za živalj primorskoga kraja? Već i Savom plovi od Siska do Zemuna hrvatski parobrod »Sloga«, pothvat domaćega sina, prvog modernog privrednika kod Hrvata Ambroza Vranjicana, odvijetka dalmatinske Hrvatske. U Zagreb su već dopremljeni strojevi za brzotisak, postavljaju se prvi stupovi za žice brzojava, osniva se u Zagrebu prva domaća banka, Prva Hrvatska Štedionica, doskora će stare pilane-potočare u Gorskom Kotaru zamijeniti prva parna pilana, koju će 1850. podići Nikola Durbešić u Crnom Lugu, javljaju se u pokrajini prvi pokušaji skromne industrije, a ceste što su ih gradili graničarski generali za vojne svrhe, dobivaju nove ekonomske zadatke, samo opet nitko ne sluti da će te ceste i buduće željeznice biti staze kojima će prodrijti u Hrvatsku nova vlast industrije i kapitala, vlast stranaca. Počinje se mijenjati slika hrvatskoga krajobraza, u pojedinim sektorima njegove silhouette ne će više dominirati barokne kupole crkvenih zvonika već tvornički dimnjaci. Ritam prvih strojeva i u Hrvatskoj zaglušuje izbijanje posljednjih časova patrijarhalnoga doba. Ali suvremenici jamačno sve to ne zapažaju, u jeci romantičnih zanosa davorija svi su pogledi upravljeni na malu političku pozornicu, mnijući da se samo tamo kuje nova sudbina naroda.

U noći od 15. na 16. ožujka 1848. saznalo se u Zagrebu da je pala velika politička odluka. 13. ožujka pobijedila je u Beču revolucija, stari sistem je mrtav. Smjesta oživljuje i skromna lokalna politička scena. Okupljaju se na dogovore narodni prvaci, za desetak dana stoluje u »Dvorani« velika skupština koja formulira »narodna zahtijevanja«. Sa zahtjevima vremena stapa se baština hrvatskih političkih ideala: sveukupnost domovine, to će reći ujedinjenje u jedno političko tijelo svih hrvatskih zemalja, Istre, Dalmacije i — Vojne Krajine, zahtjev, izpunjenje kojega, ma kako je prirodan, značilo bi zaista revolucionarnu promjenu omjera snaga u habsburškom carstvu, na Jadranu i Balkanu; traži se zatim narodna vlada odgovorna narodnom predstavništvu, uvadjanje narodnoga jezika u upravu, provedbu svih načela demokracije: narodno zastupstvo na temelju jednakosti bez razlike stališa, oslobodjenje seljačtva... Hrvati dobivaju bana u ličnosti graničarskoga potpukovnika Josipa baruna Jelačića, u teoriji se dapače priznaje i na kratko vrijeme ostvaruje na papiru zahtjev za sveukupnošću hrvatskih zemalja; Jelačić kao ban, zapovjednik je Granice i guverner Dalmacije, provest će se i izbori, sastati sabor. Rijeka dogadjaja teče sve brže, ali njezin tok udara pravcima, koji se nijesu naslućivali na njezinom izvoru.

U prvom su naletu osvojene znatne tekovine: sloboda štampe, zbora i dogovora, uveden je hrvatski jezik u upravu via facti, stvorena je vrsta vlade u obliku banskoga vijeća i konačno izvršena najveća promjena u hrvatskom životu: ukinuta je nejednakost stališa, svima su dana politička prava, i logično na temelju tih političkih prava ukinute i sve ekonomske podaničke dužnosti seljaka prema njegovoj dotadanjoj zemaljskoj gospodi, — uklonjen je i posljednji ostanak kmetstva.

Tu zaista historijsku odluku izvodi ban Jelačić svojom ličnom vlašću dana 25. travnja 1848. svojom ličnom vlašću. Odluka pada pod pritiskom općih prilika — nije se više mogla dulje odgadjati. Uz političku revoluciju u gradovima, provela se već i socijalno-ekonomska revolucija na ladanju; podložnici sami po sebi otkazaše svoje dojučerašnje obveze, nema više vlasti, koja bi im se suprotstavila, a gdje se kuša suprotstaviti nastaje buna, pred kojom se dojučerašnja gospoda sklanjaju u gradove. Ban Jelačić svojim proglasom može samo legalizirati gotove činjenice.

Taj pokret seljaka za potpunu likvidaciju podaničkih odnošaja nije se javio preko noći. Pokret je latentan cijelih posljednjih pedeset godina sve otkako je Josip II. svojim paten-

tom od 1781. ukinuo njegove najkruće oblike; lozinke franceske revolucije o ljudskoj jednakosti prodrle su sigurno i do hrvatskih sela, oživivši pamćenja o Gubčevoj buni. Izrijekom to potvrdjuje i Ante Starčević veleći: »Veliki francezki prevrat uzderma celom Europom. Nu i kod nas pripuzi nehtedoše znati o tomu i htedoše i nadalje živeti o tudjoj muci na koju nikakva prava nisu imali.« 1830. kao jeka franceske srpanjske revolucije, i u Hrvatskoj, kao i u susjednoj Ugarskoj i Galiciji »nastade komešanje medju kmeti«, kako to spominje Starčević u svom saborskom govoru od 10. XII. 1889.; zemaljska gospoda pripisivala su tu kmetsku bunu od 1830. spletkama bečke vlade. Neznani su podatci o tom seljačkom pokretu 1830., ali sigurno je učinio jak dojam na tadašnje plemstvo. Ta buna seljaka-podložnika imala je uspjeha, što je najbolji dokaz njezine snage; jamačno se pritisak podložnika ćutio kroz par godina, jer je, kako spominje Starčević, »pod tim strahom« načinjen novi urbar godine 1836., po kojemu su seljacima-podložnicima priznate znatne pogodnosti, oslobodjenje od mnogih dotadašnjih obveza. Ukinuto je regalno pravo vlastelinstva od kmetova zahtijevati janjce, jariće, teliće, košnice, maslac i živad, ukinuto je to pravo bez svake naknade. Pravo sajma, trgovanja, mitnice i prevoza dopušteno je vlastelinu, ali samo na temelju posebne nove povlastice; ostala prava spojena s vlastničtvom zemlje, kao pravo ribarenja, lova, hvatanja ptica, mesarenja, mlinarenja, pravo točiti piće stegnuta su toliko da su postala u praksi ništetna, u koliko se održavao zakon. Sva ta podavanja seljak je teško snosio, tegoba nepravde stalno je kopkala u njegovom mozgu — svakom prilikom nastojao je se osloboditi. Iz dana seljačkoga pokreta 1830. jamačno potiče i ona buntovna narodna pjesma iz donjega Hrvatskoga Zagorja, koju bilježi župnik Slavoljub Perok u »Naše Gore listu« godine 1862:

Jen tal vinca, dva vode
Za zdravje naše gospode.
Naj gosponek vodu pije
Ki za vince neskerbi
A ti mužek vince pij
Ki se za njega skerbiš.

Mužek tam v gorici teža,
A gosponek si sedi,
Vzeme tintu — pere v ruke
Sim pak tam počerčkuje,
Z toga potlam vun prečteje
Kaj mu mužek dužen je.
Mužek mu zabadav dela
To mu sve zadosti ni.
Ciele lete ga splačuje
Sve mu mužek nazad da . . .

Jelačićev manifest ozakonjuje činjenično stanje i to je za momenat sve što se očito moglo učiniti za najvažniji socijalni problem vremena. Doneseno je političko riješenje, ekonomske posljedice riješenja podložničkog pitanja ostavlja se za kasnije. Problem time nije riješen. Nije bilo ni vremena o tom razmišljati. Jer rijeka zbivanja teče već sasvim novim pravcima, hrvatski dogadjaji sve više se uključuju u opće političko zbivanje habsburškoga carstva. Sva problematika hrvatskoga domaćeg života izbivši na površinu s prvim valom revolucije ostaje in suspenso, vaskoliko nastojanje i djelovanje Hrvata dolazi pod pritisak sukoba s madžarskom nacionalnom ekspanzijom. I tu kobnim sticajem prilika hrvatska politika postaje pionom u velikoj borbi interesa habsburške dinastije sa svima pojavama revolucije.

U prve dane prevrata Ante Starčević nalazi se već u domovini. Prema Šegvićevoj verziji Starčević zajedno sa svima pitomcima centralnoga sjemeništa odlazi iz Pešte preko Beča u Hrvatsku, svi se bogoslovi moraju vratiti u sjemeništa svojih biskupija, tako i Starčević u Senj. Kerubin Šegvić u svom životopisu Ante Starčevića daje naslutiti da je Starčević kao bogoslov dolazio često u sukobe sa svojima učiteljima i starješinama; vrlo je to vjerojatno, prirodna posljedica temperamenta, kritična, polemična duha, koji ne priznaje nikakve autoritete; takav značaj mora se sukobiti sa stegom koju zahtijeva i sjemeništni život i svećeničko zvanje. F. Šagovac, Starčevićev suučenik u Pešti, spominjao je, »da je Ante i u klerikatu bio pravi čudak, ali ne čudak, koji bi privlačio, nego koji je odbijao.« Morao se zaista ostalim bogoslovima čudakom

činiti klerik koji autoritetom priznaje samo svoju spoznaju; vremena su pak njegovoga školovanja krcata problematikom, koja uzbudjuje duhove, izazivlje sporove, a u tim sporovima Starčević, sin graničarskoga seljaka, sigurno zauzima stanovište, koje se ostalima moralo činiti osebujnim, stranim, nerazumljivim — svi su njegovi konškolarci u Pešti većinom iz banske Hrvatske i Slavonije, uzgojeni u sasvim drugim prilikama. Po Šegvićevim podatcima Starčević po svom dolasku u Senj dolazi u sukob i s biskupom Ožegovićem. Posljedica: Starčević odlazi k biskupu i izjavljuje mu da skida svećeničku odjeću. Taj svoj korak, ističe Šegvić, Starčević je obrazložio biskupu »dosta oštro i iskreno«. Biskup je uvrijedjen, ali, veli Šegvić, pop Šime suglasan je s odlukom svojega sinovca, koji na to odlazi u Zagreb. Prema drugoj verziji, koju je zabilježio zagrebački kanonik i pozniji Starčevićev politički protivnik dr. F. Iveković, Starčević je bio odmah u početku godine 1848. otpravljen iz peštanskoga seminara, jer da je kao bogoslovac dokazivao da nema Boga. Posljedica svoje odluke osjetio je Ante Starčević već na prvom svom koraku u nov život. Odluka Starčevićeva sigurno nije bila rezultat trenutka, dugo je morala dozrijevati u njemu. Osjetivši dah vihora dogadjaja, vjerujući da prevrat otvara svakome nove mogućnosti i nove perspektive u svjetovnom životu Starčević duga svoja razmišljanja samo provodi u djelo.

Kad se je 5. lipnja 1848. sastao novi hrvatski sabor, Ante Starčević već se nalazi u Zagrebu. Došao je sigurno u Zagreb s velikim osnovama, uvjeren da njega, jednog rijetkih doktora filozofije u mladom naraštaju, čeka otvoreno polje rada. Prema podatcima odbora za izdavanje Starčevićevih djela, Ante Starčević nalazio se u Zagrebu navodno već u veljači 1848. natječući se kao doktor filozofije za ispražnjenu stolicu profesora filozofije i povijesti na zagrebačkoj akademiji, ali da je to »osujetio neki uplivni dostojanstvenik s razloga, kako se općenito držalo, što je natjecatelj ostavio svećenički stališ«. Vjerojatnije je da je to uslijedilo do dva mjeseca kasnije, nakon prevrata, kad je narodna vlast već preuzela poslove. Da to nije moglo biti u veljači proizlazi i iz podataka, koji ilustriraju neuspjelu Starčevićevu kandidaciju za profesora. Iveković osvrnuvši se na podatak izdavačkoga odbora Starčevićevih

djela, napominje: »Ako je istina, što se ovdje kaže za njekoga dostojanstvenika, to će biti biskup Senjski Ožegović, koji je jamačno primio iz Pešte izvještaj, zašto je Starčević odanle otpravljen. A prof. Tade Smičiklas pripovijedao mi, što je čuo od pok. Ivana Kukuljevića: da se je god. 1848. desio svojim poslom kod Ambroza Vranyczanyja, tadašnjega čeonika naših financija, kad unigje njekakav klerik, predstavi se: Dr. Ante Starčević, i preporuči se za njekakvu službu. Vranyczany reče kleriku, zašto ostavlja stalež, u kojemu bi mogao mnogo dobra činiti i bio bi obskrbljen za sav život svoj? Starčević odreče, kako se uvjerio, koliko je mogao, da su sve vjere ništa; samo Turska nješto vrijedi, a sve ostalo baš ništa. Bit će da se Starčević preporučivao za profesuru.« Šegvić pako navodi da je Starčević dapače položio propisani ispit najboljim uspjehom: »Radi toga bi predložen na imenovanje. Dotični dekret bio je već u Beču i potpisan, te mu njegov prijatelj barun Kušlan (prema drugoj verziji odvjetnik F. Hergešić, koji se tad nalazio u Beču na liječenju) brzojavi, čestitajuć mu. Nu biskup Ožegović čim za to doznade, brže bolje pohiti u Beč i potporom samoga Jelačića osujeti to imenovanje, jer »da takov čovjek bi bio pogibeljan za interese države na takovoj stolici«. Svakako, sukob Starčevićev s biskupom Ožegovićem morao je biti vrlo žestok, morale su pasti teške riječi, kad Ožegović ne pozna praštanja, neumoljivo lomi štap nad Starčevićem, dojučerašnjim najodličnijim klerikom senjsko-modruške biskupije. Šegvić još navodi da je mjesto Starčevića bio imenovan za profesora jedan Čeh bez ispita, bez kvalifikacija, bez poznavanja hrvatskoga jezika, što je dr. Vodnik utvrdio kao netočan podatak, jer je još 1849./50. stolica izpražnjena, a nije više ni trebalo da se popunjuje, jer je 1850. srušen dotadašnji školski sistem. »Ali da je potrajala stara filozofija na akademiji i da je ovu stolicu dobio Starčević, bio bi njegov rad jamačno krenuo drugim pravcem«, — sudi dr. Vodnik.

Kako živi, čim se bavi dr. Ante Starčević za ljetnih mjeseci 1848.? Živi sigurno skromno, moguće od popudbine, koju mu je dao stric Šime. Zna se da slijedi iz bliza dogadjaje, prati saborska vijećanja i jamačno čeka riješenje svoje molbe za profesuru. U drugoj polovici ljeta u svom je zavičaju, odakle se javlja značajnim političkim dopisom, ne više u oficioznim

novinama, već u 34. broju od 22. listopada opozicionalnoga Kušlanovog »Slavenskog Juga«. Dani općega zanosa i njega zahvaćaju. U svibnju, nekako u dane kad se vrše izbori za novi sabor, Ante Starčević otkriva svoje osjećanje i naziranje u pjesmi »Odziv od Velebita«, odštampanoj u 20. broju »Danice« od 13. svibnja, koju potpisuje, sad je već nezavisan čovjek, punim svojim imenom kao »A. V. Starčević, Ličanin«. Zanos, koji nosi tu pjesmu općenit je, izrečene nade i nazori su zasebni. Starčević je radikalan, već se tu primiče krajnjoj ljevici; pozdravlja pobjedu narodne misli, ali daje naslutiti da joj traži i realni društveni sadržaj. I već iz te pjesme razabire se kako Ante Starčević gleda na svo zbivanje; gleda ga prvenstveno kao graničar, koji čeka da će se sad ukloniti sve nedaće njegova zavičaja, njegove braće, vratiti pravda i jednakost. Pjesmu svoju pjeva sasvim na način narodne pjesme, nema više ni u jednom stihu, ni u jednoj riječi traga dubrovačkih književnih uzora. Starčević vjeruje da je cjelokupnost hrvatskih zemalja gotova stvar:

Od sada će Lika i Karbava
Dalmacia sva do Dubrovnika
A Harvatska bar do Une rieke
Slavonia do Bosne ponosne
I sva Kranjska do Ljubljane grada
I Štajerska do Gradca bieloga
Biti, pobro, jedna Domovina!

U stvaranju te nove proširene domovine stalna mu je misao sudbina njegove rodne Like. Prstom upire na sudbinu Krajine, koja

Od Karlovca do sinjega mora
Odsudi se na viečnje oružje,
Bez pomoći i nade spasenja,
Da rod čuva, ne prot nepriatelja,
Već prot svomu bratu rodjenomu
Prot Harvatu i Bošnjaku brate,

za nju traži boljitak, traži sjedinjenje Krajine s Banskom Hrvatskom, u prkos svima silama reakcije, koju očito vidi, ćuti, koju mrzi, osjeća se, ne od danas, već od prve svjestne

misli, dajući u tim svojim stihovima sigurno vjernu sliku smućenosti duhova u Vojnoj Krajini u dane izbora za prvi slobodni narodni sabor:

A što garču vrane i gavrani,
Ono viču dosadnja gospoda
Koja su nas derat pomagala.
Oni ti se prinemažu pobro,
I uzimlju slike svakojake
Sada lava, sada biesna vuka,
Sad liesice, a psi su ti pravi.
Jedni vele, da će gore biti,
Nego dosad pod noktim njihovim,
Kad se s našom bratjom sjedinimo
S pravom bratjom slobodnim Hervatim,
U Zagrebu i okolo njega.
Nevieruj im; jer u zo čas po te.
A kad vide, da ta nepomaže,
Onda lažuć dobro obećaju,
Da će oni od sad bolji biti.
Nevieruj im, jer ti o glavi rade.
Drugi straše, tko se strašit dade,
Jer se groze psovkom i tamnicom,
Još viešalim, šibam i soldatim,
Da će poklat sve nas do jednoga.
Nevieruj im; jer ćeš naopako,
Groze nam se, a boje se sami,
Za opaka svoja dielovanja . . .
Neka viču što je njima drago,
Mi ćemo se s bratjom sjediniti . . .
A karvnici nek plaču za plienom —
Za životom hrabra graničara
S kojim su se, po volji igrali,
Al već ne će, milom Bogu hvala . . .

Od lipanjske Starčevićeve pjesme u »Danici« pa do žestokog članka u Kušlanovom »Slavenskom Jugu« od 22. listopada 1848. mnogo se promijenilo u Hrvatskoj. Promijenilo se je i Starčevićevo gledanje, škuro je i trpko. Proživio je veliko razočaranje i lično i narodno. Neuspjeh njegovog natjecanja

za profesora filozofije i povijesti morao ga je ispuniti gorčinom — nasukao je na prvom koraku u slobodan život. Ni znanje ni kvalifikacija nije od pomoći — »dosadnja gospoda« još su premoćna unatoč proglašene slobode i ravnopravnosti. Slobodarska idila prvih mjeseci četerdesetosmaških događaja davno već je prošlost. Problematična je cijela ta četerdesetosmaška demokracija u Hrvatskoj. Rodjena u europskoj krizi zapravo se nije mogla iživjeti, ostala je mrtvo slovo. Malo je bilo istinskih demokrata, a i ti nijesu odlučivali. Istinski je demokratski zamišljen izborni red za prvi slobodni sabor — provedba već je skroz protivna demokraciji, argumenat, instrumenat demokracije, već nema riječi; za opoziciju ne postoji sloboda zbora i dogovora, s prvim danom prevrata »horvatsko-vugerska stranjka« praktički je zabranjena, vodstvo joj je raspršeno; ali ne samo da magjaroni nemaju riječi, ni lijevo krilo narodne stranke, koje se kupi oko Kušlanovoga »Slavenskoga Juga« ne smije se glasnije javiti. Autoritativni sistem Jelačićev proždire četerdesetosmaško demokratsko novorodjenče. U drugoj polovici lipnja, kad glas o Jelačićevom svrgnuću izazivlje revoltu Zagreba i okolice, hrvatska revolucija 1848. zapravo je izdahla. Odsele je za hrvatsko zbivanje odlučna volja habsburškoga dvorskog kruga, ofenzivna akcija protiv Madžarske postaje jedinim smislom i sadržajem svih nastojanja hrvatske politike.

Po koji taj uvid u opću atmosferu tih mjeseci i po koji pogled na naličje dogadjaja otkriva Starčevićev dopis »Iz Like« u »Slavenskom Jugu«. Taj dopis jedan je rijetkih sačuvanih kritičkih prikaza dijela rada i postupaka hrvatskog sabora 1848. i — dokumenat tadašnjega Starčevićevog raspoloženja. Starčević piše zbilja »teškom rukom, perom tvrdim«:

»Dok su se spisatelji i urednici narodnih listovah morali klanjati serafinima raja Metternichova, i jedva kradomice po koju istinitu riečicu izustjivati samo u krugu pouzdanih priateljah, na koju su ovi, glede dalje porabe morali zaboraviti kao i na majčino mlieko, ako nisu htieli upasti u bečki udes, t. j. lišiti se kruha, a morda života za najmanju riečicu, koja bi kervopijami čoviečanstva ćole povelju vriedjala, za ova vriemena, nisam se čudio, što smo čestje čitali u domaćima listovima o najdaljih inostranacah stanju, nego o velikoj i u ovo

navlastito doba, veleznamenitoj strani naše domovine, — hoću da rečem o granici vojničkoj. Ali, kada sam se kod našega sabora u Zagrebu bavio, nisam ti mogao na nijedan način tu zagonetku riešiti: zašto je tako malo prostih graničarah medju zastupnicima, a zašto i njihova gospoda oficiri, ili ništa ne govore, ili za narod, koga zastupaše, zlo i naopako rade. Ta kada se sastaneš s graničarom, on ti nemože dosta izkazati svoju biedu, zašto indi nisu došli, i svoje rane razvili narodnoj skupštini, koja je imala odvažnu volju i prikladna sriedstva, da mu ih izlieči? — a g.g. oficiri u krajini se derže za sveznadare i naučitelje naroda, — kako indi da su tako herdjavo radili za poboljšanje života graničarah koji su u nje toliko povierenje stavili. Oni zaista najbolje poznadu stanje granice; poznati moraju narodni jezik, narodnu ćud i običaje, pa im je najlakše bilo svoju zadaću dostojno i točno izpuniti. Dok sam u granici živio, imao sam često priliku viditi, gdie ova gospoda dva tri sata neprestano viču i lieskovačom graničaru argumentiraju, pa gdie je bila sabljica, tu je bio autos efa; ali sam već 9 godinah izvan nje, te sam mislio, da je to prestalo, barem sada, kada je i turskoj raji zraka slobode dopala, i da je novopodieljena sloboda i u granicu doperla makar samo toliko, da je čovjeku dopuščeno prositi pravicu, i pritužiti se poradi krivice učinjene, što je prie bilo crimen laesae majestatis.

Ovo, što mimogred napomenuh o krajini, valja za Liku, a je li i drugdie ovako, neznam niti je moja namiera za sada pretresivati i razsudjivati čine graničarske gospode; a i neznam bi li mi koj narodni list kad i kad malo prostora ustupio. Za sada idem s ovo niekoliko riečih slavenskomu Jugu, koj je do sada u koliko znam, svemu i svakomu sliep i gluh bio, i samo istinu, — rodilo se iz nje što mu drago, za svetu deržao, te, ako se žurnalisti neuplaše pasti u nemilost niekojih ljudih zato, što ih pred svietom onako risaju, kakovi jesu, gledati ću, da se od sada čestje pojavim.

Otočani su bili izabrali same proste graničare za sabor, i pismeno su im dali naputke; ali došavši u Otočac, rekoše im gospoda, — pače su ih već po putu, — da kod istoga izabiranja od toga na svake ruke razbijali, — da tamo mogu samo onakovi ljudi ići, koji su kadri u tri, četiri jezika govoriti, —

što naravski za proste graničare nije, a naputke im baciše ad acta. Tko nevidi, kamo su ova g.g. nišanila? Svjetjenstvu zaista na čast nesluži, što nije narod podučilo o pravom stanju stvarih, pače su bile smutnje radi samoga vierozakona. Valjda samo nije znalo, kako se pristoji učiniti, ili nije htielo, deržeć se poslovice, da je samo onda moći graničaru gospodariti, kada je glup i siromašan, ili se je možebiti bojalo, da nebi proti duhu i nauku kerstjanskom učinilo, kad bi narodu oči otvorilo. Bilo bi kod nih još gorje izpalo, da nebude kod regimente jednoga muža koj se je bio svojski za narod zauzeo. Sabor je onaj prošao, ili bolje, odgodjen je za koje vrieme, samo vidite, koliki je upliv imalo u njega narod onaj, koj ga najvećma potriebuje, i na koga se nieka g.g. želeća svoju neljudsku, sdvojenu sverhu postići pozivlju kao g. M. koj je za moga kod sabora pribitja pervi i posliednji izmedju graničarskih častnika zajedno exordium i epilogum svomu govoru stavilo, i koj je samo neikoliko svoja druga za podupiratelje, a sve pošteno misleće domorodce za protivnike imao, te poslie kad on siedevideć, da u Zagrebu nitko pred sabljom netrepeće — ostala njegova bratja conticuere omnes. Doći će, ako bog da, opet vrieme za sabor, ali ćemo drugčie paziti na krajinu, o prošastom budi ovo dosta.«

Starčevićev dopis izašao je u »Slavenskom Jugu« kad je Jelačić već prešao s vojskom Dravu, a 29. X. piše barun Kulmer iz Zagreba Jelačiću kako treba odlučno istupiti protiv »bundžija i komunista«, organ kojih da je i »Slavenski Jug«, koji zaista bude za par mjeseci zabranjen, pa se nije mogla obistiniti Starčevićeva želja da se češće pojavi u njegovim stupcima. Iz Starčevićevog članka razabire se i zašto je navukao na se gnjev biskupa Ožegovića — Starčević šiba svu dotadašnju i tadašnju vlast, ne štedi ni svećenstvo, on mu ne može oprostiti da je ono većinom u Granici i slijepo i gluho na sve surovosti vojnih vlasti prema graničarima; on se prvi usudjuje žigosati graničarske oficire, jer umiju samo »lieskovačom argumentirati graničaru«, nišani u svom članku u »Slavenskom Jugu« medju redcima očito i na samoga Jelačića, takodjer graničarskoga oficira, koji mora poznati stanje na Granici, a ništa ne učini za poboljšanje života graničara, ništa ne oživotvori od svih nada, koje se u njega polagalo. I za svom tom Starče-

vićevom neumolnošću suda ćuti se kao pogonska snaga gnjev i neugasiva mržnja radi tragičnog usuda Filipa Baričevića.

U drugoj polovici 1848., kad je sabor poslan kući predavši svu vlast svoju Jelačiću kao diktatoru, kad se sve počelo spremati za rat, Starčević se povlači u se. Takav će zapravo biti cijeli svoj život: čovjek kontemplacije a ne akcije, umovanja a ne djelovanja. Poslije članka u »Slavenskom Jugu« njegovo se ime ne spominje 1848./49. ni u kakvoj akciji; nema ga u djačkoj četi koja ide s Jelačićevom vojskom preko Drave u rat protiv Madžara, nema ga u zagrebačkoj narodnoj gardi, nema ga ni u dobrovoljačkim četama koje operiraju u Slavoniji; kojima se pridružio i temperamentniji njegov drug Eugen Kvaternik. Nakon neuspjeha svoga natjecanja za profesuru nikad više ne traži nikakvu javnu službu. Kad je Vranyczany spočitnuo Starčeviću zašto napušta stališ u kojemu »bi bio oskrbljen za sav život svoj« jamačno nije slutio kako je sasvim pogrešno uputio svoju primjedbu. Starčević je primio tu primjedbu sigurno kao uvredu, koja ga uz to ispunila prezirom spram praktičnoga Vranyczanya. »Biti obskrbljen za sav život svoj« nije Starčeviću svrha, za »životnu obskrbu« najmanje je on voljan ulaziti u bilo kakve kompromise. Starčević je sigurno mogao naći sebi kakvo mjesto u javnoj službi. Nova vlast, koja se organizira, treba mladih ljudi; Eugen Kvaternik, vrativši se iz Slavonije sa svoje vojničke ekspedicije počinje služiti kao pismar (registrator) u odsjeku nutarnjih poslova kod privremenoga banskog vijeća. Starčević hoće ostati neovisan, pogotovo prema sistemu koji osudjuje. Kao i kasnije kroz cijeli svoj život smanjuje na minimum svoje i onako skromne životne potrebe samo da uzmogne ostati nezavisan. Da si osigura najnužnije za život odlazi za pisara u novu odvjetničku pisarnu svojega druga i prijatelja Lavoslava Šrama; dug niz godina radit će doktor filozofije Ante Starčević u Šramovom domu u Streljačkoj ulici, steći s vremenom zamjerno poznavanje odvjetničke prakse da će moći samostalno voditi njezino unutrašnje poslovanje. Starčević i stanuje dug niz godina u maloj sobici prijateljevoga doma, u slobodnim časovima upotpunjujući svoju naobrazbu, baveći se sve više književnim radom.

Dogadjaji 1848./49. bili su za Antu Starčevića doživljaj, koji je konačno oblikovao njegovu ličnost, odredio pravac

njegovom životu i djelovanju. Godine su to razočaranja, sloma svih onih koncepcija koje je sam prihvatio ponesen valom dogadjaja, u koje je povjerovao slijepim žarom mladosti. To je razočaranje uostalom sudbina cijeloga preporodnog življa. Samo Starčević se ne zadovoljava pukom konstatacijom činjenica kao primjerice Ivan Filipović u poznatoj svojoj pjesmici »Domorodna utjeha« izašloj u »Nevenu« a koja je donijela tešku tamnicu i pjesniku i »Nevenovom« uredniku Mirku Bogoviću:

Da smo bili pametniji
Pa k tom da smo manje snili,
Više mudro pak radili
Sad bi bili cilju bliže.

Starčević nastoji proniknuti u bit dogadjaja. Zapravo Ante Starčević cijeli svoj život razmišlja o slomu 1848. godine, na svojim opažanjima gradeći svoje nove koncepcije i postupke, čitav svoj nazor na svijet i čovjeka. Do 1848. i Ante Starčević čovjek je koji se podaje osjećajima, koji ima sposobnost entuzijazmiranja; poslije 1848. Starčević se nastoji kloniti svake osjećajnosti, zanos mu je nepoznat, od osjećaja zna ga samo još katkad savladati mržnja spram protivnika, sam želi pak sve svoje djelovanje temeljiti isključivo na hladnom umovanju. Do 1848. Starčević vjeruje u ljude, može se za njih zagrijati kao primjerice za Jelačića; poslije 1848. postaje on stvarno sumnjičav prema ljudima, svoje zamisli više ne gradi na njima nego na načelima. Potres razočaranja 1848. prožeo je Antu Starčevića filozofskom ravnodušnošću koja gotovo graniči katkad s pesimizmom; ništa mnogo više ne očekuje, jer ne želi više okusiti gorčine razočaranja.

Šteta je da je Ante Starčević izrekao svoju kritiku četerdesetosmaških dogadjaja nesustavno, na mahove, u fragmentima svojih spisa i političkih govora. Uvijek originalan mislilac Ante Starčević i u svojima je osvrtima na 1848. zapazio momente, koji su se drugima činili manje važnima, preko kojih su prešli u svojim razmatranjima; on je valjda najdublje spoznao neke glavne uzroke četerdesetiosmaškoga sloma, jer ih je uočio s okom sociologa; te glose Starčevićeve o društvenoj strani dogadjaja 1848. uvijek su relevantne koli za upoznavanje tadašnjih prilika, toli za poznavanje razvitka Starčevićeve ličnosti.

Značajno je, da se Starčević kod prosudjivanja dogadjaja iz 1848. nije toliko zaustavljao na ljudima, protagonistima hrvatske revolucije i njihovim postupcima. O njima ima svakako negativno mišljenje, ali on, koji je sam za se priznao jednom, da ima »veoma ljut jezik«, nije o hrvatskim prvacima iz 1848. izrekao za njihova života tako drastične osude kao primjerice »Pozor« 1869. kad je napisao: »Meni bi najmilije bilo da je Kukuljević ostao stalan rodoljub ... da je ban Jelačić umro godine 1850.... ili da se je Gaj sam, ili da ga je tko drugi godine 1850. ubio; kamo sreće, tad bi bili pošteni i sveti ljudi«, a nije ni sumarno osudio cijeli naraštaj 1848. kao što je to učinio »Vienac« 1869. u svojim razmatranjima: »Da se je odmah na početku (g. 1848.) našlo muževah, koji bi na pravac, kašnje kojekako tražen, oči svoje uperli bili, moglo se je u sgodnom času sasvim neodvisno raditi i sloboda hervatskoga naroda sačuvati netaknuta ... Ali kao da se na to ni mislilo nije ... Sada se dakako obćenito priznaje, da tadašnji sabor nije radio dosta oprezno, kad je Jelačiću banu povjerio diktaturu ... Jelačić je kao diktator pošao u rat pa smo već za samoga rata imali žaliti prenaglo prema njemu povjerenje. Na prvom svom povratku iz ratišta nametnuo nam je svojom diktatorskom vlašću tiskovni zakon, kojim je domala uništena sva sloboda štampe ... a kašnje je krepošću te vlasti dao u Hervatskoj proglasiti oktroirani ustav od 4. ožujka 1849. ... «dodavši »da su konservativci one dobe znali što se u Zagrebu snuje«. Prvake hrvatske politike 1848. Josipa Jelačića i Franju Kulmera Starčević upravo sažaljuje u svom govoru od 27. I. 1866.: »A kako su nadarena ona dva muža koja godine 1848. vodiahu naš narod, Josip Jelačić i Franjo Kulmer, kako je s timi muži koji najviše učiniše da se Austria obrani od propasti? Znamo, kako i ta dva muža doveršiše, znamo da je i na njih pala nesreća koja i prie na one Hervate koji su se zauzimali za Austriju.«

Starčevića kod prosudjivanja uzroka sloma 1848./49. zanimaju više društvene prilike, na njih on polaže težište svojih razmatranja, na njima gradi cijelu svoju buduću nauku. Po Starčevićevom osvjedočenju osudno je bilo za razvitak doga-

djaja 1848. što tad u Hrvatskoj kobnim sticajem prilika nije bilo krepkih društvenih snaga, koje bi ponijele političko zbivanje, mogle u času kritičnoga obrata djelotvorno spasiti barem dio njegovih ciljeva.

1848. u času prevrata plemstvo je u Hrvatskoj dominantan stališ; ono je »politički narod«, društveni razred koji je jedini organiziran, koji ima političku naobrazbu i iskustvo, koje drži u svojim rukama kormilo narodne sudbine. Taj društveni razred mjerodavan je za cijeli način života, njegovo naziranje, njegovo mišljenje slijedi stvarno i ona grupa ne-plemića, onaj prvi sloj inteligencije kod Hrvata, koji će postati izvršilac četerderetosmaških dogadjaja. Prvi naraštaj demokracije Hrvata 1848. prožet je pretežno mentalitetom plemstva. Gradjanski stališ, procentualno neznatan dio naroda, politički je plah, gotovo sasvim inertan; u Gornjoj Hrvatskoj to gradjanstvo tvore mali obrtnici ili trgovci većinom stranoga porijetla, ekonomski razmjerno slabi; to gradjanstvo, osim onoga u Senju bez višega je niveau-a, bez izgradjenih tradicija; sve ostalo pak je neuko selo, svejedno nastavao ga šeljak plemić ili kmet — kor je koji pasivno sudjeljuje u političkoj drami. Da ocjeni ulogu plemićkoga stališa, toga vodstvenog i po tome odgovornoga društvenog razreda Starčević grabi prilično daleko u prošlost nastojeći utvrditi uzroke s kojih je postalo nedoraslo dogadjajima 1848.

Starčević, sam demokrata sigurno najčišće vode, nastoji biti pravedan prema plemstvu, pripoznavajući njegove idealne funkcije u narodnoj zajednici onoga vremena. »Po svoj Europi plemstvo zauzimlje pervo mesto i u znanosti i u otačbeničtvu, — veli on načinjajući u »Hervatu« svoj prikaz stranaka u Hrvatskoj, u Hrvatskoj prvi pokušaj sociološke analize. — Kako je, dakle, da je samo hervatsko plemstvo u tom zastalo, da se derži tako protinaravske težnje? Naslednо je plemstvo, ako iznimno uživa javno pravo, živalj koj se i sam zatire. Njegova je hrana: povlastica, t. j. ono se ne može uzderžati nego na štetu nepovlastjenikah. Čim ga je više, time povlastica i dostojanstvo većma gubi cenu. Ako ga je, dakle, na broju mnogo, ono se ubija time što starii, bogatiji, u većoj časti ili na višjem stupnju plemstva stojeći muži smatraju svoje mladje, siromašnie, nižje drugove onako kako na p. neprosvetljen milionac gleda siromaha. Ako-li je plemstva malo, ono neima snagu, pa za to ni ugled. Duhom svojega staleža, proti nepovlastjenikom, može se plemstvo dotle uzderžati dok nepovlastjenici neopaze njegovu slaboću. Takovo plemstvo mora ili propasti, ili se demokratizirati, ili prednjačiti narodu u svemu dobru... Plemstvo Hervatske... ima osobitu bilegu: do danas, neimamo nijedan pametan zakon, što bi ga bilo plemstvo načinilo i koj bi, u svojih okolnostih, smerao na obće dobro: ovo plemstvo nebiaše drugo nego lutka vlade. — Ungaria imadiaše mnogo plemstva i mnogo visokih častih, dostojanstvah. Tu se moradiaše plemstvo nadtecati. Kod toga posla ono opazi da je, kao stalež, ono preslabo za dohervati tolikim neprijateljem domaćim i izvanjskim. U tomu istinitu osvedočenju, ono primi svu inteligenciu u se... Ono plemstvo učini premnogo za napredak, i sva pogreška biaše u tomu što je, rušeć stalež imena, kervi, dizalo stalež jezika. — U Hervatskoj, po razmjerju, plemstva biaše i malo i ono biaše utopljeno u seljačtvo. Osim zagrebačke županie, težko da je ijedna druga mogla svoje službe obnoviti novim službenici. Većjih častih biaše malo, pa, za dobiti koju, morao si biti u milosti Beča i Budima. Tu milost mogao si dobiti samo žertvujuć narod, narodnost i slobodu. Za to biaše volje, ali nebiaše uspeha: što biaše najboljih mestah, to pridržaše Beč i Budim za se. Nego, i osim dostojanstvah, biaše dosta službah, koje nemogaše nego sam plemić dobit i u njih bez muke gospodski živeti. Čemu, dakle, da se mučiš nauci, kad je dosta znati štogod latinski? Čemu štediti kad imaš živu glavnicu, narod? Čemu briniti se za tvoje pokolenje, kad veruješ da će mu biti kako je i tebi? Čemu dizati narod, kad veruješ da ti je on neprijatelj?«

Starčević je poznavao i cijenio stari plemenski sustav Hrvata, pripoznavao njegovu historijsku misiju, gotovo s nostalgijom spominjaše ona vremena kad je »kralj bio samo prvi medju vlastelinih, njemu posvema jednakih u njihovom krugu, te ih je on samo kao ukupnost zastupao prema inostranstvu, oni su ga morali bezuvetno slušati samo kad se radilo ob obrani proti navali ili o navalnom ratu, što ga je njih većina odobravala«. S gubitkom svoje misije branitelja zemlje plemstvo je po sudu Starčevićevom izgubilo pravni temelj svojega povlaštenog položaja — tu počinje dekandansa. Plemstvo po-

činje služiti, gubi svoju ovisnost i gubi svoje etičke vrline. Posljednja insurekcija plemstva bila je za napoleonskih ratova. Ustanak plemićke vojske »za Napoleonova rata pokazao se nespodobom, ruglom i nije čudo, jer nikakva serčanost ljudih neveštih i nestojećih pod stegom ne može odoleti vojski ikoliko pravilnoj i uvežbanoj ...« U napoleonskom ratu sistem plemićke države prvi puta se sukobljuje s prodorom novih sila, koje se javljaju u obliku neplemićke revolucionarne narodne vojske. Staro je dotrajalo. Za političkom nemoći u neshvaćanju novih životnih oblika dekadansa dalje traje. Ići će preko 1848. i pod kraj šestdesetih godina XIX. vijeka Starčević će povlačiti tragičnu bilancu sloma hrvatskoga plemićkoga stališa u trpkim konstatacijama: »Starinsko, mogućno plemstvo, ili zatersmo ili nagnasmo na motiku. Hervate, najprve konjanike Europe, učinismo tako nespretne, da ih god. 1848. isti Magjari zvahu Jezus-Maria konjanike. Bogatstvo progutasmo. Gospodarstvu i klicu izčupasmo. Tergovanje ubismo. Nedadosmo ni da se pokaže obertnost. Šume sasekosmo. Zemlju podivljačismo. U Hervatsku naterpasmo tudjince. Naške njemačke naselbine baciše na Kupu, na Gačku, na dolnje Posavje i t. d. I magjarskih naselbinah uvedosmo u Kupo-Savo-Dravje. Što više mogosmo, što-li trebasmo učiniti? Narod otupismo.«

U tim dijagnozama Starčevićevima sigurno ima mnogo točnih zapažanja. Liberalizam hrvatske neplemićke inteligencije, koji preuzima u Hrvatskoj vodstvo dogadjaja 1848. nema društvenoga uporišta koje bi mu dalo živu političku snagu, pružalo korektiv tradicije. Hrvatski četerdesetosmaški liberalizam ponavlja riječi tudjih pojmovnih formula, koje ne umije pretočiti u zbilju, shodno domaćim prilikama i mogućnostima Političari preporodne generacije u glavnom su bez političkoga iskustva, osim plemića Kukuljevića i Bogovića nijesu do svog nastupa u političkoj areni imali prilike upoznati praktični politički rad, predajući se u glavnom improvizaciji kad dodjoše na djelo. Improvizacija bila je konačno i riješenje agrarnoga pitanja. Hrvatski liberalizam 1848. svakako je oslobodilac prema seljaku, jučerašnjem nevoljniku. Tek prelaz je prenagao, odnosno nije za nj pružena i stvarna baza — morala je uslijediti privremeno opća pauperizacija, već zato jer nedorasli rijetkokad umiju raspolagati s baštinom, a nedorasli za novo vrijeme bijahu i dojučerašnji vlastnici i novi zemljoposjednici. Seljak dobivši političku slobodu, ne dobiva istodobno ekonomske slobode. Dotadanji zemljovlastnici dobivaju pak teoretsku odštetu za svoju zemlju — do u devedesete godine vijeka zavlačit će se pitanje zemaljskih rasteretnica. I plemstvo i seljak već prvih godina nakon ukinuća svih urbarskih odnošaja postaju sužnjem nove sile: kapitala, koji nose stranci, svi se zadužuju, postajući novi nevoljnici, pogotovo jer će u novom sustavu rasti i potrebe države i standart života. Srednji posjed propada, prelazi djelomice u ruke stranaca, kapitala, a selo daje Hrvatskoj prvi proletarijat. Uz to je rat s Madžarima takodjer progutao znatan dio narodnog imutka, grof Corberon u svojim pismima iz 1851. hannoveranskom kralju, konstatira: »Mi smo siromašniji nego ikada«, — reakciju dočekuje Hrvatska politički neiskusna i razočarana, društveno nesredjena, ekonomski krajnje iscrpljena: nema nikakve snage otpora.

Proživljujući tu zbilju, zapažajući njezine uzroke Ante Starčević traži izlaz iz krize. Priznajući svu premoć političkih protivnika, pritisak prilika, on mnije da je poraz ipak teži nego što je smio biti. Politički poraz produbila je društvena kriza, a društvena slaboća posljedica je krize etike, krize morala. Pokorno prigiba većinom hrvatski svijet šiju pred pobjednikom, jer je društveni moral pao, dojučerašnji domorodci — uz rijetke izuzetke — sretni su da budu službnici novoga sistema, odričući se svih dojučerašnjih ideala. Preporod društveni, preduvjet političkih budućih uspjeha, vidi Starčević samo u preporodu pojedinca.

U svojemu književnom radu pod francjozefinskim apsolutizmom Ante Starčević želi izgraditi za narod nov ideal dostojan nasljedovanja: ideal gradjanina po uzoru rimskome, muža stoika, koji će ravnodušno primati udarce sudbine, koji će biti vjeran do svih konzekvenca načelu narodnosti i slobode. Ante Starčević kao književnik postaje filozof-moralista, takav želi postati učiteljem i predvodnikom naroda.

U VIRU POTOPA

»Je-li moguće, da je tko, makar neznao ništa o prošlosti, koju imamo od Austrie, je-li, velim, moguće, da je tko zaboravio jučerašnje barbarsko tlačenje, deranje, progonjenje, koje terpismo od Austrie? Ono jučeranje vreme, kad-no seljanin hervatski moradiaše na ure hoda tražiti tumača, za doznati, što mu ferman austrianski zapoveda? Ono vreme jučeranje, kad-no se barbari po Zagrebu sgledavahu nad hervatskom rečju, ter ju smatrahu za znak, za dokaz bune, veleizdaje? Ono jučeranje vreme, kad-no austrianski žandari u Zagrebu za nekolika koraka ustreliše nedužna čoveka; kad-no na takovu smert svaki Hervat moradiaše pripravan biti; kad-no se ljudi tužiše, da austrianski stražari nad sigurnostju osobe i imetka, po selih na hervatskih seljanih iztraživaju kako im daleko puške nose, i da-li dobro pogadjaju? Ono jučeranje vremene, kad-no i najmoždenii mladići, neznavši nemački bolje nego hervatski, moradiahu ili u tretji red pasti, ili za vremena škole ostaviti? Je-li moguće, da je tko zaboravio te javne stvari, malenkosti napram potajnim strahotama, koje se u našu domovinu kroz vreme sužnjevanja austrianskoga zasadiše i u njoj odgojiše? Jer za spomenuti samo jedno pojavljenje: koliko se ljudih po gradovih i većjih mestih, koliko službenikah, ženi, koliko ih se može ženiti, koliko ih treba ženiti se, i to sve od-kako je austrianština našu domovinu zadahnula? Dakle sužanjstvo je zaterlo i najsvetii i najjačji ostan narave, sužanjstvo pripravlja zator naroda hervatskoga. I kad smo na to došli za desetak godinah, gde budemo za kakov nov desetak godinah? Ako je i onih i onakovih činah bivalo i proti pripisu, ako ih je ogorčenost naroda i povećavala: i tako, oni biahu verovani, oni tlačiahu duševnost naroda time većma, što biaše nemoguće govorit i pisat, istinu tražit i nalazit«, — tako je sam Starčević ocrtao doba apsolutizma, kad je sam stvorio odluku »istinu tražit i nalazit«.

Udarac je slijedio za udarcem, razočaranje za razočaranjem. 1849. u ožujku Franjo Josip I. oktroira ustav; u veljači 1850. raspušteno je bansko vijeće, hrvatska vlada; 31. XII. 1851. službeno je proglašen apsolutizam, Hrvatska postaje habsburški »Kronland«, Jelačiću od sve vlasti ostaje samo banski naslov. Hrvatskom se upravlja iz Beča, šef sveukupne žandarmerije general Kempen u Beču gospodar je sudbine svakoga hrvatskog čovjeka. Nov sistem prima se bez otpora.

Protagonisti hrvatskoga narodnog preporoda i četerdesetosmaške politike silaze s pozornice, u novom režimu, ako hoće živjeti, moraju obustaviti političku djelatnost. Mirko Bogović postaje književnik, Kukuljević se posvećuje znanosti, Demeter se zaklanja u kazalište, Gaja niti pristup k režimu, — od 1. I. 1850. njegove su novine službeni organ vlasti, — ne spasava od progona; jedini Ivan Mažuranić ulazi u državnu službu, u kojoj će pod apsolutizmom dotjerati do položaja državnog odvjetnika i — morat progoniti svoje nekadašnje drugove i suborioce. Užitnik prevrata je samo Josip Juraj Strossmayer, koji dobiva djakovačku biskupiju, ali se kroz svih deset godina apsolutizma kloni svake i najmanje političke akcije. Tko pokazuje i najmanji duh otpora prema novom stanju i u slobodnom zvanju, kao Eugen Kvaternik, koji je položivši odvjetnički ispit dobio 1851. stallum u Brodu na Kupi, doživljuje sve moguće šikane, progone — neposlušnima se oduzima pravo na opstanak.

Napori i razočaranja 1849. iscrpli su kanda sve snage volje, sve je postalo, kako reče Bogović u svojem »Političkom osvrtu« (Politische Rückblicke in Bezug auf Kroatien) »umorno od revolucije«, šuteći se predaje neizbježivomu. Već koncem 1850. piše Stanko Vraz u jednomu svojem pismu: »Za sad sve je ovdje vrtoglavo. Ljudi se strašno bore za službe«. A kako je dalje bilo, opisao je najbolje Bogović u svom »Osvrtu«: »Poznato je, da je medju domaćim svijetom nažalost bilo i takvih ljudi, koji su iz prljave taštine i sramote sebičnosti okretali kabanicu prema vjetru i kao Petar, kad se vršio sud nad njegovim Božanskim Meštrom i osudio ga na križ, sjedeći kraj zavrelih lonaca s mesom i grijući ruke nijekali svoju jadnu domovinu, da, zaboravivši svaku častnost pošli tako daleko da se ponizili postati podatno orudje tudjih tlačitelja.

Medju tom bagrom naročito su se isticali nekoji, poznati u prijašnje vrijeme kao ljudi koji su upravo »proždirali Švabe i Madžare« i koji su, kad se list kobno okrenuo, najponiznije povijali šije i cjelivali bič zavitlan nad zemljom, pružajući iznenadjenoj domovini dokaz, kako se može naoko gordi i prkosni, naoko neukrotivi junak, pun rodoljubne sebesvijesti preobraziti u pitoma patuljka, koji ponizno maše repom, klanja se do crne zemlje, koji da uhvati viši položaj, ili čak dobije ordensku vrpcu u zapučak, uvijek gmiže i čankolizi, uzvisuje svoje tako zvano »dobro osvjedočenje« na kubus i da sebe uposli, izdaje ne samo narod, nego dapače prijatelje i bivše istomišljenike, jednom riječi čini više nego što se od njega traži, što će sigurno reći vrlo mnogo«.

Policija svakoga prati u stopu; cvate doušničtvo; i najviši i najniži su pod nadzorom; bez putnice zagrebčani ne smiju niti do Vrabča. Ljudi i mjesta mijenjaju imena, mjesta po nalogu, ljudi dobrovoljno; Samobor se pretvorio u »Sanaburg«, Velika Gorica u »Grossgörz«, Lepoglava u »Schönhaupt«, Josip Dvoranić, nekad izdavatelj najradikalnijih »Jugoslavenskih Novina«, postaje Joseph Hofmann. Sam Starčević u 1852. crta jetkom satirom sliku tadašnjih zagrebačkih prilika: »..Sasvim time, da sam se malo bojao (svojih nekadašnjih protivnika iz djačkih okršaja), odem preko harmice, ali ti se u čas uverim, da mi se netreba ništa bojati. Kamo god se ganem, vidim po 3—4 oružana čoveka za mnom, preda mnom, i na svakoj strani. Hvala Bogu, sada sam siguran, neka slobodno dodju svi kalfe s kojima sam se u detinstvu perušao, nebojim ih se, samo mi je to išlo po glavi, kako da se š njima razmičem, jer ako se terknemo, moglo bi zlo biti. Ovde nije dobro u konflikt doći. Eto, samo da bi još u zatiljku jedno oko imao, nikada bolje! — Vidiš na što čovek dodje: malo prie bojao sam se nesigurnosti, a sada se sigurnosti uplašim, dosada sam se bojao, da bi gde na nepriatelja zapeo, a sad bi se rado s priateljima nesastajati. Jedno oko želio sam proti jednome i drugome zlu. Pobratime, sada si tako siguran u Zagrebu, da će se malo koj od negdašnih najboljih priateljah usuditi samo pogledati te na ulici, a kamo li da bi k tebi pristupio. Kamo god ideš, sve je tvoje, na te se pazi kao i na oko u glavi, u nijedno doba nisi bez branitelja, koj ti na

svaku dlaku na glavi bdije. S toga je sada ovde puno življe nego li prije kad se čovjek nije usudio van izići, ako nije hteo biti pripravan da ga svega modra i izprebijana kući donesu. Vidiš, kako čovečanstvo napreduje: omnia jam fient, fieri quae posse negabam«. Tako je u Zagrebu, a na selu? »Iza Jastrebarskoga, piše Starčević u istom eseju, najdem nekolika gola i bosa seljaka, koji se mučiše nekakovim jelom, o kome nisi mogao znati što je. Bilo je poput kruha. Mene je ovo jako ganulo: ljudi, koji rade i celi se dan muče, nemogu se ni najesti, a koje kakve bitange ubacuju se najizverstniima jestvinam. Nekoj drug reče mi: da dve tretjine našega naroda ni takova kruha neimaju, a lekar kaza, da se ti ljudi s toga muče tim kruhom, jer nemaju pravu i zdravu konstituciu. — S ovu stranu Karlovca opazio sam, da se narod jako civilizira: mesto vina zavladala je piva, sve je trezno, na stolima stoje nekakve čaše, iz kakvih se je prie potopa rakia pila, a sada služi za vino. Kod staklenkah sam to opazio, da se ravnaju polag ovdašnjih ženskih: — sve su tanke u pasu, imaju duge vratove, ali se kroz nje svetli, a skoro svima su glave prazne«.

Hrvatski svijet od 1849. godine dalje nalik je na poplavljenike, koji nemoćno gledaju kako im bujica odnosi kus za kusom onoga što su godinama sticali i stvarali. Bespomoćna nemoć ubija im vrle duše. Francjozefinski apsolutizam nesumnjivo provodi i mnoge korisne reforme, u skladu sa novim ekonomskim prometnim i socijalnim prilikama, u društveni život svakako unosi suvremeniji red. Nestaju stari dotrajali cehovi, pretvaraju se u slobodan obrt; ginu mnogi stari zanati, koje je vrijeme pregazilo kao na pr. krznarski. Ali posvećuje se mnogo pažnje naročito sudstvu i dapače takvi načelni protivnici apsolutizma kao što je bio Srbin Jovan Subotić, poklonik Strossmayerov, priznaje u svojoj »Autobiografiji« da sudstvo u Hrvatskoj nikad moguće nije bilo na tako visokom stupnju, tako nepotkupivo i ekspeditivno kao pod t. zv. Bachovom erom. Ali i ono što nov sistem dobra pruža, odbija se, jer dolazi na mrskog protivnika.

U općoj apatiji bespuća Starčević stvara odluku da bude nezavisan književnik. Odluka je herojska, neduhovnom vremenu u prkos. Jer za koga i kako je moguće pisati, za koga

stvarati u godišta kad u rodnom gradu umire stvaralac prve hrvatske opere, Lisinski, kao »nepoznat«? Narodu je sve to još nepotrebno, skromne su njegove potrebe, gotovo bez iznimke je nepismen; sve čvršći je pritisak germanizacije, i u gradjanstvu i u slobodnim staležima malen broj preostao je onih koji još čitaju na hrvatskom jeziku. Broj njihov nikad nije bio prevelik, Gajeva »Danica« nije se štampala u doba najviše plime narodnog oduševljenja u više od hiljadu primjeraka, a Stanko Vraz, urednik Matičinoga »Kola« književnik, knjižar i propagator knjige, mora baš tih godina konstatirati, kako broj čitalaca domaćih djela pada na koje dvije stotine.

Već 1849. Starčević sav se posvetio knjizi. Intenzivno čita. Opći mnogo s Gajem, kojega se svi ostali klone otkako se kompromitirao još 1848. u aferi Miloša Obrenovića, a pogotovo otkako se sasvim prilagodio novom redu. Gaj nema više pristupa u preporodni »smart set«, koji se okuplja i pod apsolutizmom u salonu »mamice Ilira« gdje Vancaške, kuda nije ni mogao zaći Starčević, čovjek bez pravoga zvanja. I Gaj i Starčević su samotnjaci, pomalo deklasirani. To ih moguće zbližuje, pogotovo jer je Gaj osjećao potrebu publike, subesjednika, nastojao stoga privući k sebi mlade ljude. Jamačno pak Starčevića najviše privlači u Gajevu kuću njegova bogata knjižnica, zbirka rukopisa. Gajeva knjižnica čini se da je glavno vrelo lektire za Starčevića. Čita sve što dohvati i klasike i moderne francuske pisce, čita i njemačke romantike, Schillera, a nada sve čita djela historijskog sadržaja, sve izvore do kojih samo može doći. Njegovi spisi iz doba apsolutizma krcati su napomenama najrazličitijih pisaca i njihovih djela. U skromnoj nekoj potkrovnici jamačno još prije nego što se nastanio u maloj sobi kod prijatelja Šrama, Starčević u knjigama otkriva sebi nove svjetove, koje ne može naći u zbilji. Poslije, uzgredice u svojim spisima, katkad se s par rečenica spominje tih dana oskudice; u predgovoru »Pisama madjarolaca« primjerice skicira s dvije tri riječi svoj portret iz dobe toga književnikovanja kako »on do tri i tri noći nije imao ništa za jisti«; a kad mu je iole malo bolje išlo opet je skroman u svojim životnim potrebama, »osim za lulu, za tabakeru i za Plauta, Starčević ne mari za nikoga, za ništa na svietu. To je čovjek i bez srca, bez duše, bez Boga, bez vjere,

bez uma, prije ćeš iz leda iskresati iskru, nego od njega dobiti najmanju koncesiju, njemu ne stoji ni do prijestola tibetanskoga«. Sve da su mu i životne prilike povoljnije, on bi živio isto tako skromno. Ta skromnost, koja graniči s oskudicom, upravo je dio njegovoga naziranja, i ona je po njemu samo jedno sredstvo borbe, početak reforme hrvatskoga čovjeka, jer »ljudi kod nas ne živu razumno, nestežu potrebe, netroše koliko treba, neštede, nego koliko dobivaju, toliko, drugda i više razsiplju. Na taj način bili bi siromasi i milionci englezki. Da bi živili kako treba, mi bi bili prebogati«. Sam pak vječno govori sebi: »Ne traži od života više, nego što sam možeš svojim snagama postići!« Starčević kao svi opozicionalci, nosi bradu, jer »Bachu za volju počeli su mnogi rodoljubi brade brijati«, — brada opet postaje sredstvo političke ispovijesti i u Hrvatskoj kao i u Ugarskoj — kao nekoć u najstarijoj hrvatskoj davnini kad su brade i obrijana lica bila znakom razlike izmedju latinaša i glagolaša.

Starčević u svojoj samoći čita i razmišlja, i o onom što je otkrio u knjigama i o onome što se oko njega zbiva. Ideje su mu utjeha i putokaz. Jedan je od rijetkih ljudi u tadašnjoj Hrvatskoj, koji ne sustaje u rezignaciji. Jamačno se u njemu već rodila njegova životna maksima, koju će tek kasnije izreći, ali koje se stalno drži: »Nadati se, dolikuje ludjaku, zdvojiti dolikuje prevarenom ludjaku.«

Već 1849. Starčević se ogleda za književnom djelatnošću. Ima već toliko toga reći i zato prihvaća svaku zgodu, koja mu dolazi na put. O radu perom, jedinom koji je za nj moguć, ima čvrste nazore. Ali ne goji nikakvih iluzija, jamačno je na čistu s time, da će većinom zboriti gluhima. Jer na koga može računati? »Plemstvo je neznalica, raztrovana, razsipna, lena, sebična; gradjanstva neima, ovo što se njime broji, osim da je u svemu kakovo i plemstvo, još je povrh sve herdje i siromašno; inteligencie, u koju brojim sve što nespada u one dve herpe, ni u seljane, inteligencie nije, a ovo što njome smatra, u svih zločah nadmašuje one dve herpe, ter je u živinstvu prepredenia i na svako zlo najberžja; seljani su prijetni za sve što je dobro i uzvišeno, ali neuki, progonjeni, potlačeni.« Ali u prkos svemu ide naprijed. Svoj književni »Vjeruju« izriče istina tek za petnaest godina u uvodu svojih »Pisama

magjarolcima«, ali drži ga se postojano već od svojih prvih književnih nastupa u novoj hrvatskoj stvarnosti poslije 1848.: »Pokazati čitatelju istinu i neistinu, lepo i ružno, dobro i zlo, plemenito i sramotno, koristno i škodljivo, pravo i krivo: to je sve što se od pisca može očekivati. Ja ću se ili toga deržati, kako mogu, ili ću mučat i mirovat. — Gde tako nebiva, tu je knjižtvo najgnjusnii obert, i ta sramota, izuzev po nešto Englezku, danas više manje vlada, celom Europom i Amerikom. Poverh te herdje, Nemci imaju bolest kvariti papir. Ta se bolest, kroz Nemce i njihove učenike, i k nami dovukla. Mene se neuhvati... Nam više stoji do kakvoće, nego do kolikoće čitateljah. Nepišemo za ugoditi čitateljem, nego pišemo da ljude, koji mogu i hoće zlo ostavit i na dobro pristati, od onoga na ovo krenuti... Nemojmo misliti, da će se svi, ili većina, ili mnogi za dobro zauzeti. U stotini ja ne računam na dva...«

Izvjestna grozničavost opaža se u tadašnjima Starčevićevim književnim nastojanjima. Istodobno se laća desetaka radova, okušava na svima područjima spisateljstva osim — pjesništva. Nikad se više ne priklanja stihu, kao da je zaboravio, kao da se stidi svojih mladenačkih pjesničkih pokušaja. Jamačno je spoznao da je lirika suprotna cijelom njegovom biću. Starčević je čovjek stvarnosti, kloni se imaginacije, podavljuje osjećajnosti, kao književnik prvi je realista u hrvatskoj književnosti XIX. vijeka, urodjeni realizam ličkoga čovjeka, koji prirodno stvara opori život Like, našao je u Starčeviću pun izražaj. Tek do petnaest godina Starčević će opet zgodimice kovati stihove, nezgrapne oblikom, rugalice, pamflete protiv političkih dušmana. Raznolikost Starčevićeve književne djelatnosti u prvim godinama političke reakcije odaju izvjestnu krizu u odlučivanju; Starčević kao da je na raskršću, ne može se konačno odlučiti bi li se posvetio publicistici, novelistici, književnoj kritici, filozofskom eseju, kazalištu ili znanosti; a i pred znanošću još je u dilemi: privlači ga jezikoslovlje, disciplina koja u one godine stiče izrazit politički prizvuk, ili povijesti, koja ga najviše mami. Okušava se u svima tima ograncima književnog djelovanja i svi ti njegovi pokušaji, koliko su doprijeli do današnjice, ugledali svijetlo, bez obzira na uzoritu formu, govore o rijetko snažnom talentu,

ogromnoj načitanosti, neumoljivoj logici, nezavisnom, smionom misliocu, pronicavom, katkad okrutnom hladnom daru promatranja. K tome dolazi još neumorna marljivost — po svojemu književnom radu od 1849. pa do konca 1853. Ante Starčević najplodniji je, ali i najoriginalniji hrvatski pisac uz Mirka Bogovića.

»Obći zagrebački koledar za god. 1850.« koji je izdavao knjigotiskar Lavoslav Župan, a uredjivao Vladislav Vežić, donosi u svojoj »zabavnoj stranki« pretežno priloge iz Starčevićevoga pera. Jamačno su Starčevićev rad uz originalna djela i većina prevoda i preradbi. Ta »zabavna stranka« cijela je jedna mala knjiga od preko 70 stranica, a predstavlja gotovo jedini književni napor godine 1849. uopće. U tom Vežićevom koledaru od Starčevića su odštampana dva članka i to »Djetinjstvo, muževnost, mladost, starost« te posebni članak »Starost«. To su prva dva eseja u modernoj hrvatskoj književnosti, pisana na način, moguće čak nadahnuta Montaigneovim djelom, filozofsko-psihološke studije u kojima pisac razmatra različita doba ljudskoga života, njihovu psihologiju i značenje u povijesti, u političkom, socijalnom i općenito kulturnom životu čovječanstva. Članci su nepotpisani, ali, kako veli dr. Vodnik, »u ovo doba mi nemamo drugog pisca, koji bi ove teme umio ovako obraditi. Jezik, stil, shvatanje historije, simpatije za odredjena lica iz historije, ironija, silni aforizmi, liberalizam, te prelazi u satiru, potpuno omalovažavanje žene, sve su to obilježja ovih članaka, što odaju pero Starčevićevo«. Dovoljno je uostalom uporediti Starčevićev članak »Nešto o pirnih običajih u Lici« iz Danice«, s ovim esejima pa da se na prvi pogled prepozna njihov autor. I u tim filozofskim razmatranjima izbija misao, koja će tvoriti okosnicu Starčevićevog naziranja na čovjeka i svijet, on tu već stvara onaj svoj uzor u kojemu želi preporoditi hrvatski narod. Ideali se uvijek radjaju kao kontrast zbilje, i u doba koje je po ugodjaju i po djelima bilo nalik i na djetinjsku nemoć i na mladenačku nestalnost i osjećajnost, radja se ideal Starčevićev o muževnosti u kojoj jedino može doći do izražaja značajnost, nosilac moralne snage. Muževnost suprotstavlja Starčević dječačtvu i mladenaštvu, ali i starosti. Pripoznavajući potrebu vrlina mladosti, Starčević oštroj kritici podvrgava

starost — i ti mnogi njegovi žalci prema starosti imaju svakako aktuelan prizvuk za ono vrijeme. Starčević njima očito zgadja stari naraštaj tadanje Hrvatske koji je u očima suvremenika morao ponijeti odgovornost za potop 48-osmaške epohe, lomi štap nad njima, poriče svaku svrhu za budućnost. Dok po Starčeviću »samo muž je čovek od čina, meštar od duha vremena i napretka,« — »starac za sobom ima protekše dugo žitje a pred sobom izgled na smàrt. Od ovoga se neprijaznoga izgleda, odvraća. Otud naravno u njem nastaje mrzost budućnosti. Opraštajući se za uvěke sa nadanjem, što mu ostaje? Život koji je proživio, u kome je poslovao i srećnim bio, to je prašnost. U město nade u njegovoj duši gospoduje pamtenje i uspomena. Za to on zaviruje rada u škrinjicu u koju je tolike godine novce zgàrtao, razvija rado plemićki list, ili diplom doktorski, koji je prie šestdeset godinah dobio i s oholostju i dopadanjem ga pokazuje; oblači se u haljinu s prišitimi zvězdami zaslugah, gàrbom naznačuje i ista puca perjanikah; najdublje ga uvrediš, ako mu zaboraviš pridati imenu naslove, koje si je tolikim trudom i staranjem pribavio, sav ti je podoban svetim moćim, obučenim u staru dragocjenu oděću, i zavěšeni svakojakimi titrejkami. Starac se kiti isto tako brižljivo kao děvojčica milu svoju lutku, on živi u starinam prošasnosti, neprestano ju spominjući i o njoj se razgovarajući. Ako kadgod pomisli na budućnost, ne vidi je u sebi kao n. p. mladić nego za sobom t. j. ili u děci, koju je narodio ili u nebu. Sadašnjost je najmanja njegova briga. Nesposoban za kretanje i napredovanje, neima s hitećom ovom proměnom nikakva općenja i sasvim izumre za nju, rastavši se tako s budućnostju i sadašnjostju, neostaje mu ino, nego ili se zatvoriti granicami prošavšega života, skučiti se u sebe samoga i kao pokojnik, živjeti samo u onom světu, ili pako kad ga sadašnji svět razgnjevljuje ustati na njeg, kao vukodlak izaći iz groba, i bacati se na mirne neprijatelje màrtvačkom lubanjom. — Starac neima samo pune bisage zlata, ordena, diploma, titulah i dostojanstvah, nego ima i puncat čemer iskustvah. Ova su mu najveća sila; osvjedočenje, resultat njegovog dugog života, ukočilo se je u njem, isto tako, kao što i mišice mu i živci, sraslo se je s njegovom glavom, sa sàrcem i s cělim životnim sokom, od njih nije

razlučivo. Mučio se je oko njega 70 godinah, znojio se dan i noć i tako na poslědak mora se u nju ugnjezditi misao da je uzvišeno nad svakom pogrěškom, da je jedino spasuće. Nepoznaje on odnosnih (relativnih) istinah. Svaka njegova reč istina mu je neodnosna, sva mudrost, absolutum. U zalud uprěči mu se mladić, i posměšuje muž. Oni nemaju glasa! Živio je dužje nego oni, i više je izkusio; valja da i bolje razumije sve stvari. Mladenca nazivlje golobradicom, a predbacivši mužu plitkost, kaže mu: zadàrži za se svoja mněnja, dok ti glava osědi! — Mladić i muž pozivlju se na občinsko mněnje; ali ni ovo neima za njega dosta važnosti. Jer samo ravni mogu suditi ravnim; a starost nepriznaje komoru perah nigdě u čověčanstvu, kojemu predbacuje sve to većje moralno sniženje, sve to očitie bezumljivanje. Starac jednako viče na svět novi, ljuti si nanj, kao Saturn na Jupitra, koji ga je s prěstolja sterao; nu svět medjutim korača napred ostavlja otraga starčića, svaki čas dalje za tragom pozorišta novoga života.

Izumàrlost za budućnost i sadašnjost, sebično zatvaranje u samoga sebe, slěpa vera u nepogrěšivost i spasiteljnu silu vlastitih mislih čine starca najnesnosniim despotom. On hlepti za gospodstvom, za upravom i vladom, ali je izgubio već sposobnosti za nje. Neumije on više pobuditi i uzněti, kao mladić, niti uveriti životnim slovom i povesti za sobom množtvo, kao muž. I sam jamačno osěća svoju nemoć ako je nikad i nepripozna — skrivajući slabost najvećma ju pokazuje. Šta radi? gleda da se povisi nad sve ostale, ako će i s krunom na glavi — ali sve to samo pozornim i pametnim načinom. — Okružuje se s podlimi službenici koje dobro platja, nepokorne pokorava štapom ili sličnimi sredstvi. — Podoban je asiatskomu satrapu, — oslanjajućemu se na tudje sile — t. j. na sile materialne. Samo slabost traži takove pomoći. Starcu sve je sumnljivo, on se služi orudjem i uhodami; on miluje laskanje i zato rada vidja oko sebe svitu bezposlicah i favoritah, dopada mu se mehkoputnost, udobnost, pletke, pričice: njemu se utiču metrese, jezuiti i novinkari. I vlastita ga deca nemogu ljubiti, već dàrhću pred njegovom senom. Jednako se starac pozivlje na stara izkustva, zaboravivši da su ova za novi svet ili nedostatna ili baš i sasvim bezkoristna. Tko s drugimi hoće

da upravlja, nisu mu dovoljna stara izkustva, svaki dan valja da skuplja nova. Starac nova izkustva naskuplja: zašto samo se onaj može od sveta čemu poučiti, koji s uvěk s njime bavi, koji u njem živi. Sva njegova ćud odiše netoleranciom samo lako posumnjanje temeljitosti njegovih rečih, u nebo mu je vapijući greh, protivstvo proti njegovoj volji najvećje je zločinstvo, za koje je mala nakaza cio pakao. Ono što je celi narod na skupštini odobrio, ako se samo neslaže sa samovoljom njegovom, nazivlje nezrelim mnenjem i zabacuje. Jedini on zna ne samo svaku stvar, nego je i svaku nauku do dna izcarpio, baš kao božanstvo. — On ima razum nad razume, te nemože pogrěšiti. Njegovo mněnje dublje je od osvědočenjah i teženjah svega čověčanstva. Sam Bog da stane predanj, i da se usudi u čemu mu se protiviti, za sigurno bi zapovědio, da se i on baci za sve věkove u tamnicu.

Starac mnogo je izkusio i dugo je mudrovao: mozag mu na posledak otvardne, i ostane nepokretan i studen kao kamen. Zaboravio je puteve i sredstva, kojimi se je mudrosti dokopao, i samo pamti poslědnje resultate koje dàrži kao neoprovàrzive istine. Sama su to zastarěla pravila, na koja se sili nov život da nategne, zato je mudrost njegova puki formalizam. Nu budući da ova mudrost nenavodi dostatnih dokazah a na nakoje je posve i zaboravila, t. j. neoslanja se na živo mišljenje i iztraživanja, i budući da je više izvanjska, po dugom životu i neprestanom věžbanju pribavljena umětnost stezati sve po viastitoj volji na stanovita pravila, ujarmljivati pametno bližnjega — zato taj formalizam postaje prostim mehanizmom. I zaisto formalizam taj mudrosti staračke nije ni najmanje umni, neosniva bo se on na speculacii i njenoj kategori, već na historičnih predsudah, na pisanih ustavih, na liturgii, birokratii, etiketi i na ostalih samo spoljašnjih razměrjih.

Pogledajmo narode Azie, ovog gnezda starosti. Tamo je sav stroj vladanja mehaničan. Gde starac upravlja, onda se sve okreće pravilno kao u satu, onde je poslednja svarha: jesti, piti, imati novacah, tàrgovati ili častnikovati, s jednom rěčju: starost blagostanje telesno nazivlje životom. Starcu mila je aritmetika, geometria i sva matematika, on miluje gramatiku i logiku: jer su to nauke, kao duša njegova, pune samih

formah i pràvilah, nepromĕnjene i nepogrěšive. On računa neprestano i kalkulira. Ljudi su mu samo brojevi u računu, bez sadržaja i samotvornosti, bez glasa i mněnja, brojevi koji se po volji u najrazličitie kombinacie sastavljati dadu. Poglednimo malko u historiu; naći ćemo u njoj narode, razna plamena sklopljena u jednu darždavu, daržeća jedan drugog u poslušnosti i poredku — s bajoneti.

Na polju vere starac gubi duha, i slěpo se dàrži pismena. Nepita on za bitnost, za nutarnji duh religie već samo za izvanjske obrede. Càrkva mu više znači, nego ona velika misao, koja ju je u život uvela. Većma ga zazjari poruganje duhovničtva, nego blaznenje proti Duhu svetome. Najgorljiviji je hierolog.

Kad kod razmišlja o religii, odmah se zadubi u tajstva rěčih i brojevah, upusti se u theurgiu, astrologiu, kabalu, agnostiku, itd., i izadje kao majstor u najcàrnih predsudah. Svi despoti, koji su izraz starosti t. j. historicizma, zanose na praznověrje. U jedan čas odmole brojanice a na městu osude nevina za laku koju pogrešku. Mole se Kristu, a u isti taj mah zapovědili bi ga, kao Husa, metnuti na oganj, da se, povrativši se na zemlju, usudi čistiti vlastito svoje dělo od zemnih i historičnih pridatakah. Moralnost starčeva isto je tako gadna kao njegova religia. Netera ga osvědočenje o božanstvenom izvoru njegova bitja, izběgavajuća oskvàrnutje po činu nedostojnu, već samo čuvstvo pristojnosti, bojazan da nepovredi obće običaje i da neizgubi dobro svoje ime. Njegovo je osnovno načelo: »Radi kako ti je drago, sam nerazjari občinsko mněnje!« Zato se on sto putih kàrsti na javnom mestu pred kakvim zlim činom, i baca nanj strašno prokletstvo, ako ga je i sam malo prije u kakvom kutu učinio. Starac neima pred očima dužnost, već čast, a kojoj ima najkrivlji srednověčni pojam. Kao što mladić teži za idealom, koji si je sam satvorio; tako on za odobrenim realnim. Samo da ovo realno kako spolja neuvredi, slobodno izpoveda nauku: pro majore Dei Gloria, po kojoj sebična svàrha opravda najgorje sredstvo. Zato gospoduje u njegovom domu intriga. Hladnom, zmijinskom pametju puza pred *Višjim*, da u sěni njegove važnosti tim bolje pogazi ravnoga. On prezire bezsrebrenika, i ljude bez upliva, a klanja se bogatcu i mo-

gućnim bez najmanjeg obzira na moralnu njihovu vrednost. Po njemu svaka vlada dolazi od Boga, zato osoba vladajuća u njegovim očima višja je nego svi zakoni, zato mu nije potrebito, da s množtvom teži njivu moralnosti, ali čim je bližji množtvu tim žeštje zahtěva od njega moralnosti. Zavodi policiu, da najstrožije pazi na moralnost prostote. A on živi izključivo za dobitak, plemenito teženje zove mladenačkim ludilom, a dužnost dadiljom. Valja uvěk pamtiti, da to velim sve samo o starcih duhom o aziatičkih Timur-hanah. — Ima bo, osobito kod nas Slovenah starácah po telu, ali mladičah po duhu.

Upravo starac pojimle samo izvanjski, nevideći bitnost prava, i božanstvenost njegovu, kojom čověk valja da odiše, ostaje mu jedino ustav pun stranputicah. Ne poznaje pravde, ali se běsno inajžeštje borij za pravo. Dàržeći se najtvàrdje zakona i prava, kaznuje smàrtju onoga, koji se usudi za obranu prirodnog prava n. p. dostojanstva čověčjeg, podići slobode glas. U historii nenalazi starac drugo, nego koristnu sbirku izkustvah i načinah upravljanja sa světom. Iz dogadjajah izcedi sok moralni kao iz basnah, kojim obogatjuje skupljeno već po sebi blago pravilah. Tko hoće da se o istini naših rěčih osvědoči, neka uzme u ruke historike n. p. iz vremena Ludvika XIV. Starci su sačinili diplomatiu, koja je njihova najveća sila, i pred njom sve dàrhće — to je valjano što se s njom slaže. Odtuda je, što je sva pozornost starca obraćena na spoljašnosti pod upravom staračkom ginu; izčezavaju narodnosti, egoizam i blagostanje zatiru sve gradjanske kreposti. Pravda pobočnu samo igra rolu — a uzdàržanje *status quo*-a vascěli je onamo život. Diplomatia staracah razdaje patente genijske, takvi su geniji bili August rimski cesar, Richelieu, Talleyrand u Francezkoj i ostali. Sistem historicizma osniva se ne na nerazumljenju svoga vremena, već na nehtěnju razumeti ga. S tuda se radja tirania legalizma stoputah nesnosnia od tiranie radikalizma. Jer ako je radikalizam, kao n. p. u vrěme francezke revolucie poslao znameniti dio naroda pod gilotinu, barem nije znao šta čini. Težeći za idealnom prevarom, nije imao silu izkustva i poznanja istine. Historizam dobro razuměva obća potrebovanja duha vremena i prava, ali neće da zna za ono, što zbilja treba. Opetuje u misli. »Hoću — jer hoću«, ako li se šta sbude protiv volje starca, da omedjaši lako razširiti se moguću kugu, učini što bàrže odgovor, i u taj par pokazuje divnu věštinu. Jaoh! koji mu věruje!

Starost ima osobito nagnutje k děci. U sred děce je kao patriarha, netàrpli njihov nagli uzrast, jer u njem predvidja padnutje patriarhalstva svoga, koje jedina, po njemu, jamči za sreću čovečanstva. Zaista lěpa je stvar sam biti patriarha. Starac prekoměrno ljubi i silom prisvojenu děcu, daje im svoj jezik, svoju narodnost, a stara se o zatàrtju njihova govora, njihove narodnosti! Za dobru, poslušnu i smirnu děcu skočio bi starac i u pakao — osiplje ih sladkariama, milovanjem i poljubci; ali u onaj par proměni svoje postupanje, kako děca počnu odrastjivati iz dětinstva, i kako pokazuju stanovitu okornost, koja je tortura za starca, a onda batina umiruje nestašne, a kadkad i mač. Schiller u najznamenitijoj tragedii, Don Carlosa najoštrie slikuje historizam, radikalizam i liberalizam. Filip II. je starac, sin njegov Carlos je mladić, a markiz Poza je muž. Filip se boji Don Carlosa, i priznaje da ga jedini Poza može ukrotiti, zato uzveličava u Pozi silu muževnu, koje sam nema, učini ga svemogućim ministrom. Nu na skora medjutim pretegne u njem samodàržna starosti ćud. Zapovědi Pozu ustrěliti, a Carlosa, kao eretika, preda u karvoločne ruke svete Inquisitie. Starac je neobhodno potrebit za čovečanstvo. On je, kao Atila, bič božji za běsni radikalizam, uzdàržava nenaravno napredovanje, i nedopušta demagogičku anarhiu i nadzira poredak. Ako bi starac prekoračio granice svojih silah, i gleda silom sve podjarmiti, uzdàržati napredak, utemeljiti aziatičku stagnaciu, onda nije nikakvog štovanja dostojan, kao ni najgadnia nakaza čovečanstvu. Ako li je kao prijatelj napredka, prijazan mladiću, te ga na uzdi dàrži, ne da ga k detinstvu povrati, nego da ga izkusnim lakim korakom sigurnije k svàrsi obćeg blagostanja t. j. slobode jednakosti i bratimstva dovede — onda je starac pravi patriarha otac, dobročinitelj i naučitelj čověčanstva, onda je novorodjeni uzor onih slavnih, koje nam davnost u malome broju na tisuću godinah jednoga od drugoga na daleko pokazuje.«

Potpuna, dozrela ličnost Ante Starčevića već je u ovom njegovom eseju o starosti. Tu je i sav budući Starčević, dubok

i slobodan mislilac, smion do drskosti, čovjek krutih ali ustaljenih nazora — nevjerojatno je da je to pisao Starčević u dvadeset i šestoj godini svoga života! —, pisac-borac koji u svoje djelo stavlja sve svoje bivstvo. On je zaista već u tom svom spisu vjeran svojoj misli vodilji »pokazati čitatelju istinu i neistinu, ružno i zlo, plemenito i sramotno, koristno i škodljivo, pravo i krivo« — otkriva svoje osvjedočenje ne brineći se da li će svojim otkrićem koga zgoditi. On upravo ide za tim da zada bolan udarac, nesmiljena ironija, oštar sarkazam ostat će njegovi instrumenti borbe.

Nije teško naslutiti kako je kod suvremenika, naročito u zagrebačkom svijetu morao odjeknuti taj prvi Starčevićev književni rad. U ideji odvratne, pakostne starosti zgadja sve oko sebe: i sistem, i staru habsburšku državu, i Jelačića i vaskolik stariji naraštaj, sve vodstvene staleže, i plemstvo i kler i gradjanstvo. Živi ljudi, i društvo i pojedinci model su za Starčevićevu »starost«, sigurno se koji taj pojedinac osjetio zgodjenim. Ali Starčević, već dozreo stoik, pripoznaje samo najkruća sredstva odboja i pedepse. Hladno raščinja njegov mozak sve pojave, ali za tim filozofskim mirom ćuti se kako žučljivim bijesom vrije njegovo srce protiv onih, koje stavlja na pranger, koje smatra sukrivcima sloma. Sa svojim prvim književnim djelom Starčević jamačno nije stekao mnogo prijatelja u tadašnjem zagrebačkom svijetu.

Cenzura poslije 1848. budna je i nesmiljena, političkoga djelovanja nema a kamo li političke kritike. Ali i tu Starčević, vješt pisac, nalazi puta i načina kako će dati oduška svojoj neutaživoj žudnji za pedepsom. U istom godištu Vežićevoga koledara, sasvim pri kraju, iza rubrike »smješica«, pod nedužnim naslovom »nešto i iz prirodoslovlja« umije prokriumčariti jednu najžučljivijih društvenih satira u hrvatskoj političkoj književnosti, prodornu premda je sva zavijena u alegoriju i aluzije. U »prirodoslovlje«, ne medju ljude, stavlja Starčević svoj portre-definiciju »magjarona«:

»Dvoživke, t. j. živine, koje živu u vodi i na kopnu, dele se na dvoživke žablje i gušterne varste. K onim spadaju žabe gubavice, kreketuše i t. d. k ovim salamandre. *Madjaron* se zove u nekojih krajevih i burnjak, jer neuki svet pripoveda, da je on početnik svijuh burah i olujah, a sam čim se vihar

digne beži i u se svoju rupu skriva. *Nalik je sasvim gušteru*, za to su ga nekoji izpitatelji, kao n. p. Lineji i metnuli u varstu gušterah. Odprije su Madjaroni bili u velikoj važnosti, starinski su im narodi svakojake kreposti i čudotvorna dela pripisivali, imenito da mogu bez uskvarne u najživljem ognju stajati, radi česa su i tako zvane ognjene duhove nazvali salamandrami, nu dan danas znademo, da su ove zverčice kukavice i pljašljivice, kao žabe kreketače i gubavice, i ostalo njihovo pleme, i da se iste tako boje ognja, kao i vuk — nu samo kad ih čovek silom u vatru urine, onda puštaju iz sebe, od velika straha, neki sok, kojim zagase s parva maha nešto žeravke oko sebe, pa od toga se je porodila ona bajka, kao da im oganj nauditi nemože — Plinio piše, da je madjaron najotrovnie živinče, koje može otrovati ne samo pojedine ljude, nego i celo pleme, jer veli da će svaki onaj poginuti, koji jede voća od one jabuke, na kojoj je madjaron počivao, ili koji pije vodu iz studenca u kojem se je on kupao, ili kad mu se ko dotakne kože vele da će očelaviti — Madjaron neima vlastitoga glasa ili štono vele jezika: sama jedna fela od njih može kreketati kano žaba — Burnjaci su mnogovrstni, ali poglavite varsti samo su dve: burnjak zemaljski i vodeni, onaj ljubi više kopno a ovaj vodu. Obadvojica su plosnate glave, duguljastoga i obla tela, koje je pokrito nekimi sitnimi zleždami, iz kojih kad su u stiski cede neki beli mlečni gorki, smardeći i otrovni sok, koji veoma veliko paljenje i svrbljenje prouzrokuje — Madjaron t. j. burnjak ili salamandra promenjuje u životu često putah boju iliti kožu, kao što ju nekolikokratih kroz leto i svuče. U mladosti je zelen a poslie postane carnožut i onda je najljutiji — nekoji izmedju njih živu u družtvu i izabiraju se za stan vlažna i tamna mesta, gusta šume, pećine i duplja — Boje se sunca i bela dana, i samo pred istokom i posle zapada sunca, ili kad je nebo naoblačeno, izlaze na svet (vidi Naturgeschichte des Thierreiches von L. B. Presl). Zubovah neima, nego narod pripoveda, da otvorenim svojim duhom plen omami, te progutne. Najveću pozornost zaslužuje ta okolnost kod vodenih madjaronah, što im izgubljene casti tela, n. p. noge, rep, oči opet narastu. Nu varlo dvojim da to o svih valjah. Kod nas se navadno nalazi šarenih madjaronah, koji je dugačak od

prilike 3 palca. Živi u vodi i na kopnu, osobito pako po pivnicah, smetištih stalah, i hrani se raznimi gadnimi kukci pauci carvi, žabnjakom, pače požđere i svoju vlastitu kožu. Odprije je bilo mnogo madjaronah u Harvatskoj, navlastito okolo Zagreba, nu sad ih je skoro nestalo, jer se redko kad čovek na koga nameri —

Zašto je Bog ove madjarone stvorio, toga još niko dokučio nije, jer do sada nije niko mogao tu zver ni živu ni martvu na kakovu korist obratiti, samo što ju nekoji u mleko meću, kao tobože da onda ovo postane gustje i masnije.«

Lav je već pokazao pandže.

N A R A S K R Š Ć U

Ante Starčević ne želi propustiti neiskorišćenom nijednu priliku za iskazati svoje mišljenje, dati glasa od sebe u javnosti. To, a jamačno i potreba zarade nagnala je Starčevića na suradnju u Vežićevom koledaru, koji moguće upravo na Starčevićev savjet preštampava i daje tako najširi publicitet Karadžićevoj raspravi »Srbi svi i svuda«; momenat prevažan za buduću Starčevićevu djelatnost. No s više žara prionuo je u isto vrijeme uz drugi jedan posao, koji je sigurno smatrao glavnim svojim radom; uspjelo mu je barem na neko vrijeme dostići ideal za kojim je hleptio još u godinama svoga školovanja u Pešti, za koji se je stvarno pripravljao: posvetiti se nauci, znanstvenom radu. Kroz cijelu zimu 1849.—1850., kako sam priznaje u svom uvodu »Razvodu istrianskomu« gorljivo se bavio proučavanjem starih hrvatskih spomenika.

To mu je omogućilo poznanstvo s Ljudevitom Gajem, kojega on u ono doba, kad je Gaj manje više svima omrznuo, s prizvukom iskrene zahvalnosti i počitanja naziva »slavni uzbuditelj i štititelj naše narodnosti«. Sam veli: »Imao sam zimus priliku proštiti blizu sto pisamah glagoljskih. Tu su bile različite povlastice, darivanja, slučaji porote, priateljska pisma i t. d., pisma su 14., 15., 16., 17. stoletja, u različitim stranam negdašnjega hrvatskog kralevstva kao u Senju, u Novom Vinodolskom, na Hreljinu, na Peći (u zagrebačkom Zagorju), na Ozlju, u Brinju, Modruši, Otočcu, na Vukšići, pod Humom (u Lici) u Samoboru i t. d.; a na mnogim nije ni zabeleženo, gde su pisana.« Negdje u svibnju 1850. Ljudevit Gaj povjerava mu da stari glagolski rukopis »Razvod istrianski od godine 1325.« pripravi za štampu i poprati komentarom.

Ante Starčević, kojemu su odbili molbu u natjecaju za profesuru povijesti i filozofije shvatljivom se revnošću laća

povjerene zadaće; taj zadatak mora goditi njegovom srcu, buditi nove nade, sigurno ga prima kao veliko odlikovanje i priznanje: napokon će moći dokazati tko je i šta umije. »Kad sam spis razgledao, veli Starčević, njegova mi želja još svetijom postade«. Iz komentara koji je napisao o »Razvodu istrianskome« osjeća se kako je za Starčevića velik i svet morao biti taj susret sa spomenikom starine hrvatske kulture, koju već nov sistem vladavine počinje gaziti i ništiti na svakom koraku. Intuitivno ćuti u tom spomeniku svoje, budi se u njemu spoznaja baštine drevnih rodova, tumačeći stari glagolski spomenik upire prstom na njegove žive vrednote. Taj jedini strogo historijsko-znanstveni rad, pored svih nedostataka u pojedinostima odaje da je povijest bila pravo područje Starčevićevih sposobnosti, da je imao izrazito povjesnički talenat, koji u ostancima prošlosti pronicavo spoznaje najvažnije: živ duh što stvara, oblikuje i nosi dogadjaje i ljude, koji umije povezati prošlo i sadašnje. Posvema suvremenim shvaćanjem povijesti — a 1850. osim Šveara i njegovoga djela »Ogledalo Ilirije«, djela lih patriotske vrijednosti, u Hrvatskoj još nema ni pokušaja znanstvenoga povjesnoga rada ni povjesnika, Ivan Kukuljević tek ove godine počinje raditi kao povjesnik, — Ante Starčević redigira »Razvod istrianski« daje ton i svrhu novoj hrvatskoj povjesnoj znanosti sav zanesen govoreći: »Spomenik ovaj nije samo zato znamenit, što se iz njega jasno vidi, da je kod otaca naših, jezik hervatski bio sasvim služben, a ne samo služben nego i diplomatički, — još onda kad mnogi zapadni narodi nisu mislili da bi svoj na to veličanstveno mjesto uznjeli, dokažuju koliki je bio kod otaca naših hervatski narodni ponos, kome kod nas ni traga neima: i tako, on je najznamenitii stega, što nas spominje na mnoga, još puno staria, diplomatička pisma, sastavljena na hervatskom jeziku, kako se iz ovoga vidi puno čistiim, nego li su pisma mnogih današnjih pisacah. Ja deržim, da ta pisma još nisu propala, nego negdi u vlastelskim pismarnicam zabačena, ali kod prostoga naroda dobro spravljena leže, i mogu se dobiti, samo ako je volje i ljubavi.« Starčević nije imao potrebne znanstvene prednaobrazbe za izdavanje historijskih spomenika u modernom smislu, nije imao iskustva u čitanju starih rukopisa, pa mu se potkrala koja ta pogreška,

komentar njegov nije uvijek ispravan, ima u njemu traga i prebrzoga rada. No to nije žacnulo poznije kritičare toga Starčevićevoga znanstvenoga pokušaja, koji je objelodanjen u Kukuljevićevom »Arkivu za povjesnicu jugoslavensku« godine 1852.; napalo se njegovo djelo kasnije jer ni kao povjesnik Starčević nije mogao u sebi zatomiti društvenoga kritika; povrijedjen se osjetio posebice kler, koji prigovara Anti Starčeviću da je u svojemu komentaru tumačio riječi »crkva«, »redovnik«, »pop« — »samo da se može o njih očesati«.

U svibnju 1850. Starčević je izradio svoju redakciju »Razvoda istrianskoga«, koji je medjutim odštampan u »Arkivu« tek 1852. u njegovoj drugoj knjigi. Starčević se poslije toga ne bavi više historijskim znanstvenim radom, vjerojatno dobrim dijelom zato jer kod nas nije bilo znanstvenih časopisa,organiziranje i izlaženje Kukuljevićevog »Arkiva« nestrpljivom Starčeviću bilo je jamačno prespđoro. Uz to okupljalo ga i nekoliko drugih pitanja, koja je smatrao moguće još važnijima i za javni život Hrvatske i za sebe lično. Jer Starčević želi djelovati na ljude, njih oblikovati, i zato se tokom 1850. bavi već s dvima osnovama, radi na dva sasvim različita područja: na filologiji i na kazalištu, a pri tome još kuša aktivno zagrabiti u društvene prilike koje se mrve u teškoj općoj krizi. Snuje napisati novu hrvatsku gramatiku, piše drame za kazalište i organizira — istina, vjerojatno po sugestijama Gaja, koji je propao 1851. kandidirajući za predsjednika »Matice Ilirske« — grupu ljudi mladjega naraštaja kao »društvo za književnu radnju« očito neki ustuk »Matici«. Sva ta raznolika djelatnost, znak nemirna agilnoga duha, ostavila je vidljive tragove na Starčevićevoj ličnosti. I Starčević kao svaki čovjek brusi svoj značaj, oblikuje svoju ličnost u sukobima s ljudima i dogadjajima, kao što se oblikuje kamen nošen bujicom u udarima sa sviju strana. Pogotovo su ti uticaji ljudi i dogadjaja morali snažno djelovati na Starčevićevu ličnost, jer on im nikad ne izmiče, traži dodire, prihvaća borbu, voli sukobe, u kojima je nepopustljiv, nepraštajući ni najboljem dojučerašnjem prijatelju.

Kao djače Starčević je sigurno prisustvovao prvoj predstavi obnovljene hrvatske drame, izvedbi Kukuljevićeve igre »Juran i Sofija« i »Turci pri Sisku« dana 10. lipnja 1840. Bila

je to prva godina njegovog boravka u Zagrebu i jamačno je čar teatra učinio snažan utisak na živahnoga dječaka. I kad je u listopadu 1850. godine po nalogu Jelačića osnovan privremeni odbor za upravu narodnog kazališta u Zagrebu, koji raspisuje natječaj za dramatična djela narodnog teatra sa četiri nagrade iz zemaljskih sredstava, u Starčeviću očito uskrisuju dojmovi njegovog prvog kazališnog doživljaja iz djetinjstva. U to vrijeme on već poznaje zamjerno svjetsku dramsku književnost i klasičnu i modernu; podrugljivac komediograf Plauto njegov je miljenik, a iz eseja o »Starosti« vidi se da je cijenio tadašnju modernu dramu, naročito Schillera i njegovu etičku problematiku. Čovjek Starčevićeve erudicije morao je osjećati i spoznavati snagu uticaja kazališta na društvo. Kad je raspisan natječaj za »dramatična djela narodnoga teatra«, Starčevića ta akcija snažno fascinira. Oborene su govornice, skučena svaka diskusija, vlast sve upornije nastoji kontrolirati svako sredstvo širenja misli. Sigurno upravo to privlači Starčevića k teatru. On želi i teater iskoristiti kao sredstvo kojim će moći doći do riječi. Kroz dvije godine teater dominira svom njegovom djelatnošću.

Odziv na natječaj vrlo je dobar, iznenadjuje za tadašnje prilike; jamačno su i drugi književnici kao i Starčević osjetili istu potrebu da iskoriste kazalište kao svoju govornicu. Na natječaj stiglo je pet originalnih drama sve anonimno i to »Car Murad II i vlastopćena dubrovnička«, napisao ju je preteča preporoditelja Gjuro Šporer koji je još 1818. snovao izdati prvi časopis hrvatski »Oglasnik Ilirski«, »Ivan i Janko« od Ljudevita Vukotinovića, »Frankopan« od Mirka Bogovića, »Veronika Desinićeva« od Dragoile Jarnevićeve, »Osveta« od nepoznatoga pisca te »Porin« od Antuna Starčevića. O toj prvoj drami Starčevićevoj koja je medjutim izgubljena, ostalo je svjedočanstvo izvještaja jurya, kao i jedna polemička vijest u Gajevim »Narodnim Novinama«. Izvještaj jurya veli o Starčevićevom »Porinu«: »U njem niti je razredjenje dramatično, nit je govor dolazeći u njem osoba dostojan, ni za predstavu javnu sposoban. Prekomjerna prostota izraza, razgovor rastegnut i bez zanimivosti opširan, i besjeda bez kratkoće, bez snage; k tomu očevidna i suvišna strast porugivanja svemu, što je kršćansko, što je izobraženo, što je od oblasti: to su

poglavite vlastitosti toga komada, koje ga čine mnogo više bezukusnom satirom nego li dramom. U ostalom vlada u njem jezik od početka do kraja pravilan i narodan«. U polemičkom odgovoru na taj izvještaj spočitava se juryu da je suviše ocjenjivao formu, a ne pravi značaj pojedinih djela; tu se za Starčevićevu dramu doslovce veli: »„Porin" drama je, koja predstavlja borbu kršćanstva, obrazovanja zapadnoga i oblasti uredjene starim poganstvom, sa naravnošću običaja i životom patrijarhalnih negdašnjih prvaka. Namjera spisatelja duboka je, filozofična i dostojna slavjanske drame; ali škoda, velika škoda što je u tako antislavjansku formu obučena, kao što odbor izvještava.« Iz ovo nekoliko podataka izvještaja jurya i polemičkoga odgovora neznanoga pisca, teško je naravski steći neki odredjeniji pojam o Starčevićevu djelu, ali ipak i ovo par rečenica kazuje koješta. Osvjetljuje neka Starčevićeva naziranja, koja će kasnije postati manje vidljiva, ali uvijek djelovati u dnu njegovoga bivstva. Sigurno je bio točan sud jurya, da je tehnički Starčevićeva drama bila nedotjerana, da mu je razgovor rastegnut i opširan, Starčević koji nikako nije bio artista, neiskusan je u tehnici drame i sve te slabosti ponavljaju se i u poznijem njegovom kazališnom djelu »Selski prorok«, koje je ostalo sačuvano. Ono što jury smatra prostotom izraza, suvišnom strasti porugivanja, bezukusnom satirom, jamačno je većim dijelom posljedica ukusa vremena, koji pripoznaje kao dostojan kazališni govor samo uzvišeni stil, stih, a Starčević je pisao prozom u narodnom jeziku, njegovi ljudi govorili su njegovim temperamentom, mislili njegovom glavom, zgadjali izravno kao Starčević u svojim satiričnim esejima. Dragocjen je podatak koji se spominje u ovim izvješćima, da je Starčević u toj svojoj drami napadao sve »što je kršćansko, što je izobraženo, što je od oblasti«; anonimni njegov branitelj pak veli, da je Starčevićeva drama u stvari borba zapadnjačtva i starog hrvatstva, novotarstva i patrijarhalnosti, »namjera duboka i filozofična«, tek i za branitelja »Porina« jamačno oduševljenog nekadašnjeg Ilira i Sveslavena, zazorna je za to jer je »u tako antislavjansku formu obučena«. U tom dramskom prvijencu Starčevićevom, može se naslutiti očito je izbio oćut koji će se kasnije umekšati, ali koji će kao neki tihi prizvuk ostati kroz cijelo njegovo buduće djelovanje: u pod-

svijesti svojoj Starčević je kulturno protivnik Zapada pored svih svojih simpatija za političko slobodarstvo Zapada, poglavito Franceske; taj instinktivni otpor protiv svega što dolazi sa Zapada prirodan je kod graničara, a posebice kod hrvatskih ljudi u kojima nije zamro živac tradicije. Da su takve bile smjernice Starčevićevoga mišljenja razabire se i iz jednoga momenta njegove polemike s Brlićem »Nekoje historičke neistine«, gdje je očito sadržan dramski problem Starčevićevoga »Porina« napisanoga upravo iste godine 1851. Raspredajući temu borbe latinaša i glagolaša Starčević izriče u toj polemici: »Narod je uzderžao svoju hervatsku liturgiu, a ne kralji, ne veliki, učeni vladike. Pape, kad su vidili, da narod one muževe za najpoštenije derži, koje oni proklinju: okrenuše kabanicu, te stadoše davati dispensacie, na koje naš narod ni malo nije čekao; a napokon, kad bi bili morali sve dispensirati, t. j. kad spaziše, da se Hervati njihova prokletstva ni malo ne boje, — onda solenniter dopustiše hervatsku liturgiju. Da bogme: kad nisu mogli onako, kako su hteli, morali su onako, kako su mogli.« To je isti onaj duh revolte protiv stranog u obranu domaćega, koji je pokretao borbe za narodnu crkvu, koji je plamtio u bogumilskoj Bosni. I nije slučaj da je Starčević par godina kasnije, za vrijeme Krimskoga rata postao otvoreni turkofil, slavitelj islama, kad će kod Starčevića bljesnuti na tren formula stvaranja hrvatske državnosti na bosanskom tlu pod okriljem islama. U svojoj drami Starčević je očito zahvatio u drevnu vječnu problematiku hrvatske kulturne orijentacije, ali razumljivo je da ocjenitelji njegove drame, odnjihani u idejama zapadnjačkog liberalizma, nijesu mogli oćutiti dubok smisao Starčevićevoga djela.

Taj prvi neuspjeh nije odvratio Starčevića od kazališta. Opet se javlja kod slijedećega natječaja djelom »Selski prorok — predstava u tri čina iz hervatskog života«. U ovom svom djelu Starčević odlazi u rodnu Liku, kako sam veli, »dogadjaj biva u Lici, godine 1838.«. I to djelo prvi pokušaj igrokaza iz narodnoga života, dakle preteča Freudenreichovih »Graničara« nije djelo kazališnoga čovjeka ni artiste, ali zato i tu je vidljiv i glasan Starčević-satirik, društveni kritičar tradicionalista. Kakogod je žestoko šibao poroke i slaboće

plemstva, gradjanstva i inteligencije, isto tako je neumoran i prema ličkom selu svijetu svoga rodnog zavičaja. U prilično naivno zamišljenu i nespretno vodjenu fabulu o dvoje mladih zaljubljenih ljudi, Starčević unosi lik koji je jamačno zapazio u svom zavičaju, tip amoralnoga spletkara, zločinca, demagoga, vrstu ličkoga Tartuffea, Luke Svevidića, prozvanog »selski prorok«, u kojega neprosvjetljeni narod vjeruje kao u sveca, koji se izdaje za slugu Božjega, kojemu Bog sve tajne otkriva, pa kad bi se koja kradja dogodila, sve doziva Luku Svevidića da prokaže gdje su ukradjene stvari; nu taj Luka uistinu kum je svakoj kradji, pa svojim otkrićima samo svakoj ciganiji zameće trag. Vjerojatno je Starčević pokušao iznijeti na pozornicu neku zbiljsku zgodu, ali jamačno mu je i taj njegov selski prorok imao biti alegorička figura, u kojoj je htio žigosati sve lažne proroke u Hrvatskoj svoga vremena, demonstrirati svijetu njegovu lakovjernost. Na brzu ruku napisao je Starčević svoju dramu, napisao je u roku od dvije sedmice od 3. do 16. svibnja 1852., pa je djelo nedotjerano kazališni ali odlikuje se jedrim narodnim govorom, istom onom neposrednošću kojom je pisan njegov opis »Ličkoga pira«; dramatska forma Starčeviću nije se činila važnom, važno mu je bilo da sa pozorišne govornice kaže opet nekoliko svojih misli, svojih zapažanja. A uspijeva mu da u priprostu seosku frazu utke po koju tu svoju filozofsku spoznaju. I u toj svojoj drami kao što je to jamačno učinio i u »Porinu«, Starčević živ je pobornik tradicija, iskonske narodne starine, i tu je, premda ublažen, antizapadnjak. Seoski ljubavnik njegove predstave govore primjerice:

»... blago onome, tko pameti neima, jer se mukte svega neuživa. Onome koga živa nije, nit je blago ni teško. Da bi kakvi mudraci bili na našem mestu, bili bi se već sto putah ustrelili, a mene to nije nikada ni na um palo. — Danas gladan, sutra sit, danas žedan, sutra pijan, tako ide jedno za drugim, a tako i život prolazi. — Danas me Danica opsuje, a sutra mi dade cicvare, danas me otpravi bez večere spavati, a ja joj ukradem po dva sira, pa smo na čistu, dapače ako bi se od obe strane račun iskao, ja ne znam ko bi kome dužan bio.

Dok imamo, da gumamo,
Kad neimamo, da gledamo (pleše)

Ovako su rekli stari Hrvati, pa ja ih se u svemu, a osobito u ovome deržim. Mi neotesani Ličani, na kojem se od svih stranah viče, bolje živemo, nego li svi mudraci, i filozofi, i financieri, i diplomati, i svi drugi, koji naši desetnici u novinam spominju. Oni si glavu razbijaju, kako čujem saznati, tko misli, a mi za to nimalo ne marimo, nego samo gledamo tko što radi. Mislila Danica što joj drago o nami, meni svejedno, samo kad je rekla neka nam se večera dade. To je meni dosta.«

A drugi jedan mali dijalog u »Selskom proroku« glasi:

»Danica: Ti misliš na perćiju; toga niti je bilo u mojoj kući, niti će za mene biti. Ja sam opazila, da perćia i najbolje kuće ruši, — jer svak se iz kuće hrani i odeva, a za kuću ne radi. — Dok se to u kuću uvuče, propala je, jer odmah slede deobe, iz njih potrebah, a iz potrebe svako se zlo radja. Nikada se ljudi nisu kod pune zdele razdelili, ali posvadili. Ja njoj ništa nedam, nego ako bude treba, dati ću u kuću, u kojoj ona bude, sve što budem mogla.

Luka: To mi se nada sve dopada; ona je pošteno othranjena, ima gospodsku odeču i sav način pa...

Danica (uteče mu se u reč): Gospodsko, veliš? — Ne ima, veruj mi u mojoj kući ništa gospodskoga, nek je sve prosto hervatsko. Ja sam ju naučila presti, tkati, krojiti, šiti, rečiu naučila sam ju da može sebi, mužu i deci sve potrebito odelo pripraviti, a to joj je dosta. Ona neima nijednu kerpu kupljenu. Još ću joj dati opravu, koju je moja prababa nosila, pa, ako bude vredna, čemu se nadam, moći će ju i svojoj kćerci ostaviti.

Luka: Hvala Bogu, da ti se na pravu Hervaticu nameriti. Dakle nema nošnje polag novoga kroja?

Danica: Ni jednoga komada. Što je taj nov kroj van rasutak? — Tko bi smogao svaki čas novu odeču? Ja ne terpim ove peleni, ovu paučinu, koja nije za drugo, van za gledati. Ja deržim da je odeća proti studeni, pa, štogod ne koristi čoveku, ja zabacujem. Prosim te, kroza što osiromašimo van kroz tu tugju nošnju? Mi plaćam tugje platno i sukno deseterostruko skuplje nego li naše domaće, a naše je dvadeset putah bolje od njega. — Drugačie je bilo kod starih Hrvatah: — oni bi potrošili na jednu šubu po 100 rušpiah, ali bi ona šuba nosila po 2—300 godinah. Kad bi se sukno razderalo, zlato bi se prišilo na drugu, pa biaše vazda dosta plemenite robe. Onda je bilo robe gospodske, i dosta svakoga dobra, a danas, otkada je uvedena tugja nošnja — uska kao da je na čoveku rodjena, — šarena, — tanka — po nenašu skrojena, od onda, priatelju, nestade kruha u Lici, od onda nastade kaša, a već se i ona otimlje. — Kamo naše toke, kamo zlatna pera iza rakčinah — kamo majte, — kamo gjerdani? — sve se utopilo u svilnicah, u kapam na balaturu, i u drugim tugjim stvarima! Ja sam svoju kćer odhranila tako, da je prava Hervatica...«

Ni »Selski prorok« nije Starčeviću donio uspjeha, ali ipak, stekao je njime priznanje; reklo se da je »Selski prorok« zaslužio drugu nagradu, koje nije bilo, a za prvu pored toga što nema opće značenje i jačih dramatskih efekta, pisac nije sačuvao anonimnost. Ipak je preporučeno narodnom kazalištu da ga iznese na pozornicu. To zamjerno priznanje jamačno je dalo Starčeviću poticaj da napiše i treće svoje kazališno djelo 1852. i to dramu »Ljubomir« iz pučkoga života. Ni ta se drama nije sačuvala, ali je jamačno bila najbolje Starčevićevo kazališno djelo, jer »Neven« 1853. javlja, da je kazališni odbor zaključio otkupiti Starčevićevog »Ljubomira«. Iste godine 1852. Starčević je napisao još jednu dramu, ali od koje nije ostao zapamćen niti naslov. Pored tih originalnih djela Starčević je priredio za kazalište i dva prevoda, ne zna se kojih djela.

Poslije 1853. kazališni život u Zagrebu sasvim zamire, prevladjuje talijanska opera, a domala će se pojaviti i njemačka drama. U pokrajini kazališni dobrovoljci dalje rade, na Rijeci, Karlovcu, Križevcima, u selu Virju Ferdo Rusan postizava pače niz uspjeha sa svojim kazališnim dobrovoljcima. Taj kazališni život u pokrajini morao je Starčeviću biti donekle poznat, jer se u svojoj filozofskoj kozeriji »Poslanica pobratimu u D. M. u B.« štampanoj u »Nevenu« u veljači 1852. osvrće na rad nekih tih kazališnih dobrovoljaca. S tim kazališnim dobrovoljcima očito Starčević nije bio zadovoljan, jer je i njihove pokušaje ošinuo svojom satirom, na temelju svog nekog doživljaja u Karlovcu: »Razmišljavajuć današnje stanje čovječanstva, dojdem s priateljem u nekakvu golemu sobu. Kako sam ušao, ja ni sam neznam, jer sam bio duboko zami-

šljen, ali dok stupim kroz vrata, odmah se izgubim i odervenim. Pobratime, ovo je pervi put u mome životu, što sam se svestno prestrašio, ali ovo je i pervi strašni prizor u mome životu. Ja vidim u toj sobi nekoliko mladićah i devojakah, s nekakvim čovekom. Ni jedno ih ništa negovoraše. Svi su bili razšterkani po sobi. Svako ih se je vertilo kao da je na ražnju. U pervi mah pomislio sam, da su ti nesrećnici rodjeni nemci, te upitam priatelja, kako je to, da ih je toliko u Karlovcu, a u najvećim gradovima jedva da se gde koj takov najde? Na moje pobožno pitanje, on udari u smeh. Sad ga ja zazbiljno upitam: »Po bogu brate, nisu li ovo nemci?« On na to još jačje u smeh. Pobratime, ovo je pervi put u mome životu, što sam se izgubio. Na jednom nestade mi i rečih i mislih. Ostade mi samo turobno serce, i smućene oči. Sada stanem na novo, ali sasvim pomnjivo motriti nazočnu čeljad. Ali što opazih? Ti me poznaš, ali težko da ćeš mi verovati. Jedno ih se beči, štono se veli, kao june na mravinjak, drugo se grozi, treće je ponizno i prosi; četverto je oholo, ono se onde mergodi; jedno se smeje, drugo se plače; — a svi skupa mašu rukami kao da tkaju, glavinam kreću kao kljuse herdjavo kad se brani muham, a nogam bakću i stupče kao koze kad za vuka zanjuše. Ja ti nemogu ovaj prizor opisati, a težko da bi ga ijedan slikar mogao naslikati. Oni su se ovako deržali, bez da su ijednu reč progovorili. »Sad«, velim, »znam što je to: ovo su ludjaci. Bog zna kako su s pameti stupili? — Koliko ima stvarih, koje mogu čoveka s uma sagnati?« Ja kažem moju misao priatelju, a on skoro da je puknuo od smeha. Nečudi se, što sam se ja time još većma smutio. Neznam, bi li moga priatelja deržao za ludjaka, ali mene. Sve misli na jednu smislim, te beži van iz te nesrećne sobe, ja sam bez priatelja. Svi nazočni, i moj priatelj, kad me vidiše, da odlazim, naduše se tako smejati, da sam se za kožu pobojao. »Ludjaci su«, rekoh, »svi skupa bez dvojbe.« — Jedva što sam se nekoliko korakah odmaknuo, eto ti moga priatelja, zasmehana za mnom. »Što ti je, kamo ćeš? — ja sam tebe deržao za pametna čoveka, — ti si punio štio, a još više razmišljao, pa što ti je to na jednom došlo?« — »Brate,« odgovorim mu, »serce mi nedopušta gledati ove nesrećnike, a čudim se tebi, kako se možeš nad njima smejati.« »Kakvi nesrećnici? — što te je

snašlo? — Ta ovo su najodličnii mladići, i najbolje ovdašnje devojke!« »Može biti« rekoh, »ali što to sve koristi, kad nisu pri svoj pameti?« »Ta ovo su najizobraženia i najpametnia čeljad.« — »Triputa ti imena božjega, ako su pri pameti, kako mogu tako ludovati, zašto se derže kao bene?« — »Priatelju, oprosti, tvoje moždjani nisu na pravom mestu: oni se uče mimiku, ili pantominu.« Jedva da sam ove gerčke reči razumio, upitam ga: — »Što je to? — što vi kroz to razumevate?« »To ti je umetnost, koja uči govoriti bez jezika i bez pisma.« Na to opet udari u smeh nada mnom. »Vesela te majka rodila, »odgovorim mu, »ta Bog je dao čoveku jezik, da njime govori, da njime odkriva stanje serca svoga!« »Priatelju, ti si sasvim drugi, nego li sam ja mislio: ti si čovek staroga veka; — tako su stari mislili, a mi danas drugčie o tom sudimo, — Bog je dao čoveku jezik, za da njime svoje serce sakriva. Danas svemu više veruj, nego lo jeziku.« — — —

Ja mu na ovo ništa nisam odgovorio, nego začudjen i zažalostjen rukujem se š njime, pa na kola. Ja sam čovek pun mašte, celim putem bio sam smutjen i nujan. Bože moj, rekoh u dnu duše, — na što je došlo čovečanstvo! Plato se je ponosio što je čovek, a ja se sramim što me je nesreća čovekom stvorila. Blažena — često putah zavapim, — blažena ona vremena, kad su se ljudi goloruki morali po rimskim kazalištima s lavima i s oboružanim junacima hervati, samo ako bi mu što u glavu puhnulo — blažena jednom rečju, sva ona vremena sa svojim strahotam, ona su bila hiljadu putah bolja, nego li su naša. Prie biaše puno mučenikah, ali nesrećnikah nije bilo do danas. Ja neznam, je li žalostnie onim načinom zalogaj kruha služiti, ali učiti se onu znanost . . . «

28. ožujka 1850. sastali su se u Beču neki književnici hrvatski, srpski i jedan slovenski i to Kukuljević, Demetar, Ivan Mažuranić, Vinko Pacelj, Vuk Karadžić, Gjuro Daničić, Stjepan Pejaković, te Franjo Miklošić, da utvrde pravila za jezik i pravopis i to na načelu »da jedan narod treba jednu književnost da ima »Na tom sastanku stvoreni su slijedeći zaključci: prvo, jednoglasno se priznaje da ne valja miješajući narečja graditi narječje novo, kojega u narodu neima, nego je bolje od narodnih narječja izabrati jedno da bude književni jezik. Drugo jednoglasno se priznaje da je najpravije i naj-

bolje primiti južna narječje da bude književno a Vuka su zamolili da napiše glavna pravila za južno narječje. Treće, zaključili su da je dobro i potrebno da i Srbi pišu — h svuda gdje mu je po etimologiji mjesto, kao što ga i narod obadva vjerozakona na mnogim mjestima govori. Četvrto, jednoglasno su priznali da — h u imenicah na kraju drugog padeža množine ne treba pisati, jer mu ondje po etimilogiji ni po narodnom govoru ni po staroslavenskom jeziku ni po ostalim slavenskim jezicima nije mjesta, te peto, zaključili su da se ispred vokalnoga — r ne meće ni muklo —a, ni muklo —e. Upućen je ujedno poziv na javnost da svi prihvate ove zaključke. Time je ova grupa književnika konačno sankcionirala Gajevo uvadjanje štokavštine, koje se dotad nije dosljedno provodilo, tim je zaključcima stvarno proglašena ijekavština kao književni jezik Južnih Slavena. Snagom svojega autoriteta uspjela je ta grupa književnika kod Hrvata utvrditi ijekavštinu u javnom životu.

Jedan od prvih ljudi kod Hrvata ustao je protiv toga uvijenoga diktata Ante Starčević. Time zapravo započinje Starčevićeva jezikoslovna djelatnost, koja je bila praktički kratkotrajna i koja je ostala bez pozitivnog uspjeha. Ante Starčević imao je svoje poglede na jezik, on ih je izradio i ostao im je lično vjeran do kraja svoga života, — uprkos pobjedi ijekavštine Starčević do posljednjega daha piše svojim pravopisom, svojim slogom, svojim riječnikom. U Starčevićevim pravopisnim borbama ima jedna lična njegova komponenta, njegovo lično jezikoslovno uvjerenje. Ante Starčević nije bio badava sinovac popa Šime Starčevića, prvoga modernog gramatičara kod Hrvata. Od svoga strica stekao je jamačno dobar dio svoga jezikoslovnog znanja, a baštinio od njega i onu čvrstu povezanost roda svoga sa svim onim što je njegovo, što smatra svojom svetinjom, dakle i jezik, jezik svoje obitelji, svoga užeg zavičaja. Dobro je poznavao gramatičke ideje svojega strica; nije ga slijedio do kraja — Starčević uvidja praktičnost novoga Gajevoga pravopisa spram pravopisa popa Šime Starčevića, dijaktritički znakovi za njega su formalnost, a Starčević po naravi nije bio formalista, forma mu nije važna, važan mu je duh, a u pogledu duha jezičnoga on je jedno sa svojim stricem. Kao i za Šimu Starčevića, i za Antu Starčevića sveti uzor

svakog jezikoslovlja čist je narodni jezik; da je pri tome Ante Starčević postao ekavac, a ne ikavac kao njegov stric Šime, bit će tome razlog moguće uticaj materinji, jezik matere uvijek djeluje na jezik sina, a moguće i to da je u Antino doba i u njegovom zavičaju počela ikavština uzmicati pred ekavštinom. U svom uvodu u »Razvod istrijanski« pisanom par tjedana nakon što se pročuo bečki zaključak književnika o pravilima za jezik i pravopis, Ante Starčević već iznosi svoje temeljne ideje o jeziku i pravopisu. Očito pod uticajem bečkoga zaključka Starčević obnavlja svoje misli o jeziku hrvatskome, njegovim pravilima i njegovom pravopisu, uporedjuje sadašnji živi govor naroda s govorom sačuvanim u starim spomenicima koje ima proučavati kao povjesnik, a koje služi kao jezikoslovac. Spominjući stare listine koje je proučio upušta se u cijelu malu jezikoslovnu raspravu, iz koje se razabire kako je i strastveno i pronicavo znao zahvaćati u problem koji ga je zanimao i u kojemu je nazrijevao važnost za narodnu zbilju:

»Naši otci nisu znali za razliku medju jezikom pučkim i učenim, ovu smo tamnu svetlost mi iznašli; a oni su pisali jezikom narodnim, hoću da rečem: pisali su tako, da ih narod razumi. I zaisto, današnji njihovi domorodci bolje razume ova stara pisma, nego li naša, koja danas pišemo. Naš je narod svoj jezik do danas sačuvao u svoj čistoći i podpunosti. Upitajmo dakle njega, neka nam na ova pitanja odgovori. Ali će nas on još jače smešati: mi bo štokavci imamo č, ć, št, ja, je, j; čakavci sve ostalo kako i mi, samo što oni mesto našega št, šć imaju; kajkavci kako i čakavci, samo što neimaju ć, i na mnogim mestim imaju št, ali im je š, ugladjenii nego li navadni, oni bo ga izgovaraju upravo kako i Poljaci svoj š. Nekoji štokavci, uz Magjare pokvareni, ne imaju ć. Tolika je dakle tu razlika. Ali neka bi to bilo, samo da smo složni u onim glasovim, koje svi imamo; nego ni tu nam nikada nije moći na kraj stati. — Mi smo štokavci u svemu najšarenii: mi mešamo šć i št, na priliku: tergovište, tergovišće itd. najludje mešamo ja i je, n. p. prija, prijatan, prijatelj, uzajam itd.; j bacamo gde nebi smeli, a terpamo ga gde mu nije mesta, n. p. edan esam, Osip, užina, jevo, jeto, itd. Čakavci su kao i mi, samo što j pametnie upotrebljavaju. Kod kajkavacah je najčestje istina: oni se sasvim derže svoga šć, najbolje uzimlju

ja i je, n. p. prije, prijetelj, prijetan, tid.; — samo što im je j na toliko omilio, da ga ne samo nigde neizpušćaju, nego ga i onde izgovaraju, gde ne bi imali: oni ga izgovaraju pred svakim samoglascem, n. p. jotec, Jana itd. Tko i gde ima pravo? — to mogu odkazati samo muževi, koi znadu što je jezik, i što je uhu ugodno, a uz to narodno. Kako vidimo, naše različne strane različno izgovaraju još danas, a prie su bez dvojbe bile dosledne u svome izgovaranju, — i tako, svi su jednako pisali.

Ako ovo uvek neima pred očima onaj, koi što prepisuje iz glagolice, ja deržim, da nije moguć ni tri redka prepisati tako, da za nje može račun dati. Jer, ali će pisati: mošći, plašć, ali moći, plać, ali će doći na ovo, na što sam i ja došao, t. j. pisati će moći, plašć (plašt, kabanica) premda je jedno zlamenje za ć, šć, št; — pisati će jazik, jadijahu, znadijahu, itd., ali: jezik, jedijehu, znadijehu, ali će različiti: jezik, znadijahu, jedijahu, makar je i ovde samo jedno zlamenje za ja i je, — on će podmenuti Zagorcu ča, onome Zagorcu, koi i danas govori šte, podmetnuti će štokavcu ča, koi govori što i šta, ali protivno, dati će čakavcu što, itd. itd., — on će otet kajkavcu njegova ljubimca j, ali će ga silom štokavcu narinuti, — jednom rečju: tko nederži ova zlamenja za dvojglasce, nemože ni jednu reč, u kojoj ona dolaze, temeljto prepisati; van da će starce potvoriti, da su pisali takovim jezikom, koga ni sami nisu razumili. — Na koliko bi ta potvora temeljita bila, vidi se odtuda, što se starci ne slažu u zlamenovanju samo onih glasovah, u kojim se ni mi danas neslažemo.

Da negovorim o l, u kome se narod neslaže samo za samoglascem, n. p. bio, bil, učionica, učilnica, itd., ni o j za l, n, t, u kome takojer šaramo. Jer najprie treba, da nam jezikoslovci odkažu: je li j glas po sebi, ali je može biti i uvek pred — i za samoglascem ako je kratak — u jednoj slovki. — Čudna bo je to stvar, da niti imamo i u spomenutom, ni j u protivnom slučaju, što bi, čini mi se, moralo biti, ako svako ovo zlamenje ima svoj podpuni glas. Znamo, da niti Gerk može reći i-allo, nego jallo, ili ijalo, ni to-i-un, nego tojun, ni Rimljanin i-aceo, nego jaceo, maius, nego majus, ni Hervat i-abuka, nego jabuka, gledai, nego gledaj, itd., pa su itako

gerčki i rimski klasici toliko znali za zlamenje j, koliko i mi pred g. Vukom Stefanovićem u ćirilici za džoru. — — —

Kako sam već rekao, ja sam se u ove stvari upustio samo zato, da dadem razlog, zašto sam ovako prepisivao. Stvar ni izdaleka nije doveršena, nego je samo načeta, pa neka ju rečoslovci nastave i doverše. Zaisto, ona je puno zlamenitia, nego li njihova dosadašnja pravdanja, n. p. o broju stranah govorenja, o nekakvim padežim, i medju njima o roditeljnom, koi ne ima nikakva poroda, o davateljnom, koi otimlje, o tužiteljnom, koi preporučuje, o zvateljnom, koi tera, itd. itd. — o stvarim, iz kojih se svak smeje, izvan onoga, koga su bogovi medju naše jezikoslovce odsudili, — o stvarim, koje su nas tamo dovele, da nam pisma najmanje oni razume, koji najbolje znadu naš hervatski jezik.

Ali zašto su naši otci tako pisali? — Ja bi rekao, da za onda drugačie nisu ni mogli, niti im je bila potreba, da drugačie pišu: nisu mogli, jer niti su se s knjižtvom puno zabavljali, niti su imali priliku, da se dogovore i slože o zlamenjim glasovah, — to bo im nije bilo moguće, dok se je svaka strana deržala svoga izgovaranja, makar baš i ne bilo najbolje. Nije im bilo od potrebe, da drugačie pišu; jer, kako god znadu Arabi, Židovi, Sirci, i ostali iztočni narodi štiti svoja pisma bez samoglasacah i drugih zlamenjah, bez kojih mi nemožemo, da se njihove jezike naučimo: tako su mogli i stari Hervati svoje kvake posve dobro razlučivati i izgovarati, — i, kakogod nisu znali gerčki klasici za današnje naglaske, koji stoje nad njihovim slovim, a rimski za j, i v: isto tako nisu ni naši starci znali za one dodatke, koji su u glagolici, gledajuć na njezinu starost, jučer učinjeni. Svi oni dodatci pokažuju, da je u ono vreme, kad su se oni uveli, bilo jako malo otačbenikah, jako malo muževah, koji su ljubili i znali svoj jezik. — Ova su preobraženja preterpila sva tri stara europejska jezika, ili da bolje rečem pravopisa, i s njima naroda, t. j. gerčki, rimski, i hervatski. Samo je želiti, da naši književnici već jednom ostave lešnjake, pa da počmu orahe gristi, — da se najde duh, koi bi načinio dostojan primer (parallelizam) medju ova tri mučenika današnja.«

6. prosinca 1851. objelodanile su »Narodne Novine« Starčevićev poziv k pretplati na njegovu »Hervatsku rečoslovicu«.

Ta Starčevićeva gramatika, začeta, ali čini se nedočeta, imala mu je poslužiti nesumnjivo kao oružje u borbi za pravopis i književno narječje. Ta je borba već u ono vrijeme poprimila izrazito obilježje političke borbe i tu je ona druga komponenta koja podstiče Starčevića da s punim temperamentom svojega bivstva udje u taj rat. Jezikoslovlje samo je arena gdje se vrši prvi dvoboj izmedju srpskoga nacionalizma i hrvatskoga kojemu obnovitelj i prvoborac postaje upravo Ante Starčević. Starčević prvi povlači konsekvence iz sloma ilirizma. Spoznavši političku jalovost svih umjetnih konstrukcija, kakvima smatra ilirizam i slavenizam, on je već izradjen i čist hrvatski nacionalista koji — nakon četrdesetosmaškoga iskustva — mrzi svaki pokušaj da se hrvatstvo iskrivi i preobliči. Srbi, imajući već zametak svoje nezavisne države, bili su hladni i pasivni prema ilirizmu. Dok se Hrvati zanose ilirstvom i sveslavenstvom, Vuk Stefanović Karadžić formulira vjeruju srpskoga modernog nacionalizma. 1849. izašla je Karadžićeva knjiga »Kovčezi za istoriju jezika i običaje Srba sva tri zakona«, kojoj je knjizi prvi dio nosio podnaslov »Srbi svi i svuda«. Taj prvi dio jamačno sugestijom Starčevićevom odštampan je u Vežićevom kalendaru, kao najaktuelniji prilog. Karadžić u toj svojoj raspravi, upotrebljujući filološki argumenat reducira Hrvate na grupu čakavaca i kajkavaca — Karadžićevi izvodi negacija su hrvatstva. »Ako neće Hrvati da su Srbi oni nemaju nikakvog narodnog imena« veli Karadžić, a svi štokavci »makar koje vjere bili i gdje stanovali mogu se po pravdi nazvati Srbima«. Činjenica da je pisac rasprave »Srbi svi i svuda«, pristankom najistaknutijih hrvatskih književnika na bečkom sastanku proglašen zakonodavcem hrvatskog književnog jezika, za Starčevića bila je uzbuna na reakciju. U uvadjanju Vukovog pravopisa i južnoga narječja Starčević vidi urotu protiv hrvatstva, gleda veliku spletku kojoj je cilj uništiti hrvatski nacionalizam. I odsele tkogod je za Vukovu jezičnu reformu Starčevićev je politički protivnik, a za protivnike on je neumoljiv. Svaki njegov članak, govorio o književnim prilikama, kritizirao koje djelo, raspravljao o općim pojavama, jedan je okršaj protiv »Vukovaca«. U toj borbi on je osamljen. »Matica Ilirska« pristala je odmah uz uglavljena načela, a Ljudevit Gaj kakogod je zavadjen s »Matičarima«,

premda puštajući prilično slobode Starčeviću u podlistku »Narodnih Novina«, ne može ga slijediti do kraja; dijelom radi svojih starih prijateljskih veza s Karadžićem, svoje prošlosti ideologa, a dijelom i zato jer protivnici Starčevićevi, kad borbe dosegnu vrhunac, traže intervenciju banovu, i Gaj opomenut kao urednik službenog lista mora obustaviti polemiku. Starčević ima svoje argumente protiv južnoga narječja i novoga pravopisa, koji imaju svoju unutarnju vrijednost, njihova će opravdanost tek postepeno kroz decenije postati vidljiva. S novom književnom reformom obistinilo se stvarno ono protiv čega se borio još Šime Starčević, da je književnim jezikom proglašeno jedno narječje, kojim je dosele govorio razmjerno vrlo malen dio naroda, a punom čistoćom kojega bilo je dotle pisano vrlo malo. U Starčevićevim kreševima medjutim filološki argumenti dolazili su u drugi plan, rasprom dominiraju lične navale u kojima je prečesto ultima ratio psovka. U njima kao da trepti Starčevićev gnjev koji se radja u spoznaji osamljenosti, u osjećaju, da u toj borbi koju vodi, sami argumenti, ma koliko bili točni, ne djeluju na protivnika, da se on na njih uopće ne obazire. Starčević veli za hrvatske »Vukovce«: »Oni vele: piši, kako i govoriš. Rabbi scholae veli da se treba jezik učiti od govedara i svinjara. Neka niko gospodinu Brliću ne zamjeri što mu se ne dopada moj predikat: jezik govedarski; — on još ne pozna klasika svoje škole. Naravska je stvar da uz ovo načelo ne može biti sloga, i zbilja, u cijeloj školi ni dva ne pišu jednako, pače nijedan. Tako mora biti. — Oni, koji ga krpaju i vele: piši, kako pravo govoriš, idu s konja na magarca, jer se baš to pita: tko govori pravo? Rabbi veli da najbolje govore svinjari i njihovi drugovi kozari i t. d. Nego po sreći ali nesreći neznam, što bi rekao, i njih ima puno, pa su i oni nesložni. Dakle svaki učenik piše polag svojeg najbližeg svinjara ...« Jezik koji zagovaraju hrvatski »Vukovci« Starčeviću je jezik, »koji se čuje jedva kod najglupljeg govedara«, »neotesan, da čovjek mora kod svake izreke odahnuti i paziti, da si jezik ne pregrize ili ne prelomi«. Za Starčevića to je »blejanje, štekćanje i hrcanje, koja nagrdjuju ljepotu jezika našega«. Naročito se Starčević okomio na glas »r«; za njega je to »najdivlji, najneugodniji glas, poznat pod imenom glasa pasjega, te ga ikoliko prosvijetljeni

govornici i pjesnici upotrebljavaju — koliko je moguće — samo kod divljih, nečistih strasti«. Kad njega čuje čini mu se, da razgovara »s bontonistom iz kotca«. Starčević se pjeni od bijesa kad je »Matica« odlučila izdati Palmotićevu »Kristijadu« po novim pravopisnim načelima. On radi toga smatra »Matičare« orudjem Vukovim, odnosno orudjem velikosrpske propagande. Cijelu polemiku završuje Starčević značajnom odlukom: »S ovakovim ljudima nije moguće znanstveno polemizirati, nego je najbolje, kad za razloge ne mare, psovati ih i grditi, jer se samo toga boje i zato ikoliko izobražen čovjek nimalo ne mari. Psovanja se samo onaj boji, koji zna, da je kriv, a hoće da je prav.«. S tom metodom služit će se Ante Starčević u budućim svojim političkim borbama.

U ovim strastvenim kreševima Starčević nije dospio izvršiti svoje obećanje, napisati zamišljenu gramatiku; vjerojatno, čuteći osamljenost svojega shvaćanja, spoznao je i jalovost svoga pothvata. A bilo je toliko poslova, koji su ga zanimali i kod kojih je osjećao potrebu sudjelovati. Svedjer mu se otkrivaju novi putevi, koji ga mame, ukazuju nove pojave, koje smatra važnima, o kojima mora kazati svoju riječ. Uz to dolazi i bolest, — Starčević tih godina nije najotpornija zdravlja, vjerojatno posljedice oskudice — koja mu takodjer remeti mnoge zamišljene poslove.

UČITELJ KREPOSTI

Na početku svoje javne djelatnosti Ante Starčević koleba izmedju znanstvenoga i književnog rada, medju kojima u ono doba u Hrvatskoj zapravo nema strogih granica, nema čistih razlika. I književnost i znanost, kao uopće vaskolika javna djelatnost još su uvijek na preporodnim stazama, svrha im je isključivo budjenje narodnosti, odgojno-politička a ne znanstvena istina ili estetski cilj. Pod apsolutizmom se politika i književnost još više stapaju, književnost je jedino preostalo područje za politički rad. Starčević, kod kojega se sve jače čuti kako ga grabi dilema politike i književnosti, kroz cijelu godinu 1852. i 1853. najdjelatniji je hrvatski književnik. Rad u Šramovoj odvjetničkoj pisarni sigurno ga mnogo ne zaokuplja, sav se predaje književnom radu, ne samo kao pisac nego i kao organizator književnoga života. »Društvo za književnu radnju«, kojemu je očito bio glavni pokretač, konačno je 1852. dobilo dopuštenje za rad, ali nije došlo dalje od stadija organiziranja. Koji je tome razlog prilično je teško ustanoviti; moguće je pod pritiskom općih prilika došlo do nekoga privremenog izmirenja medju grupama; »Matica Ilirska« nalazi se u krizi i ljudi, koji su namjeravali raditi u »Društvu za književnu radnju« dolaze u priliku da zauzmu položaje u »Matici« — jamačno stoga sami napuštaju svoje »Društvo za književnu radnju« — početkom 1853. mladi ulaze u odbor »Matičin« mjesto Mažuranića Adolfo Veber, mjesto Bogoslava Šuleka — Ante Starčević, dok u gospodarski odbor »Matičin« ulaze takodjer mladi ljudi Ante Jakić i Slavoljub Vrbančić. Starčević, tad već najmarljiviji fejtonista »Narodnih Novina« obavlja besplatno tajničke poslove, uz to radi u novom »Društvu za povjesnicu jugoslavjansku«; bolest prekida taj Starčevićev rad nakon par mjeseci, a kad se oporavlja preuzima privremeno uredjivanje »Nevena«, ispunjajući katkad sam dobar dio lista.

Starčević je u tridesetoj godini života. Linija razvitka njegove ličnosti primiče se svome završetku. S naziranjem i tendencijom preporodne epohe Starčević još obradjuje »Razvod istrianski« 1850.; ali već u svojoj kritici Brlićeve rasprave »Životopis Krešimira Velikoga« Starčević daje maha svojemu kritičarstvu, novim načinom, novim tonom gleda i raspravlja o historijskim pojavama. U filološki znanstveni rad unosi kritički politički elemenat. Starčević napušta stope preporodnih težnja; ne ide za dočaravanjem stare slave, da njome dade svojim suvremenicima poticaj rodoljublja i narodne svijesti.

Narodnost on shvaća kao zbroj pojedinaca, djelovati na narod znači djelovati na pojedinca. Znanstvene težnje dovele su ga do terena politike, politika do filozofije, filozofija do čovjeka. Starčevićevi književni radovi sve jače stiču filozofski biljeg. U tim svojim radovima, književnoj kritici, novelistici, prvim publicističkim pokušajima Starčević otkriva rousseauovskom iskrenošću svoje misli, nikad se ne pitajući, hoće li ga njegovo mišljenje dovesti do sukoba bilo s pojedincem bilo s društvom. Njegov unutrašnji život u to razdoblje rijetko je intenzivan, on ga otkriva u svojim tadašnjim spisima, koji djeluju po tome kao fragmenti jedne velike ispovijesti čovjeka, koji traži istinu za se, za svoj svijet, kročeći svojim stazama. »Ja volim jednoj istini izkustva, izriče svoje shvaćanje povijesti u polemici s A. T. Brlićem pisanoj uostalom vanrednom erudicijom i snažnom logikom, nego li stotinam onih, koje se cerpe iz razuma; jer ove stoje u duhu čovečanskom, i dakle svak ih može, ali barem mogao bi ih dobaviti; a one bivaju izvan čoveka, i s toga ih svak nemože znati. — Zato dogadjajnica t. j. prikaživalo razvitja duhovnoga, dakle i činah budi pojedinoga čeljadeta, budi celoga naroda, — ili prikaživalo života čovečanstva, ako je zbilja takova, meni je najmilija stvar«. Na drugom mjestu iste polemike izriče već zametak svoje filozofije historije, svojega cijeloga budućeg političkoga i etičkog shvaćanja: »... Dogadjajnica narodah još neima pravi temelj, a odtuda biva, da svaki pisac po svoju razsudjuje čine. Jedni ih razsudjuju s gledališta verozakonskoga, drugi s vojničkoga, mnogi s političkoga, nekoji s juridičkoga, i t. d. Dok još nije dokazano, s koga bi se gledališta

morali svi čini razsudjivati, dotle nije moguće čoveka učiniti malim, koga drugi s drugoga gledališta za velikoga derže. Ja onoga čoveka deržim za velikoga, koi je velika dobročinstva učinio čovečanstvu, ali barem jednome narodu, nego na svaki način, koi time nije naškodio drugim narodima. S toga su u mojim očima Aleksandar, Karlo franački, Fridrik pruski, i mnogi drugi, koji se navadno za velike izdaju — sasvim navadni ljudi.« Temeljna misao franceske revolucije izražena u »Deklaraciji o pravima čovjeka«, da je slobodno činiti sve što drugome ne škodi, ideja skladna s etikom hrvatskih tradicija, postaje temeljem Starčevićeve filozofije povijesti, na kojoj gradi cijelo svoje političko naziranje. A tradicija, historija za Starčevića je ono najviše; »Historia je meni tako plemenita stvar, — ispovijeda u polemici s Brlićem, — da za stalno deržim — moguće u mojoj zanešenosti — da nje još nijedan narod nijedan listić neima, — premda mi je ponešto Xenophon i Tacito poznan, koje još niko nije ni izdaleka dostignuo.«

Iz 1852. godine sačuvano je jedno pismo Ante Starčevića što ga je pisao svojemu prijatelju Ivanu Potočnjaku, tadašnjem župniku u Buniću, potonjem prepoštu modruškom. Pismo, datirano 22. VIII. u Zagrebu, koje je sačuvao pok. Franko Potočnjak i koje se danas nalazi u vlastničtvu ing. A. Potočnjaka, jamačno je najvažniji dokumenat za poznavanje Starčevićeve književne djelatnosti u godini 1852., za poznavanje svestranosti njegovoga rada, njegovih književnih osnova i razloga zašto je razmjerno samo malen dio toga rada ugledao svijetlo. Iz toga pisma se saznaje da je Starčević u to doba dovršavao prvi moderni prevod Sv. Pisma na hrvatski jezik, poslao veći dio prevoda u Djakovo, sigurno Strossmayeru, da ga izda; da je napisao jednu originalnu knjigu o Etici, da je zamislio knjigu filozofskih essaya, od kojih je tek fragmenat »Poslanica pobratimu D. M. u B.«. Čini se da je taj D. M. onaj isti prijatelj Dragija, Dalmatin Dragija, kojega zazivlje u svojoj četerdesetosmaškoj pjesmi »Odziv od Velebita«, kojega spominje u ovom pismu, a koji je moguće identičan s Dragiom Medvidićem, kancelistom kod kotarskoga ureda u Dugomselu god. 1858. jedinim Dragiom kojega spominje tadašnji šematizam. Veći dio tih essaya nije mogao izaći radi cenzure, koja na denuncijaciju Stauduara, tadanjega redak-

tora »Agramer Zeitunga« i glavnog doušnika apsolutističke policije, počinje budno paziti na djelatnost Starčevićevu. Saznaje se iz tog pisma da je Starčević čini se ipak dovršio svoju »Rečoslovicu«, svakako već pomišlja da je štampa — u posljednji čas tek jamačno je ta osnova zapela. Vidi se dalje koliko je svestran njegov interes, kako intenzivno proširuje svoje znanje, koliko voli prijateljski krug i diskusiju i kako je čvrsto držao vezu sa stricem Šimom. To Starčevićevo pismo doslovce glasi:

»Mili prijatelju da ste mi zdravo!

Teda negda evo vam odgovor na mnoga pisma, koja sam, dobro se sećam, od vas primio, ali koliko ih je na kraju neznam, van za stalno držim, da nije manje od pet. Zašto sam vam se tako kasno odazvao, neću se izgovarati, nego ću vam samo nekolike istine kazati, koje kad čujete, bože daj da ne zavapite: »da sam ja na njegovu mestu, ja bi još više dugovao.« Moj život nije drugo van učenje htijenje, pisanje, lenjarenje i — odkada je Dragia došao — dešputuvanje. Doći će vreme da će te mi verovati, što vam sada kazah.

Rastrešen sam i razdeljen na 3-u strane: Još nemogu dobiti iz Djakova evangjelja i dela apostolah, koja sam na cenzuru poslao, a prie nego li ih dobijem neimam volje da još prevedem ovo malo što mi ostaje iz novoga zakona. Napisao sam 4 igrokaza, ali jer u njima ne pišem o ljubavi današnjoj t. j. o bludnosti, nemogu ih izdati, jer će mi ih policia konfiscirati. Ethike sam već blizu 30 arakah napisao, ali vidim da mi ni ona neće izići, jer se ne deržim u stvarih razuma nikakva autoriteta, a i bez toga strašan sam novotar kod najzlamenitiih pitanjah. To mi je jedna uteha, što ću ovih dana *rečoslovicu* moći pod tisak dati. Moguće da će mi policia *i nju obustaviti zbogu exemplah, u kojih često dolazi ljubav domovine,* sloboda, i t. d. Imam nešto i pesamah t. j. nekoliko žalostinkah, ali ni s njima van nesmim. Neću više da vam jadikujem, neću ni napominjati druge kojekakve malenkosti po novinah i kojekakvih časopisih. Verujte mi prijatelju, da mi je već pero toliko omrznulo, da mu se uklonim, ako ga gde na putu vidim, pa volim i drugom ulicom odlaziti nego li preko ali kraj pera ići. Nemojte se smetati, istinu vam velim. Još imam ljubav samo do knjigah; sada se zabavljam samo s franceskom

literaturom. Da bi znao, da ste se već i vi naučili parlirati franceski, poslao bi Vam Lamennais-a »Paroles d'un croyant...« i možda još koju, a ovako u neizvesnosti čuvam ih za drugi put. Javite mi dakle čim prie, koliko znate franceski!

Knjige za koje ste mi pisali već sam davno naručio i nadam se da ću ih naskoro dobiti. Znajte da ovde cerkvena literatura najgorje stoji: ovdješnji svetjenici štiju romane i kojekakve ludorie a ne stvari cerkvene, stoga knjigari imaju jako redko kad koju knjižicu svetjensku. Ja sam jedva izčekao gerčki novi zakon iz Lipske (Leipzig).

Hvala Vam za odgovor na moju poslanicu: Ja sam ga s Bogovićem štio, obadvoma se je verlo dopao, i gledati ćemo, da ga utisnemo, ako nam ikako bude moguće. On ga je per omnia aprobirao, a ja sam reprobirao samo one vaše intimne reči, kojima priznajete moju ljubav *prama našemu narodu* pa ju hvalite itd. Meni je sada sve drago što me poznate, a ne tražim hvalu, nego se vladam polag načela: »si omnia feceritis, quod prescripta sunt, dicite: servi inutiles sumus, itd.« Da vam još nešto kažem o onih poslanicah. Ono 5 što ih je izišlo možete smatrati samo za uvod, a tekar bi bila prava stvar došla. Još sam ih 4 dogotovio bio u njima sam opisao kako se zagrebčani derže u crkvi t. j. tako, kako se pošteni ljudi ni u teatru ni u krčmi nedrže, kako je luxus zavladao, kako se djaci pokvariše, kako je tugjinstvo zavladalo itd. — pa sam kanio još barem petnajst ovakovih napisati, ali eto zapreke: najednom kaza mi Bogović da mu je zabranjeno primati poslanice od A. S. na D. M. u B. Možete misliti kako nas je to dirnulo. Sada razmišljamo, pod kojim bi naslovom ove stvari mogli napraviti. Ako vam kakav naslov iznaći pojde za rukom, budite sigurni, da će i vaš odgovor doći, pa vas prosimo da pišete još štogod. Bogović na svršetku t. g. ostavlja »Neven«, a to zbogu spletkah matičarskih, već su ga meni ponudili, ali ni ja nemam puno volje za to. Uredjivatelj Agramerice kriv je što su moje poslanice zabranjene, on je na ministerium zbogu njih pisao, pa je odozgora ovdašnji gradski satnik i zabranu dobio. Vi — vi po krajini Agramericu uzderžavate. Sram vas bilo. On je najveća nesreća za našu domovinu.

Moju polemiku bio bi vam već davno poslao, ali mi je bila kod nekojega zemljaka sve do sada, štijte ju dakle, pa mi kažite kako vam se dopada. Ja sam sirota sam samcat bio, a protivnikah 19, sreća da sam živ utekao. Još bi vam morao poslati polemiku s Matičari, ali ja neimam je već vam idem sada u odpravništvo narodnih novinah, pa ako ju dobijem poslati ću Vam i nju.

Kad ovu proštijete prosim vas, pošaljite je momu stricu u Bag, da čujemo što će on na nju reći. On će punio prigovarati, ja znam, ali polemika nije podpuna, ja bo sam njega samo mamio a videti ćete, on se siromah kasno setio na to, pa mi ostade dužan odgovor, iz koga bi bila tekar prava polemika izišla.

S Dragiom se celi božji dan i nemalo celu noć dešputujemo. To je zlo, da on ide za civilizaciom zagrebačkom, a ja smo i Ivan proti njoj. Dok njih dva dojdu kući pisati ćemo vam sva tri. Pripravite se! Ivan je postao komesar i sva je prilika, da će ovde ostati. Potanje naše stanje u *sveobćem* pismu.

Pozdravite sve poznane, a osobito gosp. Božića, Sokolića, Lukovića, Peroka i ako me još tko pozna. Recite g.g župnikom Božiću i Sokoliću, da su od moje strane gursuzi, kad mi ništa nepišu. Da bi ja mogao, pisao bi vam svakom na dan sedam rizah poziva, ali što ću kad ne mogu? Ništa van primite bratinski poljubac u ime i ona dva brata od vašega iskrenoga

Ante.«

Za Starčevićevo misaono dozrijevanje najznačajniji su njegovi spisi »Poslanica pobratimu D. M. u B.«, objelodanjena u »Nevenu« od 26. II. 1852. i »Prizor iz života« štampan u »Nevenu« 27. X. 1853. Starčević je u tim svojima najličnijim književnim djelima već potpun praktičan filozof-stoik, koji se zaodijeva u plašt cinika, jer hoće da svisne od bola gledajući sve ono što se oko njega dogadja. Crnim mu se ukazuje vas svijet, u te godine prelaza izmedju dva vijeka , oko mu zapinje samo za slabosti i pojedinaca i društva; kao uvijek u razdobljima nakon velikih političkih napetosti, i u Hrvatskoj malo nakon četrdesetosmaškoga sloma, društvo se u nesigurnoj neizvjesnosti sutrašnjice predavalo lagodnim užitcima, isprazanim zabavama. Tim težim mu se čine lični i društveni poroci,

jer stroga su njegova mjerila i za pojedinca i za društvo. Svagdje vidi malodušje, beznačajnost, spletke sebičnosti, lakoumnost — i u književnosti, i u politici, svakidašnjem životu gradjanstva i plemstva. Tacitovskim i suetonijevskim mjerilom mjeri Starčević društvene pojave, u dekadansi morala nazrijeva znakove narodnoga propadanja. Nesmiljena je njegova satira, moguće će pod udarcima kandžije prenuti se zamrelo osjećanje za načela etike. Jer, ostane li ovako, propast je neminovna. »Iz „Matice" izbaciše Vraza, veli Starčević, radi nerada, a niko nije u ono doba revolucije književno radio... Vraz, odbačen, dovrši i izdade VII. knjigu „Kola", koju već prije biaše sastavio i, da je na njegovu bilo, bila bi već davno i izašla; zatim umre — muž, koji je svoju osobnu sreću sreći svoga naroda žrtvovao, i kome danas najveći prvašnji ogovaratelji i mrzitelji zaslužbeni vienac pletu. Šta ćemo, ovako je i kod starih Židovah bilo, pa su došli onamo, kamo ćemo i mi ovim putem doći.« Zadjeo se Starčević u svojoj društvenoj kritici i o žene, koje su zaboravile budnicu Janka Draškovića namijenjenu njima; zapaža da se zagrebčani najmanje žene zagrebčankama, a on se tome ni ne čudi: »Nekoji istinski muž, naš priatelj, na pitanje: „Zašto se iz Zagreba neženi rajše nego li iz tudjice?" odgovori nam: ta ja bi to volio nego li ti, ali za me nije nijedna zagrebkinja. Ti znaš da ja do slaštican ništa nederžim, ali brate ja se plašim žene, koja nezna što je lonac, van pita, kad ga vidi, gde rastu toliki lešnjaci, i ko im žgarice jede? Ja sam čovek od malo rečih, ali zagrebkinje se nauče sedamnaest rečih hervatskih za divaniti sa sluškinjama, šezdeset nemačkih, trideset francezkih, jedanaest talianskih, pa im je to sve. Ja se plašim ženah, koje neznadu divaniti, van očima govore.« A kad njegov članak o zagrebčankama u »Nevenu« izazva osudu u njemačkom zagrebačkom časopisu »Luni«, Starčević žestoko uzvraća: »... jesu li štioci naše reči o zagrebkinjah protegnuli na sve, na nekoje, na jednu, ali upravo na nijednu ih, to niti znamo niti marimo znati, te isto toliko deržimo i do mnenja zagrebkinjah o nami. — Da budemo n. p. javili u svoje vreme, kako zagrebkinje u Maksimiru po ledini i po pesku plešu — s kime god — kako se kod tih prilikah može opaziti prizorah Petronieva pera, dostojnih za uzporediti se s onima o Mesalini itd., itd., štioci bi to naše

pripovedanje bili uzeli samo o nekojih zagrebkinjah, jer da budu sve tako radile, nebi bio ostao ni vraguti koren za travu u Maksimiru. — Da budemo n. p. u svoje doba priobćili, da je kod zagrebkinjah na toliko propala čednost i stid da već sudišta imaju posla s parnicami, kojima one na silu dokažuju da su, ali bile ljubljene, ali upravo — makar na levu ruku — venčane, a odličnii naši mladići da imaju više posla braneći se proti njima nego li proti svima drugima neprilikam, — štioci bi to bili uzeli o nekojih zagrebkinjah, jer drugčije bili bi morali svi mužkarci iz Zagreba uteći, to bi bio morao i »Lunin« skribler učiniti, jer premda je predmet obćenite sperdnje, itako poslovica veli, da se za svaku nesnagu lopata najde. — Da budemo n. p. pisali u svoje vreme, da se zagrebkinje koje niti što drugo znadu niti se uče, izvan čičkanja i poskakivanja, na plesih »dvoranskih« ruše kao pijane tuke, štioci bi bili to uzeli samo o nekojih zagrebkinjah, jer da budu se sve srušile, kao što su u obće omašne, bile bi provalile pod, pa bi nam bile pognjavile vranah i vrebacah, što ih imamo u Muzeu; — i tako dalje, da budemo slične stvari javljali, štioci bi nas bili razumili, t. j. koji bi bili bili hteli. Ali, kako već rekosmo, mi ni marimo za ta menja o nami, niti ćemo u buduće mariti, van ćemo pisati onako kako jest...«

Umije se Starčević i oduševiti, kad gdjegdje vidi znakove napretka i radinosti. Referirajući o novim književnim pojavama 1851. utvrdjuje: »Čim većma gine kod nas politički život, tim se većma diže književni. Tako valja: radimo što, kako i koliko možemo na ovome polju, koje se nikada ne mijenja, a time ćemo i ono polag mogućnosti obraditi, koga se narav s vremenom mijenja. Da budemo i do sad ovako radili, bolje bi bilo, ali je opet dobro, što smo se počeli osvješćivati, a narod, dokgod može reći: kasno je, dotle nije zakasnio«. Starčević upravo oduševljeno pozdravlja 1853. obnovu zagrebačkoga »Katoličkoga lista«:

»Nad ovim pojavljenjem mi nemožemo ino, van sveserdno radovati se. — Govorio ko što mu drago, istina ostaje: da je, budi kome književstvu svetjenstvo makar koje vere temelj postavilo, da ga ono ponajviše, budi izravno budi posredno, uzderžava i razširuje. Nami nije treba u ovu sverhu pozivati se na Francezku, Taliansku, Poljsku, Magjarsku itd. jer su to stvari dogodjajnice, koje svak zna; imena Tournely-a, Fenelona, Bossueta, Petrarke, Škarge, Pazmana, i tisućah drugih, koja u starih tamnih knjižtvih ovih narodah kao zvezde po merkloj noći sjaju, poznana su svakome, ko se ikoliko razumi u razvitje duha spomenjenih danas izobraženih i proslavljenih narodah, — nami, velimo, nije treba pozivati se na te istine, van dosta nam je napomenuti, da je i naše knjižtvo klasično, koje zaisto nijednome rečenih narodah, svoga vremena, ni za dlaku u izverstnosti nepopušća, čedo rodjeno i odgojeno od samih svetjenikah. Propustimo barem za pet stotinah hervatskih klasikah, koji što su sami svetjenici, što njihovi učenici, od vekovah obrazovahu naš jezik, pa budimo zadovoljni s imeni dvajuh Kačićah i Došena. Spomenuvši ova imena, nemožemo na ovome putu dalje, nestade nam rečih i snage! I ovo malo uspomenah, što ih imamo o životu naših otacah, o činih onih bezbrojnih junakah hervatskih, koje nam narod i danas u svojih pesmah slavi, imamo samo svetjenstvu zahvaliti.

Istina, danas neima Dukljanskih popah, neima Ratkajah, neima Marcelovićah, Katančićah itd., ali je istina i to, da neima ni njihovih, ondašnjih Hervatah. Svetjenstvo je naše u znanostih duboko palo, ali ni mi drugi nismo se digli. Zanemareni biasmo jedni i drugi, a sada se stadosmo obrazovati jedni i drugi, te nadomešćati ono, što je bez naše krivice zapušćeno.«

»Ti znaš, da se ja najvolim mudroslovjem zabavljati, — veli Starčević odmah na početku svoje „Poslanice pobratimu D. M. u B.", — to bo je najlakša za me stvar, jer je ova znanost usadjena u serci i u umu čovečjem, pa ju tu treba tražiti, i iz kojekakvih gromačah izkapati«. Drugo mu niti ne preostaje; »ja sam čovjek, koji je prije živio u samoći, a sada žive u pustoši«; povukao se u svoju sobicu, medju svijet ne dolazi, »naš je put od peći do vratah, a expedicia od severnoga šetališta na južno«, — jer »filosofirati je najlakše; jer za druge znanosti hoće se knjigah, a za knjige hoće se navocah, a za novce dobiti hoće se — — ja ne znam šta bi ti rekao, još bo ovome pitanju nisam na kraj stao. Plato je rekao: da su sve druge stvari samo igraria, a da je najmučnie: naučiti ljude kako živiti.«

Ante Starčević voljom je filozof-stoik. Samo rezignacija toga filozofa-stoika nije sasvim uvjerljiva; pod pepelom te filozofske skrušenosti tinja živi oganj, čim se pepeo samo malo dirne pod impulzom osjećaja revolte, oganj ogorčenja već plamti, žeže svojom satirom suvremenike, znance, njihovu jalovu jagmu za relativnim vrednotama života, svojim bljeskom gnjeva želeći im otkriti bezvrijednost njihove sreće, jer sreća nije nemir nedokučivih žudnja, već smirenost u zadovoljstvu. Starčević u svojoj nejednakoj samotnoj borbi s prilikama i neimaštinom vidi jedini spas za svoj narod u tome, da ga nauči »kako živiti«.

Mukotrpna, tragična su ta Starčevićeva nastojanja. Sam je pokušao živjeti po starim piscima, ali tu se sam razočarao. »Ja znam ti štiješ stare pisce i deržiš ih za tako zvane klasike, t. j. za takove, koje mi ne možemo dostignuti. Tako sam i ja negda mislio, ali sada — o toj stvari drukčije mislim. — Ja ti savjetujem: da ostaviš klasikuše: oni svi skupa malo valaju, — ali barem svet do njih malo derži; a u čemu se narodi moraju slagati, ono je zakon, veli Cicero. Zbilja, sad mi pade ovaj — prie moj ljubimac izmedju rimskih mudroslovacah — na um —; njega baci u peć, i već nikada da nepomisliš na njega! — On je rekao, da onaj zakon, koj može i mora čovečanstvo usrećiti, isti mora biti i u Rimu, i u Ateni, i svagde — vazda. Kako se je strašno taj čovek u toj misli porezao! Što je sreća? — Svi otci, i ostali pravi učitelji vele, da sreća nije drugo nego zadovoljstvo. A što je zadovoljstvo? — ono je svest, da nam sve po volji ide. Ali što, i kad nam ide po volji? — Kad nam se sve želje izpunjavaju. Ali što, i kad mi želimo? — Mi želimo ono, što neimamo, a znamo da bi mogli i morali imati. Po Bogu brate, nepitaj me o ovoj stvari dalje, jer u njoj čovek kao što sam ja može i onda posernuti, kad stane baš onako, kako mora biti. Zadovolji se ovim: čovek želi ono, za što zna ali ga naima...«

»Ja samo znanost života štujem, a za drugo sve skupa nimalo ne marim,« utvrdjuje Starčević dalje i odredjuje sebi i svom svijetu kao jedini uzor dostojan nasljedovanja Sokrata, ne mimoišavši pri tome zapažaj, da su u povijesti naroda oni muževi vazda bili progonjeni, koji su ovu znanost učili onako kako valja. S takvim naziranjem Starčević je naravski morao

biti prožet ravnodušnošću, prezirom spram svega onoga što ostale ljude mami i privlači. Kao novi hrvatski Rousseau — uostalom njegov miljenik, kojega stihove stavlja kasnije kao motto svojem sveščiću »Uspomena«, izričući njima misiju, koju je sebi preduzeo u životu

Pauvres aveugles que nous sommes!
Ciel, demasque les imposteurs,
Et force leurs barbars coeurs
A s'ouvrir aux regards des hommes,

ustaje protiv civilizacije koja kvari čovjeka, zazivlje nebeske snage da mu pomognu razotkriti lažljivce, želi prisiliti njihova okorela srca da se otvore čovjeku. Kao i Rousseau vidi Starčević zlo suvremene civilizacije u moći novca — za novac svijet njegovoga vremena napušta načela, predaje se tudjinskoj službi, prodaje interese naroda.

»Razmišljajući o novcu, napokon sam na to došao, da je novac stvar izvanjska, t. j. takova, koju ja nemogu nazvati mojom. Mi mudroslovci zovemo nenašim sve ono, što god nije u duhu našem: u tome smo medju svim drugim ljudma najpametnii; jer oni zovu n. p. glavu svojom, a jačji im ju može uzeti kad mu je volja, oni zovu svojim celo telo, a jačji njime radi što mu je drago. Kolika je to ludoria! Samo ono je moje, čime ja mogu upravljati kako je meni i nikome drugome drago. Ali, — čovek je bitje saveršeno, t. j. omedjašeno: on jako malo može, a i ono malo spada pod nekoje granice, preko koje se nesme koračiti. Ove su medje plod družtvenoga stanja, izvan koga bi ja ravno morao sam si čizme čistiti ali bi i sam uživao znoj žuljah mojih. — Ti si me već više putah pitao: bili bolje bilo, da se čovečanstvo povrati u naravsko stanje, ali da u današnjem napreduje. Pobratime, polag moje misli niko se izvan mene neravna, zato ja ti ju mogu odkriti. Ja sam čovek, koji je prie živio u samoći, sada žive u pustinji. Slušaj me dakle: nebi valjalo, da počmemo onako živiti, kako su živili otci, a osobito dedi i pradedi naši. Jer mi nevoljnici, kojima je perva reč na zemlji bila: kaše!! — mi koji smo ovom rečju plakali i pevali, — mi, velim, mogli bismo kako tako živiti; ali što bi bilo iz onih miliun dušah, koje naš —

nevoljnički — jezik nerazume, što bi bi bilo iz onih, koji neznadu drugo van napinjati se i pokazivati se i onome, koj ih nimalo neželi gledati, — što bi bilo iz onih, koji nemogu ni svojim duhom ni telom u mesec danah ni napitak vode pribaviti si, — što bi, velim, bilo iz devet desetinah čovečanstva?! Vidiš li, kamo ono načelo vodi, koje uči, da svak samo ono uživa, što si zasluži, a za drugu zaslugu nezna, izvan: učiti i braniti, budi rečju budi šakom krepost i pravednost t. j. — kako ono načelo veli — jedinu sreću čovečanstva. — Vidiš li, kamo ono načelo šiba?!

Nezameri, ja sam opet zagazio. To je slaboća moja! Odmah sam s novcem gotov. Tri su puta, na kojima može čovek druge na svoju stranu dobiti. Kroz druge razumevaj sve, što god nije njegovo, razumevaj gledajuć na me, i novce, jer oni niti su ja, niti su što moga. Pervi put je mito, t. j. da plaćaš onome od koga želiš što — budi misao, budi koju drugu stvar — dobiti. Za novac se kod nas dan danas sve može dobiti, ali ja razmišljam, kako je moći do istoga novca doći, jer baš je on — i u tome pravo ima Cicero — bilo svih naših stvarih. Već odovuda vidiš, da se ovim putem do novca doći nemože; jer da bi ga za mito bilo, nebi se za njime ni išlo. — Drugi put je za dočepati se tudje stvari sila, t. j. da — makar kojim načinom, — proti volji vlastnikovoj, tudju stvar prisvojiš. Ali za silu duha kod nas se ni malo nemari, a sila telesna nije u našoj vlasti, nju uzderžavaju novci, kojih mi neimamo. Dakle ni na ovome putu neima iz te stvari ništa! Već su mi se dva načina izneverila! Ako i s tretjim tako bude, onda nam drugo neostaje, nego i bez sisteme i bez načela gledati da se novca dobije; ako li to nepojde za rukom, onda je najbolje, zadovoljiti se i bez njega. Ludost je ići za onim, do šta se doći nemože, — to svi znamo, a kako znamo, onako i radimo, pa ćemo dobiti ono, što tražimo.

Tretji put, na kome se — već sada mogu sigurno ovako reći — može tudja t. j. ne svoja, ili ona, koju drugi ima — stvar dobiti, jest istomišljenost, t. j. misli onako, kako drugi hoće, pa ćeš biti i ljublen, i štovan, i dobiti ćeš što god budeš iskao, a često i više nego li želiš. Ovo je načelo iz izkustva cerpljeno, dakle proti njemu nemože se ništa progovoriti, kako god ni proti matematičkoj istini. Nemoj me zlo razu-

meti: ovde se nepita, jeli ovo načelo pošteno, ali nije; — to pretresivati spada na nas mudroslovce, i to u samoći, za nas. Jer upušćati se u iztraživanje razboritosti onih stvari, koje već obstoje, to je za svakoga, a osobito za poštene ljude, jako škakljivo. — Ti znaš, da su bili i nadareni i proslavljeni oni muževi, koji su broj bogovah na hiljade i hiljade pomnožili; a starac Sokrates moradiaše poginuti, što je sve te bogove u jednoga saterao. Ti znaš, da su glasoviti Graki rimski samo s toga poginuli, jer su iskali, da se siromasima po komad zemlje dade, za da nebudu prisiljeni drugima robovati pa time i varati i krasti, i otimati, i ubijati druge gradjane; a oni, koji su bili proti tome, biahu slavljeni, i na najvišja mesta dignjeni. Ti znaš, da su svi oni ljuto podepsani, koji su govorili, neka bi se manje trošilo, manje plaćalo, a više radilo; a drugi, koji su bili proti ovome, biahu štijeni, hvaljenji i plaćeni. — Vidiš, šta će reći razsudjivati stvari obstojeće. — Načelo, koje sam ti priobćio, obstoji, i spazio sam, da se mnogi dobrim uspehom polag njega vladaju, t. j. da dobivaju ono, za čim idu.

Dakle ako kaniš koju stvar dobiti, vladaj se polag onoga, koi ju ima; — ako je on nazebao, i ti kašlji, ako je on šepav, i ti hramlji, ako je on ćorav, i ti jedno oko stisni, ako je on slaba vida, i ti zažmiri, i t. d. svu njegovu nesreću s njime podnašaj, pa budi siguran, da će te on učiniti delnikom i sreće svoje. Ovo načelo osobito — prosti bože, bez ikakve iznimke — stoji kod ženskih. Ali znaj, da ima i berkatih ženskih, i da mnogim mužkarcima berci nerastu. — Nezaboravi, da su naši starci već Mariu Šišmanovu ženu ne kraljicom, nego upravo kraljem zvali, — nezaboravi, da su Englezi negda apodiktički rekli: „Kralj je bila Elizabeta, a sadašnji je Jakov Kraljica." — Veruješ li mi, da je i danas tako? Žene rade, a muževi podnose, — red se je stvarih sasvime okrenuo. — Ti ćeš reći, da sam ja našao kamen mudracah, t. j. da sam se ono naučio, oko šta su se svi doktori srednjega veka bez koristi kroz celi svoj život mučili. Ovde će ti pasti na um osobito: doktor invincibilis, doktor angelicus, doktor seraficus, doktor profundissimus, i Albertus Magnus. Bože moj, koliko su ovi muževi čovečanstvu pokoristili! — Sam Albertus napisao je u svojim „memorabilia" takove stvari, koje, da bi valjale,

više bi danas koristile nego li dela svih dosadašnjih muževah. Ti znaš — barem si ovu knjigu sa mnom štio — da on medju mnogima drugima nemogućnostima uči izvanrednim načinom, kako može čovek, koju god hoće devojku, za ljubovcu dobiti, a upravo to je, pobratime, danas poglavita stvar. Kod Albertus-a ima mnogo okolnostih, od kojih uspeh stoji, ali su se od njegova vremena stvari, kako sam ti već kazao, okrenule: — danas je dosta da imaš novacah, pa može izabirati koju hoćeš. Ja se nisam nikada nikome zamerio, a neću ni sada: slušaj me! ima osobah, koje do slave više derže nego li do išta drugoga, — tome se nije čuditi: čovek ide za onime, šta neima. Ali slava je jako čudna stvar: ti si se učio gerčki, i bio si tako srećan, da si u ona blažena predpotopska vremena nakon pet godinah podobro znao sklanjanja gerčka sama — hoću da rečem sklanjanja bez iznimakah, a ovih je kod našega sladke uspomene učitelja bilo više nego li pravilah. Ti znaš, da su stari Gerci republikanci, slavu i mnenje skoro istim imenom zvali, da se ni do onoga ni do ovoga bez novacah danas doći nemože. Dakle na svaki način novci ostaju „nervus rerum gerendarum". — Škoda, večna škoda, što Albertus nije pisao kako se može pribaviti ljubav narodah, t. j. kako se mogu celi narodi popriateljiti. Pobratime, ovo popriateljenje u mojim očima najznamenitia stvar našega vremena. Različiti narodi nisu drugo nego različiti stališi, a ovi nisu drugo, nego različiti ljudi. — Dokle god bude teklo sinovah božjih i sinovah vražjih, dotle, polag moga mnenja, neima dobra na zemlji. Što je nekoj rimski car rekao, da: ali on je bog, — t. j. ako su druga čeljad ljudi; ali: da je samo on čovek, — t. j. da su svi ostali samo cervi, samo pulvis et umbra, — ove njegove reči stale su mnogo vremena pred njime, a stoje i za njime do sada, i — bog zna — kada će svoju valjanost izgubiti.

Ja sam ti kazao, kojime se načinom može do novacah doći, — a time sam rečeno pitanje razpravio. Nemoj me izmehati! nemoj mi poslati praznu mošnju s pismom: „kad imaš novaca, evo ti mošnja, za da ih uzmogneš kamo spravljati." Ti znaš, da se ovakovi ljudi, kao što sam ja, vazda muče bez koristi, ovakovi ljudi vazda drugačie govore, a drugačie rade. To s toga biva, što oni razlučuju usebnost od izvansebnosti stvarih,

— „vidimo kako biva, ali mi nemožemo tako raditi." — Zato, pobratime, najbolje ćeš učiniti i ti i svi okoreli Hervati, ako me sažalite i opovergnete, rekavši — mutatis mutandis — s Demostenom: „Hervati! čudno je to, da vas onaj uči kako se može novac nabaviti, koj ga sam neima." Ostani kod staroga kako i ja: novca ćeš imati time više, čim ćeš ga manje trebovati, a trebat ćeš ga tim manje, čim ćeš biti zadovoljnii. Zadovoljan ćeš biti, ako ne budeš više iskao, nego li ti treba za kreposno živeti . . .«

Rousseauovska komponenta Starčevićeve praktične filozofije, osvjedočenje spasonosnosti povratka prirodi, koji on ne shvaća kao povratak u primitivno stanje, već kao poštivanje tradicija narodne hrvatske etike, izbila je svom snagom u njegovom »Prizoru iz života«, koji je ostao nedokučiv, nerazumljiv njegovim suvremenicima. Uvodni odlomci toga djela Starčevićeva su vrela ispovijest ljubavi prema rodnoj Lici. On poetizira sliku njezine prošlosti, o kojoj mu progovara svaki kamen, u nekoliko odlomaka uspijeva Starčević dati sudbinski smisao svoga zavičaja, niza naraštaja, da konačno dodje do stvarnosti svojih dana:

»Kako se dojde novom cestom iz Karlovca put Senja do podnožja Kapele, svakoga putnika, a osobito hervata, koji je barem nekoliko časa vremena odkinuo, te namesto da se od povoja do groba uči tugje jezike, i u obće razvitje duha tudjega, koji je, velim na mesto toga barem nekoliko časa prikazao svojoj domaćoj dogadjajnici, — takvoga čoveka mora da na podnožju Kapele obuzmu nekakova osobito čuvstva. Barem meni je na rečenome mestu vazda tako bivalo i, čini mi se, ako bi se tamo nastanio, do smerti bi u onome duhovnosmutjenome stanju ostao.

Onaj, koji samo na Kapelu gleda, misli da je na ravnici, a onaj, koji nepazi na nju, vidi da je samima brežuljci obkoljen, koji prama njoj, t. j. prama njezinu verhu izčezavaju, a da bi bili n .p. u severnoj Hervatskoj, imali bi se medju velike planine brojiti. Na nekojemu brežuljku s desna, koji se Kapele derži kao čedo u naručaju majke, vidi se zidina, razpukla, te joj se jedna strana od drugoga zida otisla i nagnula prama cesti. Čovek, koji žive samo u sadašnjosti, koi je navikao svojima, današnjega herdjavoga vremena slabim očima

verovati, nad ovim pogledom mora se od straha stresti, jer mora pomisliti, da će se ona strahota ovaj čas niz svoj stermac na njega skoterljati. Ta podertina, taj vraniak, koji neuke plaši a uke opominje na nekadašnju veličinu, našega naroda — to je naša Modruša.

Modruša! Kolike i kakove se tu radjaju uspomene u pravome hervatu. Modruša, to je ono mesto, koga su zidine, uzdignjene iz kostih svojih otacah stari Hervati na tisuće kratah svojom kerju nalili; ono mesto, na kome su majke naše radi svoga junačtva novima Amazonkami proglašene; ono mesto, na kome i oko koga naši Frankapanovići s bratjom svojom po tudjoj nevernoj obesti mučenički u grob padahu; Modruša, ono mesto koje Turčin nikako uzeti nije mogao, dok Matia Hunjadi — za osvetiti se Nemcem — neizvuče iz okolice sve muževe koji za boj sposobni biahu, te tako dok južnu Hervatsku nepropusti junačkom slavom opojenome Turčinu za poputbinu do Krajinske, — samo ovako mogla je Modruša kako i stotine drugih hervatskih gradovah propasti. Ovakove i još mnogo veličanstvenije tužne uspomene obuzmu dušu otačbeničkome hervatu kada čuje reč „Modruša".

Koga želja povuče iz bliza videti ovaj sveti spomenik, puno ima posla i truda, dok se k njemu uzpenje. Moja je ovde druga namera, nego li da opisujem po tanko ove razvaline onako, kako zaslužuju, i kako to drugi, pišući povest o Modruši, raditi moraja sam s njome u tri reči gotov: negda uzor veličine, a danas ogledalo nevolje. Malo izpod razvaline vidjaju se 2—3 jame obzidane, kako mi puk kaživa — jer za gospodu to neima cene — ostanci pivnice izpod stana modruškoga vladike, a kod gornje goleme zidine stoji i danas jako lep tesanim kamenom obzidan i zdrav studenac.

Od ove zidine ako se čovek razgleda, opazi takov prizor, kakvome težko da je takmaca tako lahko naći — barem ja ovakav još nigde druge nenajdoh. Odovuda se vidi bezbrojna množina brežuljakah prama iztoku i severu, koji nalikuju pasućemu po poljanah stadu, a s druge strane zauzimlje mesto Kapela, koja je bi reć odredjena da čuva, da onaj koji brežčić nebi na onu stranu utekao.

Nekojom prigodom — jeseni uzgamižem i sednem kraj te zidine, te pogledavši na sve strane, s derhtajućim sercem upustim se u misli. Pade mi na um pučka pesma:

Pevalo je Ture uz tambure:
„Da nam nije Slunja i Tounja,
I Modruše pod Kapelom grada:
Sve bi naše do Mletakah bilo".

Dakle im bijaše Modruša na putu! Zaisto, ko razmotri položaj ovoga mesta, pa nezna nego li za današnje junačtvo: makar mu neznam ko kazao da je tu bio starodavni, glasoviti grad, te da ga je, neprijateljska — vojska srušila, on mu neće to verovati, nego će ga uzeti za ludjaka, ali barem za šenjenika. Ja sam upitao nekojega gospodina, koji se deržaše kao da mu Anibal nebiaše ni do koljena: za oteti ovaj grad od 1000 braniteljah, koliko bi se htelo vojske? „Moj gospodine, proti tisući vojnikah taj grad nemože teti ni celoga sveta vojska, nemože ga oteti niko izvan reči božje". Naravski, s ovim junakom meni već nebiaše do razgovora, nego upravo on mi dade novi predmet za razmišljanje.«

Ta uvodna snatrenja naglo prekida zbilja. Dok Starčević još razjaren razmišljaše »gerdeć i proklinjuć današnje čovečanstvo«, dolazi mu kočijaš pozivajući ga neka čim prije krenu dalje, jer dolje u blizini ispod Modruša potukoše se »Brinjani i Kermpotjani«. Potomci gordnih rodova razbijaju si čelenke od inata. Nestalo je starih kreposti, čestitosti, prirodnost, osjećaj za etiku nalazi Starčević na tom putu po zavičaju tek kod — cigana, djece prirode. Kod cigana on nalazi kreposti koje je u djetinjstvu gledao kod svoga puka; »za mog detinjstva biaše puno veće ljubavi i poniznosti dece prema roditeljima nego danas«; gube se patrijarhalni običaji, zadržali se samo još kod — cigana: »On ne će zabaciti svoj slatki ti, civilisirani graničari i Dalmatinci izgubili su ovaj lepi nagovor koji se jedincat slaže s naravom hervatskoga jezika«; ne ima više nekadašnjega povjerenja ni sloge medju ljudima: »To je ona nesreća koja mi dušu muči: čovek koji voli poveriti se tudjincu nego li svome bratu, s kojim makar se i posvadio, propao je kome voli da ga svoj ošine, nego li

da mu drugi ružnu reč reče, propao je.« Na koncu svoga puta Starčević u pointi priče staroga ciganskog kapetana koji ne htjede preuzeti na Granici krvnički posao, makar je radi odklona bio išiban, dok su taj posao bez otpora preuzeli graničari, — trpkim dizakordom Starčević završuje svoj filozofski izlet u zavičaj, odakle se vraća bogatiji — opet za jedno razočaranje.

Jedan posljednjih književnih radova Starčevićevih u tim godinama bio je prevod Anakreona — počeo ga prevoditi za vrijeme bolesti od dokolice; prevodi s originala, jamačno je to za njega lih jedna jezično-stihotvorska vježba, koju mu poznije politički protivnici zamjerali, spominjali kao dokaz njegove labave moralnosti. Nasuprot »Danica« i »Neven« onih dana pozdravljaju oduševljeno taj Starčevićev prevodilački rad, smatrajući Starčevića najpozvanijim za taj posao. Ali lične antipatije, posljedice starijih i mladjih obračuna, osujetile su da taj Starčevićev prevod Anakreona izadje u Matičinim izdanjima. Starčević je i kao književnik sve više izoliran...

Kad mu se spočitnulo da je zakazao sa svojom obećanom »Rečoslovicom«, za koju je već i ubirao pretplatu, Starčević odgovara opširnom izjavom, odštampanom kao prilog »Nevenu«, prepunom podataka za njegov život posljednjih godina. Iznijevši poteškoće čisto tehničke veli doslovce: »Odmah s početka godine 1852., pače i oko svršetka 1851. odazva me od rečoslovice drugi znamenitiji u mojih očih i danas posao. Nekoji spis od velike cijene za naše knjištvo, ako se htjelo da izidje državnim troškom, morao se hitro za tisak urediti. Kod toga posla pomagao sam nekojega štovanog prijatelja više od pol godine, premda mislismo, da ćemo s njime u nekoliko dana ili najviše u koji tjedan gotovi biti. On nije tiskan, ali mi tome nismo krivi. (Starčevićev biograf Kerubin Šegvić napominje, da mu nije bilo uspjelo doznati koji bi to spis bio)... tako žrtvovah osobnu stvar općinskoj, što bi na mome mjestu, ako se ne varam, pravi otadžbenik učinio bio ili barem učiniti morao. Ustopice za ovim moradoh zamjeniti nekojega vrijednog pobratima na književnom polju, što bi na mome mjestu svaki prijatelj bio učinio. — Za ovo vrijeme izlegla se ona prepirka, koja je općinstvu poznata, i koju sam ja radosno poprimio, kako bi to učinio svaki Hrvat, kome

je zbilja stalo do navodnoga napredovanja, a i svaki inostranac, kome na srcu leže dogadjajničke stvari onih slovinskih naroda i pukova, koji s desna Dunaja stanuju. Tu raspravu o Hrvatih i Srbih složih za nekoliko tjedana tako, da mi drugo nebijaše potrebno, van sravniti moje, i iz različitih drugotnih knjiga iscrpljene riječi o onih stvarih, o kojih pisah spravimi izvori, pa spis urediti i izdati. Da budem imao rečene izvore pri ruci, bio bi sav taj posao obavio najdulje za petnaest dana, te bi tako knjižica već 1852. godine na svijet izišla. Ali nemogavši u Zagrebu većinu onih knjiga naći, neostane drugo van sav posao ostaviti, da kojom srećom dojdem barem n. pr. do Gradca pa da ih u kojoj tamošnjoj knjižnici pregledam. U toj nadi živem i danas. Ja nisam čovjek, koji o budi kojem narodu iz svoje glave piše; pozivati se na izvore kroz drugoga, time je nekorisnije, što je poznato da često različita izdanja različito glase i to se mnogi pisac budi radi što mu drago, naopako izvori služi. Potrebite knjige niti mogu stvoriti, ni kupiti, ni kojim drugim putem do njih doći. Eto dakle izvješća i o onoj obećanoj knjižici. Tako mi je prošla godina 1852. Rečoslovica je napredovala, ali ne onako kako sam želio. Uz rečene posle iste godine spisao sam izvan više manje članaka ,od kojih nije ni trećina budi pod kakovom, budi nikakovom firmom tiskana — tri izvorna igrokaza, a dva, namoljen, preveo sam. Lani odmah s početkom godine stade me bolest hvatati. Oko sredine veljače, premda slab, uzeh tajničke poslove kod »Matice« i da ne zapustim usput ni historičko družtvo što iz ljubavi napredka književnoga, što za volju još jače od mene bolesna prijatelja, obavljati njegovo. Koliko sam kroz dva mjeseca kod »Matice«, a kod historičkoga društva i dulje vremena potrošio, to zna muž, koji je skupa sa mnom svako jutro, a drugda i po podne u istoj sobi radio, znadu i oni vrijedni mladići, koji su nas kod posla pomagali. Cijele prve polovice godine nebijaše mi moguće, makar kakova ozbiljna posla voljno poprimiti se, te sam s toga samo manje stvari izdavao i korisne bilješke crpio. — Posljednjega lipnja izvučem se nekako iz Zagreba, pa da se u čistom zraku oporavim. I zbilja u dvadeset dana ozdravih, kako nikada prije. Upravo dok sam se spravljao za Zagreb, uhvati me groznica, od koje do danas ni tri tjedna

zasebice nisam prost. A lani za zdravlja najvećma pripravljao sam se iz rimske dogadjajnice do Oktavijana, za nekoja djela, koja sam od djetinjstva želio pisati. Grozničav, nemogavši ništa drugo, preveo sam 38 Anakreonovih začinaka. Preveo sam ih redom u postelji, olovkom, na koljenu. Došavši 21. rujna u Zagreb, grozničav, po nagovaranju prijatelja nastavim prevadjanje Anakreona, o kome prije nisam ni sanjao da ću ga do kraja obavljati i poglavito svojski se mašim rečoslovice. Jedva što sam tako radio nekoliko dana, moradoh uzeti uredjivanje „Nevena”. Moj prijatelj gospodin Vojko Sabljić, tadašnji urednik odgovorni rečenoga časopisa, kaže mi pouzdano, ali zazbilja, da će taj list sa svršetkom trećega četvrtletja morati propasti jer neima rukopisa. Svi ovdašnji stari i mladji književnici biahu zdravi, a gospodin V. S. urednik biaše tako optrpan poslovi svoga startiša i još k tome „Danicom”, da ni on nije mogao obavljati bez izvanrednoga požrtvovanja i napora, a kamo li da još „Neven” napunja. Ispovijedam, da bi u ono doba bio zaboravio neznam kakav posao, samo da onaj časopis uzdržim. Do nekoliko dana moradoh opet primiti »Matičine« posle, koji biahu od nekoga vremena zapušteni. — A nitko drugi nije htio ni za plaću urediti ih. Ja sam ih obavio, kako i uredjivanje „Nevena” kroz tri mjeseca za istu plaću t. j. za hulenje i ocrnjivanje od strane onih koji nisu htjeli na te poslove ni pogledati. Gospodin V. S. htjeo je štiocem na rastanku kazati, da sam ja „Neven” ispunjavao, te sam ga jedva umolio da to ne napominje. Primivši časopis iznenada, od mojih gotovih članaka nisam mogao nijedan upotrebiti. Morao sam dakle gledati za novi rukopis. S početka nemogavši se u čas pomoći, morao sam primiti onaj članak o Kijevu koji drugačije ne bi bio za moga uredjivanja izašao, a poslije niti htjedoh njega presječi, ni još četiri komada pod firmom izašavša, zboljimla zamjeniti jer sam opazio, da mi se i najveća žrtva i najsvetija namjera naopako tumači. Na kraju godine preteklo mi je moga rukopisa za dobra dva broja „Nevena”. Dakle rečoslovica, premda sam ponešto i o njoj radio, biaše za pravo reći zabašurena. Ljetos biaše mi prva briga da Anakreona skinem s vrata. 10 ožujka predadoh ga književnom odboru „Matice”. Uz njega sam preveo i „Apianovu Iliriju”, djelce, koje kad bi tko dostojno

razjasnio, služilo bi za temelj najstarije dogadjajnice onih zemalja koje danas Hervati drže. Anakreonove začinke može svak u šest ura temeljito rasuditi. Tri su suditelja (bili su to Ivan Mažuranić, Demeter i Adolfo Veber — sve sami manje više lični protivnici Starčevićevi iz dana borbe o nov pravopis) bila odredjena da moj prevod pretresu. Što biaše naravnije nego li da se ta tri muža sastanu, pa da ih jedan uzevši izvor, drugi moj, a treći, ako hoće, koji drugi prijevod, posao dovrše? Ja sam im pustio više od šest tjedana vremena. Nakon toga vremena u koje sam se pripravljao za dostojno razjašnjenje Anakreona, — doznam, da još nije nijedan rasuditelj s poslom gotov, i dakle, da će mi rukopis bogzna kada, doći u šake onomu istomu mužu, kod koga mi blizu dvije godine jedan igrokaz leži bez da je rasudjen. Ovdje mi je dogorilo, žaliboże kasno, te uzeh rukopis natrag. Od toga vremena mi je sve onemililo, te sada ništa ne radim, i upravo stoga pišem ovo izjavljenje, koje kad bi bio ičim zabavljen na nikakav način, na ničiju uspitu ne bi htio izdati ... Držim za suvišno izjaviti, da sam se kroz sve ovo vrijeme i učio a ne samo pisao, i da sam se vazda morao sa svagdanjim potrebama života hrvati ...«

Ojadjen je Starčević na izmaku 1853. Kudgod krene, svagdje mu se krče puti. »Matičari« s početkom 1854. povjeravaju »Neven« Josipu Prausu uz godišnju plaću od 600 forinti, dok je Starčević obavljao taj posao besplatno. Odluku su stvorili u ime »Matice« ljudi, koje smatra svojim ličnim protivnicima, koji mu nijesu dali naprijed u kazalištu, zatezali odluku s prevodom Anakreona — Starčević vidi u odluci o promjeni u uredničtvu »Nevena« ličnu osvetu; i mrzi te svoje protivnike, naročito Ivana Mažuranića, koji raspolaže sa sudbinom lista, kojemu je kao državni odvjetnik morao poslati prvog urednika Bogovića u tamnicu u okove, za cijelog života ne će za nj imati praštanja. Ojadjenosti svojoj daje maha u posljednjem svom članku u »Nevenu« pišući o hrvatskom nehatu, žigošući svoje suvremenike kao ljude »koji živu dan za danom bez obzira na prošlost, bez pogleda na sadašnjost, bez nazira na budućnost, riječju, koji živu bez svrhe, i za to nikako.«

Starčević se bavi već mišlju napustiti domovinu. Pokrenuše se opet historijske sile: počeo je nov čin sukoba Istoka i Zapada, krimski rat, otkrivajući daleke slutnje novih političkih mogućnosti.

Starčević se za navijek oprašta s književnošću.

U POTRAZI ZA NOVOM HRVATSKOM

Maglama je zavijeno razdoblje Starčevićevoga života od 1854. do 1859. Tek po koji podatak izbija iz jednolične neizvjesnosti koja krije tadašnju njegovu djelatnost i krugove njegovoga interesa. Jedno je sigurno: sve manje se bavi književnošću.

Iz 1855. poznata je samo jedna veća Starčevićeva književna stvar. To je ocjena izdanja »Ignacije Gjorgjića Razlike pjesni«, štampana u podlistku »Narodnih Novina«. Na svim područjima u koja Starčević ulazi, otkriva u svojim prvijencima ličnost, snažan talenat iznad prosjeka: svagdje se javlja kao preteča. Svojim izdanjem »Razvoda istrianskoga« Starčević daje Hrvatima prvu znanstvenu povjesničku radnju modernoga značaja; njegovi essayi decenijima samotno će stajati u hrvatskoj književnosti po svojoj koncepciji, dubokoj misaonosti, vidicima i biljezima rijetke erudicije; njegov »Selski prorok«, bez obzira na tehničke nedostatke, prototip je hrvatske pučke glume. I sa svojom ocjenom Gjorgića Starčević je daleko pred svojim vremenom; on ne daje šablonski prikaz Gjorgjićevih pjesama, ne mjeri ih mjerilima ni metodama tadašnje konvencionalne estetike, već nastoji po njima uskristi čovjeka i njegovo vrijeme, kuša u njegovoj poeziji pronaći njegovu narav i život; to je, kako utvrdjuje dr. Vodnik, »prvi nas pravi književni essay iz stare dubrovačke književnosti, gdje Starčević stoji daleko više od potonjih historika književnih«.

Prikaz Gjorgjićevih pjesama posljednja je Starčevićeva književna stvar. Veliki dogadjaji, koji su se počeli odigravati na europskoj političkoj pozornici, englesko-francesko-talijansko-turski rat protiv Rusije od 1853. do 1856. kojim je otvoreno t. zv. istočno pitanje, moraju Starčeviću učiniti knji-

ževnost nevažnom. Jer šta je svo gonetanje prošlosti, otkrivanje minulih književnih i kulturnih vrednota, šta su sitna literarna kreševa gdje uz to ne odlučuje argumenat duha već lične simpatije i antipatije, društveni obziri i uticaji vlasti, šta je sve to za Starčevića prema dogadjajima, koji su velika povjesna epoha u nastajanju, prema dogadjajima, u kojima on nazrijeva i sasvim nove mogućnosti za sudbinu Hrvata! Pogotovo su ti obrati morali uzbudljivo djelovati na temperamenat i dinamičnu još tad narav Starčevićevu, kad je uporedio čar novih mogućnosti s hrvatskom zbiljom pod habsburškim apsolutizmom, s općom obamrelosti, nemoći volje, strahom pred tudjom vlasti, ambijentom gdje su ljudi zaboravili biti slobodni i u svojim mislima, gdje su — što ga je najvećma revoltiralo — i oni, koji bi mogli po svom položaju biti najneodvisniji, pokazivali malodušje, bili preposlušno orudje režima.

Kod svakoga čovjeka i lični momenti djeluju na stvaranje njegovih općenitih naziranja. Živa žudnja da se bilo kako izbavi iz toga beznadnoga ambijenta Hrvatske pod apsolutizmom jamačno je pridonijela da su Starčevićevi pogledi sve više tražili na sve strane puteve do izlaza iz habsburške tamnice. Otvaranje istočnoga pitanja otkriva mu put: Bosna postaje polugom njegovih političkih osnova, u riješenju istočnoga pitanja, koje Starčević očekuje pod sigurno, jamačno se nada osvojiti mjesto i za se i za svoj poziv. Ali te svoje osnove pojmljivo ne može staviti na papir, vješati na veliko zvono. Tek petnaest godina poslije, 1878., kad se je počeo odigravati drugi čin istočnoga pitanja, kad je predstojala austrijska okupacija Bosne i Hercegovine, u svojemu spisu »Na čemu smo?« Starčević je s nekoliko riječi natuknuo o svojim idejama i akcijama iz 1854.—1855. On tu pripovijeda kako se u vrijeme krimskoga rata našlo u Zagrebu njih nekolicina, koji su nakanili osnovati u Sarajevu štampariju i novine, u kojima bi zagovarali i propagirali reforme u Turskoj, poimence u Bosni. Nijesu to bila samo maštanja nekolicine mladjih ljudi, bila je to vrlo konkretna osnova, jer vidi se to iz Starčevićeve napomene, da se od planova prešlo bilo na pregovore s tadašnjim franceskim konzulom u Sarajevu; očito je Starčević na neki neutvrdjeni način dospio u jedan sektor

velike diplomatske igre Napoleona III. na Bliskom Istoku; i sam medjlis, tvrdi Starčević, suglasio se je s tom osnovom i preporučio je, ali stvar da je zapela u Carigradu; Starčević tvrdi da su sve osujetile spletke nekoga bosanskoga franjevca koji da je izvjestio istambulsku vladu kako ti hrvatski mladići idu u stvari za panslavenskom propagandom, da su orudjem Rusije. Ta Starčevićeva kombinacija o uzroku neuspjeha njegovoga pothvata ne mora biti točna; Starčević nije kasnije naročito volio bosanske franjevce smatrajućih ih instrumentom austrijske politike pa im je stoga pripisivao spletkarsku ulogu; Starčević je svakako imao krive predodžbe i o reformatorskoj volji i o reformatorskim sposobnostima otomanske vlade, a nije isključeno ni to, da su njegovi predlozi zapeli negdje i uslijed poslovične nepokretnosti i labavosti turske administracije.

Svakako je značajna Starčevićeva napomena da to nije bio pothvat samo njegov već »njih nekolicine«. U svojemu izjavljenju na upit o »Rečoslovici« Starčević spominje kako se 1853. u njegovoj kancelariji u »Matici« okupljali neki »vrijedni mladići, koji su nas kod posla pomagali«. Tu je prviput napomenuta pojava, koja će pratiti Starčevića kroz cijeli život; oko njega se stvara mali krug mladeži. Starčević, zubat i bezobziran u javnim polemikama, u intimnom je krugu mio, fascinantan, duhovih subesjednik; Starčeviću godi naročito društvo mladih ljudi, za koje je on, koga u javnosti svi napadaju, autoritet, savjetnik. Kroz vas svoj život nastoji Starčević stvoriti sebi, uvijek iz nova, takav jedan krug, koji ga smatra svojim učiteljem, duhovnim ocem. Starčeviću, marljivom štiocu Platona moguće je pri tome nesvjesno stajao pred očima krug mladeži oko Sokrata; i on kao Sokrat krepost uzvisuje na najviši piedestal, neustrašivo gudi svoje istine, njemu je temelj svih njegovih osnova svojom naukom prvo preobraziti čovjeka-pojedinca. Mladost je uvijek radikalna, i radikal Starčević napadan i neshvaćen od svojih vršnjaka mora se povoljno osjećati medju tom radikalnom mladeži pristupačnom novima, smionim mislima. Jamačno je u grupi tih mladića našao suradnike za svoje osnove, vjerojatno pripada osjećajno toj grupi i stari njegov prvi učenik i prijatelj Eugen Kvaternik, po temperamentu i idejama istina drugo-

jačiji, u doba krimske vojne rusofil. A taj mali krug jamačno je držao na okupu i stil vremena, ona manira urotničtva, koja daje od pokreta karbonarskoga biljeg premnogima tadašnjim političkim akcijama.

Ali za Starčevićev pogled u Bosnu bilo je kod njega i snažnih predispozicija; otvaranje istočnoga pitanja samo je moglo obnoviti i ojačati te sklonosti. Starčevićeve simpatije za islam ne počinju u dane krimskoga rata. U Starčevićevom odnosu prema islamu i Bosni ima nešto otajna, kao neki glas krvi koji budi dozive prošlosti. I Starčević može reći s banom Nikolom Erdödyjem: »Mene srce v Bosnu vleče!« Već 1851. ocjenjujući Jukićev naučno-beletristički zbornik »Bosanski prijatelj« veli: »U Bosni žive strana našega najčišćega, najnepokvarenijega naroda, koji lakše može biti bez nas, nego li mi bez njega. Za nas je njegov život znamenitiji nego li pariških proletera i njemačkih mudraca; njegovo je naravno stanje za nas korisnije i potrebitije, nego li zapadna civilizacija, koja smućuje pamet, truje srce i ubija nam život«. Od toga njegovog suda pa do novih, pozitivnih pogleda na islam i njegovu civilizaciju bio je samo jedan korak. Taj korak bio je buntovan, prevratan za dotadašnja sva hrvatska naziranja, pokušaj iz temelja ga izmijeniti. U oduševljenju, kojim Starčević govori o islamu, poimence Hrvatima-muslimanima, bit će koji taj polet romantičnoga zanosa. Pored svega svog nastojanja biti kritičan prema institucijama i poretku turske carevine, Starčevićeva slika Turske je preoptimistična. Ali to nije važno. Odlučno je da je Starčević našao smionosti obračunati s tradicionalnim gledanjem dotadašnjega hrvatskog naobraženoga svijeta na život s onu stranu Granice, počeo rušiti barijere, koje je politički razvitak digao izmedju kršćanskih i muslimanskih Hrvata; Starčević hoće razbiti privid da je preko u Bosni zavjetni dušmanin, on gasi svijetla aureole parola kao što su »predzidje kršćanstva«, »za krst častni i slobodu zlatnu«, tvrdi da odanle ne prijeti opasnost za narodnu slobodu Hrvata. Fascinantnost, koju je islam vršio stoljećima na znatan dio hrvatskoga življa sve od Maura, zatravila je i Starčevića. Za ona zala koja narod trpi u Turskoj Starčević baca krivnju na spletkarske uticaje zapadnih vlasti i grijehe samih kršćana u Turskoj. U Bosni on ne gleda nepri-

jatelja pod čalmom, nego dio svoga naroda, brata po krvi, jeziku, tradicijama, samo druge vjerske pripadnosti, a ta je uvijek za Starčevića nevažna.

Pod apsolutizmom naravski nije bilo moguće javno izricati takva prevratna shvaćanja, kakva je Starčević ispovijedao prema islamu i tražio u odnosu Hrvata prema Bosni. Može ih propagirati samo ustmeno u uskom krugu svojih poklonika i prijatelja. Svoje stanovište vidljivo je označio samo 1858. napisavši u »Hrvatskom kalendaru za prostu godinu 1858.« kojemu je urednik i jedini pisac, jedan članak o Muhamedu, naglasivši svoje simpatije. Tek kasnije, 1869. otvoreno štampa svoje misli o Turskoj, misli, koje su ga morale pokretati u akciji od 1855.

Baština duha hrvatskih tradicija u Starčeviću jamačno najjače je vidljiva u njegovima razmatranjima o islamu i Turskoj. Pišući o Turskoj naravski Starčević uvijek misli na položaj Hrvatske. U sustav koji je stvorio islam Starčević projicira svoje političke, društvene, ekonomske, prosvjetne i vjerske ideje, formulira svoj ideal tolerancije, socijalne i ekonomske pravde, svoju koncepciju države. Otkriva se tu kao nepomirljivi bundžija, hrvatski puntar, pomalo i heretik, koji ne može podnositi habsburšku vlast i njezinu baroknu hijerarhiju, koji ne će čuti, ne priznaje njezino i ničije »morati«. Kao uvjeren hrvatski nacionalista, koji nakon iskustva i razočaranja četrdesetosmaških jednako mrzi Austriju kao i slavenofilske konstrukcije, on je prirodno protiv Rusije, a za Tursku. Turska postaje za nj kao neka žudjena Utopia — onaj veliki diktat psihološkoga ugodjaja, da je ljudima uvijek najljepše tamo gdje ih nema, djeluje i kod Starčevića. Sam pak, koji je ostao u bitnosti po načinu života i tjelesnim potrebama lički seljak i u zapadnjačkom gradskom ambijentu, lako prelazi preko tečevina zapadnjačke civilizacije, dnevna primitivnost turskoga svijeta nije mu nepodnosljiva.

Starčević gleda Tursku u prvom redu kao državu »u kojoj žive kakov milion dušah najčistije i najplemenitie kervi hervatske, i uz to kakov dva miliona pasminah pohervatjenih, dakle dušah koje su po narodnosti i domovini pravi Hervati«.

»Mnogi kod nas, — Starčević odmah zalazi u svojim razmatranjima u srž stvari, — smatraju Tursku despociom, kako i

Austriju ili Rusiju. Tu je istina, da je Turska versta theokracije. Turski car ne može nijedan zakon ili pripis korana srušiti, ne može nijedan zakon i pripis proti koranu izdati. Nijedan kerstjanski vladar — očito Starčević aludira na prilike u habsburškom carstvu i na njegovoga vladara, — nije tako vezan nikakovim zakonom. U stvarih vere ili s verom pomešanih, turski car ne može nego preko šeik-ul-islama, u stvari čisto svetskih on ne može nego preko velikog vezira raditi. Koju snagu nekada imadjahu ne samo pape, nego i prosti ispovednici, koju imaju i danas pervi ministri u naše vladare?!... Kako-no je i danas u mnogih državah, te u stvari, neima razlike medju despotizmom i ustanovšću. — Turski cari imadjahu neomedjašenu vlast raditi samo ono što je na dobro carstva. Što je to dobro, odlučivahu Turci tako, da ni prie, ni danas, u Europi, velike deržavne stvari neuredjiva onako sjajno telo, kakovo-no biaše veliki divan turski. Kako cari koji neslušaše, tako i vodje i drugi dostojanstvenici koji ne radiše kako treba, platjahu svojimi glavami.«

»Kaže se da u deset zapovedih božjih stoji celo kerstjansko činoredje. I mi to mislimo. Ali, za razviti ona načela, za spisati sustavno i potpuno činoredje, hoće se i glavah i znanjah, i ljubavi do napretka i posla. Oni naši čitatelji, koji nepoznadu iz izvora, nekadanje stanje, i načela našega bogoslovlja, poimence činoredja, mogu to sve prilično jasno videti u Pascalovi »Provinciales«. A i danas, kakove sve stvari neslušamo i nečitamo pod imenom nauka kerstjanskoga! Koran je prilično opširan, naše je sveto pismo još opširnije. Pa, kad onako kod nas biaše i još biva: tko se može čuditi ako se štogod takova pokaže i kod Turaka? Tko se može tomu razložno čuditi, pa makar na ništa drugo ne pazi, nego zna da je koran muhamedovcem ne samo zakonik vere, nego da im on služi za sve zakonike i postupovnike cela obiteljskog, družtvenog i deržavnog življenja?

»Iztok ne samo neima mnoge potrebe koje mi imamo, nego on niti ne sanja o množini slobodah bez kojih smo mi nezadovoljni, nesrećni. Što je stalo n. p. do slobode štampe onde, gde se na taj posao, osim vlade, nitko neda; što do slobode združivanja onde, gde nema druževnosti i ne čuti se ta potreba? Iztok mari za slobodu duševnosti. Kako s tom stoji?

Evo što kaže koran u drugom poglavju, struku 59.: »U istinu, oni koji veruju i slede zakon vere židovske, i kerstjani, i Sabejci: svi koji veruju u Boga i u Sudnji dan i čine dobra dela, svi ovi budu primiti na darje od Gospodina (boga), ne bude ih strah snaći, ne budu li mučiti.« Tko tu može govoriti, da se s koranom nemogu slagati druge v e r e, da je progonstvo na kerstjane poradi njihove v e r e, i to po koranu? To mogu kazati i kažuju samo slavoserbi i njihovi meštri, Austrija i Rusia, i drugovi. Ova sloboda svih verah ne stoji samo u koranu, nego i u životu. Što bi mi znali, u mnogih kerstjanskih deržavah, nijedna, ni kerstjanska vera nije onako slobodna, kako su u Turskoj slobodne sve, sve bez razlike.

»Ali evo čime se mnogi muče: svetjeništvo, ni muhamedovo, u Turskoj nije stalež ili kasta. Ovo ima samo čitati koran, tumačiti ako zna, i moliti pred vernim, rečju: ono mora samo izvršivati obrede i pripise zakona vere pred vernim. Dok se makne iz toga kruga, ono je pogazilo svoje zakonito pravo, a tada naopako. Poradi tih prekrešaja poginulo je neizmerno mnogo svetjenstva muhamedova. Tako je i kerstjanskom, i drugih verah svetjeništvu: ono je posve slobodno u stvari vere, to jest u onih koji se tiču samo bogatih dušah. U drugih stvarih, izvanskih ima reč deržavna vlast, koje sama, koje s dotičnih poglavarstvih verah, ili s vernimi onih verah. U Turskoj ne biva progonstvo protiv kerstjanom, poradi njihove vere, nego poradi stvari deržavnih, koje oni žele zaogernuti plaštem vere. To neide bez pedepse ni njima, ni muhamedovcem. A ima kerstjanskih deržavah, u koji prosti redarstvenici, žandari, desetnici, i t. d. paze i javljaju svetovnoj oblasti kako svetjenik tumači evandjelje; deržava, u kojih se i kerstjanski nauk mora učiti samo uz odobrenje vlade. Takova je deržava na pr. Rusija i za istu svoju veru, a kako radi Rusija naprama veri katoličanskoj!? Drugo je vera, drugo svećeničtvo.

»Najveće zlo Turske, u pogledu na odnošaje medju kerstjani i muhamedovci, biaše a možda ga je još, u tomu, što kerstjani biahu koje omedjašeni, koje sasvim isključeni iz prava dobivati vlasničtvo negibivosti. Ovo zlo skoro na europejsku Tursku samo omedjašeno, dade se rastumačiti, nego zato neprestaje biti zlo. Zgledišta običnio pravna, proti njemu

neima temeljita prigovora, pače ono je u Turskoj razložnije nego-li biaše igde u Evropi. Jer evo: pravo osvojivanja biaše sveto u svoj Europi. Turci osvojiše ove zemlje sabljom u ruki. Oni narodi, koji se s dobitnikom drugačije ne načiniše, kako-no se povodiše Rumunji, skipetarah, fanarioti, oni dobitjem ne samo postadoše podložnici, nego izgubiše i vlasničtvo zemalja nekada svojih. Ako, dakle, Turci ne će da prodadu ili daruju svojih zemaljah, tko ih može, kako obično kod nas kaže pravom na to nagoniti? Nu mi smatramo svako pravo, koje nije moralom preporučeno, samom sablastju. Ukinutje one zabrane zahteva ne samo moral nego i deržavničtvo, i narodno gospodarstvo, i čovečnost. Svi ovi razlozi vojevahu još silnije za ukinutje kmetje koja je takorekuč do jučer u svoj Europi stojala. Kmeti bog kerštene Europe ne samo vojevahu za svoju domovinu, nego oni podnašahu i druga bremena deržavna, mnogo težja od onih kojih nosjahu nekadanji dobitnika nasljednici, ili u opće gospoda. Dakle ovi kmeti stekoše po nekoji način pravo na oslobodjenje. U Turskoj kerstjani nisu vojnici. Pa itako, europska je kmetija srušena samo prevratom, to jest silom, strahom ... Nu kako mogu vikati na nevoljničtvo kerstjana Turske oni ... — koi su do godine 1848. svom svojom i Austrie snagom pravili kod nas kmetiju mnogo težju i nepravedniju nego li je ona u Turskoj; ... oni koji su našu granicu zakovali u nevoljničtvo austrijansko, u nevoljničtvo kojemu se ono Turske ni izdaleka ne može pripodobiti? Ili možda nisu Graničari i ostali Hervati svoju domovinu sabljom u ruki osvojili i toliko putah svojom kervju natopili?

Ili je možda Austria našu domovinu osvojila? Ili možda Graničar ne platja po razmjeru, svega skupa, barem trostruko koliko kerstjanin Turske? Ili možda Graničar ima stopu svoje zemlje, stopu koje bi bio vlasnikom drugačiji nego li najzadnji kerstjanin Turske? Ili možda Graničar nije prikovan na kus zemlje, a kerstjanin Turske nesmi seliti se kamo mu drago? Ili možda oni viču poradi toga bezakonja na Austriu? ... Za doznati sreću i nesreću kerstjana Turske dosta je znati, da u Turskoj biaše prosto iseljivati se. Kako je dakle to, da oni kerstjani ne beže od zla iz Turske pod Austriu ili Rusiu ili Serbiu. Prije kakovih 17 godinah domamljeno je

nekoliko kerstjanskih obitelji u ovu Hervatsku. Koliko je danas onih obiteljih kod nas? Iz česa živu? — — Prie nekoliko godinah odselilo se, iz najplodnije Ungarije, na stotine dušah u Bulgariu pod Turcima? Da Turska ne bi izdavala begunce Dalmacie i granice, da pučanstvo ovih zemalja ne bi bilo verom stezano: videlo bi se kakove bi naselbine od ovuda u Tursku gernule.«

Starčević je imao sasvim izgradjene ideje o reformama koje bi bio propagirao u Bosni. Vidi se po tome da je žudio zaigrati vodstvenu ulogu, ne za se, nego da učini reformiranu, moderniziranu Bosnu novim žarištem hrvatske politike, koje će kao središte privlačiti i privući ostale hrvatske zemlje. I kao u svom svojem naziranju, Starčević samo u ljudima vidi materijal političkoga stvaranja. Njegova temeljna misao, da treba najprije odgojiti i preobraziti čovjeka, a po njemu tek društvo i državu, stoji mu pred očima i u njegovim planovima bosanske reforme. U svojoj knjižici »Na čemu smo?«, on iznosi te reforme, s kojima se je zanosio, koje je zamislio 1855.:

»Kapitulacije valja sasvim ukinuti, jer ove potkapaju ugled i vlast turskih oblasti, jer njihovom pomoću stranci bune kršćane. Svaka kršćanska obitelj trebala bi dobiti u potpuno vlasničtvo komad zemlje; koja porodica ne bi htjela obradjivati zemlju, ima se protjerati. Za tu bi zemlju morala svaka porodica davati stanoviti broj nadničara ili stanovitu svotu novaca, dok ne bi zemlju iskupila. Prožet mišlju staroga hrvatskog prava o neotudjivosti plemenite zemlje »plemenščine«, predvidja on u svojoj bosanskoj reformi da dokgod netko ima drugi kakav imetak, nesmije prodati zemlju, osim da si nabavi drugu; svakoga tko izgubi zemlju, treba barem prognati iz općine. Zemljišta za rasprodavanje ima dovoljno; muslimani barem u hrvatskim zemljama ne prekapaju svoja groblja, ima u izobilju zemlje praznih vakufa, zemljišta ima i država, a razdat će ga i vlastela — treba dalje uvesti drukče škole, u kojima se ne će učiti ni jedna pozitivna religija; vjeronauk treba prepustiti duhovnicima dotičnih vjera u crkvi ili džamiji, ali zato treba u materinskim jezicima učiti ljude u školama kako se uzgajaju voćke, kako se njeguje šuma, davati pouke u polodjelstvu, o obrtu, trgovini, o moralu i turskom jeziku. Starčević misli izgraditi svoj prosvjetni program

organički. On je uvijek bio protivnik spavanja najviših školah i znanstvenih zavoda u analfabetskom ambijentu; tek nakon što su uvedene pučke škole, on predvidja u svom planu reforma da treba uvesti srednje škole, tehničke visoke škole i sveučilišta. Starčević ponavlja zapažaj iz »Disertacije« Janka Draškovića, da veliko zlo dolazi naročito od neukosti pravoslavnoga svećenstva, predvidja nacionaliziranje pravoslavne crkve, jer veli da treba nastojati, da se svećenstvo pravoslavne vjere otme uticaju grčkog svećenstva; za nj kao i za katoličke svećenike predvidja osnivanje sjemeništa; svima svećenicima treba doznačiti stalne plaće; starješine obiju kršćanskih vjeroispovijesti neka postavlja sam sultan. — Dalje traži uvadjanje autonomije općina, a s vremenom županija i pokrajina, traži narodno zastupstvo koje će se popunjati s uglednim muževima bez obzira na njihovu vjeru i narodnost, ali ne s izborima, jer se ovi nemogu provoditi bez meteža i ogorčenosti, nego kockom, kao što se to čini kod porotnika. Ti narodni predstavnici smiju na svom položaju biti samo kratko vrijeme, ali treba im dati polakšice za njihov rad, plaće ili nagradu; traži uvadjanje porotnoga sudovanja. Općine neka prikupljaju porez, a više vlasti neka vrše nadzor nad općinama. Štampa neka slobodno piše o javnom djelovanju javnih činovnika, pa neka se nemislordno kazne krivci kao i klevetnici.

Starčević mnogo očekuje od tih svojih reforma. On vjeruje da bi svijest, da posjeduju zemljišta, davala ljudima ponos i dostojanstvo. Drugačije sudi vlastelin o posjedniku zemljišta, nego o čovjeku, koji pored svoje zloće, nemajući nekretnina nije vezan ni našto, a osim toga niče iz posjeda zemljišta najlakše ljubav prema otadžbini i prema pravednosti. Općenje od malih nogu uzdržava veze ljubavi, prijateljstva i štovanja. Tko zna korisnih stvari, malo mari za metafiziku; tko uvidi, da je drugdje gore, ljubi i brani ono što ima; kad tko opazi, da smo od pojedinca ovisni, da steče ugled, čast i moć, pazit će na svoje korake i nastojat će da steče priznanje svojih sugradjana; sa sve većom prosvjetom moraju nastati ženidbe medju različnim vjerama i pasminama, time se moraju pasmine približiti i pomiriti.

Zlosreća kumuje pothvatima svih pionira, razočaranje njihova je tragična sudbina. Starčevićeve osnove s prelazom u

Bosnu ostale su samo san, pariški mir nakon krimskoga rata obećaje unutarnju reformu Turske, ali te reforme ostaju praktički samo želja. Najmukotrpniji je povratak iz sna u javu — a hrvatska java tih godina crnja je nego ikad prije. Nesmiljeno se ruše egzistencije svih nepokornika, djake se goni za kazan u vojničku službu, Kvaternik odlazi u emigraciju upravo u onu Rusiju, koju Starčević žigoše kao jednoga glavnog krivca za političko-kulturno stanje na Balkanu.

1857. Starčević radi za svoj »Hrvatski kalendar«, kojemu je urednik i pisac. U kalendaru objelodanjuje svoj »historijski kalendar Hrvata u XVI. vijeku«, gdje po svojemu glosira pojedine zgode, u prkos općim sudovima. Bilježeći tako primjerice borbu 1565. za Krupu, veli: »Beg Sokolović obsednu Krupu, koju brani sa 23 Hervata Bakić. Kad mu nestalo trativa, a 21 drug poginu, za nepredati se nego radje za junački umreti, s dvama zatočnici skoči u Unu i slavno umri. Za ove muževe neće Hervati da znadu, a Nikolu Zrinskoga, u nebesa kuju. Ovaj čovek, sledeće godine izvuče ponajbolju snagu iz domovine, pa poginuv u Sigetu, nekoliko tisućah sirotah i udovicah baci na vrat osiromašenoj Hervatskoj.« Uz godinu 1573. stavlja opet Starčević slijedeću napomenu: »U severnoj Hervatskoj uroti se puk, pa na čelo pobune metnu Matiu Gubca, seljaka iz Stubice u Zagrebačkom Zagorju, koga i kraljem proglasi. Ova urota biaše na daleko po Ungarii i po Štajerskoj razprostranjena; ali nije mogla osoviti se: Gubac bude smajen, a puk još cverstje sapet, jer ne samo da mu je oružje zabranjeno, nego prepovjedjeno mu je i pevati, reklo bo se, da je seljak najbolji kada plače. Kroz to propadoše pučke pesme u severnoj Hervatskoj. Kada naš (ponešto i Ungarski) seljak u poslovici veli, da je na smertju k r a l j a M a t i e i pravica propala, tada se razumeva taj seljački kralj, M a t i a G u b a c.«

Starčević se tih godina mora osjećati nesrećnim, sve više mu je ravnodušan svijet. Iz priloga u »Hrvatskom kalendaru« ćuti se i kod njega beznadnost, kojoj traži lijeka u filozofiji. U člančiću »Pomirenje«, nedotjeranom, samo nabačenom na papir očito pod silu, — vjerojatno ga mrzi i samo pisanje, — nabacio je nekoliko razmišljanja, u kojima se čuje akord trpkost njegovih tadašnjih intimnih proživljavanja:

»Ako je čovek od mnogih zabacivan i meržen, navadno se veli da je nesrećan; ako li je štovan i ljubljen, govori se da je srećan. Premda se oba ova suda na pervi pogled čine jasna i temeljita, sasvim time oba ih mogu biti neistinita, pače po njih sudjen čovek za srećna može biti doista nesrećan, i protivno. Za biti srećnim, hoće se da čovek ćuti svoju sreću ali nesreću, hoće da se on sam za srećna ili za nesrećna derži. Tko neima svesti o svom stanju, niti je srećan ni nesrećan; što tko sam do svoga stanja derži, onakovo mu jest, a govorili drugi o njemu što mu drago. Iz one svesti niče klica, radja se poglaviti nagon za sve čine kako pojedinoga čoveka, tako i celih naroda; iz nje se leže briga i nemir, dva neukloniva pratioca kroz celi život. Jer kako god onaj koi se ćuti nesrećnim, nastoji do sreće doći, tako i onaj koi se za srećna derži, tersi se da si sreću občuva i obrani; kako se onaj boji da nebude uzmogao do sreće dopreti, tako se ovaj boji na ju bude izgubiti. Ova borba može se, oko telesne sreće, bez pogibeli dugo vertiti; bogatac herve se do smerti sa zaprekami svoga imatka, siromah do skrajne ure radi da si pribavi toliko da uzmogne pošteno izlaziti.

»No u duševnoj sreći, iz one borbe padaju slabi dusi najlakše u sdvojenje. Onaj, koga drugi štuju i ljube, ako je slab, budi s nescene, budi s neznanstva, budi s lahkoumja, uspustja se u čine po kojih gubi štovanje i ljubav pa na mesto njih meržnju prima. A kad na slaba a svestna čoveka ljudi zamerze, naravski je da se on posluži njihovim orudjem, da zamerzi na njih, pa da žive, na koliko može, bez obzira, po svojoj volji, kao da je sam na zemlji, te tako radeć uživa slast osvete. Zna bo da njegovim merziteljem ništo nije tako protivno, kako gledati da ih merzi i prezire onaj, na koga oni merze, gledati da on za njihovo zametanje nemari, gledati gde se usudjuje on sam njima tolikima perkositi. Ovakov čovek s vremenom sam sebe zavara, pa se ćuti onako srećnim kako-no se i prie, dok biaše štovan i ljubljen ćutio. — Ako na muža svestna a jaka duha ljudi zarože, on pouzdajuć se u svoju snagu, herve se proti udesu i nastoji barem dokazati, da je njihova meržnja nepravedna, netemeljita. Ta je borba i težka i gorka. No on ni onda nije miran ni siguran, kada drugi do njega mnogo derže. Ako bo i on njih sve jednako ljubi, nitko nije njime

zadovoljan, nikomu bo nije drago, u pogledu ljubavi i štovanja s ostalimi izjednačenu biti: svakoga ljubiti, veli se, zamenuje ne ljubiti nikoga, ljubljenu biti kako i svatko drugi hoće reći upravo neljubljenu biti. Kada li štuje i ljubi razložno, razborno t. j. svakoga polag njegova dostojanstva, tada ne samo da medju izabranimi, a proti sebi navist a po njoj i nepriateljstvo sije, nego po taj način omražuje se svima onima, koje u ljubavi manje odlikuje. Samo u takovih okolnostih pokažuje se verstnost muža: tko s mnogimi ljudi ima posla, pa si njihovu ljubav ali pribavi ali uzderži bez-da se ikomu zameri, taj je postigao ono, što čovek postići može. Iz plemenite nežnosti — da se nikomu nezamere, — svi veliki i zaslužni za čovečanstvo ali barem za pojedine narode muževi, ali ugibaše se doticaju s množinom ljudih, ali za uzderžati se na svome mestu, upotrebljivaše što najsputnia, što najoštroumnia sredstva. Pitagora imadiaše jedno od poglavitih načelah za življenje: »ugiblji se službi skopčanoj sa častju«, Sokrata nitko nemogaše nagovoriti da bude sudcem, pa itako ovaj muž veselo skoči na oružje, za obranu domovine svoje. Slavni zakonoše, što govoriše da su od bogovah zakone za svoje narode dobili, a što za načiniti zakone i ustanove, sazivaše oštroumne glave sa svih stranah, a poglavito iz svojih narodah; za izreći sud biaše treba više desetakah najodličniih u narodu muževah (u rimskome viću biaše 1000 izabranih staracah), drugde sudilo se noćju, u mraku, za da nitko ne vidi koji li su sudci nazočni (svi nemoradoše vazda u sudu biti) i koji ih za koju stranu derži. To sve biva jedino zato da težkoću i neugodnost zakonah ćuti upravo onaj, koi ih je smotrio i uveo, t. j. da se pravi zakonoća nikome neomrazi, da zakoni stalnost i čverstoću dobiju; samo bo ono što svi načine, nemože pojedinac nego samo porušiti; to biva zato da pojedinac nikoga, makar to i pravedno bilo, neuvredi, da mu se ne zameri ...«

U svom kalendaru za 1858. Starčević je objelodanio cijeli niz aforizama. Djeluju ti aforizmi kao fragmenti iz bilježnice, medjaši su njegovih misli; donio ih je nasumce, kao da je dao u tisak nekoliko stranica svojih razmišljanja; očito ih je bilježio zgodimice: na šetnji, kao marginalije uz lektiru, opaske uz dogadjaje. Ti aforizmi odaju slijed njegovih najintimnijih misli, njegov su unutrašnji monolog, svjedočanstvo

upornog rada njegovoga mozga. Očito su originalni — nose njegov biljeg samostalnoga prosudjivanja, kritičnosti, iverje su njegove lične etike, često osebujne, većinom u protivštini sa svima životnim pravilima, kojih se drži ostali svijet. Dobar dio tih maksima prožimlje pesimizam i nepritajeno mizantropstvo, i te rečenice daju sliku Starčevićevoga raspoloženja prema svijetu i samom sebi.

Tu kazuje medju ostalim: »Siromah je zabačen makar i plemić bio. — Najbolje u zlu društvu: mučati. — Terpi dobrovolno, dok si ne možeš pomoći. — Pošten muž na poštena nemerzi. — Nuždi je sve podloženo. — Krepost je najčverstije oružje: — Harnost starih dok se dar prime. — Svačiji život ima svojih bedah: — Ni do pametnih reči siromaha ne derži se. — S jezika najviše ljudi terpi. — Tko ništa ne zna, u ničem ne greši. — Nužda na mnoga zla nagoni. — Pamet je največje imanje. — Zaboravljaj što daješ, pamti što primaš. — Siromaštvo je najtežji teret. — Tko je bogat, misli da je i jak. — Nerazložna hrabrost škodi. — Varalica nagovara terpiti, a sam ne će da terpi. — Razložno daruj, razložno dar primaj. — Sedi lasi svedoče za starost, a ne za pamet. — Nijednu reč neprijatelja ne derži za dobrohotnu: — Uklanjaj se raskoši, iz koje se bol leže. — Sgoda i siromaha učini jakim. — Ugiblji se što nadalje tugi. — Za mladosti naziraj u starost. — Zakon koji neide na korist, smert je. — Znanje nikakov kervolok ne može oteti. — Najmučnije je podnositi starost i siromaštvo. — Nitko ne žive onako kako želi. — Tko je srećan, svagde mu je domovina. — Večini dogadjajah uzrok je sgoda. — Značaj muža, govor je. — Znanje je podbočaj života. — Iz siromaštva svako se zlo radja. — Osveti se, nu bez tvoje štete. — Družtvu mladićah starac je neogodan. — Zgrada sreće berzo se ruši. — Reč kako i vetar: izustjena več se ne povratje. — Štogod zazbilja hoćeš, to i možeš učiniti. — Od smerti smo vazda jednako daleko. — Zaljubljeno starče, najposlednje je zlo. — Ono što učiniš drugome, od drugoga očekivaj. Nesrećniku nada je jedino dobro. — Siromaštvom i gladom ubija se ljubav. — Sumnja je največje zlo za čoveka. — Samo gladu prigovoriti ne da se. — Za nesreću svaki je glas dosta verojetan. — Dug, za poštena, veliko je sužanjstvo. — O nepriatelju misli zlo, a ne govori. — Razmišljavajuć dolazi se k mudrosti. — Lep glas u tmini dobiva vlastitu sjajnost. — Najgora je navada na dobro. — Dobrim škodi, ko oprastja zlima. — Brazgotina na duševnosti, velika je rana. — Pazi što govoriš, a ne što misliš. — Razmatrajuć često se sgoda gubi. — Razmišljavati korisne stvari, najsigurnije je kerzmanje. — Uteći požuda, hoće reći kraljevstvo dobiti. — Tim manje trebamo, čime manje žudimo. — Ako skupcu zlo želiš, želi mu dug život. — Ljubiti i pri pameti biti, nikome nije dano. — Največja je nesreća u strahu ostariti. — I dlaka ima svoju senu. — Smionostju snaga, a otezanjem strah raste. — Ženska, ali ljubi, ali merzi, drugo ona ne može. — O kome narod dobro govori, poseduje sve imanje naroda. — S nepriateljem pomiriti se, nije sigurno. — Zla je stvar, koja treba miloserdja. — Tko nezna dobro umreti, zlo žive. U zlu su večje ženske od muškarach: — Ako sam ne razmišljaš, uzaludu slušaš razumnike. — Moći, a ne hteti škoditi, največja je slava. — Ljubi roditelja ako je pošten, a drugačije podnosi ga. — Teško se čuva ono što se mnogima dopada. — Derži da svako mesto ima svoga svedoka. — Zgoda se mučno pruža, a lahko se sgubi. Nije moguće uteći ljubavi i smerti. — Za prognanika se izdaj, tko narodu ne koristi. — Veru gubi samo onaj, koji ju neima. — Lakše je naći nego li uzedržati sreću. — Ni u šali ne valja priatelja uvrediti. — Največja je šteta priatelja izgubiti. — Slava, ako ne raste, propada. — Krivac se boji zakona, a nekrivac udesa. — Tko prima ono što nemože povratiti, varalica je. — Ima lekah pogibeljnijih od bolesti. — Najtežje je carstvo običaja. — Siromaštvo nas na mnoga zla uči. Pametno robuje, koji se vremenu podlaže. — Najbolje je takmačtvo za čovečnost. — Gde valja zakon, valja i narod. — Oprastjaj drugima, samo tebi nemoj oprastjati. — Zaljubljene plod je dangubljenja. — Tko pametno žive, svaki dan derži za poslednji. — Ljutiti se nad jačim, znamenuje u propast sernuti. — Tko ne škodi kad može, pomaže. — Svaka veličina od malenkosti počimlje. — Dok ne pokuša, nitko ne zna što može. — Ne pazi zašto te derže, nego što jesi. — Čuvaj se od svakoga, koji ti može škoditi. — Tko ne žive za se, za druge je mertav. — Čestje se ispuni strah nego li nada. — Prositi, pošteno je versta sužanjstva. — Tko može umreti kada hoće, dosta je srećan: — Nesloga deržavljana, za nepriatelja je

dobitje. — Čim stvar manje poznaš, time je se jačije bojiš. — Mučanje je budali namesto mudrosti. —«

Onda dolazi proljeće 1859. Starčević sigurno grozničavom napetošću promatra oblake, koji se okupljaju nad Austrijom Franje Josipa I. Katkad očito dobiva koje pismo od prijatelja Kvaternika, koji uporno vjeruje u skori preokret. U tim olujnim oblacima i Starčević sluti dobre predznake. Sa svojom dvoličnom ulogom u krimskom ratu Austrija se izolira u Europi, kojoj je gospodar Napoleon III. Premda u unutrašnjosti carstva raste pritisak apsolutizma, ćuti se sve više otpor narodnosti. Carski posjeti u Pragu i Budimpešti to svjedoče.

23. IV. habsburška Austrija predaje ultimatum u Turinu, koji Cavour hladnokrvno odklanja. Dva mjeseca kasnije, 24. VI. Austrija je hametom poražena kod Solferina — apsolutizmu je prelomljena hrptenica.

USTANAK NARODNOSTI

Franjo Josip I. udario je 1859. na Piemont da u njemu porazi i smrvi najopasnije žarište ideje narodnosti, likvidira zaklonište emigranata-revolucionaraca iz svih dijelova svojega carstva. Jer ideja narodnosti sve upornije podkapa, ruši sistem njegove lične vladavine. Rat 1859. nastao je iz nutarnjepolitičkih prilika Austrije, bio je borba za održanje francjozefinskoga apsolutizma.

Udarivši na Piemont Franjo Josip I. našao se i pred silom franceskoga cara, koji se gradi zaštitnikom svih podjarmljenih naroda Europe. Tajnim paktom, sklopljenim s Cavourom u ljetu 1858. u dvorcu Plombières, obvezao se Napoleon III. pomoći osloboditi Italiju »od mora do Alpi«. Punim srcem Napoleon III. nije ušao u taj pakt, nagnuo ga je u nj strah od atentata talijanskih revolucionaraca; da uzmogne pred franceskim narodom opravdati nepopularnu vojnu ekspediciju iznudjuje od Cavoura obećanje odstupa Nice i Savoje.

Stravični prizori sa solferinskoga bojišta poraziše jednoga i drugog vladara; pod dojmom psihološkoga choca sklapaju oni osobno, preko noći primirje u Villafranca, za kojim će slijediti diplomatskim putem pripravljen potpis mira u Zürichu. Napoleon III. štedi francjozefinsku Austriju jer već sluti opasnost njemačke vojske na Rajni; obećanja zadana narodnostima, Napoleon III. pretežnim dijelom stavlja ad acta. Napoleon III. pogotovo niti ne pokušava iskoristiti solferinsku pobjedu da pruži pomoć narodnostima pod habsburškom vlasti; istina, Lombardija je oslobodjena snagom oružja, ali Austriji ostaju t. zv. tvrdjavni četverokut, ostaje Venecija. A bez prigovora prihvaća Napoleon III. razlaganja ručnog pisma Franje Josipa, koji mu opravdava potrebu svojega apsolutističkoga sistema: »Austrija je sastavljena iz različitih narodnosti i stoga treba više nego ikoja druga zemlja izvjesnu

koncentraciju državne vlasti u rukama vlade... Kad bi provincije Ugarska, Sedmogradska i t. d. za se sve zatražile iste povlastice, dovelo bi to do raspada vojske. Kad bih svojim talijanskim provincijama odobrio apsolutnu autonomiju, mogle bi i druge provincije doći u kušnju promijeniti veze, koje ih uzajamno vežu; a to ne bi bilo ništa drugo nego raspad cijele monarhije«. Uostalom kad je Franjo Josip pisao Napoleonu III. to svoje ručno pismo, bio je intimno prožet osvjedočenjem, da taj mir nije konačan pravorjek; nakon svoga povratka s ratišta veli ministru policije generalu Kempenu: »Za nekoliko godina opet ćemo si uzeti Lombardiju«.

Kakogod se Franjo Josip I. nije mogao u duši složiti s pomisli da valja likvidirati apsolutizam, postepeno se i njemu počelo otkrivati da će mu morat mijenjati oblik želi li sačuvati sadržaj. Odgovornost za poraz pala je lično na njega i krug njegovih najbližih. Rat nije bio spremljen ni politički, ni financijalno, ni vojnički. Najviša mjesta u vojnom vodstvu popunjavala se po protekciji svemoćnoga carevoga generalnog pobočnika grofa Grünnea; kad je grof Gyulay pokušao otkloniti mjesto generalissimusa na talijanskom bojištu, odvratio ga grof Grünne riječima: »Šta ti na um ne pada? Ono što je znao stari osao Radetzki sa svojim osamdeset godina, još ćeš i ti valjda znat obaviti!« Saznalo se za tešku korupciju u vojnim dobavama, trgovina i mlada industrija ne mogu snositi devalvaciju austrijskoga papirnatoga novca. Iz Beča dolaze glasine o sve većoj popularnosti carevog brata nadvojvode Maxa Ferdinanda, kojega svijet smatra »liberalnim«, od kojega očekuje bolju vladu od Franje Josipove. Pod neposrednim dojmom poraza 15. srpnja 1859. u manifestu na narod Franjo Josip obećaje da će sad prionuti poboljšanju zakonodavstva i uprave, govori se i o »prenosu dijela upravnih poslova na autonomne organe«, ali kroz cijelu godinu 1859. i početak 1860. ne čini se ništa. Franjo Josip I. teško se dijeli s apsolutizmom. Tek potreba inostranoga zajma i činjenica da se prema svima znacima Madžari nalaze na pragu nove revolucije konačno ga prinuždju na prva popuštanja. 1861. pjevat će Hebbel:

Auch die Bedientenvölker rütteln
Am Bau, den Jeder todt geglaubt;
Die Čehen und Pollaken schütteln
Ihr strup'ges Karyatidenhaupt...

Pred perspektivama pooštrene unutarnje krize car saziva u Beč »pojačano državno vijeće« u koje pored stalnih savjetnika poziva još 38 odličnika iz svih zemalja monarhije. Iz Hrvatske je pozvan Ambroz Vranyczany, iz Slavonije biskup Strossmayer, iz Dalmacije Frano conte Borelli. Pozvani su sami ljudi, koje car smatra konzervativnima, bezuvjetno odanima dinastiji, predstavnici su to aristokracije, najvišega klera, najistaknutiji imućnici. Taj skup ljudi počinje s vijećanjima 31. V., a završuje vijećanja 28. IX. 1860.; tenor je zahtjeva povratak na stare starliške pokrajinske ustave, zahtjev uperen jednako protiv carevoga birokratskog centralizma, kao i protiv liberalnoga gradjanstva, u kojemu ti konzervativci nazrijevaju opasnost prevlasti »kozmopolitskoga elementa novca i elementa bezposjedne inteligencije«.

U Hrvatskoj dolazi do promjene režima prije nego i u kojoj drugoj zemlji habsburškoga carstva. 19. VI. — »pojačano državno vijeće« tek je počelo u Beču sa svojim raspravama, — u Hrvatskoj već je maknut grof Coronini, a na njegovo mjesto imenovan banom general Josip barun Šokčević, koji po carevom ovlaštenju u prvi dan svoga dolaska u Zagreb uvodi hrvatski jezik opet u upravnu službu. Odluka je značajna, pada davno prije nego što će Strossmayer tek 26. IX. 1860. kao glavni govornik iz hrvatskih zemalja u pojačanom državnom vijeću iznijeti kao hrvatske zahtjeve zahtijevanja hrvatskoga sabora iz 1848.: zahtjev za sveukupnošću hrvatskih zemalja, poglavito ujedinjenje Hrvatske i Slavonije s Dalmacijom; pitanje ujedinjenja Vojne Krajine s banskom Hrvatskom Strossmayer ne dodiruje u svom govoru. Vizija 1848. odlučila je 1860. promjenu režima u Hrvatskoj: car se boji madžarske revolucije, za slučaj da bukne, Hrvati po bečkom računu moraju odigrati svoju staru ulogu iz 1848., postati uporište carske politike protiv Madžara; ban-general Šokčević imao bi vršiti zadatak bana Jelačića.

Taj je bečki račun u pogledu Hrvatske bio vrlo pogrešan. Bio je mehanički postavljen, a mehanički računi u politici uvijek su skroz netočni. Taj račun odaje da u Beču nijesu imali ni pojma o pravom raspoloženju u Hrvatskoj, što je opet sasvim prirodna posljedica sustava, koji je rodjen u nepriznavanju narodne volje, koji s njom ne traži i ne želi imati kontakta. Velik preokret odigrao se je u dušama tadašnjih hrvatskih političkih ljudi, nikakve blagohotne uvjetne koncesije nijesu ga više mogle izmijeniti.

Kraj novih rana zaboravljaju se stare brazgotine , a vrijeme prije ili kasnije obično uljepšava i davne patnje. Pod živim još udarcima habsburškoga apsolutizma, u desetgodišnjoj perspektivi, stari sporovi s madžarskim nacionalizmom izgubiše svoju britkost. Iskustvo sloma četerdesetosmaške politike neobično djeluje: u suradnji s Madžarima, upirući se na staru ustavnost, traži se brana protiv opasnosti uspostave bečkoga centralističkoga apsolutizma i germanizacije, sve u vjeri, da je i madžarska politika nešto naučila kroz te godine habsburške nasilne vladavine. Posljedica je to isprva političkoga rezona, no postepeno razbor će nadvladati osjećaji. Politički svijet Hrvatske u 1860. postaje gotovo bez razlike magjarofil; dapače i konzervativni elementi, koji iz opreza pokušavaju suradjivati s novom bečkom politikom, u duši su joj protivni. Ali godine apsolutizma urodile su još s jednom posljedicom: svijet još nije oslobodio potpuno svoju volju od mrtvila, nema sebesvjestne misli da bi se hrvatska politika mogla pokušat povesti i sasvim samostalnim putevima — kompleks osjeta slabosti, posljedica baroknog odgoja, ne može se preko noći iskorjeniti, sve političke koncepcije tadašnjih vodstvenih političkih ljudi još godinama temelje se na nekim savezima, političkom kooperiranju, bilo s Bečom ili Budimpeštom.

1859. uz rat bila je i godina teške nerodice; u nekojima hrvatskim županijama, varaždinskoj, zagrebačkoj, riječkoj i požeškoj zavladala je prava glad. Madžarska politika iskorišćuje tu nedaću, u Madžarskoj se organiziraju odbori za pomoć, aristokracija priredjuje koncerte, zabave u korist postradalih od glada u Hrvatskoj, karitativna akcija stiče izrazitu političku boju. Iz Hrvatske su pobjegli »Bachovi husari«, prognana je njemačka riječ s pozornice zagrebačkoga

Eugen Kvaternik

glumišta, ali mjesto bečkoga njemačkog uticaja sve snažniji je uticaj madžarski. Deputacija madžarskoga odbora za pomoć gladnima u Hrvatskoj doživljuje u Zagrebu triumfalan doček. Tadašnju zagrebačku političku atmosferu, metamorfoze ljudi Ante Starčević fiksira u jednom odlomku svojih »Uspomena« na svoj satirički način:

»Odišav na Reku, ja ostavih u Zagrebu, u inteligencii osobito, samo jednu, svezi „bratjom Magjari" posve prijaznu stranku. Odmah poslije Solferina nemalo sve zapi za „bratjom Magjari". Magjarska nošnja, magjarski pozdravi, magjarski plesi, toljagem magjarskih juhaszah, neotesanost, divljačina magjarskih kanasza to se sve udomi u Zagrebu. Madjarsko društvo bude dovučeno, zar da magjarski predstavlja u zagrebačkom kazalištu, ter za toga nisi drugo čuo, van kako je magjarski jezik junački i umiljat, i kako su „bratja Magjari" daleko doperli u kazališnoj umetnosti. G. I. Kukuljević biaše dan i noć bez plaće Cicerone gospodinu Podmanickiu i njegovim drugovom Magjarom, donesavši u Zagreb novacah »za obraniti Hervate od smerti vlada«. Na vapaj domorodacah starih, sada rodoljubah, izdade gospodin Levin Rauch magjarske zakone od god. 1848., zakone, poradi kojih kerv prolivasmo i unesrećismo nas i Magjare. Ti zakoni budu proglašeni „jedinim spasom". To izdanje bude u času razgrabljeno. Gospodin Levin Rauch ne biaše dosta vatreno zauzet za svezu „bratjom Magjari". Stoga „poštenjaci, narodnjaci, rodoljubi narodnici, gg. I. Kukuljević, I. Mažuranić, Vukotinović, Prica, Bogović, zabacuju gospodina I. Raucha i dogovaraju se s g. Jankovićem, kako da se hervatska sveže „s bratjom Magjari". Kod obnove u županiji zagrebačkoj „bratja Magjaroni" moradijahu oprostiti što je većina demokratička za pervoga podžupana izabrala neplemića, a plemića za drugoga. Nekoliko mladićah i muževah, medju ovimi bih i ja, dakle nekoliko nas, koji ne besnismo nego motrismo ljude i stvari mi biasmo „prokleti švabe, koje treba na pervi stup povešati". Slika koja predstavlja ungarsku krunu, i pod njom Hervata i Magjara, ta slika s potpisom: „Pod ungarskom krunom kao s bratom, rukuje se Magjar sa Hervatom", biaše od „narodnjakah" u tisućah komadah deljena.«

Drugojačije od ostalih reagira Starčević na dogadjaje poslije Solferina, jer drugojačiji su njegovi pogledi na politiku, drugojačiji je njegov lični položaj, drugojačiji su i njegovi ciljevi. A Starčević jamačno i zna koješta, što je drugima još sakriveno.

Filozofski uzgoj, kojim je sam sebi oblikovao svoju ličnost, učinio je Antu Starčevića savršeno slobodnim u mislima i naziranju. Ništa ne sputava njegovo mišljenje, niti kvari društveni, ni ekonomski obziri, on može biti potpuno neovisan u svojemu rezoniranju i opredjeljenju. Starčević je slobodan intelektualac-književnik, koji stoji izvan svih ostalih društvenih razreda i ne poznaje negve njihovih interesa, tim slobodniji, jer nema nikakvih društvenih ambicija. U mogućnostima novoga stanja koje nastaje ne traži za sebe nikakve lične probitke, nikakvu službu koja bi mu donijela materijalne koristi, jer su životne potrebe filozofa-Starčevića minimalne. Posvema mu je opet tudja žudnja za javnom službom ili položajem, koji bi mu donijeli društvenu čast ili ugled. U koliko pak želi koji položaj u javnom životu, isključivo je to zato da na njemu uzmogne provoditi svoje ideje, djelovati na korist narodne zajednice. Njegova misao stoga ne treba imati nikakva obzira, ne mora je ublaživati ni u formi ni u sadržaju.

Starčević već sasvim drugojačije nego ostali njegovi suvremenici gleda na sam rat 1859. Za njega je najvažnije moći utvrditi: »Za ovoga rata palo je u oči, da Hrvati ne vojuju, kako su nekad vojevali. Držanje Hrvata odlučilo je posljedak rata«. Uzalud se graničarima laskalo glorificirajući njihovu prokušanu vjernost, kao što će se to ponoviti i par godina kasnije, 1864. za vrijeme austro-njemačkoga rata protiv Danske, kad će bečki list »Kladeratsch« pjevati graničarima cijele pjesme, kao:

Wacht auf Kroaten und seid stark:
Es geht zum Streit gen Dänemark!
Der Däne ist des Trutzes voll,
Will halten nicht das Protokoll.
Wollen ihn zwingen, und wär es mit Hieben,
Ehrlich zu halten, was wir ihm verschrieben . . .
— — — — — — — — — — — —

Kroaten, thut drum eure Pflicht
Das heischt Europas Gleichgewicht.
Auf! Schafft in Deutschland endlich Ruh!
Lord Russel lacht euch freundlich zu .
Und was wir thun an den dänischen Belten
Wird man uns einst in — Venedig vergelten . . .

Kontrapunkt toj austro-habsburškoj patriotskoj poeziji, stvarnost graničarske duše dao je graničar Lavoslav Vukelić u svojoj pjesmi »Kod Solferina« s tragičnim upitnikom cijeloga graničarskog svijeta:

Što nas ponije sa milog ognjišta?
Što nas skobi sred krvna bojišta?
Koji rodu s naše smrti prid? —
Bože, Bože, ako jesi, gdje si?

Držanje hrvatskih graničarskih regimenta nije istina jedino odlučilo ishodom rata; do poraza je dovela nesposobnost austrijskoga vojnog vodstva, ali neborbenost četa takodjer je učinila svoje. Posluh pak su otkazale i talijanske i ugarske regimente. Ali prvi puta poslije dugog vremena i hrvatski su graničari iz političkoga razloga počeli bivati nepokorni — tu je za Starčevića zalog budućih velikih uspjeha, jer granica je glavna vojna potpora političke moći habsburške vladavine — ta snaga sad je načeta!

Sigurno je malo ljudi u političkom Zagrebu znalo za te pojedinosti, a još manje ih je moglo slutiti da onaj neprijatan čudak, bohem Ante Starčević ne samo da je upućen u tu akciju unutarnjega razaranja austrijske vojne snage, nego da je pri tome i neizravno sudjelovao. Tih se godina obnavlja veza izmedju Starčevića i Eugena Kvaternika u emigraciji. Starčević i mali krug mladih ljudi, koji se oko njega okuplja, jedini znaju za Kvaternikove prevratne akcije u inozemstvu, ali glas o njoj se postepeno probija — pojava Eugena Kvaternika po tome će odsele sve više rasti u hrvatskom političkom svijetu, nadmašiti kratkovremeno ulogu samoga Starčevića. Nekadašnji instruktor i učenik izmijenit će uloge kroz neko vrijeme.

Starčević i Kvaternik dva su skroz oprečna tipa. Starčević je čovjek koji je snagom volje podavio u sebi svu osjećajnost, koji priznaje samo razum; Kvaternik je muž istančane, upravo bolećive osjećajnosti. Starčević je stoik, koji je i u gradu sačuvao skromnost seljačkoga života; Kvaternik je dijete ugledne gradjanske obitelji, pomalo u svakidašnjem životu epikurejac, koji lično uvijek sniva o idealu gradjanske obiteljske sreće. Starčević je skeptik, gotovo mizantrop u odnosu prema ljudima, koje susreće s krajnjim nepovjerenjem; Kvaternik voli društvo, bezgranično je povjerljiv prema svakome. Starčević je krut realista i prema sebi i prema svima pojavama, Kvaternik uzbudljiv romantik s neograničenom sposobnošću entuzijazmiranja. Starčević za se ne traži ništa, Kvaternik je pomalo egocentričan, voli se zamišljati u budućim uzvišenim ulogama, vidi se kao budući predvodnik naroda, za koji čas kreira sebi slikovitu boljarsku nošnju, uči jašiti. Starčević je sebi već izgradio svoj svijet, svoju političku koncepciju, buntovni graničar ćuteći nevoljničtvo svoga zavičaja zna samo jednoga protivnika, u kojemu vidi utjelovljene sve snage dušmanske prema Hrvatima: Austriju, krutog gospodara graničara, od toga svoga vjerovanja ne odstupa niti za dlaku; Starčević je proživio lično slom četerdesetosmaške politike i ne žali da se taj doživljaj ponovi, zato se klone svih umjetnih nacionalnih koncepcija, saveza, kooperacija, temeljeći svoje osnove samo na vlastitoj snazi; Kvaternik impulzivno je pristupačan svima novim kombinacijama, protivno od Starčevića, koji se hvata za ideje, Kvaternik se dade zanijeti od ličnog kontakta s ljudima, nekritičan je, vjeruje povremeno i bečkoj vladi s kojom traži veze, na mahove se iz nova oduševljuje za slavensko bratstvo, za jugoslavenstvo, za solidarnost zapadnjačkoga revolucionarizma. Starčević priznaje samo zbilju, Kvaternik najradije vjeruje u čudo, računa s njim.

Kad se 1858. Kvaternik odlučio poći u emigraciju u Rusiju, tražiti tamo pomoć za Hrvatsku, Starčević — premda nema do sad poznatih dokumentarnih podataka o njihovim odnosima i izmjeni misli — sigurno nije bio oduševljen tim korakom svojega prijatelja. Starčević je načelni protivnik slavenofilstva, a u Rusiji gleda za hrvatsku stvar ništa manjega protivnika od Austrije. Jamačno su Starčeviću bile poznate sve tragične peripetije Kvaternikovoga boravka u Rusiji. Starčević koji bijaše strog sudac ne samo prema sebi nego i prema svojima najbližim prijateljima, vjerojatno se tome i obradovao, nazrijevajući u tom ozdravljenje za Kvaternikovu politiku. Starčević je cijenio Kvaternikov idealizam, ali se iz cjelokupnoga njihovog odnošaja i suradnje razabire, da je dobro poznavao i prijateljeve sve slabosti. Iz odlomaka uvoda Starčevićevih »Pisama Magjarolaca« razabire se kakav je bio njihov uzajamni lični odnošaj, vidi, da je Starčević davao osjetiti Kvaterniku svoju superiornost uma i poglavito volje, i da je Kvaternik to primao bez većega pogovora; Starčević autoritativno odbija bez argumentiranja Kvaternikovu koju tu sugestiju, opet se obnavlja medju njima odnos instruktora prema učeniku. Ali taj dobrotvorni uticaj Starčevićev trajao bi samo tako dugo dok je Kvaternik pod izravnim nadzornim vodstvom Starčevićevim; fizička udaljenost slabila bi namah duhovni uticaj, Kvaternikova bolećiva dojmljivost ubrzo bi opet podlijegala novim zavodljivim ličnostima govor kojih prima nekritičnošću dobroga čovjeka-idealiste, koji je kao teret baštine primio neograničeno povjerenje prema ljudima. Kvaternik je neurotičar, a nemiran njegov život, lutanja po Europi koja donose samo razočaranja, produbljuje bolest. Do sad objelodanjeni odlomci Kvaternikovoga »Dnevnika« prepuni su podataka o pojedinim fazama njegovih duševnih kriza, kad se grozničavo mijenju kod njega momenti vjerske revnjivosti, koja prelazi u mistiku s primitivnim areligioznim praznovjerjem, kad u njegove političke osnove ulaze snovi, kojekakvi augurski znaci, kad velik duh zapada u grotesku sitne naivnosti. Katkad se smatra prorokom, kojega je Bog nadahnuo. Razočaran svojom akcijom u Rusiji, radikalno likvidira Kvaternik svoje slavenofilstvo klićući da »mora biti to Slavjansko pleme Kainovo pleme, Bogom prokleto«, — da slijedećih dana opet nastavi svoja pregovaranja s ruskim ljudima, kad mu osnove ne idu za rukom bijesan kliče za Hrvate da su »najgluplji narod u politici«. Kad ga dlan zasvrbi pouzdano vjeruje da će dobiti novaca, kad mu se prevali čaša kave, uvjeren je da će mu se još toga dana nešto važna dogoditi, i još istoga dana 29. lipnja 1858. par redaka, nakon slučaja s prelivenom čašom kave, bilježi ekstatički: »Danas je dan

sv. Petra i Pavla, danas je moja sreća učinjena (jer je u jednoj ruskoj novini pročitao žestok članak protiv Austrije, u kojem su uz to »Hrvati tu lijepo prošli«). Put k slavi po božjoj volji je prokrčen, ne k mojoj osobnoj, nu k slavi Rusije i Hrvatske kroz mene. Jedno me se carstvo već boji, a i neka se boji Bogom...« Svoje velike odluke stvara samo u izvjesne dane, vjeruje da je utorak njegov dan; nada sve su u njegovom proživljavanju važni sni. 3. rujna 1860. bilježi u dnevnik: »Noćas, na raskrižju budućnosti moje i moga naroda, kroz habsburški dom, ukaza mi se po treći put moj mili pokojni otac. Ugodni njegov boravak sa mnom pokazuje, da odobrava taj moj postupak« — Kvaternik, borac protiv Austrije, u te mjesece, svladan žudnjom povratka u domovinu, pregovara s austrijskim ljudima, s ministrom Rechbergom. Vjeruje u rodoljubivost svojega obrata; pet dana kasnije odgovor od Rechberga još nije stigao, i Kvaternik gnjevan piše u dnevnik: »Ja sam odlučio i život žrtvovati za habzburški dom, a oni tako nepošteno postupaju!«, da sutradan zabilježi: »Dakle poslje tolikog očekivanja, radosti i nade sve ode u dim! Nikad se ničemu ne ću radovati... Idem nazad k Slavjanu, kakav je da je!« 29. listopada iste godine bilježi Kvaternik u svoj dnevnik samo da mu se u snu ukazao otac, koji ga opomenuo da se okani Starčevića i njegove politike, da se čuva fratara. Izdavač Kvaternikovog »Dnevnika« i njegov politički poklonik Kerubin Šegvić konstatira na nekoliko mjesta svoga komentara: »Čime se tješi siromah Kvaternik!... Svaka ljubav, pa i ona prema otačbini, je slijepa!... Sirota Eugen! Neuspjesi su gotovo mozgom okrenuli...«

Starčević je sigurno bolje nego itko drugi poznavao Kvaternika, odlike njegovoga čistog srca i slabosti ćudi, spoznavao i svoju snagu nad njegovom ličnosti. S Kvaternikovim odlaskom u Rusiju jamačno su prekinuti njihovi odnosi, ali kad se 1859. uoči rata Kvaternik našao u Turinu, stare se prijateljske i političke veze obnavljaju. Sasvim drugojačiji ukazuje se sad već Kvaternikov lik njegovima prijateljima u domovini. Impresioniraju ih Kvaternikove veze s prvim ličnostima europske politike, poznat je s Cavourom, svima vodjama emigracija, dolazi do samoga princa Napoleona, a ni Kvaternikov obilan publicistički rad u emigraciji, u prvim tadašnjim europskim novinama, slobodarskoj »Independence Belge«, »Dirrito«, »La Patrie«, »La Perseveranza«, pogotovo nije nepoznat u domovini. Kvaternik u velikom političkom svijetu ima uspjeha kao nijedan hrvatski političar do njega, sa svojima novinskim člancima, raspravama i brošurama prvi upoznaje temeljito zapadno-europski svijet s hrvatskim pitanjem. Istina, sve ličnosti, s kojima dolazi u doticaj, ubrzo upoznaju njegove lične slabosti, ne mogu ozbiljno uzimati njegove ponude i prijedloge, protkane fantastičnim perspektivama, ali njegova agitacija djeluje, spisi ostaju, jedino su vrelo informacija Zapadnoj Europi za hrvatske stvari.

U to se doba uspostavlja korespondencija izmedju Starčevića i Kvaternika; Kvaternik katkad temperamentno reagira na Starčevićeva pisma, njegove savjete, ali ih redovno konačno prihvaća. Bit će da je graničar-Starčević imao neki udio u stvaranju Kvaternikove akcije, kad je na Cavourov nagovor uputio proglas-letak graničarima na talijanskom ratištu; svoje znanje o graničarima Kvaternik je prvenstveno mogao imati samo od Starčevića. U proglasu Kvaternik pozvao je graničare da se ne bore za Austriju proti slobodi naroda, potlačena kao što je i hrvatski. Kvaternikov proglas — kako navodi Šegvić u svom izadnju odlomaka Kvaternikovoga dnevnika — nije ostao bez posljedica; navodno su pred bitkom kod Solferina graničari na sokoljenja svojih predpostavljenih odgovarali riječima Kvaternikova proglasa i bacali puške u trnje: »Mi hoćemo živjeti za svoju djecu«.

Medjutim za procesa koji je poveden protiv Kvaternika u Zagrebu 1862., gdje je preslušavan i radi bune, taj proglas Kvaternikov na graničare nije ni spomenut. Svakako sve do svoga povratka u domovinu Kvaternik je sad u stalnoj korespondenciji sa Starčevićem. Starčević je čini se 1860. najprisnija veza Kvaternikova s domovinom; upravo kao ličnost Kvaternikova povjerenja i samotnjak Starčević, čovjek bez zanimanja u očima tadašnjega društva, stiče političko značenje.

Otpor narodnosti, koji je kao ustanak rodio rat s Piemontom, prijetio planuti u Madžarskoj, obara apsolutizam. U Hrvatskoj, pored Madžarske još je najburnije: silom se skidaju dvoglavi orlovi, simboli neustavne vlasti, jača se pokreta protiv tudjinštine, uskrisuju ugodjaji iz 1848. Sve se počinje baviti

politikom, u javni život izlaze sad, kad apsolutizam više nema snage, i oni, koji su do jučer bili nevidljivi i nečujni i pasivni promatrači dogadjaja, a naravski postaju rodoljubima i oni, koji su više manje podupirali apsolutističku vlast. Novo vrijeme traži javnu govornicu, nov izbitak liberalizma smatra slobodu štampe jednom svojih najvažnijih tekovina. 1. X. 1860. nakon dugog čekanja izlazi u Zagrebu prvi broj »Pozora«, novog općeg javnog glasila. Odobrenje za izdavanje novog lista izhodio je u Beču Strossmayer, koji je tamo persona gratissima iz južnih krajeva monarhije, s kojim se u novom stanju u velike računa. On uzima novi list pod svoje okrilje, a urednikom »Pozora« postaje Starčevićev suučenik iz gimnazije Ivan Perkovac.

Otkako je u lipnju 1860. imenovan banom general barun Šokčević pa do prvog pokušaja organiziranja političkih snaga u Hrvatskoj upravo osnutkom i izlaženjem »Pozora«, hrvatska je politika u kaosu previranja. Politički je svijet bez kompasa u zaista izvanrednim prilikama: pravno postoji još vaskolik apsolutistički sistem, u Hrvatskoj gdje se izmijenio samo njegov povjerenik, stvarno više ne postoji, barem se ne osjeća, via facti uklonjeni su svi njegovi vanjski simboli. Politički svijet izlazi na sunce, okuplja se složno na jednom negativnom principu: svi znaju što se ne će, nitko ne zna pravo što se hoće. U Beču još uvijek traju vijećanja pojačanoga državnog vijeća, a nitko ne zna sa čime će konkretno svršiti ta vijećanja, kakve će odluke car stvoriti. U pomanjkanju jasnijih ciljeva hrvatska politika mehanički ponavlja, bez obzira na promijenjene prilike i u carstvu i u Europi, hrvatski četrdesetosmaški program; njega iznosi kao hrvatske želje i Strossmayer u pojačanom državnom vijeću, tražeći cjelokupnost hrvatskih zemalja, udarivši naglasak na sjedinjenje Dalmacije s banovinom, prešućujući drugi, sigurno još važniji problem: ukinuće Vojne Krajine i ustavno njezino vraćanje pod bansku vlast. Problem Vojne Krajine za Beč i cara je problem vojne snage carstva, u nj se stoga taktički ne dira, makar se radilo o životnom interesu Hrvata.

Prvo godište »Pozora« odrazuje to stanje u svojim stupcima. Čeka se da se razidje magla e bi se moglo poći dalje. Ante Starčević jedan je najmarljivijih suradnika novoga lista.

Javlja se već u njegovom 6. broju, a javljat će se gotovo tjedno, sve do konca godine. Starčevićevi članci u »Pozoru« odvajaju se oštro od ostaloga gradiva lista. Piše ih filozof historije, koji daje pouke ljudima svojih dana, onima, koji namjeravaju ući u dnevnu politiku. Ti članci, stvarno su essayji, koji se logično, organski nadovezuju na njegove filozofske radove iz prijašnjih godina, pisani istim izrazitim ličnim stilom, pronicavi u razmatranju i izravni, neuvijeni u zaključivanju. Morali su djelovati neskladno u harmoniji općih zanosa rodoljublja svojim gotovo ciničkim definicijama temeljnih vječnih elemenata politike. Po prvi puta je Ante Starčević mogao u tim člancima otvorenije izreći svoje misli o politici i on govori na mahove kao da je član jakobinskoga kluba razglabajući naročito o pravu naroda, o odnosu naroda prema vladaru, odnosu naroda prema narodu; govori tu čitalac i poklonik Rousseauovoga »Društvenog Ugovora«, čitalac enciklopedista — taj biljeg će mu ostati u očima njegovih tadašnjih suvremenika, kao primjerice Miškatovića, koji će pred sudom kao svjedok u procesu radi Rakovičke Bune deset godina kasnije karakterizirajući Starčevića, izjavljivati za nj da je »čovjek čudnovit opojit knjigama franceske revolucije i socijalističkih teorija Franceske«.

Serija Starčevićevih članaka u »Pozoru« tvori neki udžbenik politike, ali koji piše jedan ne praktički političar, nego filozof. Starčević, sam lovac duša, kojega zanimaju prvenstveno ljudi, spoznao je očito nizak stepen političke naobrazbe kod ljudi svoga vremena, zato nastupa kao učitelj, odgojitelj, on koji nije mogao doći do katedre filozofije i historije, kroz kratko vrijeme drži u »Pozorovim« stupcima predavanja o politici kao takovoj. Naslovi Starčevićevih članaka u »Pozoru« su slijedeći: »Politika«, »Diplomacija«, »Zajednica«, »Zajedničari«, »Protivnik i dielnici«; u tim člancima ima tek samo po koja aluzija na tadašnje hrvatske prilike, Starčević uopće ne raščinja politička pitanja dana, on želi, i tu je opet pionir, dati Hrvatima jednu političku početnicu. Potreba političkoga uzgoja osjećala se u ono vrijeme očito općenito, pa će se kasnije i sabor 1861. pozabaviti tom potrebom. Avelin Ćepulić predložit će kod rasprave o prosvjetnim pitanjima da se u škole uvede vrst »narodnog katekizma«, kojim bi se već mla-

dež upućivala u političke i državne stvari, kako bi mladež umila »razlikovati anarhiju od slobode, apsolutizam od ustava, pravi ustav i duh vremena od kojih starih poderanih diploma«, koji će predlog upravo Ante Starčević gorljivo podupirati. Ali politička početnica Starčevićeva u »Pozoru« nije bila namijenjena mladeži, već političkim ljudima — tu već Starčević otkriva svoje aksiome politike. O aktuelnim pak pitanjima prozborio je Starčević samo u članku »Rieč jednoga otačbenika«, osvrnuvši se njime na istoimenu brošuru Erazma Barčića objelodanjenu na Rijeci talijanskim jezikom, upozorivši prvi u Zagrebu na važnost riječkoga pitanja po budući razvitak hravtske politike.

S nazorom franceskih enciklopedista da je čovjek po naravi i nuždi društveno biće (on veli »druževno živinče), počinje Ante Starčević svoj essay o politici, veleći dalje:

»U naše doba možda bi se država najpravije, makar da i ne najtočnije prozvala: ukupnostju osobah i stvarih pod jednom i istom vrhovnom čovječjom vlastju stojećih, a politika: znanostju koja uči onu ukupnost uzdržati. Bitna razlika medju njekadašnjom i sadašnjom državom i politikom čini se većom nego li zbilja jest, nu iz one malenkosti dolazi velika razlika sudah o ovih obih pojmih. Otci naši smatraše zajedničko življenje za najveću sreću, zamet družtva države — li za najveću zaslugu, oni izdadoše početnike državah za bogove ali polubogove, pa ih kao takove i štovaše; kod nas je jednima mnogo družtvo kao njekoje prokletstvo, s utemeljitelji tih družtvah skopčane su gorke uspomene, grozna ćutenja. Otci naši zvaše politiku caricom svih znanosti i umićah, majkom mudrosti, učiteljicom zakonah, sponom, vezom, vrutkom sreće čovječje, itd. najmilijimi imeni, kod nas ju mnogi, ako ju nemože crnjim imenom okrstiti, zove se čedom pakla.

Otci naši ljubiše prostotu kud u življenju tud i u govorenju, a mi im se i u tome iznevjerismo. Za uvjeriti se, da je prava svrha današnje i starinske politike ista, i da je sva razlika u jasnosti naše izreke, pokažuje odgovor na sliedeće pitanje: postala ona ukupnost kako ti drago, što misliš, kako ju možeš uzdržati? Silom? Silu sila uzbija. Lažju, prevarom? Obe sestre imaju kratke noge, gdje ručaju redko večeraju, a i bez toga, boj ih se i sam. Glupostju? Glup je čovjek rodjeni

brat divjoj zvieri, a na ovu se nije zanašati. Mitom? Nikada ga nebudeš nasmagati, pa mitjenik i probire mita. Obećanjem? Obećanje je podpuno izplaćeno obećanjem. Ljubavlju? Tako je, ali ljubav se samo ljubavlju kupuje, ona ukupnost bude te ljubiti kad ju usrećiš. Nečudi se što valja i stvari usrećiti, one bo stoje naprama osobam onako kako tielo naprama duhu: kad opaziš čeljade vedra čela, žarkih očiuh, cvatućih licah, jaka i gibka tiela, kad u njemu spaziš živu sliku stvoritelja, nemariš pitati kako mu je s duhom, jer znaj da mu je i on zdrav, bistar, snažan; kad u okolici opaziš polja izkićena blagoslovom, koji zapada trudu težaka, poljane i dubrave obsipane pićom za čilo blago, rieke po njekoji način medom i mliekom — s koristju za stanovničtvo — tekuće, nemariš se truditi za vidjeti stanovnike te okolice, ona bo je njihovo, a oni su njezino ogledalo. Vidiš li čeljade ali okolicu protivna izgleda, znaj da je i duh i stanovničtvo u protivnom stališu. Tako je i uzvratice. Evo nas dakle u politici sasvim složnih s našimi starijimi. Ali kako je moći usrećiti? U tome niti su se oni pogadjali, niti mi skladamo.

Zavlada vrieme da svatko politizira. To je dobro i zlo, ono jer je politika znanost životna, ovo jer ju neznamo. Odgovori na pitanje o usrećenju, pa onda politiziraj! Što se imamo u tu svrhu naučiti? Na nas koji politiku neupravljamo, nespada na to pitanje odgovoriti, nu jer smo i mi držani njezino razvijanje pomagati, valja nam odbosti one točke, po kojih treba i da nas štioci sude, i da se ako su našega mnjenja, oni sami vladaju.

Dok svi ljudi imaju ista uda i ćutila, dok su svi razumom nadarena živina, dotle mi smatramo sreću za obćenitu, jer naravsku težnju njihovu, i mnijemo da onaj, koj podpuno sebe pozna, pozna u istih okolnostih cielo čovječanstvo, što tebi godi ali te boli, znaj da je takovo i kod svih drugih. Na tome temelju nami je politika znanost obćenita tako, da što je koristno ali škodljivo za jednu osobu, za jedan narod, za jednu državu, takovo je i za sve ostale osobe, i narode, i države. Razlika koja se u tome pogledu opažuje, samo je prividna, ona je takova kakova je u toj struci medju mužem i djetetom: drugačije sreću pita on, drugačiju ono, nu u stvari obje su jednake. Djetinstvo je slabost, kojoj se pojedinac iz

muževne dobe po naravi povratje, nu narod, država, dok nestupe u dobu muževnu ništetni su, a u njoj, naravski niti umiru, niti boluju, niti stare.

Buduć savez duha s tielom sačinjava čovjeka, za čovjeka usrećiti hoće se usrećiti oba počela njegova, ali zadovoljiti obim težnjama njegovih počelah: istina u najobširnijemu razumku i uživanje, ali razumljivimi rječmi: prosvjetlenje i blagostanje dva su življa sreće pojedinca i cielokupnosti, dva življa u kojih su svi ostali uvjeti sadržani, ali im za sredstva služe. Koliko je zla iz neznanstva poteklo, toliko ga je i potreba izlegla, slaboća se podlaže nuždi, a zloća je plod gluposti i nužde.

Prije nego-li se duh može pojaviti, čovjek je živinče, k tomu za uzmoći čovjeka prosvjetliti treba imati ga, to će reći, da je blagostanje stanje od prosvjetlenja. Država je time jača, čime ima više ljudih, a ljudi se time većma plode, čime lakše i udobnije živu. (K toj svrhi doprinaša poglavito hrana, a ono daje ponajprije poljodelstvo, blago, zanati, obrtnost, trgovina, rieke, rude. Prosvjetlenje radja se iz znanosti, a ova treba da pokaže do obilja doći i njime se razložno služiti. Amo spada ponajprije javna činorednost, dielenje pravice, sigurnost osobe i stvarih.

Zakoni i sredstva kojimi se nastoji oko sreće narodah, sačinjavaju politiku, a ovu je iz njezinih posljedicah lahko poznati: čime su narodi bogatiji i čime je medju njimi manje zločah i opačinah, time je politika bolja, i protivno.

Jedan živaljah sreće može kod pojedinca biti bez drugoga, nu u narodu, u državi to nije moguće. Tko primjeri ovaj razvitak politike s povjestnicom i sa životom narodah, bude se uvjeriti da su svi vladari težili i da teže za srećom državah; a što nebijaše i nije isti posljedak njihove politike, mora da je ponajveći uzrok što je premučno sljubiti kriepost sa bogatstvom: Rimljani se razpadoše na blagu ciela poznana im svieta, a pod bremenom zločah svojih, siromašna država, ako se i završe, samo dotle stoji, dok je se pohoće bogatu susjedu.

Ispovjedismo da hotice i znalice nitko neradi, o zlu, pače da svaku politiku najsvetija namjera vodi. Kad dakle proglasismo politiku znanostju obćenitom, bez obzira na narode, i države, mnijemo, da bi zemlja već davno bila postala rajem,

kad bi se bila stotinska stranka onoga truda, što je upotrebljen nehotice i neznalice za ljude stupiti i osiromašiti, uporavila za prosvietiti ih i obogatiti. Time odkrismo naše načelo o prvoj polovici narodnoga i državnoga života, o životu domaćemu.

Što najdemo koristna bilo gdje, svesrdno ćemo preporučivati i nastojati, da mu se i mi Hrvati prilagodimo, namjerimo-li se na što škodljiva makar gdje, odbijati ćemo sa svom snagom i njega od nas i nas od njega, pa ni u ovome slučaju nećemo sumnjati o ničijoj najboljoj volji i najsvetijoj želji, nego ćemo gledati da stvar pristojnim načinom razjasnimo. Uz to ćemo priobćivati i naše vlastite, neodvisne nazore, koji zasiecaju u bilo koju struku državnoga života. Kao što se nadamo, da nam je to dopustjeno, isto tako uvjereni smo, da nam trud po nijednu stranku nebude bez koristi ostati.«

Kao što je u svoj essay o politici utko obilje svojih zapažaja o svijetu i ljudima, razotkrio već cijelo svoje naziranje na svijet filozofa-stoika, u drugom svojem spisu »diplomacija« govori o medjunarodnim odnosima. Spis je zanimljiv u toliko što otkriva duboki jaz, koji dijeli njegova shvaćanja od Kvaternikovog shvaćanja politike; djeluje upravo kao neka neposlata poslanica prijatelju. Starčević realista kao da tu želi razbiti sve opasne iluzije, koje je valjda osjetio u hrvatskom ambijentu, o tudjoj pomoći hrvatskoj stvari, o slijepom vezivanju hrvatskih interesa na vanjsko-političke situacije, o tudjim prijateljstvima i obećanjima, koja se već sipala i iz Beča i iz Budimpešte. Ima u tim Starčevićevim analizama koja ta misao kao da je nadahnuta Macchiavellijem, ali i iskonski instinkt graničarskoga iskustva da je sumnjiva svaka vanjska pomoć. Taj Starčevićev članak o diplomaciji u povjesnom gledanju djeluje kao opomena proroka; članak je odštampan u »Pozoru« od 19. X. 1860., — sutradan, 20. X. 1860. objelodanjena je u Beču »listopadska diploma« Franje Josipa; magla se je razišla, hrvatskoj politici postaju vidljivi putevi, počinje njezino veliko diplomatiziranje. U tom diplomatiziranju jamačno se rijetko tko sjećao Starčevićevih pouka od 19. X. 1860., koji odmah nakon kratkog uvoda počinje sječi svoje misli već za par mjeseci kruto aktuelne za hrvatsko političko stvaranje: »Načelo je diplomacije: ako se kime

nemožeš koristiti, nastoj da od njega barem štete netrpiš. Jer sve države o tome rade, jer nitko nije držan drugoga više ljubiti nego-li sebe, i svatko voli sam više imati nego-li drugim ostaviti, medju državami neima iskrenosti, neima sigurnosti, neima ljubavi, nego sve do koristi stoji. Kada se one medju se zavade, neimaju kao pojedinci sudca, nego ih pomiruje samo sablja i lumbarda, pa jer je svakoj vlastiti obstanak vrhovnim zakonom, osobito ak do života dodje, niti se gleda na pravicu ni na poštenje. S toga je odnošenje medju državami samo primirje, ustanove, zakoni, ugovori, kojimi se ono odnošenje odkažuje i uzdržava, samo dotle stoje dok su svim djelnicam koristne, dok se njih kojoj nepruži prilika da ih na svoju korist nategne ali pogazi. S toga je diplomacija vječnje splet od nužde, jezik joj je nerazgovetan, tako da od svakuda drugda lakše možeš pogoditi pravu namjeru nego-li iz riečih, bilo živih bilo zapisanih diplomata, stoga su diplomatom rieči vazda sladke kao što su im srca čemerna.

Dok medjunarodno obćenje biaše riedko i težko, diplomacija se vrtila nemalo oko sama rata i mira, oko ženitbah, pa oko pohodah, koje u svom neposrednu susjedstvu prestolja većinom kroz svoje pouzdanike obavljahu. Kad-li trgovanje postade vrutkom obogatjenja, i pruživ priliku, da se lakomost razvije i uzmogne nasititi, bi reći primaknu i spoji i najudaljenija mjesta, moraše se put obćenju probiti i uravnati, svakdašnja korist iziskiva svakdanje nadziranje i obranu, tada se oni pohodi pretvoriše u stalno zastupanje. Još i tom prigodom biaše krug diplomacije u obće neznatan, samo Mljetčani učiniše svoje zastupnike uhodami i hodkari, te od njih uredno zahtjevahu točna izvješća o domaćem i izvanjskomu stanju, svake države. Poglavito ova izvješća, pametno upotrebljavana, činiše da malim Mljetkom nemogaše velika Europa doskočiti. Nu kad i ostala prestolja ubrazdiše po onu Mljetčinah, diplomacija zauze sav život narodah, stupi u zlatnu dobu, i postade onom strašnom ter nevidivom silom, koja s udesom narodah svojevoljno razpolaga. Ona upropasti plemenite Poljake, ona podreza krila narodnu životu svih narodah, koji mniše da je samo ono koristno, što je pošteno, njoj bo je sve pošteno, što je njoj koristno. Ona tada bijaše znanost svamoguća, za diplomate, svoje prijatelje, najlakša,

a za sve ostale otajstvena. U to bo doba nebijaše razrožja medju narodi i njihovimi prestoji, ali barem ono se u veliko nepokaziva, te dok bi na ruku dobio prestolje, dobio bi sve; diplomacijom zabavljaše se samo najpouzdaniji udvornici, a ti biće njekoliko obiteljih i gdjekoji svećenik, jedni i drugi brižni za svoje časti i dohotak skopčan sa znanošću, netrpiše takmačtvo ni drugove u tih skrovnostih, te tako učaše otac samo sina si, svećenik po koga ljubimca iz svećenstva: diplomacija bijaše po njekoji način nasljedna, diplomati poznavahu već za djetinstva i ljude s kojimi budu posla imali, i sredstva, kojimi se imaju kod njih uspješno služiti. Javnost leža još u povoju, prava snaga državah nebijaše valjano poznana, medjunarodni doticaju nebijahu jako razgranani, — ove okolnosti pružahu diplomatu priliku i olakšivahu mu težnju, da poprijatelji, da pomiri, da zavadi, da prevari, da uputi, da ustraši, riečju da postigne svoju svrhu: — prepreden, vrstan diplomat tada vredjaše više nego li milioni vojnikah i zlatnikah. Ali odkako se jedna prestolja sa svojimi udvornici izmjenjahu, odkako narodi u životnih pitanjih dobiše, ako ne svagdje rieč, doista odlučivu snagu, od kako kroz drugovanja, pisanje, željeznice, parobrode, nestade prostorne daljine medju narodi, i nada sve odkako statistika pokaza, što svaka država zna i ima, t. j. što može, odtada je diplomacija, kao kakova osobita znanost, izuzev njezine obrede, samo prazna rieč. Time se neveli da je diplomacije nestalo ali da ona neradi, nego se kaže da spletkarenje, prošnje, grožnje, rieči, prisege, ugovori neimaju onu snagu, koju odprije, da se negleda što tko govori nego što tko tvori i tvoriti može, da najprostiji čovjek, ako se na snagu i korist oslanja, više može učiniti nego li najoštroumniji diplomat goloruk, što se veli bez plećah.

Ovim, nikomu nepovoljnijim nego li nam črcljanjem moradosmo zamrčiti komad artije, za da po mogućnosti na čisto dojdemo. Diplomacija se i danas mnogim čini njekakovom čarobijom, i kad čuju govoriti o njoj i o europejskom pitanju, misli da je to sami bog zna što, prem da je u istinu svakdanja stvar. Svaki dobitak svaku korist, gleda svaka država za se pribaviti, a svaku pogibelj, svaku štetu nastoji svaka od sebe odtisnuti. O tom se vrte ta pitanja, i vazda se tako rješavaju,

da najjači dobije, ali sav dobitak, ali da ga drugim samo toliko propusti, koliko im ga za ovaj čas nemože uzkratiti, ali oteti, a štetu odbije po mogućnosti svatko od sebe, te se ona najvećma sruši na najslabijega. Tko hoće da se neprevari, treba da razazna vremena i okolnosti. Doživismo da se car Nikola i Napoleonu grozio ratom i milijuni svojih vojnikah, svi nezanešenici znadoše i govoriše, da je car Nikola taj put plašio vuka kozjom mješinom, da je sam sebe varao. U obće, kad se ljudi puste na krilih želje zanjeti, pa počnu stvari za ovakove izadavati kakove da budu oni žele, i o diplomaciji se pojavljuju različiti sudovi, i u njoj nalazi svatko što mu je milo, kakono u mjesecu opazi zaljubljena udovica dvoje ljubovnikah zagrljenih, a star župnik na mjesto toga ugleda crkvu na dva turnja.

Za usrećiti narod treba da politika bude razlučena od diplomacije, pa da ih jedna s drugom sporedi tako da sestru si iza sebe neostavi. Neima prečije i sigurnije propasti za državu, nego ako se one dvie pomiešaju. Nije se bojati da diplomacija bude prigrliti svrhu i sredstva politike, nego se valja nada sve čuvati, da politika neposvoji težnju i sredstva diplomacije. Ovo bijaše njekada n. p. kod rimskih carevah, koji se trsiše od svojih narodah što veću korist primati a sve zlo njim ostavljati, pa im svadje, uhadjanje, bijaše sveto. Takovih državah danas u Europi neima, a da ih se koja pojavila, bilo bi joj kako i starinskoj sestri: ako bi izvana mir imala, razpala bi se na brzo sama od sebe, ako li bi odkuda oluja navalila, njoj nebi vremena doteklo, za da se preporodi.

Mi stojimo prama diplomaciji kako i prama politiki, pa imamo i držanstvo isto naprama štiocem.

Demosten govoraše, da Atenjani znadu što je pravo, ali da neće da rade pravo. Možda mi veću istinu kažemo, kada velimo, da Hrvati znadu diplomaciju, nu nemili im se diplomatizirati. Da upotrebimo njekoliko hrvatske poslovice:

Čime je država jača, bogatija, time se više do njezinih riečih i vani drži, time joj je lakša i uspješnija diplomacija i protivno: „U bogata gospodara mudra i goveda." a „Siromah je bogatu poruga."

Čime se druge države od jedne ih mogu većoj koristi nadati, time su joj priklonije i prijaznije i protivno: „Oko meda se muhe roje"; a „Na kost golu ni pašće negleda."

Država, koja lahkoumno sa svakim prijateljuje i oko prijateljstva medju drugimi svom silom nastoji, gubi sav ugled; koja druge zavadja, pada njihovom žrtvom. „ne laje pašće za selo, nego za se"; „tko s vragom tikve sadi, o glavu mu se razbijaju".

Pokazivalo se prijateljstvo medju državami koliko mu drago, ono pada dok se dojde na dielenje koristi ali štete: „Kada i braća oko zdiele sednu, svatko ih gleda za svojom žlicom."

Ove i mnoge slične hrvatske poslovice postadoše za njekadašnje diplomacije, pa su samo u toliko nepodpune u koliko diplomacija danas na više gleda. Kako pojedinac punih šakah i razuman kada kupuje zemlju, negleda samo na njezino današnje stanje, nepazi da li mu na njoj bude mnogo upravo i same pšenice rasti, nego motri njezin položaj i za druge gospodarstvene struke, razsudjuje što bi iz te zemlje on učinio i koliko bi s nje dobivao, tako i diplomaciju danas nevodi toliko zlato gotovo, koliko prilika za trgovanjem i vojnim obćenjem, te joj je zemljopisni položaj državah ponajprva stvar.

Mi sudimo, da se narodi nemogu tako zavaditi, da se nebi mogli bez rata pomiriti, te da rata nikada nebi bilo, kad bi se oni tukli koji ga zameću. O diplomatih i narodih naprama ratu sasvim podpisujemo hrvatsku poslovicu „što telad zamute, goveda piju." S toga razlučujemo narode od njihovih pojedinacah.

Mi mnijemo da nijedan narod sam neuživa svoju sreću, i da ih nijedan sam netrpi svoju nevolju, nego da u obih udioničtvuje i ostali narodi, zato kako se radujemo nad srećom svakoga naroda, tako i tugujemo nad nevoljom svakoga ih; od nijednoga ih nepitamo više nego li smo mi pripravni njemu dati, a pripravni smo dati koliko i za nas zadržati. Kako nam se Hrvatom svršuje iza posliednjeg Hrvata, tako nam medjunarodno bratinstvo prestaje iza posljednjega naroda.

Svačija nam je narodnost najvećom svetinjom. Pod imenom narodnosti razumjevamo, neomedjašeno pravo razvijati duhovnu i tjelesnu snagu naroda, i to bez nepravedne štete

drugih. Nepravedno nam je sve i samo ono, čime se vriedja ugovor bilo sklopljen, na korist stranakah, bilo sklopljiv na temelju obćenita razuma.«

U daljnjim svojim raspravama u »Pozoru«: »Zajednici« (Koaliciji), »Zajedničari«, »Protivnik i dielnici« Starčević načelno razmatra europsku političku situaciju, da uz to ispovijedi svoje načelne političke simpatije, poglede na odnos vladara prema podanicima, da se osvrne na rat u Italiji i da slaveći Napoleona III. kao pobjednika kod Solferina prelomi štap nad francjozefinskim apsolutizmom. Tu daje Starčević maha svojemu sarkazmu, veleći — u dane studenoga 1860., kad se u Zagrebu već formira mala grupa za orijentaciju prema Beču — primjerice: »Austrija neima neprijateljah do onih, koji joj bajaju o njezinoj „sreći". Ljudi, koji na dogadjaje i na njihove uzroke kao sanen kroz maglu gledaju, opaziv Austriju više puta u pogibelji pa i tako vidiv ju svaki put dobitnicom kroz onu pogibelj još većma ojačanom, za sakriti svoje neznanstvo izmisliše razglasanu „austrijansku sreću". Odkako se našlo kod prestolja ljudih, koji u tu bajku vjeruju, od tada zaprieti Austriji pogibelj, jer gdje se na sreću računa, tu se nesreći plaća. Već po svom zemljopisnom i medjudržavnom položaju Austrija nemože medju državami koje idu za razširenjem svoje vlasti, prijatelja, vjerna saveznika imati: ona bo je pačka Rusiji, na iztoku i jugu, Pruskoj u Njemačkoj, Francezkoj u Talijanskoj. Ponajviše odtuda vika i psovka na Austriju, hulenje, iz mutna ravno vriela, nu na koje i tako valja paziti, s državom bo je kako i sa ženskom, najbolje je da bude dobra i na dobru glasu, ako li to oboje nemože biti, bolje je da bude na dobru glasu, nego li dobra a na zlu glasu. U ime povjesnice govorimo: Austriji, osim nje same, t. j. osim narodah i prestola Austrije, niti tko može pomoći ni odmoći.« Kakav ima biti odnos vladara prema narodima, a kakvoga nema u Austriji, Starčević crta u ishitrenoj paraboli o Napoleonu III. i Francezima: »Drugdje se jedno prestolje oslanja poglavito n. p. na novčare, drugo na pojedini stališ, i t. d. ma Napoleon III. oslanja se na sve Franceze, i na sve jednako, a gdje je tako, gdje se svakomu državljaninu pruža prilika i sva sredstva za doći do najviših dostojanstvah u domovini, gdje svatko može zaslužiti koliko hoće, pa dobiva

i uživa koliko zasluži, tu je prava demokratija, tu je prava razumna jednakost«. Da žigoše pak francjozefinski lični režim Starčević opet piše parabolu o Napoleonu I. i Napoleonu III.: »Napoleon I. (čitaj Franjo Josip I.) imadjaše ružnu slaboću što li ono bijaše, da je odviš radio za svoju slavu neposrednu, pa za korist svojih rodjakah i osebnih prijateljah; on obtrpa sva prestolja i sva visoka dostojanstva samimi svojimi ljudi. To ponašanje nije se ni Francezom uha primalo, a kod Nefrancezah ono učini Napoleona tudjincem, sebičnjakom, nasilnikom, i poglavito s toga nemogaše Napoleon I. kod niednoga naroda pravu ljubav steći... Napoleon I. smatra i najznamenitije narode za torove blaga, s kojim mislijaše da on može raditi što i kako mu drago; Napoleon III. zauze se i za Rumunje, za narod dosada u svakom pogledu najzadnji i najneznatniji... Napoleon I. bijaše naprasit, on htiede sve narode pod svoj klobuk spraviti, on htiede svom silom da se svi narodi prilagode njegovu zakoniku, njegovoj žandarmeriji i t. d. bez kraja i konca. Izmedju svih načelah to je za vladara najpogibeljnije, čovjek mrzi i na dobro, koje mu drugi silom nariva..« A tu svoju alegoričku filipiku protiv Franje Josipa I. i njegove vladavine piše Starčević par dana pred početkom zasjedanja »banske konferencije« kad se već u Zagrebu počinju okupljati njezini članovi, da zaključe izaslati, istina ne jednoglasno, već s 38 naprama 7 glasova, izaslati u Beč deputaciju, koja će »Nj. ap. Veličanstvu, našem premilostivomu kraju i vladaocu, podnijeti prepokornu molbu«.

28. IX. 1860. »pojačano državno vijeće« završilo je svoja zasijedanja. Dvadeset dana otkako je počeo izlaziti »Pozor« objelodanjena je »listopadska diploma«, Franjo Josip I. smislio je odluku kojom kani zaustaviti ustanak narodnosti. Prihvaća sugestije konzervativne aristokracije i veledostojanstvenika, klera i veleposjeda da uspostavi stare pokrajine, ali želi sačuvati i svoj centralizam. U roku od 24 sata morao je grof Szecsen, predstavnik madžarskih konzervativaca izraditi tu diplomu, koja ima postati novim temeljnim državnim zakonom. Po njoj se uspostavljaju historijsko-političke individualnosti zemalja, ali nad njima ima biti vlast centralnoga parlamenta od stotinu članova, koji će stvarati zakone za

čitavu državu u zajedničkim stvarima, poglavito vojničkim, privrednim i financijskim pitanjima.

Listopadska diploma bila je mrtvorodjenče. Konzervativni elementi koji su je preporučivali, ubrzo se pokazalo, gradili su svoje planove ne poznavajući volje naroda. Stari spor iz 1848., spor habsburškoga apsolutističkoga centralizma i ustavnosti, kojoj je prvoborac Ugarska, uprijeta u svoj stari ustav, buknuo je novom žestinom čim je proglašena listopadska diploma. Ugarska ne će ni čuti o nekom zajedničkom Reichsratu; protiv listopadske diplome takodjer je i liberalno gradjanstvo u austrijskim zemljama, koje je prodorom novih snaga kapitala i industrije došlo do moći i traži svoj politički udio u vlasti jednak konzervativnim agrarcima-aristokratima.

Sred toga začetka novih borbi u carstvu sastaje se u Zagrebu »banska konferencija«, koju na temelju listopadske diplome sazivlje ban Šokčević. U skladu s duhom politike listopadske diplome na bansku konferenciju pozvani su listom predstavnici aristokracije i klera, ali i predstavnici stališa, koji prije 1848. nijesu pripadali političkom narodu, »ljudi, koji se ističu svojim javnim ili gradjanskim položajem, talentom, javnim radom ili javnim povjerenjem«. Takovima Šokčević smatra i poziva na vijećanja predstavnike nove privrede, trgovine Nauma Malina, Gjuru Cernadka, Miju Musulina, te intelektualce, političke ljude narodne stranke iz 1848.: Kukuljevića, Vukotinovića, Bogovića, Bužana, dr. Pavla Muhića, Hermana Bužana, Ivana Mažuranića, Avelina Ćepulića. U ručnom pismu upravljenom banu generalu Šokčeviću Franjo Josip prvi zadaje i smjernice radu banske konferencije, traži od nje predlog za sastav »hrvatsko-slavonskoga predstavničtva« koje se ima čim hitnije sastati, a naročito da podastre želje i nazore tih kraljevina o pitanju odnosa tih zemalja prema kraljevini Ugarskoj! Nove su to direktive za hrvatsku politiku, koje se nijesu očekivale; po njima se brišu dogadjaji 1848./49., cieli vijek Jelačićev, po kojemu sve u Hrvatskoj smatra kao činjenicu da su izmedju Madžarske i Hrvatske prekinuti svi pravni odnošaji; careve direktive predvidjaju povratak na početak 1848. sa svima eventualnim konzekvencama. Da predobije Ugarsku za koncepciju svoje listopadske diplome, neizravno daje naslutiti priznanje zajedinstva zemalja Stjepa-

nove krune. U hrvatski politički život ubačen je ferment vrijenja iz kojega će niknuti nova stranačka opredjeljenja.

Banska konferencija stvara oprezne zaključke o zahtjevima Hrvata, koje podnosi u deputaciji caru. Traži se uzakonjenje hrvatskoga jezika u upravi ,uvadjanje ustavnosti, sjedinjenje s Hrvatskom Dalmacije, »s otoci Krkom, Cresom, Osorom i Lošinjem, i s kotari sada istrianskimi, a od starine hrvatskimi: novogradskim, volovskim i labinskim«; traži se osnutak hrvatsko-slavonske dvorske kancelarije po uzoru obnovljene ugarske, dok se — diplomatskim oprezom je stiliziran zaključak banske konferencije, znak još pomanjkanja orijentacije — narod ne izjavi o budućih odnošajih svojih prema Ugarskoj. 2. XII. 1860. Franjo Josip I. milostivo je primio hrvatsko-slavonsku deputaciju koju predvodi Strossmayer, najistaknutija ličnost konferencije, a koji sve političke nade polaže u cara. Predlozi banske konferencije prihvaćeni su djelomice: hrvatski jezik uvodi se kao službeni u upravu, mjesto zaželjene dvorske kancelarije po uzoru ugarske osniva se u Beču samo privremeni dvorski dikasterij, kojemu ne će biti na čelu kancelar, nego predsjednik, na to mjesto dolazi Ivan Mažuranić, koji je u Beču dobro opisan kao uzoran, pouzdan činovnik; ban Šokčević dobiva odluku da se imaju obnoviti stare županije; glede Dalmacije car obećaje da će uslišati želje Hrvata, nalaže da se na bansku konferenciju pozovu izaslanici iz Dalmacije; o zahtjevima glede ujedinjenja Istre i Kvarnerskih toka s Hrvatskom nije u carevom riješenju ni riječi. Primivši na znanje carev odgovor, banska konferencija odgadja svoj rad čekajući dolazak izaslanika Dalmacije — koji ne dolaze. Njihov dolazak nije dočekan, unatoč vatrenih poziva — carska birokracija, prema povjerljivim uputama iz Beča, osujećuje i sprečava polazak dalmatinskih Hrvata u Zagreb. Ne dočekavši Dalmatince banska konferencija primivši na znanje inicijativu i dar Strossmayerov za osnutak »jugoslavenskog učenog društva ili akademije u Zagrebu«, zaključuje konačno da se izbori za sabor obave na temelju izbornoga reda iz 1848., da se caru podnese predstavka o pitanju Medjumurja, da se apelira na kralja da pravom krune odredi da na budući sabor dodju i izaslanici Dalmacije, te konačno izdaje proglas na narod protiv zlonamjernih gla-

sina, koje su uzrujale narod, da se opet sprema ukidanje ustava i uspostava kmetstva.

5. I. 1861. uspostavljene su stare županije, imenovani novi veliki župani. Po staroj ustavnoj praksi županije biraju svoje častničtvo, činovničtvo svoje uprave, koju čine podžupan, jedan veliki bilježnik s jednim podbilježnikom, jedan županijski odvjetnik s jednim pododvjetnikom, jedan županijski blagajnik s jednim podblagajnikom, dva velika županijska i dva kotarska sudca, četiri pristava, jedan računar, jedan fizik sa četiri ranarnika i »s inim potriebitim zdravstvenim osobljem, jedan mjernik, jedan povjerenik s potrebitom municipalnom stražom, četiri pisara, jedan nadzornik svilarstva i jedan marvinski liječnik.« Najglavniji činovnik županije je veliki bilježnik, njegova je funkcija izrazito politička jer politička vlast županije ravna je saborskoj; županijske skupštine proglasuju vladine naredbe, ali one prosudjuju da li su zakonite ili nepravedne, njihovo je pravo protiv nezakonitih ili nepravednih odluka upravljati predstavke kralju; županijskim skupštinama pripada i pravo političke inicijative na saboru, a veliki bilježnik duša je toga svega političkog rada: on je ordinarius notarius, on sastavlja ili nadzire sastavljanje zapisnika, izvještaja, predstavki i županijskih sudačkih spisa. Riječka županija bira svojim velikim bilježnikom — Antuna Starčevića.

STARČEVIĆ UDARA NA UZBUKU

Banska konferencija na V. svojoj sjednici od 17. XII. 1860 stvorila je zaključak o naputku »za privremeno uredjenje županija, slob. kr. gradovah, slob. kotarah, povl. trgovištah i seoskih općinah u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji.« Po tom naputku organizira se nova uprava na temelju izbora častničtva; županija je glavna jedinica uprave. Stara predčeterdesetosmaška hrvatska uprava, kako se izgradila stoljećima u borbi feudalizma i ostanaka duha staroga hrvatskog plemenskog prava, temelj je i novoj upravi, prilagodjenoj tek novim prilikama, koje priznaju i gradjanstvo i slobodna zvanja kao sudionike političkoga prava; seljak je praktički isključen i sad od direktnoga sudjelovanja u upravi mjerilom razmjerno visokoga poreznoga censusa. Po 18. § naputka »pravo mjesta i glasa u skupštini županijskoj, ako nije izključen §-om 15. — koji nadahnut drevnim osjećajem hrvatskoga prava, koje čuva organizaciju starih plemenskih županija od ulaza stranih elemenata, veli da ne more imati mjesta ni glasa na skupštini municipalnoj: a) koji nije Hrvat ili Slavonac budi rodom budi indigenatom zakonitim, budi napokon naturalizacijom, i b) koji se po zakonu ne more smatrati za člana dotičnoga municipija, — ima osobno bez razlike vjeroizpovjedanja: 1. svaki punoljetan, samostalan mužkarac, koji u području županije, dakle izvan sl. i kr. grada ili slob. kotara, posjeduje negibivo dobro od kojega plaća barem četerdeset forintih zemljarine bez prireza; za izvršivanje toga prava u županiji riečkoj dosta je petnaest forintih zemljarine bez prireza; 2. nadbiskup, biskupi, kanonik, arkimandrit, župnik, pastor ili diplomirani rabin, ako stanujuć u obsegu županije, plaća bez prireza pet forinti zemljarine ili dohodarine, a za riečku županiju dva forinta; za izvršivanje toga prava u županiji riečkoj dosta je, ako župnik plaća dva forinta makar kakova

izravna poreza; 3. advokat, doktor prava, doktor liečničtva, diplomiran miernik ili patentirani pomorski kapetan, ako stanujuć u Zagrebu ili u Rieci, plaća bez prireza dvadeset forinti, stanujuć u drugom kojem gradu petnaest forintih, a stanujuć na selu deset forintih dohodarine. 4. fabrikant, trgovac ili gospodar od broda (armatore), ako, stanujuć u području županije, dakle izvan sl. i kr. grada ili slob. kotara, protokoliranu firmu vodi i barem četerdeset forintih dohodarine bez prireza plaća. Osim toga imaju pravo mjesta i glasa u skupštini županijskoj: a) po dvih zastupnicih 1. sl. i kr. gradovi; 2. sl. i kr. gradovi Rieka i Bakar sa svojimi kotari; 3. kapituli; b) po jednom zastupniku: 1. slobodni kotar turopoljski; 2. povlastjena trgovišta; 3. seoske općine; 4. kr. akademia naukah zagrebačka; 5. kr. gimnazije; 6. gospodarska škola križevačka; 7. samostani iztočnoga vjeroizpoviedanja.«

Starčević je izabran za velikoga bilježnika riečke županije, koju sastavljaju okružje vinodolsko i gorsko, ovo s kotarevima vrbovskim, delničkim i čabarskim te sl. i kr. gradom Senjom, i to na predlog novljana Ivana Vončine, dotadašnjeg činovnika ministarstva za unutrašnje poslove u Beču a 1860. izabranog načelnika Karlovca, čovjeka Strossmayerovog povjerenja. Sam izbor očito je bio formalnost, protukandidata kod izbora častničtva nije bilo, primalo se s povjerenjem one, koje ljudi iz Zagreba predlažu. Ali svakako je značajno da je zagrebački krug odlučio povjeriti odgovorno i politički nada sve važno i delikatno mjesto velikoga bilježnika riečke županije upravo Starčeviću. Mora se prvo predpostaviti da njegovo ime nije bilo sasvim nepoznato ljudima riječke županije; mladji svijet ga je sigurno poznavao, pojedinci su moguće zgodimice bili medju onim mladićima, koji se okupljali oko njega; dalje njegove poznate veze s Kvaternikom takodjer su jamačno djelovale, a sigurno je bio poznat kao radikalan elemenat; moguće je upravo to djelovalo da ga se poslalo u Primorje da bude podalje od zagrebačkoga centra političkoga zbivanja, moguće se računalo, priznajući mu naobrazbu, da će županijsko činovničko zvanje ublažiti s vremenom njegovu političku tvrdokornost, učiniti ga podatnim suradnikom; konačno Strossmayer, koji je sigurno bio odlučan faktor kod

popunjavanja svih političkih mjesta kao stvarni vodja hrvatske politike, volio je okupljati talentirane ljude za se, pružati im pomoć, pomalo ih vezati uza se dugom zahvalnosti, pogotovo ljude, koji su bili na studijama u istom zavodu kao i on; kod Strossmayera bio je u izvjesnoj mjeri razvijen neki »ésprit de corps«. Izbor za velikoga bilježnika riječke županije za Starčevića, dosele tako reći čovjeka bez stalnoga zanimanja, morao je biti po mjerilima gradjanskoga života basnoslovan uspjeh u karijeri.

U koliko je bilo kod izbora Starčevićevoga za velikoga županijskog bilježnika nekih računa na njegovu političku podatnost i discipliniranost, bio je to skroz pogrešan račun. Oni, koji su gajili takve nade nijesu poznavali Starčevićeve ličnosti ni karaktera. Taj razmjerno mladi čovjek, tek mu je trideset i sedam godina, na glasu sa svoje naobraženosti, do sad po općem shvaćanju prilično nesretan u svojim životnim nastojanjima, ali već i poznat kao čudak, drugojačije u saobraćaju s ljudima skladan, gotovo plah, učena glava, koja voli docirati u štampi, a uz to razmjerno slab besjednik — govorničtvo pak se smatralo tad glavnim instrumentom u stvaranju političke karijere — taj Starčević jamačno se nije činio mjerodavnim faktorima tadašnje hrvatske politike nekim preopasnim elementom na području gdje se moglo predpostaviti da će njegova eventualna publicistička djelatnost, u koliko mu preostane vremena od redovnoga posla, a taj je u reorganizaciji uprave imao biti zamašan, biti bez dalekosežnijega uzbudljivog uticaja.

Otputovavši u siječnju 1861. na svoje novo mjesto, Ante Starčević ostavio je u Zagrebu manire filozofa historije, profesora političkih teorija, Ante Starčević, veliki bilježnik riječke županije borbeni je agilni političar, kojim svim bivstvom svojim hvata priliku koja mu se pružila, koju je čekao cijelog svoga vijeka. Mahom ulazi u središte političke arene, — dok politički svijet u Zagrebu još oprezno veže šanse, diplomatizirajući traži nove pute — on bez okolišanja nastoji preuzeti inicijativu u dogadjajima; svoj položaj velikoga bilježnika, inicijatora svih akcija županije, shvaća kao polugu, kojom će pokrenuti cjelokupnu hrvatsku politiku. Dnevni poslovi njegove županije očito ga previše ne zanimaju,

uostalom ne zanimaju ni skupštinare riječke županije. Atmosfera tamo je uslijed specijalnih prilika eminentno politička, počinje već borba za Rijeku i u toj dinamici dogadjaja, uslijed sukoba s talijanskim elementom županijska skupština mora seliti s Rijeke u Bakar; u žarištu sukoba prerazličnih interesa sigurno se dublje, uzbudljivije ćuti svaki potez službene hrvatske politike, pogotovo njezino oklijevanje. Teren je kao stvoren za bujnu dinamičku narav kakva je Starčevićeva.

Staro je pravo županijskih skupština davanje političkih inicijativa. Čim se skupština sastala, Starčević predlaže kao temelj svakoga budućega rada predstavku na kralja povodom listopadske diplome. Ta Starčevićeva predstavka nije improvizacija, već opsežan, pomnjivo izradjen elaborat, rezultat dugotrajnog studija njegova dotadašnjega života; otkako je proglašena listopadska diploma Starčević se je očito bavio njezinim sadržajem, u skladu sa svojim pogledima izradio svoje stanovište prema njoj, stanovište odlučno, dokumentirano, s dosljedno provedenom političkom idejom, posljedkom njegove diagnoze položaja. Zamašaj je te Starčevićeve predstavke, da on ima smionosti zauzeti stanovište dok političko vodstvo u Zagrebu još koleba, nema jasnih pogleda, podvrgava se svima mogućim obzirima i uticajima. Starčeviću su ravnodušni obziri i uticaji, on se na njih ne će obazirati, ne će ih uzeti u račun, ne želi znati šta je to koncesija ni oportunizam, ne polaže sve nade, kao Strossmayer u pismu Račkome, u »božju ruku i milostivoga cara odluku«; Starčević ne pozna podatnost ni kićenost baroknoga ugodjaja, koji još prožimlje hrvatski politički svijet. Starčevićeva predstavka, koji riječka županijska skupština uzima pod svoje, nije puka kritika stanja stvorenoga listopadskom diplomom. Iz kritike listopadske diplome Starčević gradi svoju koncepciju hrvatske politike uopće, u njoj stvara svoj politički program. Gradi taj program čovjek uzgojen na povjesnici i filozofiji, čovjek koji je od svih hrvatskih ljudi sigurno najdublje proživio slom četerdesetosmaške politike, prozreo bit austrijskih težnja, povukao odatle neumolne zaključke; a stvara ga i čovjek rodjen u granici, prožet tradicijama hrvatske starine, koji ne suspreže svoju revoltu nad stanjem svojih užih zemljaka-

graničara, koji u prkos duhu vremena ostadoše nevoljnici u godini koja dapače ruskom seljaku donosi oslobodjenje od kmetstva. Stvara konačno taj program mislilac, koji je pod svoje uzeo duh inače la franceske revolucije, duh, koji od svih stranih uticaja jedini prima kao srodan duhu i težnjama hrvatske prošlosti. Temeljna misao Rousseauovoga »Društvenoga ugovora« da je odnos vladara i naroda dvaju ravnopravnih faktora polazna je točka Starčevićeve koncepcije hrvatske politike. Starčevićeva predstavka riječke županije zvonjava je na uzbuku hrvatskoj politici: opasnost se primiče!

»Uzajamno pouzdanje izmedju kralja i naroda« za Starčevića je, nakon iskustava prošlih desetljeća, početak izlaza iz krize. Medjusobno pouzdanje i povjerenje, razlaže Starčević kročeći Rousseauovim utrenicima, temelj je svakoga društva, a još više »za pravo reći božanskoga društva, koje se državom zove.« Nema pouzdanja gdje nema medjusobne iskrenosti, a ova je samo tamo gdje je svima sveta svrha zajedinstva, gdje su svima sveta sredstva koja vode k toj svrsi. To su uvjeti pouzdanja u državu, a koja tih nema — kao habsburška država pod francjozefinskim apsolutizmom, — nema ni božjega blagoslova. »Božja providnost se odvraća od onih država, koje odstupaju od pravca, što im ga je vječna mudrost kroz razum i kroz svoju inače očitovanu volju i kroz narav stvari nametnula«. Jer je habsburška država odstupila od tih načela, doživjela je poniženje kod kuće i vani; posljednji rat, »o kome se ne zna, da li je bio nepravednije završen, ili sramotnije vodjen, ili po državu škodljivije svršen, dokaza, da se slogom i srećom naroda propada sjaj, veličanstvo i snaga prestolja.«

Primajući »listopadsku diplomu« kao »mostnicu, da narodi i prestolje Austrije u novi život dojdu« Starčević analizira carev akt da odmah istakne zaseban položaj hrvatski: »Premda ni stopu prostrane države Austrijanske prejasna obitelj veličanstva vašega nije oružjem stekla, itako na ovome velikom prostoru kraljevina Hrvatska sama je, koja je jedino od svoje slobodne i dobre volje prejasnu Habsburško-lorensku obitelj za svoje ustavne kralje izabrala, narod je hrvatski samcat medju Austrianskimi narodi, koji niti se je svojih prava odrekao, niti su mu ona, budi makar pod samom izlikom

njegove krivnje oteta...« Iznijevši sve krivice, koje je hrvatski narod podnio od habsburške države Starčević utvrdjuje svoje stanovište prema aktuelnim političkim pitanjima.

Starčevićeva predstavka riječke županije a limine odbija listopadsku diplomu i njezinu osnovu sa centralnim Reichsratom u Beču — obara se i protiv same pomisli da bi Hrvatska na kraljevu zapovijed, pod moraš, imala sudjelovati u »nekakovu austrijansko-državnom vijeću, ili saboru«; prosvjeduje protiv glasina da kralj namjerava Medjumurje predati Ugarskoj (što će se dogoditi narednih mjeseci, sve bez krepkog neposrednog prosvjeda s hrvatske strane), a nada sve oštro prosvjeduje »što ljudi izravno ovisni od Njegova Veličanstva razjaruju po Dalmaciji i Krajini narod proti sjedinjenju s Hrvatskom«; kralj je obećao ujedinjenje dosele neujedinjenih rvatskih zemalja s materom zemljom, i po napomenutim agitacijama čine se da ta obećanja »služe za pakostnu poslovicu, koja uči, da je obećanje dokaz o protivnij namjeri.«

Odklonivši sudjelovanje Hrvatske i Reichsratu kako ga zamislila »listopadska diploma« Starčević izradjuje stanovište, koje treba hrvatska politika zauzeti prema Madžarima. Tu se Starčević ne izjasnjuje onako odlučno, kao što je otklonio sudjelovanje Hrvatske i Reichsratu. Ali temeljna mu je misao da se Hrvatsku ne može siliti da uredjuje odnošaje prema Ugarskoj — o tom slobodno može da se izjasni samo slobodni sabor. Jer »narod hrvatski scijeni za sablazan i misao kao da je jedini uspjeh njegovih tristogodišnjih slavodobića taj, da on bude nasilnim načinom po onome očinskom prestolju, koje ponajviše ovome narodu ima zahvalit svoj opstanak i svoje veličanstvo, žrtvovan onoj kraljevini, koju je on toliko puta podložio, da joj bude narod hrvatski žrtvovan samo zato, jer je on nju kroz tri stoljeća u zakonitoj podložnosti prejasnoga prestolja vašega veličanstva uzdržao.«

Konačno Starčević u predstavci riječke županije formulira hrvatske zahtjeve, koji imaju biti stvoreni novim ugovorom izmedju krune i hrvatskoga naroda, ugovorom svečano zajamčenim »svetom prisegom pred licem Boga i svih naroda« — traži medjunarodno jamstvo za hrvatsku nezavisnost:

»Jer kad vaše veličanstvo ustanovi da ono bude na historičkom temelju zakone s narodi stvarati i izdavati, i da ono

bude takove zakone ne samo zakletvom posvetiti, nego i za obdržavanje njihovo pružiti jamstvo, buduć u mnoštvu izrekah, koje se danas za zakon izdavaju, nije nijedna voljom kraljevine Hervatske izdana ni uvedena; buduć je nespodoba i pomisliti da bi vaše veličanstvo prisegom, kojom će prigodom svojega krunenja za kralja Hervatom u Zagrebu, ovomu narodu položiti, posvetila današnja nezakonita opstojateljstva u ovoj kraljevini: županija rečka ne može u rečenoj povelji vašega veličanstva naći drugi, pravom kraljevine i sreći prestolja vašega veličanstva primernii razuma, nego da će vaše veličanstvo udilj upotpuniti kraljevinu Hervatsku u onom opsegu koga je ona imala, kadno je prejasnoj obitelji vašega veličanstva, kao svojim ustavnim i samo na toliko zakonitim kraljem, svoj udes poverila, da će u tu sverhu vaše veličanstvo i Vojničkoj Krajini odmah ustavnu slobodu povratiti; za ono udo kraljevine, što bez krivnje naroda hervatskoga, još pod turskim gospodstvom čezne, da će vaše veličanstvo primernu odštetu dati; uz to da će vaše veličanstvo i onaj kus Dalmacije s otoci, i sav južno-i severno-zapadni kraj nekadašnje velike kraljevine Hervatske, rečju sve one medju Sočom i Nemačkom ležeće pokrajine, koje s ostalom kraljevinom Hervatskom, deržavni ugovor s prejasnom obitelju vašega veličanstva ne sklopiše, tim pripravnie ovoj kraljevini s privoljenjem stanovničtva pridružiti što će se tim sdruženjem, uz ispunenje najtoplijih i najsvetijih želja naroda po kervi po jeziku po prošlosti, i ako bog da u budućnosti jednoga, takodjer i prestolje vašega veličanstva najdostojnie uzveliči, ojačati i osigurati; da će vaše veličanstvo tako upotpunjenoj kraljevini Hervatskoj, povrativ njezina sveta i toliko putah kervju vernosti zapečatjena prava, udilj sazvati sabor cele kraljevine, te ovomu predav njegovu starinsku oblast, svetom prisegom pred licem Boga i svih naroda posveti zakonito i nada sve nužno preporodjenje ovoga naroda, krepko osloniti se proti svim domaćim i izvanjskim nepriateljem, na zaštitu Višnjega, branitelja kreposti i pravice i na sve snažne Europi poznane desnice Hervata.«

Pritisnut nuždom, protiv volje Franjo Josip I. izdao je listopadsku diplomu i čim se pojavio otpor protiv njegovoga djela sigurno je s radošću poradio na njegovom razgradji-

vanju. Uvidjevši da aristokracija na savjet koje je stvorena listopadska diploma, nema za sobom tako reći nikoga, traži se nova formula da se sakrivena pod novim oblicima sačuva neograničena vlast cara i dinastije. Tu formulu pruža Franji Josipu Antun vitez Schmerling, nekoć izaslanik austrijski na frankfurtskom parlamentu 1848., kasnije ministar pravde u kabinetu kneza Schwarzenberga, prvoj vladi vladavine Franje Josipa, a zatim predsjednik vrhovnoga sudišta; Schmerling je njemački liberal i birokrata. Njegova je formula izmiriti carski centralizam s idejama njemačkoga liberalnoga gradjanstva, ovome dati premoć u habsburškoj državi uz cijenu podupiranja dinastičke politike protiv pokreta narodnosti. Schmerling prvi primjenjuje praksu izborne geometrije, u Češkoj, Moravskoj, Šleskoj, Kranjskoj, austrijskom primorju tako razgraničuje kotare da slavenski elemenat usprkos svoje brojčane premoći svagdje dolazi u manjinu prema njemačkom, odnosno talijanskom elementu; centralno predstavničtvo kakvo je zamišljeno bilo po listopadskoj diplomi Schmerling pretvara i parlamenat sa zastupničkom i gospodskom kućom dajući mu dalekosežnu zakonodavnu kompetenciju, dok bi zemaljskim saborima preostalo odlučivanje o sitnim, lokalnim stvarima. Gospodsku kuću činili bi nadvojvode, biskupi, predstavnici aristokracije i članovi koje car imenuje po svojoj volji, zastupničku kuću činila bi 343 zastupnika koje biraju pojedini zemaljski sabori; Ugarska bi imala birati u taj Reichsrat 85, Erdelj 26, Hrvatska i Slavonija 9, a Dalmacija 5 zastupnika. Taj novi ustavni eksperimenat izradjen je u velikoj diskreciji, a objelodanjene iznenadno, dapače mimo znanja predsjednika Rechberga 26. II. 1861. kao »veljački patent.« Prikazan je kao neke vrsti tumača i provedbene naredne listopadske diplome; stvarno bijaše »veljački patent« povratak na dinastički centralizam.

U pogledu hrvatske politike »veljački patent« sasvim jasno je otkrio prave ciljeve habsburške politike. Govoreći o Dalmaciji, kardinalnom pitanju hrvatske politike, »veljački patent« prilično je neuvijeno rušio nade hrvatskih političara: »Budući još nijesmo izrekli konačnu odluku o državopravnom odnosu naše kraljevine Dalmacije spram kraljevine Hrvatske i Slavonije, ne može za sad još potpuno stupiti na snagu onaj

po nama izdani zemaljski red za našu kraljevinu Dalmaciju.« Istodobno s veljačkim patentom sazvani su na vijećanje ugarski, hrvatski, te dalmatinski sabori. Hrvatskom saboru stavljeno je u dužnost »uzeti u pretres pitanje o odnošaju naših kraljevinah Hrvatske i Slavonije prema našoj kraljevini Ugarskoj« te istodobno izabrati predstavnike u Rechsrat; nadalje je zadano hrvatskom i dalmatinskom saboru da izaberu svoje izaslanike, koji će raspraviti to pitanje. Hrvatska politika stavljena je time već pred dilemu Beč ili Budimpešta! Da se hrvatskoj politici još više otešča odluka rafinirano je zapleteno pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom; dalmatinski sabor sazvan je prije hrvatskoga, u njemu imaju uslijed izborne geometrije i visokoga poreznog censusa većinu Talijani; naprama 31 talijanskoga zastupnika stoji 12 zastupnika Hrvata i Srba; ta većina odklanja sjedinjenje s Hrvatskom, bira pet zastupnika za Reichsrat, točno kako je želila politika »veljačkoga patenta.«

Hrvatski sabor sastao se tek 15. IV. Riječka županija pod Starčevićevim vodstvom, prije sastanka saborskoga, intonira nepomirljivu borbu protiv politike »veljačkoga patenta.« U zapisniku županije riječke od 15. III. 1861. prije svega se konstatira da se »sa ukazi mjeseca veljače o. g. dokazalo da se ukaze lanjskoga listopada treba onako tumačiti, kako se po našemu sudu bez sablazni, bez nesreće ne samo naše kraljevine, nego i one prestolja, nebi smili tumačiti.« I dalje Starčević razradjuje svoju misao iznesenu u prvoj predstavci, dalje gradi svoj politički program: »Ako se njegovo veličanstvo kralj naš ne ćuti držanim, povratiti ili podijeliti ustav ostalim narodom Austrije, mi ne možemo nego žaliti nad zavremenom nesrećom onih naroda i nad udesom očinskoga njihova prestolja; nu mi ispovijedamo da kraljevinu Hrvatsku nikakav zakon u onaj skup ne zove; da ova kraljevina osim sa svojim zakonitim kraljem, s Austrijanskimi kako i bilo s kojimi drugi narodi, bude samo onda držana o dobru državnu svoga naroda vijećati, kada se ona na to slobodno sklopljenimi medjunarodnimi ugovori obveže, a do toga da svako uticanje u njezine poslove smatra za nasilje slijepe samovolje, za bezakonje, proti komu pred Bogom i čovečanstvom najsvetčanije prosvjedujemo. Mi ispovijedamo, da ne

ćemo nikakvu priliku propustiti za na kraj stati sličnim samosiljem, i za prava naše kraljevine u cijelosti sačuvati, ili kad ih sila pogazi, za povratiti ih svimi onimi sredstvi, koja nam Bog i narod pruže. Mi ispovijedamo, da svetost ugovora samo dotle stoji, dok ga obe ugovarajuće stranke sveto obdržavaju; a kad ga jedna pogazi, druga je, ako ne će biti žrtvom vjerolomja držana, ugovor i od svoje strane proglasiti za razvržen, po gotovu kad joj vlastita korist opstanak ugovora ne preporučuje. Mi ispovjedamo, da je proti nezakonitoj sili uzboj sredstvo posvećeno pred licem Boga i u duševnosti naroda.

»Ali kad bi oni ukazi i sadržavali ustav, pa kad bi naša kraljevina morala i htela udioničtvovati na saboru austrianskom, narod hervatski onim udioničtvovanjem nedostojnim načinom pogerdiv svetu uspomenu otacah svojih, ne samo odrekao svoje narodne samostalnosti u buduće, nego bi si kao prikerpu ili pokrajini Austrie očitu smert potpisao; on bi time korakom priznao i obvezao se platjati neizmjerni dug Austrie, dug koga ova kraljevina niti je učinila, ni ujemčila, dug, koji ne samo da nije za njezinu korist učinjen ni potrošen, nego je upravo na njezin zakon upotrebljen, dug, napokon na koi ova kraljevina pod nikakovom izlikom nije Austriu nagnala; narod bi hervatski udioničtvovanjem na bilo kakovom austrianskom saboru, posvetiv dosadanje nezakonito postupanje Austrie prema našoj kraljevini, i za buduće zavetovao se biti glupim i siromašnim robom, a to sve samo za volju prosvetljenja, bogatstva i koliko je moguće, druge tlačeč do slobode doći, za volju slobode ostalih naroda Austrie.

Jer, za ovu kraljevinu životno je, da joj se narodno gospodarstvo u svih strukah podigne i osovi; u tu sverhu ona trebuje i slobodu i veresiju; i nut, govorimo u ime sve prošlosti i sadanjosti, narodnu blagostanju iščupana je i klica, sloboda je i u najsvetijih pravih svojih, u mislih i u duševnosti zaterplena, veresii se nije, razložno ni nadati onde, gde financie time manje imaju, čime više primaju; k tomu, čime je narod hervatski siromašnii, time ostali narodi Austrie imaju sigurnijega i bezuvetniega kupca za svoje plodine i tvorove.

Ukinutjem granice mora Austria, ako neće vojsku za četvertinu umaliti, soldatčenje i soldatčie potrošak znamenito

povećati i razdeliti na sve ostale narode, koji se budu tome bremenu ugibati.

Kraljevina Hervatska, za uzdignuti svoju tergovinu i obrtnost, trebuje u obranbu proti inostrani velikim glavničarom, a ta obranba, kako je nužna i spasonosna za našu kraljevinu, tako je očito škodljiva za sve ostale narode Austrie.

Za izvući se iz barbarstva, u koje narod hervatski kroz 334 godišnju tudju upravu pade, ovaj narod trebuje prosvetljenja, kojemu narodni duh i narodna ćud za temelj, narodni jezik za orudje, i sreća naroda za sverhu biti mora; a na taj način lišava se na tisuće tudjinacah obilatah kruha, koga pod imenom prosvjetljevatelja, učiteljah i upravljateljah, narod trujuć, siromašeć i na divljač nagoneč, u Hervatskoj imaju.

Jednom rečju: korist naroda hervatskoga protivna je koristi ostalih narodah Austrie i uzvratno. — U bilo kakovu saboru austrianskom, kraljevina bi Hervatska sa svojim najpravedniimi željami i predlozi vazda ostala u manjini; narod hervatski ostao bi samim podnožjem u veličinu Austrije...«

O odnošaju medju Hrvatskom i Ugarskom županija riječka kaže u popratnici svoje rasprave od 15. III. 1861.:

»Pitanje o ustanovljenju odnošenja medju kraljevinami Hervatskom i Ungarijom, u austrianskih ukazih od lanjskoga listopada ponovljeno je, sudimo, samo zato, za da se medju narodnih ovih kraljevinah starinski razdor, starinska smutnja, što uzderži, što razjari, a po sve pute ono pitanje niti se oslanja na zakon, ni na pravo, ni na nuždu, ili budi samo korist onih narodah. S toga, mnijemo, pita upravo tud i dobro onih kraljevinah, da ovaj taj poziv, u koliko ga ne najdu vrednim prosveda, za ništetan smatrajuć mukom projdu, te na mesto razglabati ga i time otiskivati svoju sreću, da nastoje izlečenju ljutih ranah s kojih se razpadaju.

Ali, žalibože, našlo se i javnih listovah, i celih predostojnih skupštinah, koje, dao bog te bilo samo s naglosti i nesmotrenosti, zagrizoše, bojimo se, na svih nas nesreću, u onu samo zato pruženu, jer otrovanu jabuku.

Nu kad je to pitanje dobilo znamenitost, koja ga, po našemu sudu, ni izdaleka neide, i mi smo ga, svetčano ispovedajući, da se u njegovo rešavanje na ničiji poziv, do onoga zakonitih i slobodnih saborah ovih onih kreljevina ne ćemo

upustjati, razmotriti, te vam evo šaljemo posledak našega smotrenja i prosimo vas, da ga primite onom serdačnošću kojom vam ga mi otpravljamo, i da ga ocenite kako vas razum na ljubav naše skupne domovine i slobode nadahne,«

U toj raspravi dalje veli županija riječka:

»Pervi greh što ga učini kraljevina Ungarija za kraljevanja prejasne obitelji Habsburga, bijaše onaj, da ona dopusti Austriji Hervatsku raskomadat i upropastiti: — Ovim bo načinom narod hervatski, buduć nemogaše, kako no to otprije biva svom svojom snagom braniti našu skupnu slobodu, moradijaše, na svih nas nesreću, postati orudjem bečke sebičnosti. — Drugi greh Ungarije biaše, kad ona dopusti da Austria Hervate nasilno podloži zakonom Ungarije. Na ovaj bo način postade svako sporazumljenje, svako pomirenje, svaka sloga, svaki napredak ovih obih kraljevinah sasvim nemogućim, a na mesto svega toga uporedi se meržnja i nepriateljstvo medju ovimi narodi, kojima je zajednička ljubav i pomoć upravo jedini im življem narodna obstanka i srećna života.

Mila bratjo i priatelji, da ne bude onih greha, ne bi bila tudja hudoba našu zajedničku svetu domovinu mučeničkom kervju njezinih sinova natapala, ne bi ju bili naši narodi svojimi suzama zalivali, ne bi se znalo za »mesarenje Prešovsko«, za mučenike naše na galijah španjolskih, ne bi bile i tudje tamnice odjekivale jaukom naših skupih nedužnih žertvah, ne bi se bila bratja, pod izlikom verozakona, na korist tudjinca, 200 godina ražala i progonila, ne bi se bila godina 1848. izvergla u sadanju, koju strahotu natkriljuje, u očih nezaslepljenih otadžbenika, samo nevolja koja nam je u buduće svima namenjena.

Mi sudimo, da kao što se naši narodi moraju ugibati svakom združenju u zakonotvorstvu i upravi, isto tako da oni moraju gledati za drugim medjusobnim združenjem serdacah, i kad ustreba, desnicah, na dobro svim nam općenito i za sve na nas najsvetije.

Mi sudimo da je slobodna Hervatska uz neslobodnu Ungariju, i uzvratice, nespodoba koja se, kao i stalna i postojna, neda zazbilja ni pomisliti.

Mi sudimo da sreća i nesreća svakoga naroda na istoku Europe, stoji bezuvetno od sreće i nesreće susednih mu naroda.

Mi znamo da u novije vreme prividno zavladavše primirje narodnosti, jedni smatraju za nemarnost, ili za ljubav narodah do Magjarah. — Nu mi smo uvereni da je to opsena najpogibelnija po onoga koji se na nju zanaša, uvereni smo da ono primirje dolazi samo iz meržnje do drugih, te da se narodnostju onih stranah, dok se iskra slobode pomoli, budu boriti žestje nego — li su se ikada borile. — — —

Mi znamo da jedni izdavaju Magjare za obranbu proti severnoj sili, za obranbu kojoj vele, bude sva Europa u prilog stati: — Nu mi znamo takodjer da je vera u to mnenje i Austriu dovela u današnje stanje, i uvereni smo da bi ta vera i Magjare prije reda strmoglavila.

Stoga mila braćo i prijatelji, mi nalazimo naš općenit spas u svetu obdržavanju hrvatske poslovice, koja veli, da »teško nami jednom bez drugoga, kano tici bez krila desnoga.«

Raztrgajmo paklen umrežu, koju nam je svima naš općeniti neprijatelj razapeo:

Zaboravimo na nepravde i uvriede, koje smo jedni od drugih preterpieli;

Pripišimo svu nesrieću našu, njezinim početnikom, a ne narodom našim;

Oprostimo nepriateljem našim, i nastojmo, da nam u buduće ne mogu škoditi;

Pomirimo se i pobratimo, te nas se zauzmi jedan za sve, i svi za jednoga;

Zakunimo se na svetom grobu naših mučenika, a taj je grob sva naša skupna domovina, zakunimo se, da ćemo dostojno osvetiti otce naše, a osveta nam budi: svih nas sloboda jednakost i bratinstvo.«

Kroz skupštinu riječke županije Ante Starčević osvaja sebi vodstveno mjesto u hrvatskoj politici. To mjesto stiče ni po rodu, ni po društvenom položaju, ni po vezama ni po pripadnosti kakvoj koteriji, ne dolazi u sjeni kakvoga zaštitnika; do svoje uloge ne dolazi izravno ni po svojem prethodnom književnom radu. Doveli su ga na mjesto velikoga bilježnika županije jer je trebalo popuniti činovničko mjesto, kao instrumenat jedne politike. Politički položaj svoj Ante Starčević osvaja

mahom li svojim ličnim svojstvima, svojom potpunom izgradjenošću kao čovjek, svojom značajnošću, dosljednošću i iskrenošću svojega naziranja, koje je posljedak sukladnosti njegovoga mišljenja s osjećanjem narodnim.

Od svih tadašnjih hrvatskih političkih ljudi Ante Starčević ima jamačno jedini izgradjen, stalan nazor na svijet, koji daje čvrstoću njegovima političkim pogledima. Nikao iz kraja i roda, gdje je sačuvan najčišći duh narodnih tradicija — uz Račkoga, Ante Starčević u šesdesetim godinama XIX. stoljeća jedini je hrvatski politički čovjek rodjen kao seljačko dijete — ćutio je intenzivnije od ostalih pravo naziranje naroda, pa mogao tako postati vjernim interpretom njegovih i neizrečenih osjećanja i shvaćanja. U primanju stranih uticaja Starčević je najkritičniji medju svojim suvremenicima; prima od parola i težnja svojega vremena samo ono što ćuti da nije u protivštini s narodnim duhom; ni slobodarstvo franceske revolucije, koje je nesumnjivo snažno djelovalo na njegovo lično oblikovanje, ne uzima slijepo, van koliko odgovara hrvatskim težnjama i prilikama. Sebe sama uzgojio je u stoičkoj filozofiji, etika je njegovo vrhovno mjerilo ljudi i pojava. Filozofski uzgoj daje posebnu prodornu snagu njegovom historizmu; hrvatski historizam, koji se izgradio u nejednakim političkim borbama, kod Starčevića postizava svoj vrhunac; bez historije on ni časka ne može misliti ni o sadašnjosti ni o budućnosti. Historizam ne shvaća samo politički, nije mu tek slijed političkih akata, Starčevićev historizam suma je hrvatskih tradicija: etos, forma života, plemenska demokracija, kritičnost prema svima vlastima, pa i crkvenima. Historizam mu leži, jer je sam čovjek bez imaginacije, ili je se barem klone. Hrvatski politički ljudi njegova vremena pretežno su zapadnjaci, fasada europske kulture njih je zatravila, nju žele prenijeti u svoju domovinu; Starčević je pored njih barbar, primitivac, ali usidren čvrsto u zemlju, narod, njegovo bivstvo, svakako u poredbi s njima antieuropejac.

Sa svojim predstavkama riječke županije Starčević iznosi već gotovo svoj program hrvatske politike. Za njezin temelj uzima pravo, svom hrvatskom pravu, koje nije njegova misaona konstrukcija, već osjet uzgojen u narodu kroz vjekove, Starčević daje gotovo okultnu, mističku snagu. Po pravu naroda, kako ga je formuliralo duh pokretača franceske revolucije, koji je izvor i utok svake vlasti, Starčević definira svoje hrvatsko pravo, pravo naroda da odluči sam svojom sudbinom. Na pravu narodnom traži sveukupnost hrvatske zemlje, po pravu naroda odbija primiti dilemu Beč ili Pešta, on ne će da bude ni austrofil ni magjarofil ni slavenofil. Budućnost Hrvatske Starčević u svojim predstavkama riječke županije, postavlja na ugovorni odnos kralja i naroda. Kao apsolutni legitimizam ta je Starčevićeva misao ušla u oficijelnu historiju Hrvata; ali taj legitimizam samo je privid, krhka jedna veza. U doba poslije francjozefinskog apsolutizma legitimizam bio je u stvari jedina moguća taktika za istinsku radikalnu, buntovnu, revolucionarnu politiku, Starčević instinktivnom prevejanošću primitivca maskira baroknim formulama legitimizma svoju iskonsku mržnju neupokorenog graničara prema Austriji, prema Habsburgima i njihovom sistemu, svoj potsvjesni antagonizam prema europejštini koju oni nose. Zapravo je to jedini taktički potez u cjelokupnoj Starčevićevoj politici.

Starčević i sa svojima predstavkama skupštine riječke županije, kao i poznijim cijelim svojim radom u stvari nije politik, nije praktični politik, već politički ideolog, koji se izrodio iz filozofa historije. On ne haje za bit praktične politike koja je mukotrpan posao izabrati redovno od tri zla ono koje je najmanje. Starčević niti zna, a niti hoće znati što je to taktika u politici. Politička načela su za njega spoznaje filozofske kategorije, da li će se te spoznaje koje smatra aksiomima postići sutra ili za stotinu godina, u duši mu je zapravo svejedno. Starčević gleda i uočuje stvari, ali moguće ne razabire, a vjerojatnije ne će da razabere realnu snagu njihovih odnosa; Starčević svakako zna da je pravo samo posrednik sile, ali za njega kao filozofa ravnodušna je činjenica da hrvatsko pravo u njegovo vrijeme nema j o š za sobom i pravu silu.

Starčević vjeruje da će tu silu stvoriti. Ali i tu su mrski mu puti, kojima se ta sila stvara obično u politici, upravo zato jer on nije politik nego filozof. Zazire od agitacije na skupštinama, gdje po naravi stvari caruje demagogija; stvarno kroz cijeli život strana mu je bila tehnika parlamentarno-politič-

koga rada, stvaranje organizirane stranke. On sam, razmjerno slab govornik, ne želi zvonkim zanosnim riječima koje apeliraju na osjećaje okupljati ljude oko sebe. U jednom svom poznijem govoru u Bakru 1879. najbolje je sam izrekao tu svoju dispoziciju: »Kaže se govornik mora svoje slušatelje podučiti i ganuti. Ja se nederžim toga načela, jer sam osvedočen, da čovek jedan drugoga ne može naučiti ni ganuti, nego da mu može dati priliku i povod da se sam valjano nauči i gane. Štogod naglo plane, to berzo izgori; i tko berzo nauči, taj berzo i zaboravi...« Filozof Starčević svoju političku silu, koja će oživotvoriti njegovo hrvatsko pravo, nastoji stvoriti odgojem čisto filozofskim: njegova sila bit će ljudi strogi u životu kao što je sam, stoici-filozofi, koji ne traže za se materijalnih dobara, koji se zadovoljavaju oskudnošću, koji svoj rad smatraju izvršenjem dužnosti a ne traže časti ni priznanja. Ideal mu je zrio muž, Katon. Etičkim preporodom, koji će od Hrvata odnosno barem njihovih predvodnika stvoriti same Katone, vjeruje Ante Starčević postići uspjehe hrvatske politike. Sigurno je Starčević sa svojim zahtjevom stoicizma u javnom životu, od kojega ne dijeli ni privatni život, precijenio mogućnosti ljudske naravi, jer politika je uvijek mješavina ljudskih kreposti i slabosti, idealizma i podlosti, vidovitosti i ograničenosti, politika kemijski čista kao filozofska kategorija, kako ju je Starčević gledao, ne postoji. A Starčević moguće vjeruje da ipak postoji. Tu je jamačno sadržana sva tragičnost njegove politike. Jer većina ljudi, slijedeći takvu politiku po naravi postaju ili lažljivi licemjerci u pojedinačnim slučajevima ili četa slijepih bezazlenjaka, koje prvi spekulant prevari i zavede.

U doba zasjedanja skupštine riječke županije Starčevićev katonizam u njegovoj koncepciji hrvatskoga prava ima jamačno nešto demonski-fascinantnoga, dobiva nešto od starozavjetskoga proročkog revnitelja u ambijentu, koji je još do jučer živio u svijetu sitničavoga oportunizma i epikurejstva. Sa svojima historijskim vizijama koje projicira u zbilju radja u slušateljima osjećaj gorde sebesvjesti. Taj svijet do jučer objekt vladanja pod magijom Starčevićevih argumenata otvara oči, spoznaje da je on subjekt svake vlasti, počinje vjerovati u svoju snagu. Pojave i stvari Starčević prvi ima smionosti

nazvati pravim imenom, kazuje glasno ono, što su ljudi osjećali, a nijesu imali petlje glasno izreći; Starčevićeve riječi skidaju ljudima moru s duše. A njegova neumolna logika naročito je morala naći odjek kod bistroga primorskoga svijeta, gdje je pritisak habsburškoga baroknog naziranja bio slabiji nego u kontinentalnoj Hrvatskoj, gdje ugarski feudalizam nije uspio podaviti volje.

Skupština riječke županije uvodi Antu Starčevića u prve redove političkoga zbivanja Hrvatske. Po svojima predstavkama pročuo se po cijeloj Hrvatskoj, po njima ulazi u budući sabor kao narodni zastupnik. Ali skupština riječke županije dovodi Starčevića i do prvih političkih klanaca-jadikovaca, do prvih progona, prve tamnice.

Jeknula je Starčevićeva akcija i preko granica hrvatskih. U doba izmedju listopadske diplome i veljačkoga patenta revolucionarni duh plamti manje više svagdje u istočnoj poli carstva. Ali poslije 1861. kad se režim Schmerlingov prividno ojačao, dolazi obračun. Veliki župan riječki Zmajić nije shvaćao domašaja Starčevićevih predstavki, ali shvatilo ih se u Beču i ban Šokčević dobiva upute da pozove velikog župana na red. Zmajić se ispričava, bezazleno veli za Starčevićeve predstavke i rezolucije: »On to čita kao da Boga moli«. Ali odsele se nadzire točno svaka riječ. Mjesto Starčevića čita sve akte i zaključke Marijan Derenčin, u dogovoru sa Starčevićem čita se sve monotono, bez naglaska, samo da se intonacijom riječima ne oda misao. Ide to neko vrijeme, ali u Beču traže mjere protiv Starčevića. U jesen 1862. bude stavljen pod istragu i suspendiran. Skupština županijska isprva protestira, poričući pravo suspenzije županijskoga činovnika, koji nije imenovan, već izabran voljom naroda, ali konačno na tajnoj sjednici popusti.

8. lipnja 1863. vodi se glavna rasprava protiv Starčevića pred sudbenim stolom zagrebačkim. Optužen je radi »razdraživanja na prezir i mržnju proti načinu vladanja i upravi državnoj«. Inkriminirane su riječi na skupštini županije koja prosvjeduje protiv raspusta sabora 1861.: »Da mi u živoj žeravici na koljenima prosimo, od austrijske vlade ništa ne budemo isprosili, osim ako ovoj vladi okolnosti štogod ne bi za čas otele«, te stavak: »Ja dakle predlažem, da se ne baca

krivnja na onaj izgred na nikoga — radi se o protuhrvatskim demonstracijama na Rijeci — nego neka se opišu točno sve okolnosti i sva pojavljenja, koja se oko onoga izgreda pojaviše, neka se iskaže, da je austrijska vlada nastojala hrvatski narod svakojakimi sredstvimi zavaditi i medju se razjarivati. Pa nakon tog točnoga opisa neka se zaključi, da je bezuspješno zahtijevati zadovoljštinu od vlade austrijanske, dok ona primjereno ne kazni prave krivce u onoj smutnji. Ako toga ne učini, onda znamo i mi i savkolik narod, da smutnje, koje se zbivaju na Rijeci, ne dolaze od drugud nego od one vlade«.

Starčević je osudjen, osudu potvrdjuje viši sud, i 14. srpnja 1863. Starčević odlazi u staru županijsku tamnicu u zagrebačkom gornjem gradu, u kojoj su sjedili Filipović i Bogović pod apsolutizmom — mjesec dana u lancima odsjedio je Starčević svoju kaznu.

U to vrijeme već je jedan najistaknutijih političkih ljudi Hrvatske. Politički njegovi saborski drugovi ravnodušni su prema osudi. Starčević s prvim tamnovanjem stiče novo iskustvo, kako je opasno svraćati ljude na pravi put, jer im se u tom poslu mora prvo dokazati njihovu kratkovidnost i neumnost — a to ljudi sigurno najteže praštaju i nikad ne zaboravljaju.

»DIVLJI PARLAMENAT ZVONIMIROVE KRUNE«

U proljeće 1861. čestiti stanovnici Zagreba ni ne slute da je njihov mali grad, koji broji tek neko 17.000 duša, postao uzbudljivim odsjekom europske diplomatske fronte.

Počeo se pomalo gubiti drijemež, kojim je grad životario posljednjih deset godina apsolutizma; ima različitih znakova da se vremena stubokom mijenjaju. Sve dobiva nov polet; u praznične dane zagrebački gradjani odlaze kolima daleko na jugozapad, gotovo do savskih vrbika, gdje rabotnici sred kukuruzišta zabijaju kolce, nasiplju zemlju, grade novovjekovo čudo koje je eto doprlo i do Zagreba: željeznicu; napredni ljudi snivaju već o vodovodu, plinari, čuju se dosele nečuveni zahtjevi da i Zagreb povede računa o higijeni — prave se već osnove o modernoj klaonici. Da je pak nastupilo zbilja novo vrijeme bjelodano svjedoči politički preokret. Početkom 1861. počeli su dolaziti u Zagreb i zastupnici novoga hrvatskog sabora, sve sama čuvena imena u narodu.

Na izbore za sabor 1861. nijesu izašle stranke, nego ličnosti: sve što je naočito po svom političkom i kulturnom radu, po društvenom položaju i rodu. Zaboravi su predane stare stranačke razlike iz vremena prije 1848.; nema više ni »horvatsko-vugerske stranjke« ni narodnjaka, odnosno sad su svi narodnjaci bez obzira u kojemu su se stranačkom taboru nekad nalazili. Medju novim članovima sabora ima i nekadašnjih »iliraca« i bivših »magjarona«, sve ih je sad izjednačila oporba prema bečkom apsolutizmu. Ne oprašta se samo istaknuto službovanje dojučerašnjem sustavu; u Zagrebu je tako propao na izborima sam Ljudevit Gaj, do kraja politički ubila ga sad činjenica da je bio izdavač službenih novina apsolutističke vlasti; pomalo su tom Gajevom porazu sigurno kumovale i stare lične mržnje od prije 1848.

Osjećaj pobjedničkoga zadovoljstva, koji je svagdje planuo nakon listopadske diplome, jenjava poslije veljačkoga patenta. Znaci ne varaju, veljački patent znači da apsolutizam nije dotučen. Kod nekih to radja oprezom; ali s druge strane daje to i važnost budućem saborskom radu, politički ljudi postaju si svjestni da će moći uticati na stvaranje nove sudbine, i carstva i Hrvatske. Nije svejedno kako će se Hrvati opredijeliti; mnogi dapače vjeruju da je Hrvatska postala kao i 1848. jezičac na tezulji habsburške politike — kome se prikloni Hrvatska, Madžarima ili Beču, na njemu je carstvo. To je jamačno i razlog da pored svih pritajenih opreza prevladjuje borbeno raspoloženje. Ne može biti nikakve sumnje, svi ti ljudi, koji su izabrani u novi sabor, teško će se odlučiti izjaviti za put u Reichstag, sve da im to i svjetuju njihovi politički računi. Druga je stvar s odnosima prema Ugarskoj; tu već ima nijansa, tu djeluju prošlost, stare simpatije, dojučerašnja iskustva uz društvenu pripadnost i ekonomske granice interese. Začeta su već oblikovanja budućih stranačkih grupacija. Kakogod su svi protiv priključka k Beču, u pogledu priključka k Madžarima, jedni su da se hrvatska politika u borbi protiv apsolutističkih težnja Beča bez oklijevanja, bez uvjeta priključi Ugrima, drugi su za tu suradnju uz izvjestne uvjete.

Odluku zapliću neizvjestne mogućnosti medjunarodnoga položaja. Apsolutizam je pobijedjen istina radi nutarnje-političkih razloga, ali odlučan udarac zadao mu je medjunarodni spor. A taj još uvijek djeluje. Austrija je član Njemačkoga Saveza, sluti se da u njemu traje za kulisama borba za prevlast izmedju Austrije i Prusije. U toj borbi, misli svijet, odluka je u rukama franceskoga carstva, u njegovu moć nitko ne sumnja. Da oslabi Njemački Savez — rezonira hrvatski politički svijet — Napoleon III. podupire austrijske narodnosti. S različitih strana dolaze o tome glasi; donio ih je dr. Eugen Kvaternik, koji se u studenom 1860. vratio iz emigracije, koji je izabran i za člana zagrebačke županijske skupštine i za člana sabora; o tom koješta šapuću i neki aristokrate, bivši magjaroni, koji preko svojih veza s madžarskom aristokracijom saznaju, da madžarski emigranti podstiču političke ljude u Budimpešti neka ne popuštaju Beču, vrijeme i car franceski za njih rade. Konačno, kako bilježi barun Neustädter

u svojim memoarima, u travnju dolazi u Zagreb i konzul franceskoga carstva u Beogradu Durègne; ima preporučno pismo za uglednog naprednog veleposjednika Miroslava grofa Kulmera, ali brzo uspostavlja vezu i s velikim brojem hrvatskih parlamentaraca svih nijansa, od Kvaternika do Strossmayera, opće priznatoga političkoga vodje hrvatske politike; zna se da se biskup Strossmayer pod veče u sumračju šeće po nadbiskupskom parku i vijeća s različitim ljudima, koje očito ne će primiti za bijela dana. Čuje se da i u Zagrebu konzul franceskoga cara bodri hrvatske političare neka ustraju u otporu proti bečkim zahtjevima, ali, kažu, podstiče ih i da se za sad ne vežu prečvrsto ni s Madžarima; Europa se nalazi izmedju dva rata, kazuju franceska predskazanja, otvorit će se opet istočno pitanje kao prije sedam godina, ono što nije tad dovršeno, postići će se sad: osmanlijskom carstvu izbrojeni su dani, a onda Hrvati, pod zaštitom franceske snage mogu na njegovim razvalinama sagraditi sa Srbima, Novu Iliriju, novu Jugoslaviju. Šapat franceske diplomacije, kojoj ne ide nikako u račun konsolidacija habsburške države, zasijeca se u sve mozgove, djelujući kao jak ferment; uticat će manje više na sve odluke, u duši svi se ćute jakima, računajući kao pričuvu pomoć franceskoga cara; valja samo umno taktizirajući dočekati odlučan čas.

15. travnja 1861. sastaje se prviput novi sabor. Nakon svečane instalacije bana Šokčevića počinje debata o hrvatskim zahtjevima, koje će posebna deputacija odnijeti u Beč i predati caru.

U saborskoj sjednici dneva 29. travnja 1861. bijahu prihvaćeni ovi zaključci: a) da se podnese predstavka kralju u svrhu, da Vojnička krajina kao cjelokupni dio kraljevine Hrvatske bude zastupana na saboru, i to na temelju slobodnoga izbora, i da se ustavne institucije imaju protegnuti i na Krajinu; b) da se podnese predstavka kralju u svrhu, da grad Senj bude oprošten od nezakonitoga upliva vojničke uprave, i da se u njemu namjesti gradjanska ustavna uprava; c) da se predstavkom zamoli kralja, da već jednom oživotvori državopravno združenje Dalmacije i kvarnerskih otoka sa Hrvatskom; d) da se predstavkom prosvjeduje kod kralja proti tomu, što je sabor dalmatinski izabrao odaslanike za Reichs-

rat; da te predstavke budu uručene kralju od posebne deputacije i saborske sredine; f) da se ta deputacija ne smije dogovarati u Beču ni s kim osim s vladarom; g) da se takodjer posebnom predstavkom prosvjeduje kod kralja protiv svakom uplitanju tudje vlasti u odnošaj Hrvatske i Dalmacije.

Deputacija se sastojala od 24 člana na čelu s banom Šokčevićem. Na predstavke koje je deputacija predložila kralju Franjo Josip I. odgovorio je odpisom od 5. V. 1861., kojim je dopustio da vojna krajina bude zastupana na saboru i ujedno si pridržao rješenje glede utjelovljenja Senja civilnoj upravi i združenja Dalmaciji. Na ostale predstavke sabor nije dobio odgovora.

Ante Starčević izabran je za saborskoga zastupnika u kotaru Hreljin-Grobnik. Rad u skupštini riječke županije donio mu prve političke pristaše. U Zagreb je stigao tek početkom svibnja kad mu je mandat ovjerovljen, kad je već stigao carski odgovor na saborske predstavke. Starčevićevo zakašnjenje na sabor bilo je posljedica improvizacije izbornoga reda. Izbori su vodjeni po izbornom redu iz 1848., medjutim od tad nastali su i novi kotarevi; tako je riječka županijska skupština formirala kotar grobničko-hreljinski svojom vlašću, premda ga nije bilo u naputku banske konferencije za preuredjenje municipijah. Starčević stoga nije pošao odmah nakon izbora u Zagreb čekajući da se to pitanje riješi. Stvar se je zaplela, akti se izgubili, i Starčević u kasnijim borbama zabilježio je verziju da su tad Strossmayer i Mažuranić nastojali osujetiti njegov dolazak u sabor, premda ni sam potpuno ne vjeruje tima glasinama.

Carev odpis na saborske predstavke stvorio je u zagrebačkim političkim krugovima mnoge zabune. Sabor je, kako veli Starčević u svojima »Uspomenama« naličio »vrtlogu«, svagdje samo »komešanje«. Starčević prvo gleda i proučava ljude. Pozivaju ga na neku konferenciju u kuću Dmitrije Demetra, gdje se Starčević teško snalazi. Mnogo toga ne razumije, pogotovo opću zabunu. »Po mojemu sudu, celo stanje biaše jasno. Otkuda, dakle, i čemu šaranje?«

Još prije nego što je oficijelno ušao u sabor dolazi do susreta izmedju Starčevića i Strossmayera. Nije to prvi puta što se vide njih dvojica. Jamačno su se prviput sreli negdje

1846.-47. kad je Starčević bio u Pešti na bogosloviji a Strossmayer se natjecao tamo za mjesto učitelja dogmatike. Starčević je to kasnije zamjerio Strossmayeru, optuživši ga da se natjecao za razmjerno unosno mjesto u Pešti, dok je mogao a nije htio steći manje unosno mjesto učitelja na kojoj bogosloviji u domovini. Onda je došlo vrijeme apsolutizma. Strossmayer postaje biskup djakovački, fama tad veli poglavito zagovorom careve majke nadvojvodkinje Sofije, kojoj je Strossmayer bio u Beču ispovjednik. Koliko je na Strossmayeru krivice da 1852. nije došlo do izdanja Starčevićevog prevoda Svetoga Pisma, koji rukopis on šalje u Djakovo, očito biskupu, ne može se znati, ali jamačno je i to ostavilo žaoku u Starčevićevom odnosu prema Strossmayeru. Za cijelo vrijeme apsolutizma Strossmayer politički je sasvim pasivan; mlad temperamentan biskup u Djakovu živi grand-seigneurskim prilično i galantnim životom, i to je i razlog da se ne usudjuje politički isticati, kako barem tvrdi 1854. policijski komesar Šandru u povjerljivom izvještaju ministru policije navodeći, da je »Strossmayer vjerojatno panslaven, ali da ne voli nametnutu okolinu, koju samo za to podnosi jer mu svakom prilikom prijeti da će otkriti njegove moralne posrtaje«. Starčević medjutim nikako ne može Strossmayeru oprostiti njegov postupak prema pjesniku Luki Botiću, kojega biskup odpušta iz vlasteoske svoje službe samo zato jer je otklonio položiti prisegu prema propisu ministra Bacha, koju su polagali svi javni i privatni namještenici da će »caru ostati vjerni, u svima okolnostima, bezuvjetno, da ne će pripadati nikakovu tajnu društvu i da će se kloniti svake političke agitacije.« Pri likvidaciji apsolutizma Strossmayer ulazi u politički život pozvan kao prelat u »pojačano državno vijeće«; za Starčevića to je biljeg Strossmayerove političke ovisnosti o kamarili; u mecenatstvu kojim Strossmayer nastupa na banskoj konferenciji i u saboru, u prijedlogu za osnutak Jugoslavenske Akademije, Starčević prvo gleda sredstvo kojim Strossmayer nastoji izbrisati sjećanja na svoju političku oportunost pod apsolutizmom.

Strossmayer nije Starčevićeva simpatija; kasnije će se taj osjećaj pretvoriti u mržnju. Osjećaji izmedju ta dva čovjeka uostalom su uzajamni. I Strossmayera odbija ličnost Starčevićeva; u svojim pismima Račkome Strossmayer uvijek govori

o Starčeviću najžešće, ne žaca mu se nadijevati najdrastičnija imena.

Svoj prvi susret 1861. sa Strossmayerom opisao je sam Starčević u svojim uspomenama istina u vrijeme kad je vodio najžešću borbu protiv biskupa: »Samotretji pohodim g. biskupa Strosmajera. Serdce neimadoh za-nj ni na-nj, ter time mogoh prostodušno i iz bliza motriti njegovo obličje. Do obličja bo ljudih neobičnih i koji hoće da su neobični, mnogo deržim. — On nas primi svakako i za-to nikako: i prijateljski, umiljato, i osorno, i dostojanstveno, i milostivo, i gospodski i demokratički. Nego ni jedno to deržanje nebiaše odrezano, ni zarubljeno, ni zaoštreno, nego pomešano. On se derža kao da je ukraden, tudj, vertljikav, izgubljen. Na njemu sve staja kao na kolcu. Reč oslaba i k tomu kao navlaš kroz nos, preneugodna. U celu obličju neopazih ništo u što bih se ja zaljubio, ništa što bi me na prijateljstvo, ili na štovanje ganulo. Najnepovoljnie mi biaše: mertvilo u očiuh, mertvilo i kretanju, mertvilo na ustnicah, mertvilo u svemu čoveku, koj je u najlepšoj muževnoj dobi. Ali fisiognomika nije nepomična znanost nego je samo gatnja; ni lepo ni ružno obličje nije svaki puta ogledalo duše; oko vara prečesto; kratka bolest, koju noć ne spavati, neobična radnja, briga, misao, to sve može čoveka u čas nagerditi da je on za ne pripoznati, i ljuto bi se varao tko bi ga po onomu stanju sudio; a napokon, to se obličje meni učinilo takovo, drugima se ono čini drugojačije. Tko ima u tomu pravo? Svi jednako.«

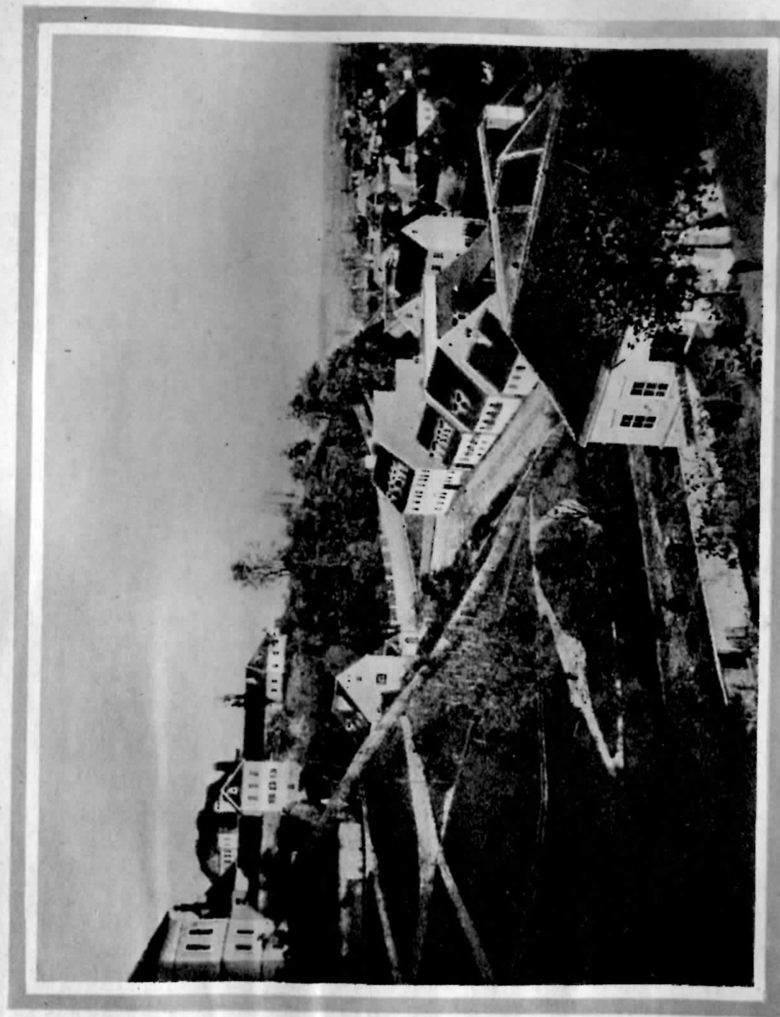
Već u njihovoj naravi krije se izvor suprotnosti izmedju Starčevića i Strossmayera. Životni razvitak, društveni položaj, sklonosti, temperamenat, naziranja i težnje, sve ono što stvara ljudske čine, u crescendu moraju zaoštriti te suprotnosti. Kao što je Starčević po običnoj ljudskoj ocjeni u svojemu životu zlosreća, Strossmayer je u velikoj mjeri dijete sreće. U teškim odricanjima, kroz neuspjehe i razočaranja Starčević si mora krčiti pute u životu; Strossmayeru sve ide od ruke, s trideset i pet godina je učitelj u Augustineumu u Beču, dvorski ispovjednik, prije četerdesete postaje biskupom jedne najbogatijih biskupija u carstvu. Neuspjesi jednoga kao i uspjesi drugoga prirodna su posljedica njihovih ličnosti, ne tvori ih ni sreća ni zlosreća. Strossmayer ima u mladosti ono što je

posvema uskraćeno graničarskom seljanu Starčeviću: sposobnost prilagodjivanja prilikama, društvenu podatnost, lični charme; Starčević nema društvena talenta, svojeglav je do prkosa, ravnodušan manje više prema onome što drugi misle, zato lično odbija; i jedan i drugi su u peštanskom sjemeništu dobri djaci, ali dok Strossmayer ide ravnim putem prema naučnoj osnovi, Starčević vječno skreće stranputice; više ga privlači povijest i filozofija nego teologija. Strossmayer je čovjek propisa vjere, Starčević urodjeno sumnjalo protiv svih propisa i dogmi. Starčeviću su tradicije njegovoga roda i zavičaja druga narav, on je koljenović sve bez diploma na pergameni, Strossmayer je dijete njemačkoga doseljenika u Slavoniji, gdje je mrtvo svako sjećanje na prošlu slavu; Strossmayer poznaje i priznaje političku i društvenu hijerarhiju koju je izgradio barokni habsburški sustav, Starčević je cijelim svojim bićem u elementarnoj revolti protiv toga sustava. Strossmayer je čovjek vrelih osjećaja i žive mašte, Starčević podavljuje u sebi osjećaje i klone svih maštanja, Strossmayer priznaje autoritete, Starčević priznaje tek autoritet iskustva uma — i ne žaca se nikad povući krajnje konzekvence.

Tako reći preko noći Strossmayer po svom položaju crkvenoga kneza i veza na dvoru postaje političkim predvodnikom Hrvata. U politički život dolazi zaista i bez političkoga znanja i iskustva. Svakako zaostaje za Starčevićem i političkim znanjem i iskustvom kao i za drugim političkim ljudima svoga vremena. To predvodništvo prima se bez pogovora; društveni položaj, povjerenje dvora, mecenatstvo čine svoje — oko Strossmayera se sve kreće; a Strossmayer voli poklonike, cortège koji ga vjerno slijedi, pije svaku riječ s njegovih usni. Strossmayer istupa već na banskoj konferenciji 1860. kao champion slavenske ideje; na njegovim se riječima bude zadrijemale ilirske konstrukcije, u plimi osjećaja nevidljivo je svima da su političke konstrukcije Strossmayerovih slavenskih osnova u srži svojoj djelo čovjeka crkve, samo sredstvo za cilj: izmirenje i sjedinjenje zapadne i istočne crkve, slava, koju bi donijelo takvo historijsko djelo skroviti je motor svih Strossmayerovih postupaka.

Strossmayer nikako ne odgovara onom idealu muževnosti, kakvoga je sebi Starčević izgradio u svojim filozofskim razmišljanjima, a koji sam teži dostići. Kasnije će Starčević otkriti te svoje zapažaje; odbija ga crta gotovo ženske hirovitosti kod Strossmayera, koja je opet posljedica taštine i sebesvijesti, prirodno nastale u hvalama i slijepom odobravanju poklonika. Kad Strossmayer nema u svojoj blizini dr. Račkoga, trijeznog idealista, daje nerazborito maha ispadima svojega živog, po Starčeviću opet ženskoga temperamenta, a to su biljezi, koje Starčević smatra nespojivima s poslom političara i narodnoga vodje. Tu notu nerazborite temperamentnosti u Strossmayerovoj ličnosti, koju otkrivaju i objelodanjena Strossmayerova korespondencija s Račkim, zapazio je i pribilježio u svojim memoarima i Strossmayerov veliki poklonik i pristaša dr. Jovan Subotić, koji veli, da »biskup Strossmayer ne meri mnogo reči i ne muči vazdan kad piše«. Tako je Strossmayer 1868. napisao jedno temperamentno političko neoprezno pismo beogradskoj vladi; prepis toga pisma došao je do ruku grofu Andrassyju, a kad se biskup zavadio s Andrassyjem, »citira ga ovaj i priopći mu to pismo: sreća vaša, preuzvišeni gospodine biskupe, što ja ne dobih ovo pismo u izvoru, i vi bi iz ovih stopa ili svojevoljno u manastir ili pod moranje u Munkač«. I svoj položaj kod cara Franje Josipa biskup krivo ocjenjuje, smatrajući da je za njega carska milost neizcrpiva, da su njegove šanse na dvoru nepromjenjive bez obzira na čine. Ta njegova tlapnja imat će uticaja na hrvatsku politiku u narednim godinama.

Uz Strossmayera najistaknutiji je čovjek hrvatske politike početkom 1861. Ivan Mažuranić. Mažuranić bio je namjestni učitelj na zagrebačkoj gimnaziji 1839.-40., kad je Starčević bio učenik III. razreda gimnazije. Kao mladić bio je Starčević oduševljen poklonik Mažuranićeve poezije; »dva pevanja u Gunduliću dopadoše mi se za neizkazati. Nemogoh se izčuditi, kako je pesnik, vezan tudjom, Gundulićevom osnovom, tudjim njegovim duhom, i tako svladao sve težkoće, tako da je pretežko razabrati njegova pevanja od Gundulićevih«; pod apsolutizmom kao književnik 1853., ocjenjujući književnu neplodnost posebice ističe Mažuranićevu »Smrt Smailage Čengijića«: »To će duga, duga i dosadna zima biti, a od nikoje strane ni

ZAGREB, POGLED NA GRIČ OKO 1860.
NA UGLU STRELJAČKE ULICE KUĆA DR. SRAMA, U KOJOJ JE DUGO GODINA STANOVAO A. STARČEVIĆ.

samom koledaru da se nadaš. Gdje nam je barem jedan almanak? Nije li se samo jednomu jedinomu onakvom glasu nadati, ko što biaše »Smrt Čengić-age«?

Kasnije se Starčevićev sud o Mažuranićevom djelu mijenja; Starčević mijenja taj sud ne po estetskom, već političko-etičkom pogledu. Ta je promjena suda posljedica nove Starčevićeve političko-nacionalne orijentacije, njegovo gledanje u Bosnu, simpatije za islam — i političke borbe 1861.-70.! Onda veli Starčević: »Čengćkinja biaše i ostade mi sablazan. Herdja, koja sama mogaše si dati zadovoljštinu, da bude imala išto čovječnosti, ta se herdja krade i mami Cernogorce, neka idu iz potaje ubiti jednoga čoveka. Na to gnjusno delo diže se pod izbor stotina Cernogoracah, i ojačaju se svetotajstvi vere, pričestju, šuljaju se ter iz zasede srećno ubiju toga čoveka. Moguće da bi i Cigani što takova učinili, nu nije moguće, da se oni nebi stidili to ikomu kazati.«

Sasvim su drugi razlozi antagonizma, koji postoji i raste izmedju Starčevića i Ivana Mažuranića. Starčević priznaje Mažuraniću njegove visoke intelektualne sposobnosti, ali zamjera mu da je kao čovjek takvih sposobnosti otišao služiti Austriji i to naročito poslije 1848., što se prihvatio službe državnoga odvjetnika, »službu, koja je u despocii najomraženija i najodurnia«. U Mažuraniću nazire Starčević najdjelotvorniji instrumenat austrijske politike u Hrvatskoj, opasan upravo zato jer je uman. Starčević kao veliki bilježnik riječke županije organizira dijelom Mažuranićev izbor 1861. u Vinodolu. U »Uspomenama« obrazlaže taj svoj postupak: »Ovde se ne radi o nami ni o g. I. Mažuraniću, nego o Hervatskoj; Austria pozna g. I. Mažuranića još bolje nego mi, ona ga prezire kao prosta beamtera, koj skače za koru kruha; ona ga je učinila načelnikom naše vlade, jer su joj ga pravi Švabe kao pravog Švabu preporučili i jer su ga hervatski Švabe proglasili demokratom, liberalcem, učenjakom, rečju, čovekom puka, koj čovek da će moći Beču premnogo koristiti. Ako županija, u kojoj je rodjen, nepokaže, da do njega derži, naravska je stvar, da će ga Austria još većma prezirati, i time da on neće moći učiniti ni ono malo dobra što ga možda želi. K tomu moguće je, da nas sud o tom čoveku, nekada temeljit, možda već danas temeljit nije, jer možda je on morao poniziti se, služiti, pre-

tvarati se do sada; možda je sužnjevanje desetak godina iz njega iztesalo štogod čoveka; možda ga je dirnulo nastojanje Beča, koj ga prie Solferina htede, kako glas nosiaše, pod izlikom, da je šenuo pameću, baciti u ludnicu ili barem u penziu. Na takav način nevalja bez težih razlogah čoveka obsuditi ni zabaciti, i ako je obsudjen, treba mu dati priliku, da se popravi i pokaže.«

1861. došavši na sabor u Zagreb Starčević suspreže sve svoje antipatije. Zaista nijesu fraza, već izbitak srca i čvrsto osvjedočenje rasudka, njegove riječi iz ožujske predstavke riječke županije: »Zaboravimo na nepravde i uvrede, koje smo jedni od drugih preterpeli ... pomirimo se i pobratimo, te nas se zauzmi jedan za sve i svi za jednoga ... zakunimo se da ćemo dostojno osvetiti otce naše, a osveta nam budi svih nas sloboda, jednakost i bratinstvo« sve samo da se rastrga »paklena mreža, koju nam je svima naš obćeniti neprijatelj razapeo« — ta Starčevićeva pomirljivost ide tako daleko na djelu, da ne reagira ni u pitanju gdje je najosjetljiviji, u pitanju hrvatskoga nacionalizma, ne ulazi u borbu protiv srpskoga nacionalizma i to će trajati sve do nakon sklapanja nagode s Ugarskom, kad će dio Srba u Hrvatskoj postati podupiratelji nagodbene politike, a protunagodbena opozicija još krepče naglašavati potrebu suradnje sa Srbima. A upravo 1861. »srbsko pitanje« u Hrvatskoj nenadano je svom žestinom ponovno izbilo na dnevni red, žestok se polemički boj vodi izmedju »Pozora« i novosadskoga »Srbskog Dnevnika«. Pored svih ustupaka i pomirljivosti hrvatskih političara prema Srbima upravo je te godine ponovno u afirmaciji srbskoga nacionalizma izbila težnja za potpunom negacijom Hrvata. Revoltu budi »srbski katekizam« objelodanjen u »Domišljanu« sa svojim za Hrvate izazovnim odlomkom:

»U č i t e l j : Imaju li Srbi zapadne vjere narodnu srbsku sviest i narodni ponos?

D j a k : Do skora nisu imali; znalo se samo, da su Srbi po jeziku srbskom, po običajih srbskih i po otvorenoj i prostodušnoj naravi srbskoj; ali narodna srbska sviest, narodni srbski ponos, narodno srbsko ime, sve to bilo je zatrpano sa latinizmom, i sad se tek narodna srbska svijest i kod njih počima buditi, i narodni život srbski povraća se i kod njih.

U č i t e l j : Šta Srbe zapadne vjere još zabunjuje, te ne mogu do čiste narodne srbske svijesti, do čistoga imena da dodju?

D j a k : Hrvaština; Hrvati navaljuju na Srbe zapadne vjere da se zovu Hrvati.

U č i t e l j : A ima li hrvatskoga naroda na svietu?

D j a k : Nid ga je kadgod bilo, nit ga i danas ima na svietu.

U č i t e l j : Pa što su današnji Hrvati?

D j a k: Srbi, jer srbskim jezikom govore, čitaju i pišu.

U č i t e l j : Otkale dakle to ime Hrvat?

D j a k : To se ime u neznano doba usred srbskoga naroda isto tako izleglo, kao i imena: Šijaci, Jere, Bob, Šokci; pa naroda šijačkoga, jerskoga, bobskoga, šokačkoga neima na svietu; isto tako niti je bilo, niti ga ima hrvatskoga naroda na svietu.«

Starčević šuti u tom polemičkom ratu; kad pred sabor dolazi rasprava o pitanju naziva službenoga jezika u Hrvatskoj i Kvaternik se izjavljuje za volju sloge sa Srbima da se jezik u trojednici nazove »jugoslavenskim«. Za Starčevića i njegov krug važna je jedna borba protiv Austrije.

Čim je njegov mandat ovjerovljen, prvim svojim govorom u sabornici osvrtom na odgovor carev na saborske predstavke, Starčević trubi zbor protiv Austrije: u tom Starčevićevom bojnom zovu sadržana je i točna, vidovita dijagnoza cijele situacije:

»Da budem ja bio u onoj sednici, u kojoj no je zaključeno, da se taj odbor u Beč pošalje, i za razlog moga protivljenja bilo bi ovomu visokomu saboru napomenuo tri sto godišnji život Hervata u Austrii. Kroz to vreme narod hervatski proseč Austriu ostade robom koji se bude kroz duga vremena teškom mukom iz berloga potištenosti osoviti. Ali jer učinjena stvar konca neima, ja sudim o tom dogadjaju ovako: Buduč čujem, da su se gospoda odbornici o svom poslanstvu dogovarali ne samo s kraljem nego i s drugimi, ne valja da se odbornikom sabor zahvali, nego buduč da su oni naputak sabora pogazili, treba da im se u zapisnik ukor zabileži i da se njihovo dogovaranje o krajnih, bilo s kim osim kralja, od strane sabora za ništetno proglasi. Što se kraljeva otpisa tiče, ja mnijem, da nije vredno ni pretresivati ga, i to, jer sa takovimi spisi pune

su naše pismarnice, i u tom se otpisu po običaju kaže: :Hervati, ako ništa ne pitate, ništa vam ne krati; ako razmatramo piskaranja, koja u Beču na svetlo izlaze, piskaranja kojih sadržaja hudobnost i bezumje izdaju čerčkare za članove najviših bečkih krugova; ako pogledamo na Ungariu, gde se protuzakonita štibra silom ne ustavne soldačije otimlje, ako pazimo na tamne spletke, koje bivajú po Francezkoj i po Italii; ako gospodo, to sve razmatramo, moramo ispovediti da su to ona večna pojavljenja koja se vazda ponavljaju, kada treba grehe Austrie kervju Hrvata prati, moramo ispovediti, da Austria nastoji i nadalje nami se služiti za svoje nečiste sverhe. Napokon moramo se bojati, da nam Austria našu braću iz granice amo šalje ne u želji, da nas oni pomažu, nego u nameri, da nas u razvijanju našega ustavnoga života upravo predje. Tim valja da budemo na oprezu, i da izjavimo, da ovim odpisom naše pravedne želje nisu nimalo uslišane, te da odgovornost za posledice koje bi se odovud mogle izleči, bacimo na njihova početnika.«

17. lipnja 1861. sabor počinje raspravljati o stvarima, radi kojih je bio i sazvan: ima stvoriti odluku o odnosu prema Ugarskoj i o polasku u Reichsrat. Rasprave traju sve do 23. srpnja. Za to vrijeme u saborskoj raspravi formiraju se temelji novih političkih stranaka u Hrvatskoj. Debata se vodi na temelju dva, odnosno tri predloga. Prvi je predlog t. zv. osrednjeg odbora; podnosi ga Ivan Vončina, autor je njegov Ivan Mažuranić; za tim predlogom stoji gros nekadašnje ilirske stranke, ljudi, koji priznaju Strossmayera za svoga političkog vodju. Prijedlog se osniva na tezi »da je uslijed dogadjaja 1848., svaka druga ma kakova budi zakonotvorna, budi administrativna, budi sudstvena sveza izmedju trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i Ugarske pravno posve prestala«, osim što imaju zajedničkoga kralja; ali »uvažavajuć zajedničku prošlost svoju i prijašnji zajednički ustavni život i odzivajuć se na izjavljene im bratske simpatije« trojedna kraljevina izjavljuje: »da su one svaki čas pripravne prema koristi i potreboći zajedničkoj s kraljevinom Ugarskom stupiti u još bliži državopravni savez, čim od strane Ugarske ... neodvinost i samostalnost trojedne kraljevine i njezin realni i virtuelni teritorijalni posjed bezuvjetno, i u svoj valjanoj

formi budu priznati«. Drugi je predlog potekao od t. zv. zagrebačkih zastupnika Bogovića, Frigana, dr. Šuhaja, Zlatarovića i Žuvića, njega podupire aristokracija i velik dio nekadašnjih pristaša magjaronske stranke. Predlog, koji formalno podnosi dr. Mirko Šuhaj, takodjer konstatira da je s dogadjajima 1848., »izuzamši svezu jedne te iste krune, prestala svaka ina realna, budi zakonotvorna, budi administrativna, budi sudstvena sveza«, izjavljuje pripravnost »uz naročito priuzdržanje starodavnih svojih temeljnih pravah sa kraljevinom Ugarskom opet stupiti u užji državopravni savez te u tu svrhu s njom sklopiti novi savezni ugovor »čim kraljevina Ugarska izjavi, da je ona sa svoje strane takodjer pripravna u smislu predvedenih načelah, sa trojednom kraljevinom dalmatinsko-hrvatsko-slavonskom savezni ugovor sklopiti, to se ima za ustanovljenje ugovornih uvjetah jednakobrojni odbor sa strane jedne i druge kraljevine izabrati, koj će se na jednom, medjusobnim sporazumijevanjem opredjeljenom mjestu sastati, i uslijed podieljenih saborskih naputakah uvjete saveza pobliže utanačiti, i o shodnosti i potreboći, kano i o obsegu zajedničkoga zakonarstva i vrhovne odgovarajuće uprave, dotičnom saboru svoje predloge podnieti«. Razlika izmedju oba predloga samo je u tome da predlog zagrebačkih zastupnika ne traži nikakvih uvjeta, koje bi Ugarska trebala ispuniti još prije nego što se povedu stvarni pregovori. Treći predlog stavlja Eugen Kvaternik: »Da se narod trojedne kraljevine hrvatsko-slavonsko-dalmatinske iz nazočnoga sabora svoga sa vladajućim kraljem svojim u dogovor ustavni stavi, te tim načinom odnošaje svoje naprama Ugarske i Austrije, svojim koristima i probitcima shodno, na temelju svojih starodavnih ustavnih prava kao i državotemeljnih zakona, duhu i zakonima vremena odgovarajući uredi ter novim državnim temeljnim zakonima posveti. Da se ova svrha uzmogne postignuti, ja kao temelj bolje budućnosti stavljam: slobodno uredjenje odnošaja krune i države hrvatske naprama Austriji; savez obrane naprama ugarskoj državi.«

Debate su bile dugotrajne, često dramatične; govorilo je oko šesdeset govornika; magjaronska stranka 13. srpnja napušta čak i sabor radi govora Mrazovića i Vrbančića, koji je dobacio Juliju grofu Jankoviću, stvarno vodji magjaronske

stranke, da oni žele da se sabor čim prije izjavi za uniju, kako bi mogli rastrubiti po cijelom svijetu i po svih novinah: Hrvati su se bezuvjetno bacili u naručaj Magjarom, optuživši uz to grofa Jankovića da je spletkario samo da Hrvate pred svijetom osramoti. Pozvan kasnije od sabora, medju ostalim i od Starčevića da dokaže svoje optužbe, Vrbančić to nije učinio. Starčević je kasnije utvrdio da se je cijela debata u saboru vodila prema instrukcijama iz Beča, da je i istup protiv Jankovića bio režiran, samo kako bi se izagnalo pristaše unije Hrvata i Madžara iz sabora — kombinacije Starčevićeve ne će biti ishitrene, jer pristaši unije u taj par su Beču zaista najzazorniji u cijelom saboru, glavna bitka za budućnost monarhije vodi se u to vrijeme u madžarskom parlamentu, koji demonstrativno komemorira smrt grofa Ljudevita Batthyanya, zvjerski justificiranoga u ime Franje Josipa 1849., demonstrativno šalje sažalnicu povodom smrti Cavoura, talijanskoga ministra, nosioca protuaustrijske politike. Madžarsku protuhabsburšku politiku tuče se i u Zagrebu u liku njezinih pristaša; Strossmayerovi ljudi, Mrazović i Vrbančić spadaju u njegov najbliži krug, svjestno ili nesvjestno vrše poteze bečke politike.

Kvaternik je u obrazloženju svojega predloga održao najdulji govor u saboru. Ali stvarno obrazloženje njegovoga predloga dao je Ante Starčević u svom govoru od 26. lipnja 1861. On daje predlogu jasan sadržaj, valjanost i uvjerljivost iznesenim idejama, dok Kvaternik, kako veli Polić »ne zalazi dublje u narav samoga predmeta, neima ni kristalne jasnoće u govoru, ni oštroumne dijalektike, ni dara filozofskoga razmatranja ... njemu se čini da je sve vrlo lasno izvesti, za čim on teži, pa se za to smatra gotovo oproštenim od dužnosti, da dokaže bar približno izvedivost svojih idejala«. Starčević pak je sve to izveo u svom govoru.

Starčević nije vezan nikakvim obzirima niti prema Schmerlingovim osnovama kao Mažuranić i njegov krug, niti sve polaže u milost carevu kao Strossmayer, niti se obzire na osnove madžarske politike. Postavljeni problem on analizira isključivo s gledišta hrvatskih interesa, s toga gledišta razmatra sve mogućnosti. Diagnoza mu je nesmiljena; jamačno su i svi ostali članovi sabora slutili gdje je protivnik i njegova

sila, ali nitko nema petlje ni da ga tako izravno imenuje ni razotkrije njegove ciljeve, poimence njegovo nastojanje da Hrvati opet odigraju, kao i 1848., ulogu pretorijanaca. Kakogod se iz današnjega gledanja čini da Starčević izdiže svoju formulaciju hrvatskoga pitanja i njegovo riješenje na čisto apstraktnu razinu, ne osvrćući se na realne mogućnosti, neizrečen ali uvijek prisutan je u njegovom umovanju kapital europskoga položaja, medjunarodna slabost Habsburške Austrije i vjera u snagu arbitraže Franceskoga Carstva. Tu je Starčevićeva diagnoza bila djelomice pogrešna, ali pogreška koja nije bila samo njegova: prusko-austrijski rat 1866. dokazao je osnovanost njegovih predpostavki, a vizionarnost njegove logike u završnim odlomcima njegovoga govora, spoznaja historijskih snaga, koje pokrenute moraju dovesti do europskih ratova kad će se stvarno odlučivati sudbina Hrvata, izdižu ličnost Starčevićevu daleko iznad svih njegovih saborskih drugova.

Temelje, koje je za svoju politiku postavio u predstavkama riječke županije Starčević je samo razradio, proglasio u svojemu govoru od 17. lipnja 1861. I tu govori kao filozof historije; taj raščinja problem i ukazuje jedino moguće riješenje. Nuzgredno mu je pitanje taktike, provedbe; hrvatsko pravo koje proglasuje, pravo Hrvata na život, za nj je u taj par nadstranačko odkrivenje koje ima bezvremensko značenje, finalno riješenje njegovo naslućuje tek u dalekoj budućnosti. Daje ideju, vjeruje u njezinu istinitost, a lično mu je ravnodušno da li će je suvremenici pripoznati ili preći preko nje; misao, duh ostaju.

»Austriansku zapoved, — započinje Starčević svoj govor izravnom navalom — kojom nam se nalaže da odnošenje naše domovine naprama Ungariji pretresujemo, razmatrao ja s koje mu drago strane, ja nikako nemogu razabrati, da li nam je onom zapovjedju bezobraznija poruga namenjena, ali je drzovitije i samovoljnije pogaženo pravo naše kraljevine, ali nam je hudobnije bačeno sjeme zavadje narodi Ungarije, same iz koga se Austria našoj konačnoj propasti nada. Doista da bude tom zapovedju do boljega nameravano, ni za nju se ne bi znalo, kao što evo prošlo trista godinah mi austrianski Hervati za nikakovo dobro neznamo. Ako bi ko mislio, da je Austria

tu zapoved, koju jedni smatraju za predlog prestolja, izdala u otčinskoj želji za da se s narodi Ungarie i poimenice s pukom madžarskim, kon posve naše škodljive slutnje i omražnje, pomirimo i poprijateljimo, ja kažem da bi mi svi Austrii bili zahvalni, kad bi nam ona bila namesto što je tu zapoved izdala, naša starinska, naša zakonito stečena, nu nezakonita oteta prava povrtila; ja ispovedam da otkako nas Austria s onimi narodi pomirila, mi smo sve time zavadjenii čime smo bližnje našega skupna zatora. — Istina je, razum i pravednost Austrie još nikome ne služi za uzor naravskoga savršenstva tih vlastitosti, nu itako ja sudim da ova poruga, ova nepravda nadilaze krug ni istoga austrianskoga razuma ni iste pravednosti austrianske. Jer bez dvojbe, u ovom pitanju ni Austria ne može drugačije misliti, nego da jest, ali da nije naša domovina od Ungarie neodvisna. Ako nije neodvisna, zašto je Austria pogazila prava Ungarie na Hrvatsku, zašto je Austria ovim predlogom postavila u sumnju odnošenje o komuni ista ona ne dvoji? Ako li je po sudu Austrie Hrvatska i od Ungarie kako i od svake druge zemlje neodvisna, zašto je Austria pogazila pravo naše narodne neovisnosti, zašto je Austria nas, koji nju niti smo uzeli za našega skerbnika, ni za učitelja, zašto je, velim Austria nas bez našega pitanja pozvala, da odnošenje naše domovine naprama Ungariji otkažujemo? Ako smo mi narod samostalan, narod neodvisan, mi ćemo naša medjunarodna odnošenja odkazati, kad i kako se nami svidi; ako li smo narod Ungarii podložen, pravedno je da Ungaria ona odnošenja ustanovi. — Bilo ovo ali ono, Austria nema pravo mešati se u te naše poslove. Gospodi, Austria, o kojoj ja uvek govorim, ona je herpa bečkih licomjera i ulagah, koji zavadjaju našega kralja njegovimi narodi, koji su našega kralja i naroda Austrie u strašno današnje stanje doveli... Da bi toj Austrii zbilja stajalo do ustanovljenja toga odnošenja Hervatske naprama Ungarii, da bi Austria iskreno radila o tome ustanovljenju i pomirenju, ona si zastalno ne bi bila posvojila rešenje i potverdjenje ovoga ustanovljenja, pače ona bi se bila i prava, da bi kako u toj stvari imala, svetčano odrekla... Buduć mniem, da ova zapoved, kakova je nami poslana, nije od našega kralja, nego od one Austrie potekla, ja se ovde neupustjam u prikaživanje naših pravah naprama

prejasnoj obitelji Habsburga, ja neću istraživati, da li ova prejasna obitelj, kon što nije zabranila Austrii samovoljno gaziti onaj ugovor, što ga je Habsburg Ferdinand I. s našom kraljevinom sklopio, da li, velim, prejasna obitelj Habsburga na domovinu našu ima večje zakonito pravo, nego li bi bila koja druga vladajuća obitelj; ja neću ovde razglabati bitnu razliku medju ugovorom što ga narod sklopi s narodom domaćim, i medju ugovorom, koga narod učini s indijanskim narodom. Ja se ovde neću upustjati u razjasnivanje tih stvari, nego samo velim, da na kralja našega ne spada ni potvrdjivati odnošenje naše domovine naprama bilo kojoj zemlji, koja stoji pod gospodstvom prejasne obitelji Habsburga; ja velim, da je naš kralj deržan, takovo ustanovljenje bez svake opaske samo priznati, samo na znanje uzeti, te bditi da obe stranke ugovor dotle sveto obdržavaju, dog ga ove ne razvergnu, ali dok on po njih koju, bez vlastite njezine krivnje, ali protiv njezinoj razumnoj volji škodljiv ne postane.

— — — — — — — — — — — —

Što kaže Austria kroz svoje rešenje i potverdjenje našega ugovora? Kod rešenja veli Austria, da će ona s nami Ungarci učiniti ono, što se njoj svidi, a kod potverdjenja kaže Austria, da ugovor ili mi i Ungarci što i kako nam drago ona na ugovor naš nimalo ne će paziti; jednom rečju: rešenje i potverdjenje Austrie u ovom pitanju jedno je i isto. Ako u tom postupanju Austrie ne leži najgorčja poruga na nas i narode Ungarie, ja ne znam kako se drugačije može unesrećenim narodima rugati ona vlada, koje nadutost samo vlastitoj ništetnosti korak ustupljuje. ... Ali možda misli tko, da je odnošenje naše domovine naprama Ungarii neizvesno, da je sumnjivo. Ungaria po, ali bolje rekuć, Madžari vele da je Hervatska Ungarii ali Madžarom bilo kako podložna a Hrvati ne će da to priznadu. Stoga, mniju, valja da otčinska Austria pozove obe strane, pa kon što ih obe kažu, što sude i žele o medjusebnu odnošaju, da ona sud izreče i ono odnošenje ustanovi. Onim koji tako mniju, ja odgovaram da mi Austriu za našega medjunarodnog sudca niti smo priznali, niti ćemo ikada priznati...

Neodvisnost, samostalnost naroda pokazuje se nadasve nedvojbenom u izvršivanju onoga najveličanstvenijega prava,

kojim si narod glavara izabire, i kojim narod protiv drugim narodom vojuje. I nut, gospodo čuda: Habsburg Ferdinand I. nije predložio otcem našim, neka idu dogovarati se s Ungarci, da li će Hervati njega za svoga kralja izabrati, nego je onaj Habsburg otpravio otcem našim poklisare i nastojao je, da ga oni kao narod neodvisan, bez bilo čijega pitanja, potverdjenja i dogovora, za ustavna kralja si izaberu, što su oni i učinili! Onaj Habsburg nije zvao Hervate na dgovor s Ungarci, da li Hervati mogu na Zapolju udariti, nego se onaj Habsburg poslužio desnicama otaca naših, poslužio se našom neovisnom kraljevinom za nadvladati one svoje takmace; isto tako nesumnjahu Habsburgi o neodvisnosti naše domovine, kadno se vojevalo protiv Bočkaju, protiv Bethlenu, protiv Tekelyiu, proti Rakoczyem, proti ustanku godine 1848.... Kad Austria zna, da prejasna obitelj Habsburga u Hervatskoj kraljuje samo na temelju slobodna izbora Hervata, da su Habsburgi potverdjivali naših saborah zaključke stvorene bez dogovora s Ungarci... zašto ona Austria ne kaže kad i kako postade Hervatska prikerpom Ungarie? Zato, jer bi ona tim dokazom pred celim čovečanstvom na sav glas ispovedila, da je prejasna obitelj Habsburga na našu domovinu svako pravo izgubila, a to jer ju je ona od naroda našega slobodnu i neodvisnu primila... Austria zna, da vladar, koj narod ali zemlju bez krivnje naroda izda ili zasužnji, prestaje biti vladarom, te postaje krvolokom...

Kako nadari Austria Hervate za tristo trideset i evo četirigodišnje žertve, kakovih za slične povest narodah nezna? U isto vreme kad su otci naši za Habsburge izvan Hervatske kerv prolevali, nisu li Austrianci naše vojske Turčinu izdavali, nisu li Austrianci naše tverdjave Turčinu prodavali, nisu li Austrianci našemu narodu i ono siromaštvo otimali, što mu ga bijaše Turčin ostavio; nije li narod hervatski više poradi tlačenja Austrianaca nego-li poradi Turakah morao bežati iz svoje toliko puta kervlju otkupljene domovine; nije-li ona strana naroda hervatskoga, što je danas pod turskim gospodstvom, protiva ocem našim, koji nastojahu onu našu braću ispod turskoga jarma osloboditi, Turčina na pomoć pozvala, a to jer već onda stenja Hervat pod strašnim jarmom u Austrii, nego li u Turskoj, nije-li Austria i gornju kopnu Dalmaciu i svu Hervatsku do mora i do Kupe; nije-li Austria sve dolnje Posavje Turčinu, Medjumurje Ungarii proneverila; nije-li Austria veliki komad naše zapadne domovine od kraljevstva otergla, te ga svojoj neposrednoj despociji podvergla; nije-li Austria Sutlo-Savo-Dravlje takodjer na dvoje razdelila, te dolnju stranu pod imenom Slavonie ili prekodravskih županija Ungarii podložila; nije li Austria kon što junačtvom Francezah i pomoćju cele kerstjene Europe Turčin biaše iz jedne strane naše kraljevine proteran, u povraćenih zemljah naših uvela sužanjstvo pod imenom vojničke krajine, sužanjstvo prema komu helotstvo biaše, a današnje robstvo Cernaca amerikanskih jest republikanstvo rimsko? Nisu-li svi ti čini poznati Austrii i celomu svetu... Nikada gospodo, otkako nam Habsburgi kraljuju, na saboru hervatskom nije bilo više od trećine one kraljevine Hervatske, koju su otci naši Habsburgom predali, a u ovomu saboru nije zastupana ni četvrtina naše domovine, koju je obitelj Habsburga čovečjim i božjim zakonom deržana u potpunu uživanju ustava čuvati. Jer premda imamo prestolja pismo u komu se naša braća graničari na ovaj sabor šalju, za da većaju o državopravnih odnošenjih naše domovine, sasvim tim kaže nam gospodin predsednik, da graničari imaju većati samo po odnošenju naše domovine naprama Ungarie i Austrie. Za kerstiti to postupanje, za kerstiti postupanje, koje na jednom mestu pobija ono što je u isto vreme na drugom mestu ustanovilo; za kerstiti to postupanje Austrie, hervatski jezik ima herpu rečih, nu ja neću nijednu izustiti, nego samo napominjem, da su ona oba odnošenja naše domovine najjasnija, i da ona na našu braće graničare nimalo ne spadaju, dok oni kako Austria kaže, ostaju, a kako sav drugi svet vapije, dok naša braća Graničari pogibaju pod kervničkim štapom slepe, kervju narodah pobesnile samovolje Austrianske...

Austria nam se podrugiva, i kaže, da je njezina tverda namera, Hervate i prava Hervata i nadalje tlačiti. Neka nam se Austria ruga, i pravo je, jer dok neima životinje, koju ćeš budi samo tri put pedepsati, a nijednom ne nadariti, narod hervatski žertvova se trista godina za Austriu, pa za sve svoje žertve ovaj narod dobio od austrie glupost, sužanjstvo, siromaštvo: narod hervatski učini Austria za svu njegovu vernost,

za sve njegovo požrtvovanje, ruglom naroda. Neka nam se Austria ruga, ma neka pazi da se kocka ne okrene, neka pazi, da na nju ruglo ne padne. Narod hervatski sačuvao si je u svih nevoljah, koje nepravedno terpi od Austrie, još jedno neprocenivo dobro, a to je: vera u Boga i u svoje desnice. Narod hervatski veruje, bez da mu itko kaže, da je providnost njemu, koji je trista godišnje sužanjstvo Austrie preživio, njemu koji se u duhu keršćanskom za druge vazda žertvovao, lepu budućnost odredila; narod hervatski veruje, da tu budućnost, to poslanstvo, ne bude otkaživati Austria, nego Bog i Hervati!«

Dalje u svom govoru prelazi na odnos Hrvata prema Madžarima, naglasujući da »rat dokida sva pervašnja odnošenja medju narodima«, »Recimo dakle da je ikada medju kraljevinom Hervatskom i Ungariom zakonito opstojalo ikakvo odnošenje perventsva ali podložništva, ja ne dokučujem kako da to odnošenje nije prestalo usled tolikih dobitjah, što smo ih nad Ungariom vazda imali. Zaboravimo sve pervašnje naše rate protiv Ungarii, te se spomenimo samo onoga od godine 1848. Jer se našlo u Ungarii ljudi koji govoriše, da žele Hervatom u vlastitoj njihovoj kući gospoditi, a zazbilja nastojaše i danas nastoje rusku knutu na adriatičko more protegnuti, u ovoj dvorani zaključen je i usled onoga zaključka vodjen je rat protiv onim ljudem i njihovim nameram. Jest, jedni vele, Hervati su rat zaključili i vodili proti Madžarom, ali Hervati nisu Madžare nadvladali. To su, gospodo, reči nekojih Madžara, koji neznadu što govore, to su reči Austrie, koja će sve radije priznati, nego li da je ona Hervatom dužna svoj opstanak. Da ne budu Madžari godine 1848. na Hervate nasertali, drugimi rečju, da se ne budu onda Hervati na oružje ustali, već u serpnju 1848. godine ne bi se bilo znalo za Austriu. Od 13. ožujka 1848. do ona doba, kad-no hervatska vojska zaprednjači u vernosti prema zakonitu kralju, znamo kako biaše s Austriom i austrianskom vojskom u Italii i drugdje. Jedan glas razlega se po svoj Europi, glas da se Austria raspada pod bremenom opačinah svojih, i nebiaše duše, koja je za ovu deržavu marila. Da onda ne bude Hervatah, narodi Austrianski ne bi imali drugoga posla, nego preurediti se kako za dobro najdu; da budu Hervati i Ungarci složni, oni bi se bili na razvalinah Austrie, kao neodvisna deržava ustanovili,

proti ovoj deržavi osim Rusije nitko ništa ne bi bio imao, a ni svi složni ne bi se ni Rusie bili bojali, pače bili bi i pod njezini zastavami, i ako bi bili trebovali, u svoj Europi pomoć našli ... Nu gospodo ja se ne čudim da Austria odnošenju naše domovine naprama Ungarii samo i vazda sumnja, kad Austria gleda da narode Ungarie potlači da jim koji kus slobode otme ali uskrati, ja se toj sumnji nimalo ne čudim, jer dosada vazda zavadiše se Hervati u takovih prigodah s narodi Ungarie; vazda Hervati Ungariu nadvladaše i vazda Austria Hervate i Ungariu stegnu u svoje obično sužanjstvo. O tomu se gospodo i sada radi, to je sverha ove austrianske zapovedi. I da bude Austria znala da mi nećemo Madžarom rat navaliti, ovoga sabora ne bi ni bilo. Ali ja se nadam, da su se Hervati osvestili, i da oni niti će več vojevati za svoje sužanjstvo, ni za despociju Austrie. Nu koliko se nadam, toliko se i bojim: nadam se u plod tristogodišnjega iskustva Hervatah u Austriji, a bojim se potajnih spletakah. Još nitko, gospodo, ne nadvlada Hervata oružjem, pa itako Hervat ostade najdolni: Hervat leži žertvom spletkah. Ja se spletke nada sve bojim, ja se bojim da ćemo mi, dosad uzderžavši Austriu desnicami, ovaj put uzderžati despociju našom ludošću ...

Kad sam se javio da želim govoriti ob ovom pitanju, što no ga bez obzira na zapovest austriansku pretresujemo, onda biahu dva predloga u toj stvari: predlog osrednjeg odbora, i predlog zastupnika grada Zagreba. Moje tverdo osvedočenje biaše već onda, a jeste i sada, da nas onaj prvi predlog vozi na berzih kočijah, a onaj drugi na željeznjači u Reichsrath. Rrazlog toga moga straha i obsvedočenja kratak je: ja opetujem da Austria za naše ugovaranje ne mari, da će ona, dok bude mogla, s nami i s narodi Ungarie raditi polag svoje samovolje, a ne polag naših prava; ja ponavljam da Austria ne o povjerenju nego o smutnji radi; ja izpovedam, da dok Austria stoji, mi se s narodi Ungarie na temelju bilo koga onih predloga ne možemo združiti, nego samo ako dobro nepazimo, zavaditi ... Ja izjavljujem da dok smo mi s narodi Ungarie zavadjeni, dotle je Austria naprama nami svamoguća, dotle nam svima ona može bilo iz Reichratha, bilo iz svojih uredah bez svakoga straha zapovedati ... U družtvu našemu s Ungariom, u današnjih okolnostih, sve da bi ono združenje od nas

i od Ungarie stalo, ja se ni izdaleka ne nadam onoj sreći, koja nam svim predstoji i koja je nekoje nas žalibože kroz maštu zaslepila. Za-da družtvo blagoslovom postane, treba da svaki drug ponešto ima i u družtvo donese: dva bolesnika, složila se kako mu drago, budu ostati dva bolesnika, ali ne budu postati jednim ali upravo dvama zdravimi ljudimi; dva siromaha složila se i združila kako komu volja, budu ostati dva siromaha, a ne budu onim združenjem obogatiti. Što ima danas Hervatska? Ono što i Ungaria. A što ima Ungaria? Ako izuzmete nekoliko stotinah milionah forintah što ih ima manje, i neko-liko tisućah prosjaka što ih ima više, Ungaria ima danas ono isto što je imala i prije šest godinah; ona ima manje negoli Vorarlberg, a to jer je Austria Ungariu i Hervatsku tako zamutila, da onaj koga opsena ne vara, mora izpovediti da se hoće čudo veće od svih dosadašnih čudesa za osloboditi ove zemlje od propasti ali barem od nesreće... Time, gospodo, ja velim, da treba prije svega da dobijemo i mi i Ungaria naš potpun ustav i da nam taj ustav ujamče velevlasti. Kada se to zbude, mi ćemo se sa svimi narodi Ungarie za dvanaest ura pogoditi. Ali, nekoji možda misle, da se ne pristoji iskati jamstvo ustava od velevlasti, a ja kažem da mi, upravo moramo to jamstvo iskati. Jer ako sutra potpun ustav dobijemo, tko nam jači da ga Austria prekosutra neće pogaziti? Upitajmo trista godišnju prošlost našu, pa nećete od mene odgovor očekivati.

Ali, drugi vele odsele ne će bivati kako je dosada bivalo: Evropa vidi da se Austria preživila, pa se ona mora preporoditi kroz Madžare, ali da na njezino mesto mora stupiti država nova, i ta je deržava, kažu Madžarska. Madžari imaju priklonost cele Evrope, pa, bili s Austriom, bili o sebi, oni budu slobodni ostati. I ja uvidjam da se Austria preživila; da je ona, kakova je danas, ne samo suvišna i bezkorisna, nego upravo škodljiva za Evropu; nu ja sudim da Austria, koja kao Nemačka evo dvanaest godinah životari, kao Madžarska ne može ni pet godina poživeti. Ja velim da Madžari, kakovi su danas, i kakovi sva je prilika budu do smerti ostati, niti mogu dobiti ljubav koga naroda niti ikoje vlade. Istina, kako godine 1848. tako i sada, dok dotica novca, novinari pisaše za Madžare, pače i pojedini ministri pokaživaše im se prijaznimi, ali od piskaranja i čeverljanja do valjane pomoći velik je

korak, to je korak koga niti je tko za Madžare učinio, niti će ga, strah me je, dok Madžari ostanu ovako nasukani ikada učiniti. Evropa bo uvidja da Madžari žele samo u tlačenju naroda Austriu izmeniti, Evropa zna da svaki na istoku zasužnjeni narod za rusku knutu dozrijeva, Evropa zna da se kroz sužanjstvo na njezinu istoku i na zapad sužanjstvo primiče...

Kakovo je današnje stvari kod nas i u Ungarii? Ako smo razumni i iskreni mi moramo ispovediti, da biahu i da jesu svi narodi Ungarie, kako i mi pripravni združiti se makar s kime, za izbaviti se današnje nevolje; nu, gospodo, mi moramo takodjer priznati, da i mi i svi narodi Ungarie o gospodstvu Madžara sasvim onako sudimo, kako i o gospodstvu Austrie: — mi svi želimo osloboditi se od jarma bilo čijega, a ne želimo jarme menjati. Kad bi se imali ponašati Madžari, da budu ovo stanje poznavali, i da im bude stajalo do slobode i vlastite i naše?... Madžari, gospodo, bili bi morali proglasiti, da je dogadjaj 1848. svaki savez medju nami i njimi prestao, napokon, Madžari bi bili morali u pervoj sednici svoga sabora to sve svečano izjaviti, te jednako svih narodnosti Ungarie proglasiti... Sabor peštanski prizna ravnopravnost narodah Ungarie, bio bi Austrii onaj strašni mač iz šaka oteo, onaj mač, koga s ludosti i nepravednosti Madžara može Austria Madžarom svaki čas na vrat spustiti; onim korakom bio bi sabor peštanski u samoj Ungarii deset miljona serdacah proti Austrii dobio; odbiv Hervate od združenja u današnjih okolnostih, peštanski sabor bilo bi kod nas uništio one ljude, koji su ih godine 1848. Madžare na zlo naveli pa ih i u propast rinuli, te bi se mi, danas rascepani, bili svi složili s narodi Ungarie, protiv Austrii... A toj snagi despotička Austria ne bi mogla odoljeti, nego bi bila morala drugačie ubrazditi...

Ja ne razumim, što hoće da kažu oni, koji vele da kraljevina Hervatska, kraljevina pet stoletja perkosivša istoku i zapadu, ne može o sebi, neodvisna stajati. Nijedan narod ne može bez drugih naroda opstati, pa itako svako selo može kao neodvisna deržava biti... Ja neću da dokažem da će Hervatska doista biti državom o sebi, nego samo velim da naša domovina kako nekada biaše tako i danas može biti samostalna; ja htedoh dokazati da mi, ako smo muži slobode i napretka

moramo nastojati da našemu narodu izbijemo iz glave onu veru, koju mu je Austria i Rusia narinula, veru kao da smo mi, uzderžavatelji Austrie, tako slabi da ne možemo drugačije nego kao bilo čiji robovi, austrianskoj ali ruskoj despociji...

Objavivši da je on za predlog Kvaternikov, veli doslovce dalje Starčević: »Ja sam za taj predlog jer je on osnovan na združenju naše domovine s Ungariom samo u skupnu zakonitu kralju... Ja sam za personalnu uniju s Ungariom, jer sam osvedočen da kako Belgija sa Holandijom, Francezka s Talianskom ne može biti u realnu družtvu, tako nemožemo ni mi s Ungariom; a kako one zemlje tako i mi, u političkom savezu možemo biti priatelji i večnji saveznici; ja sam za taj predlog jer sam osvedočen, da ako se s Ungariom realno danas združimo, sutra se budemo s narodi Ungarie klati, prekosutra budemo skupa s onimi narodi jaukati pod štapom Austrie, sledeći dan izdihavati pod knutom ruskom, pa do koji čas pasti žertvom evropejskoga rata koji se mora izleći ako se knuta na more adriatičko protegne. Jer kakogod Rusia ne biaše ni deržavom evropejskom dok nije Poljačku dobila isto tako Rusia nemože postati zazbilja evropejskom velevlastju dok ne dojde na Dunaj, ili što je isto na more Adriatičko, a kada se to zbude, tada nestaje Evrope, pa ova strana zemlje postaje Rusijom. Bez dvojbe, Evropa će se braniti od te svoje propasti, a mi s narodi Ungarie stojimo na pogazu toga strašnoga rata: udarce i posledice toga hervanja ne bude toliko ćutiti Evropa, ne bude izćutiti Austria... nego ćutit ćemo ih mi i narodi Ungarie. Tim strahotam možemo se mi samo onda ukloniti, ako se sa svimi narodi na istoku Evrope pobratimo, hoću da rečem, ako se svi mi s njimi politički i samo politički savez sklopimo. Evropa može se tomu dosad najvećem i najžestjemu ratu samo onda ugnuti, ako ona sve narode na istoku Evrope oslobodi. Stoga ja sam uvjeren, da ako Austria za naveke ne zakopa svoju despociju te time ako ona uz privolenje cele prosvetlenje i napredujuće Evrope, i svesrdnom pomoćju svojih narodah konačno ne reši Istočno pitanje, ja sam, velim uvjeren, da će Europa zakopati Austriu i despociju njezinu pa će na njihovu grobu rešiti pitanje istočno, te urediti nas i Madžare i sve naše susede onako kako se Europi

svidi, a to jer se Europa drugačije nemože osloboditi pogibelji koja joj od severa preti.

Ali, velite, predlog gospodina Kvaternika nije moguće uživotiti. Austrija, kažete, ne će potverditi. Oni koji tako misle, nisu marili na ovaj sabor ni dolaziti. Ja, gospodo, neimam uzrok smert si želiti, nu nedao mi Bog dotle živeti, dok mi tko ne dokaže da je Austria ikada, ijednomu narodu išto dala s dobra, i da mu je ono što je nužda otela, duglje uzderžala nego li je nužda trajala... Mi znamo da ima bivših vladarah koji bi danas nekadašnjim svojim narodom deset puta onoliko dali, koliko su oni narodi od njih zahtevali dan prije nego li su se prestolja onih vladarah srušila; to, gospodo, sve mi znamo; Austria zna da je od onoga stanja u komu narod prosi, zahteva, do onoga stanja u komu narod ne prima milostinju nego si sam daje, ne korak nego samo stopa; Austria zna, da su nastala vremena u kojih je narodom do prestolja samo toliko stalo, koliko prestolja pokažuju da im stoji do pravah narodah, i da narodi na poziv prestolja onako odgovaraju, kak se prestolja odzivlju na poziv narodah. U tom znanju našemu i Austrie te u ozbiljnosti današnjih okolnosti ja nalazim jamstvo, da će Austria ali ovaj naš zahtjev, ali svoju propast potverditi.«

Rezultat dugotrajne debate bijaše konačno saborski članak 42. iz godine 1861. Taj članak, prihvaćen isključivo glasovima nove narodne stranke, postaje temeljem buduće službene hrvatske politike. U tom članku naglasivši zahtjev za sveukupnošću hrvatskih svih zemalja, stojeći na stanovištu da su uslijed dogadjaja 1848. prekinute sve veze izmedju trojedne kraljevine i Ugarske, izjavljuje se spremnost stupiti u užu državopravnu vezu s Ugarskom, čim Kraljevina Ugarska prizna prethodno samostalnost i nezavisnost Trojednice i njezin realni i virtualni teritorijalni opseg. Saborska većina 1861. izjavljuje se time za nagodbu s Ugarskom, odredjuje i formulu te nagodbe, izrijekom označivši poslove koji nemaju ići u pretres buduće nagodbe, već se smatraju kao autonomni poslovi hrvatski, a to su: »zakonarstvo i vrhovna uprava u poslovih političnih, nastavnih, vjerozakonskih i pravosudja«.

Taktički gledan čl. 42 : 1861. značio je za bečku politiku nesumnjivo uspjeh: osujećeno je njime hitno izmirenje ugar-

skih i hrvatskih političkih snaga, koje bi udružene u ideji ustavnosti mahom bile razbile Schmerlingovu politiku bečkoga birokratskog apsolutizma, maskiranoga centralističkim parlamentarizmom veljačkoga patenta; što pak većina hrvatskoga sabora nije načelno otklonila svaku suradnju s Ugarskom, bijaše to rezerva dobitka bečke politike za buduće taktiziranje s Madžarima. Načelno hrvatska politika se čl. 42 : 1861. izjavila već za nagodbu s Madžarima, prešla preko stanja svoje zasebnosti stvorenoga dogadjajima 1848.; premda u saborskoj većini 1861. prevladavaju intelektualci Strossmayerove grupe, na riječima zapadnjački liberali, baština staroga patriarhalnoga feudalističkoga naziranja sasvim ih je prožela: izbija to bjelodano u njihovoj zamisli autonomije; pridržavaju za Hrvatsku unutrašnju upravu, bogoštovje i nastavu, te sudstvo, dok sve nove oblike života, stvorene prodorom novih sila, sav privredni i ekonomski život, financijsku samostalnost bez rezerve voljni su predati iz svojih ruku budućoj zajednici. Većina saborska ne vjeruje dokazima Starčevićevima da je Hrvatska sposobna za sasvim samostalan život.

Zauzevši stanovište prema Ugarskoj sabor se morao još odlučiti prema drugom nalogu carevom, izjasniti se da li će poslati svoje zastupnike u Reichsrat. Tu nije bilo kolebanja, sigurno su tome pridonijele nešto i Starčevićeve protuaustrijske filipike; jednoglasno sabor odbija predlog Maksima Price, a prihvaća predlog dr. Ante Stojanovića, velikoga bilježnika virotivitičke županije da se »Njegovom Veličanstvu putem adrese odgovori, da on — bez povrede starodavnoga, prisegom toli sjajnih kraljeva potvrdjenog ustava, — ne može na carevinsko vijeće izabirati zastupnike od strane Kraljevina Hrvatske i Slavonije, a ne može niti u pretres uzeti način budućeg izabiranja.«

Starčević je u saborskom radu pored Kvaternika jedan najagilnijih članova. U svakom pitanju u saborskoj debati čuje se njegova riječ, sudjeluje na konferencijama — suradjuje sa svima. Stranke još nijesu formalno organizirane, nema još klubova, pojedini zastupnik može se slobodno kretati unutar širokoga okvira ideja. U sporu Vrbančić-Janković Starčević je glavni posrednik izmirenja; kad je Jankovićeva grupa napustila saborovanje, predlaže on »da mi onoj našoj braći — ja

neimam dražjega pojma, nemam milije reči — pišemo, te da im javimo, da sabor, da mi, postupanje g. Verbančića neodobravamo, i da ih bratimski pozivljemo, neka se medju nas povrate.«. Interesiraju ga i praktična pitanja kao gradnja mostova, a razumljivo je da je u saboru 1861. upravo Starčević bio izvjestitelj odbora za dokinuće Vojne Krajine; i tu daje velik pouk saboru u riječima: »Ako Austria kakovu polakšicu dade, ta polakšica ne stoji duglje, nego li sila, u kojoj ju je Austria učinila: što Austria danas dade, to Austria sutra s velikim ujmom opet otme. Gospodo, ta gorka istina već se ukorenila u serdca i graničarah«. Konačno kod debate pak koji će se strani jezik uvesti u hrvatske škole, Starčević se izjavljuje protiv uvadjanja njemačkoga jezika, a pristaje na uvadjanje franceskoga ili talijanskoga.

Odklonivši ući u Reichstag hrvatski sabor 1861. odlučio je svojom sudbinom. 8. studenoga 1861. »divlji sabor Zvonimirove krune«, kako ga je prozvala bečka »Pressa«, bijaše raspušten. Sabor je dao zdrave ideje za praktičnu reorganizaciju cjelokupnoga unutarnjeg života Hrvatske, ali od svih zaključaka car potvrdjuje tek čl. 42., sav ostali saborski rad hrpa je planova za budućnost. Bitka Beč-Budimpešta još nije odlučena, i Beč za buduće još računa u svojoj politici s Hrvatskom. Hrvati dobivaju svoju »dvorsku kancelariju«, Ivan Mažuranić postaje kancelarom. Da se prekinu i posljednje veze Ugarske i Hrvatske, osniva se u Zagrebu stol sedmorice kao vrhovno sudište — dok je do tad ugarski vrhovni sud još i za Hrvatsku bio kasacija. Kroz četiri godine Hrvatska ostaje bez sabora.

Starčević se vraća u svoju županiju, gdje će uskoro biti suspendiran, izveden pred sud, osudjen, utamnjičen. Dok Kvaternik odlazi u emigraciju, Starčević se vraća nakon tamnovanja u starom svom zvanju u pisarnu dr. Šrama.

„Budući saborenje"

I

Mi nebi dvaput rekli da taj „sabor" nebude još dalje odgodjen. Na to odmaknutje Smera cela radnja Magjaronah i Slavoserbah.

Magjaroni, recimo preuredjuju županie i obćine. Za je najznamenitie da se umanjuje broj obćinah i kotarah. Obćine se u broju umanjuju za protegnuti vlast načelnikah koje vlada za vrat derži.

Kotarah se broj pomanjuje za vožje sledenje. To se samo čini gospodarstven, a vlišje je politički razlog. Isti je razlog ponešto učinio da „sabor" već nije odnesen, i da dva načelnika kad vlade nisu imenovana.

RUKOPIS DR. A. STARČEVIĆA

»HRVATSKI GLAVNIČAR«

Sabor 1861. zasijedao je u onoj istoj »redutnoj dvorani« zgrade Stankovićevoga kazališta na Markovom trgu (danas pregradjenoj u dvoranu za skupštine gradskoga zastupstva), gdje je svoje sjednice držao i Jelačićev sabor 1848. Dvorana saborovanja i četerdesetosmaški program sa svojima političkim predodžbama jedini su ostali isti; kroz tih trianest godina izmedju oba sabora stubokom se izmijenio cjelokupni hrvatski život i na površini i u svojoj nutrinji. Sve jače ga pokreću nove sile vremena, revaloriziraju se gotovo sve vrednote.

Od godine 1848. neodoljivom snagom djeluje čar svega što je novo, što dolazi iz velikoga svijeta, političke ideje kao i tečevine materijalne civilizacije, koje ih prate. Sve je zatravljeno riječju »progres«, »progres« postaje nova vjera. Zapadnjački liberalizam otac je hrvatskih političkih stranaka, »ilirska« kao i »magjaronska« stranka odvijetci su njegova duha, bez obzira na svoja politička hrvanja; i jedna i druga stranka njegovi su promicatelji, izravnavajući puteve prodoru novih njegovih sila u hrvatski svijet. Osvjedočene su u njihovu plodonosnost, ne shvaćajući uvijek njihov domašaj. A i sustav, protiv kojega se bore hrvatske stranke, kraj svojih reakcionarnih političkih koncepcija, taj Bachov i kasnije Schmerlingov sistem, prožeti su sasvim ekonomskim i kulturnim liberalizmom, i oni su sljedbenici vjere u progres. Neminovno se mijenjaju društvene i ekonomske snage, njihovi odnosi, njihovi nosioci, i politički i kulturni problemi stiču nova značenja.

Promjena ubrzano teče sa četrdesetosmaškom konačnom likvidacijom kmetstva. Likvidaciju kmetstva, neharno bilo bi zaboraviti, nosi i provodi dobrim dijelom upravo plemstvo, ono je predvodnik ideje socijalne jednakosti ma i na štetu svojih vlastitih interesa; tolika je vjera njegovoga liberalizma u progres. Samo pokrenuta društvena preobrazba nosi drugo-

jačije rezultate nego što su ih očekivali nosioci liberalnih ideja: izostala je očekivana nivelacija na više. Drugojačije nije moglo ni biti jer većina naroda bez obzira na dojučerašnju društvenu pripadnost nije imala ni duhovnih ni ekonomskih snaga, kojima bi prihvatila nove tečevine.

Seljak-kmet stiče teoretski političko i ekonomsko oslobodjenje. Odsele ne samo što ne mora više davati besplatnu radnu snagu zemaljskom gospodinu niti podavanja u naravi od priroda, on postaje vlastnikom zemlje koju je dosele obradjivao, ali stiče i neograničeno pravo raspolaganja sa stečenom zemljom i inventarom, neograničeno pravo otudjivanja, neograničeno pravo zaduživanja. Prenagao je taj skok, seljak nije na nj pripravljen ni znanjem ni odgojem. Mrzeći tlaku, nastojeći uvijek po toj mržnji dati zemaljskom svom gospodinu minimum radnoga napora, seljak se odvikao od intenzivnoga rada uopće, tim više što je za godina nerodice mogao uvijek očekivati kakvu takvu pomoć od zemaljskoga gospodina. No načela liberalizma pobjednički kroče dalje. Bachov režim donosi 1853. novi gradjanski zakonik, koji svojim načelima ruši vitalne ostanke staroga hrvatskoga običajnog prava: i na seljaka nov zakon primjenjuje liberalno baštinsko pravo i time smrtan udarac stiže stanice hrvatskoga seoskog života: kućne zadruge. Dok su po starom hrvatskom pravu nedjeljivo baštinili svu seljačku imovinu svi preživjeli članovi, dok je sva imovina zajedničko vlastničtvo svih članova obitelji, zakonom od godine 1853. uvodi se načelo samovlastničtva, imovina se jednako dijeli medju djecu nakon očeve smrti. Uslijed toga sad se počinje komadati seljački posjed, poglavito srednji posjed, seljačko se gospodarstvo pretvara u niz patuljastih posjeda, a njihovi vlastnici nemaju ni tehničkoga znanja, ni dovoljno radne snage, ni prometnog kapitala da se njime prehrane. Stari seljački domovi propadaju, a njihovim ruševinama rastu mali kućerci, seljak postaje proleter, selo siromaši, uslijed svoje ekonomske nemoći postaje opet objekt politike kakav je bio i prije ukidanja kmetstva.

Gotovo na vlas ista sudbina čeka i pretežnu većinu dojučerašnje zemaljske gospode. Po svojoj ekonomskoj snazi to hrvatsko plemstvo pokazuje premnoge nijanse. Gros njegov obitava Hrvatsko Zagorje i Prigorje, Pokupje, dio Posavine.

Tu je većina plemstva odvijetaka još stare plemenske Hrvatske, plemstvo po postanku, a ne po kraljevoj milosti. To je plemstvo brojno, Zagorje i Prigorje posuto je »šljivarijama«; i po ekonomskoj snazi i po načinu života to plemstvo mnogo se ne razlikuje od seljaka; posjed mu je mali posjed. Plemstvo pak grupirano u svojim općinama, kao Turopolje, pa plemići jednoselci pogotovo se ničim ne razlikuju od seljaka. Ostali dio plemstva većinom je mali posjed, u Hrvatskom Zagorju i veleposjed ne premašuje stvarno veličinu srednjega posjeda; veleposjednici su u Slavoniji, većinom rodovi stranoga porijetla, koji su dobili zemlju od carstva kad su Osmanlije izagnani iz Slavonije. Sav taj plemićki posjed dolazi u krizu mahom nakon 1848.; izgubio je besplatnu radnu snagu, odsele je mora plaćati gotovinom, a k tome dolaze i porezi, koji sve više rastu uslijed moderniziranja državne uprave. Plemstvo dosele uopće nije bilo naviklo na život, kojemu je pogonska snaga novac, gotovina, a tehnika njegovoga gospodarenja bila je jednako primitivna kao i u seljaka. Potreba gotovine razara plemićko društvo; otudjuje se zemlja komad po komad, imutak u gradu, a onda nestaju i sama naselja — dobar dio tih imanja prelazi u ruke nove vlastele novca, pretežnim dijelom došljaka, svijeta koji nema nikakve veze, pogotovo duhovne s hrvatskim ambijentom. Odvjetci plemstva odlaze u službu; služe vlasti, novom kapitalu; po naobrazbi zaostali dolaze samo na podredjena mjesta. Gjalskijev »Cintek« prototip je sudbine potomaka nekadašnjega hrvatskog političkog naroda.

Taj rasap plemstva uspio je donekle prebroditi odnosno produljiti svoj život za pola vijeka, tek dio veleposjeda, boljarski, velikaški stališ. Ti velikaši politički su konzervativni, pristaše su u devedeset postotaka ideje čim tjesnije suradnje hrvatske politike s Ugarskom, da očuvaju svoj ekonomski i društveni položaj naslanjaju se na ugarsku politiku, gdje dominira njihova kasta, ali u ekonomskom pogledu i oni su prožeti liberalizmom. Naobrazba im je europskoga niveaua, njihovo gospodarstvo postaje uzorom za nove ekonomske tehnike. I pored političkoga pritiska apsolutizma oni vrše time u hrvatskom svijetu jednu tehnički naprednu misiju, uspijevaju izmiriti prodore novih sila kapitala i industrije s agrarizmom, oni oživotvoruju ekonomske ciljeve preporodnoga naraštaja.

Četerdesetosmaška generacija nije samo slijepo kopirala ekonomske ciljeve liberalnoga progresa, koje nabacuje prvi Janko grof Drašković u svojoj programatskoj »Disertaciji«, nego je nastojala njegova načela organizaciono primijeniti na hrvatske prilike. Prvo hrvatsko »Gospodarsko društvo« osnovano je početkom 1841. u Zagrebu na inicijativu biskupa Haulika, jednoga najmoćnijih veleposjednika u banskoj Hrvatskoj, uz suradnju Dragutina Rakovca sasvim u skladu s prosvjetiteljskim idejama Draškovićevima. Kao što je »Matica Ilirska« inicijator stvaranja suvremenih kulturnih organizacija moderne Hrvatske, tako je »Gospodarsko društvo« iztočnik svih ekonomskih, a po tome i društvenih mijena u Hrvatskoj. Ljudi u »Gospodarskom društvu« znaju da nove suvremene ideje gospodarenja trebaju prve apostole, prvi zadatak društva stoga je odgojni. 1853. »Gospodarsko društvo« daje inicijativu za osnutak »gospodarske škole«, koja se medjutim oživotvoruje tek 1860. kao gospodarska škola u Križevcima, došavši kasno, premda ne prekasno, već u punom jeku ekonomsko-društvenoga rasapa. »Gospodarsko društvo« uz potporu Haulikovu osniva prvo »pokusno gospodarstvo« gdje se iskušavaju nove kulture, gdje se nastoji poljodjelcu prikazati zaostalost i neproduktivnost dvopoljnoga gospodarstva, uvodi se sjetva djeteljine, 1854. »Gospodarsko društvo« poduzima na veliko zasnovanu akciju za obnovu vinogradarstva nabavivši 50.000 ključića iz Gumpoldskirchena, 1845. daje opet inicijativu da se sastavi prvi marvinski katastar, predlaže racionaliziranje paše, 1851. priredjuje prvi natječaj za nagradjivanje plemenite rasplodne stoke; »Gospodarsko društvo« daje inicijativu za racionaliziranje šumarskoga gospodarstva, na inicijativu vidovitog Dragutina Kosa, organizira se dapače u društvu poseban odsjek za šumarstvo, kuša 1851. osnovati posebno »Društvo šumarsko za Hervatsku i Slavoniu«, a konačno »Gospodarsko društvo« odmah od svoga postanka vrši akciju da se moderniziraju i tehnička pomagala gospodarska, najvješćuje rat drvenom plugu-ralici, rat mukotrpan i spor, jer patrijarhalni seljak odbija željezni plug tvrdeći da je pretežak, da će mu »satrti marvu«. Boljarski veleposjed praktički prednjači u tim ekonomskim reformama, dokazujući primjenom njihovu

racionalnost. Primjer ne ostaje sasvim bez nasljedovanja ni u seljačkim redovima.

Sasvim drugojačiji razvitak je gradjanskoga razreda. Do 1848. u banskoj Hrvatskoj gradjanski stališ je sitan, skroman, pasivan, ekonomski nemoćan, politički sasvim neosviješten. Ograničen je na sitnog obrtnika i kramara, a što je najvažnije nema prirodnoga priliva da se razvije. Obrt je sapet u krute oblike sredovječnoga cehovskoga sistema, koji priječi svaki priliv nove krvi. Obrtnički stališ obnavlja se sam iz sebe, odnosno pridošlicama iz stranih zemalja, iz Njemačke ili Italije; djeca seljaka-kmeta ne mogu redovno postati obrtnici — tu je razlog da je prije 1848. gradjanski stalež pretežno anacionalan. Bachov sistem likvidira cehove, liberalizam oslobadja obrt, svaki gradjanin može na temelju stečene obrtnice, bez posebnih cehovskih privilegija započeti zanat ili trgovinu. Ta sloboda nesumnjivo pridonosi proširenju obrtničkoga i trgovačkoga stališa, načela liberalističke političke ekonomije otvaraju slobodu utakmice; praktički to donosi do padanja kvalitete djela, utakmicu cijena, štetuje sigurno vrsnoća rada, a otvara uz to i sasvim slobodan put stranom uticaju kapitala i stranoga rada. U zemlji gdje je kapital neznatan i negibiv, strani kapital uz ekonomski zamah koji donosi, djeluje napovoljno društveno i politički. Trgovina uz rijetke izuzetke dolazi sasvim u strane ruke, a domaći svijet, u koliko stekne imutak trgovanjem u prvoj generaciji, u drugoj stagnira ili propada tražeći, sve žrtvujući za društveni i politički uspon. Kako pak je privredni život uslijed sve jačega razvitka državnih funkcija sve više ovisan o političkim promjenama, prvi sloj privrednika u Hrvatskoj postaje prirodno i mjestom najmanjega otpora u političkim narodnim borbama.

Uz to gradjanstvo kontinentalne banske Hrvatske ima još jedna grupa gradjanstva, sasvim drugojačija. To je svijet Hrvatskoga Primorja, stanovnici tamošnjih gradova, Rijeke, Bakra, Karlobaga, primorsko gradjanstvo, kojemu je predvodnik gradjanstvo Senja. Zapravo je to jedini izgradjeni gradjanski sloj u Hrvatskoj, i po tradicijama, dugovječnosti i po načinu života. Imutak stečen pomorskom trgovinom oživio je tradicije starih gradskih municipija. U kontinentalnoj Hrvatskoj gradjanske obitelji su kratkovječne, ne mogu uslijed toga

stvoriti ni trajnih kapitala, niti po svojemu oblikovati život; u primorskim gradovima gradjanske obitelji dulje živu, posao prelazi od oca na sina, ne traži se uspon u viši društveni razred, nego se proširuje snaga svojega stališa. Poslije krize za napoleonskih ratova taj gradjanski sloj doživljuje svoj cvat trgovanjem i pomorstvom. U šesdesetim godinama XIX. stoljeća hrvatsko gradjansko na razmjerno kratkom protegu od Rijeke do Karlobaga posjeduje preko 150 brodova duge plovidbe, koji reprezentiraju kapital od 14 milijuna kruna. Cvat traje do konca 1870. Do te godine hrvatsko primorsko gradjanstvo, trgovci i brodovlastnici vode još uspješan boj jedra s parom. Analizirajući njihov pozniji rasap obično se kao uzrok navodi konzervativizam toga gradjanstva, koje nije spoznalo prednost snage moderne tehnike; sigurno dijelom je i to razlog, ali odlučnije je bilo da je prelaz s jedara na paru tražio organiziran velik kapital, koji taj živalj nije imao, a koji u domovini nije ni mogao steći. 1869. otvara se Sueski kanal, svjetska trgovina, dakle i mediteranska ulazi u novu fazu neslućene dinamike, tu je tehnički momenat bio presudan, u novoj utakmici hrvatsko pomorstvo moralo se skršiti, a s njim i moć i uticaj gradjanstva Hrvatskoga Primorja. Počinje agonija Novakovih »Posljednjih Stipančića«.

Preoblikovanje društvenoga i ekonomskog života Hrvatske tih desetljeća odlučno djeluje na politički život njezin. Ispod površine zbivanja vodi se gigantski boj stare hrvatske patriarhalnosti, njezinih imanentnih narodnih vrednota i preživjelih negativnih zaostalosti s novim vremenom, njegovim plodonosnim silama i problematičnim uticajima. Pojačavaju se društveni i ekonomski kontrasti, koji radjaju suprotne sile. Dok u preostalim plemenitaškim naseljima, koji se prilagodili novom vremenu, živi život najvišega suvremenog europskoga standarta, svijet maloga plemstva u svom rasapu i seljak od godine do godine pada ekonomski, opća njegova razina se ruši. Krivo bi se učinilo, kad bi se prekorilo vodstveni sloj i veleposjeda i inteligencije da slijepih očiju promatrao te prilike. Aristokrata, barun Kušlan, izdajući spise sabora 1861., u svom pogovoru utvrdjuje poraznu bilansu toga propadanja. »Naš narod u većem dijelu Hrvatske, veli on, živi u prostoj kolibi, spava većim dijelom na tvrdoj daski ili klupi; hrana mu je

obično suhi hljeb. Ob ovom on mora u najvećoj žegi ljetnoj na djelu poljskom, žanjući ili kopajući sprovesti čitavi dugi dan, i jedva okriepiv utrudjena uda kratkim snom, drugi dan to isto raditi. Mesa ili druge pićne hrane malo kad i na božić i uskrs vidi, a ima dobrani dio godine, gdje je i kruha gladan«. Ekonomski slom pojačao je tih desetljeća propadanje morala; Kušlan veli da se u to vrijeme postostručili u Hrvatskoj zločini svake ruke, »osobito: palež, kradnja, ubojstvo, težka ozleda tjelesna i t. d.; izvjesnu krivnu pripisuje on zato i liberalističkom Bachovom zakonodavstvu, presadjenom mehanički u prilike, kojima ne odgovara. Kušlan želi da se provede revizija zakonodavstva u duhu staroga hrvatskog prava, zdravo primijenjenog novim prilikama, jer »svaki od naših blagih čitateljah, koj je u svojoj domovini živio prije g. 1849. a i poslie sve do danas, morat će istini za volju izpovjediti, da prije g. 1849. nije bilo u obih kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji toliko zločinacah, koliko ih sada imade možebiti u jedinom svetoivanskom okružju županije zagrebačke. Uze županijske bile su veoma slabo napučene, kaznione lepoglavske nije za onda ni bilo, a često putah ukazao se narodu na krovu kućah županijskih bieli barjak, kao radostan znak, da je županijska uza prazna.« Sabor 1861. dao je znatne inicijative za pobijanje društvene-ekonomske krize; te inicijative ostale su medjutim sjetva za budućnost. Korjenitoga lijeka nije mogao dati, jer je bio politički nemoćan, većina zaključaka ostala mu nepotvrdjena, a i po duhovnoj fizionomiji svoga članstva nije imao za to prave moći. Njegovi su članovi u 98% odgojeni humanistički, novi ekonomsko-društveni problemi i njima su strani. Sabor 1861. sve svoje inicijative upućuje na prosvjetno područje; tu udara čvrste temelje gotovo svima prosvjetno-kulturnim zavodima moderne Hrvatske, ideal mu je stvoriti obrazovanu karakternu inteligenciju, nov sloj vodja i odgojitelja narodnih, koji će preuzeti baštinu nestaloga plemstva.

Ante Starčević i njegov krug nijesu pasivni promatrači tih društvenih mijenja u Hrvatskoj. Starčević, filozof historije, politički ideolog bio je i lički čovjek s urodjenim smislom, osjećajem za životnu zbilju. Prošao je sam kroz njezinu školu. To istančano ćućenje za odraze uticaja političkih idejnih zbivanja u realnostima svagdašnjice kod njega je uvijek živo;

uvijek je stanovao u malom svijetu, na gradskoj periferiji, uvijek je za nj bio na visokom brdu zagrebački gornji grad sijelo vlasti, Starčević je zbilju gledao ne iz visokih perspektiva odakle su nezamjetljive njezine potankosti, već iz njih samih; u poznijim svojim saborskim interpelacijama prečesto se bavi s tima t. zv. realno-političkim problemima.

Ekonomska i društvena pitanja u to doba previranja u Hrvatskoj svakako su stalni predmet razgovora za Starčevića i njegove najbliže, medju kojima je Eugen Kvaternik. Kvaternik donosi iz stranoga svijeta mnogo zapažanja, o kojima se diskutira, usporedjuje ih se s hrvatskim prilikama; Starčević, koji već u svojima prvim književnim i publicističkim pokušajima odaje interes upravo za socijalne momente narodnoga života, jamačno je u tim debatama arbiter i korektor mišljenja i sudova, pogotovo kad sam po novinstvu budnim prismotrom slijedi inozemni život. Jamačno je iz tih diskusija, vjerojatna i s jakim poticajem Starčevićevim nastalo improvizirano, u letu decenija sasvim zaboravljeno djelo Eugena Kvaternika »Hrvatski Glavničar ili: Putokaz k narodnoj obrtnosti a kroz ovu k narodnom blagostanju«, dovršeno »u Zagrebu, u oči Cvietnice, 28. ožujka 1863.« a štampano tiskom i troškom Dragutina Albrechta. Par mjeseci kasnije Kvaternik je otišao u drugo svoje progonstvo, a Ante Starčević u tamnicu.

Ta Kvaternikova knjižica, prva skica političke ekonomije kod Hrvata, kompilacija je po franceskim, u glavnom Baudrillartovim djelima o političkoj ekonomiji na temelju nauke Adama Smitha. Ali Kvaternikov »Hrvatski glavničar« uz to što po prvi puta upoznaje hrvatsko općinstvo s načelima moderne političke ekonomije, posao težak za ono doba kad je u hrvatskom jeziku valjalo tek stvoriti novo nazivlje za političko-ekonomske pojave (tu je jamačno Starčević dao udio svojega jezikoslovnoga znanja kajkavcu Kvaterniku!) nije isključivo kompilacija. Uz tumačenje elemenata nauke o političkoj ekonomiji Kvaternik donosi svoja zapažanja o ekonomskom i društvenom životu Hrvatske onoga vremena, zapažaje koji su prvi pokušaj socioloških studija kod Hrvata. Iz tih zapažaja nazire se kako je Starčević-Kvaternikov krug vidovito uočio najvažniji pro-

blem tadašnjice, njegovo gledanje i osjećanje hrvatske stvarnosti; osim Lazara baruna Hellenbacha, političara, ekonoma i takodjer filozofa, tim pojavama u tadašnjoj Hrvatskoj nitko još ne pridaje veću pažnju. Kvaternik na temelju svojih opažanja kojima očito Starčevićev stoicizam daje mjerilo, predlaže i stvarna riješenja hrvatskoga društveno-ekonomskoga problema, riješenja koja su pred shvaćanjem njegovog vremena, riješenja potekla iz nadstališkoga prosudjivanja u interesu narodne cjelokupnosti. Kvaternik je zagovornik održavanja i jačanja srednjega posjeda, u snazi njegovoj vidi temelj za uspjehe političkoga stvaranja. Opažanja Kvaternikova u »Hrvatskom Glavničaru« kip su domovine šesdesetih godina XIX. stoljeća, u njima je utvrdjen i koji taj odlučan uzrok političkih kriza cjeline i političkih posrtaja pojedinaca.

»Mrtvilo i ravnodušje prama materijalnom naprijedovanju učinilo je izlaz služeću večom stranom kastu, započinje Kvaternik već u uvodu u političku ekonomiju svoja sociološka razmatranja. — Ako n. p. pitaš za ovoga il onoga velepósjednika ili imućnoga vlastelina, što da je on? odgovarati se: služi! Pitaš: a zar mu je od nužde? dobivaš odgovor: nije mu bilo od nužde, imao je lijepi imutak, no sada ide nazad! A zašto? Jer mu je njegovim otsutjem propadalo gospodarstvo s jedne strani, a s druge ubija ga u gradu silni luksus; a čime da ga namiri, kad kod kuće sve nazaduje? Ničim, ako ne vjekovitim službovanjem; a prodavajući tako slobodnu svoju volju, eto ti mnogoga gdje postaje svestranim natražnjakom i protiv volji svojoj; sila boga ne moli! — Ali službica ma i kako visoka bila, nije dovoljna da se njom namire sve potrijebe š njome skopčane; čim bo višje stojiš, ti moraš i višje trošiti, a za pokriti trošak preko plate, zbogom djedovino: »baština mu se obratja tudjini!« Napokon se i novci rastepu, a ostavši tako i bez novaca i bez posjeda, što se sve ne bi učinilo za ostati plivajući na vrhu? — Ima dakako i lijepih iznimaka; jer ima ih koji vole saići za stubu niže pa slobodno živiti. — Nu žalibog! mnogi nastupaju protivnu stazu, a ljudi se onda dive: tko bi to od N. N. bio mislio! Takov značaj!!

Ali na svijetu ništa nije bez razloga, pa nisu ni ta pojavljenja; nu najgorča po narod istina ostaje uvijek ta: da se tako malo po malo i neosjetljivo značaj takodjer narodni kvari;

nadalje: da se uslijed tih pojavah u našoj zemlji tudjinci udomljuju, isključujući domaće. — A zar ne bi bilo probitačnije i plemenitije po nas ostati na svojemu — kao što naš narod veli — siromaštvu svojimi? Množiti otčinsku baštinu, zabacivši svaki luksus, svi mi sadanjeg vijeka usavršenimi sredstvi? Zaokružiti se četicom domaćih ljudih, biranih iz reda onih, koji su sudbom zvani da poštenim službovanjem svakodanji si hlijebac pribavljaju, te biti jim otcem i voditeljem, učiniv iz njih slobodne otadžbine sinove, trgnuv ih tako iz čeljusti tudjinstva, oslobodivši ih podlosti? Ne bi li korisnije bilo da takovi ljudi prednjače — kao posebnjaci — slobodni nezavisni, savjetom svojim, dobrimi djeli i domoljubljem u svojih općinah, kotarih, župah, na srijeću i ponos cijeloga naroda? Riječju: kad se već radi službovati mora, nije li bolje sebi raditi, samom sebi služiti; ili bar ma »unum facere, aliud non negligere?«

Ne ćemo reći da samo na taj, no i na mnoge druge načine propada dandanas srijeća pojedinih domaćih obitelji na korist tudjinacah, a nesrijeću domovine: — Neukost, malodušje, neokretnost promet na s jedne strani, s druge pako nerad a uslijed ovoga lastovanje i rasipnost, upropašćuju na očigled mnoge naši ljudi. — Obazrimo se malo po Zagrebu, pa što ćemo nažalost svoju opaziti? Mnogi se iz mladosti još sjećamo, da je n. pr. ta il ona kuća bila vlastitost ovoga il onoga vlastelina, ol gradjana Hrvatovića, a popitamo li čija je ona danas? To nam se odgovara: znate li onoga Kranjca (naš narod tim imenom obično sve tudjince označuje) koji je tamo il tamo za »Hausknechta« služio?! — A takovih slučajeva imade po svoj našoj domovini sijaset; da, imade ih i takovih, gdje je tudjin sluga postao gospodarom hrvatskog posjeda, a njekadanji gospodar rado bi išao sad služiti svoga njekadanjega slugu, da mu ovaj, i to punim pravom, ne predbacuje: da ne može onaj biti dobar i valjan sluga, koji je lijepi svoj imutak toli ludo proigrao! Zbilja, njeka vrst počitanja i nehotice spopada čovjeka na samu riječ »Hausknecht« kao da ona njekim načinom predstavlja utjelovljeni rad, koji nosiocem toga imena iz bijede, ništice i robovanja u slobodu i blagostanje prepeljiva! Nije, bre, šala ničim ako ne radom i štednjom dići se do stepena, iz kojega se u sadanje vrijeme sve-

strano imponira! — A što da reknemo o onih tudjincih, koji su se još kod kuće iz dvornika do bogatira popeli, a stupiv na našu zemlju te zaplev u svoje mriježe sve pothvate i poduzetja, maste si brade, dok si domaći ljudi prazne svoje zube trijebe? — A to tako dosele bivalo s nami s narodom medju Dunavom i Jadranskim morem živući!!

— — — — — — — — — — —

S ponosom nam je ipak ovdje ispovijediti: da »kao narod« u najnovije doba najljepše znakove krijepke i muževne volje obrtna napredovanja sjajno zasvjedočismo; da bi Bog dao! te bile potvrdjene izražene naše želje glede vjeresione i željeznjačah naših pa eto gde nam se otvara široko polje narodnje radnje, a kroz ovu i narodnje blagostanja!

Ali da se ta poduzetja, gorostasna po svojoj naravi, uzmognu sudjelovanjem cijelog našeg naroda i izvesti: potrijebno je da bude narod takovomu ogromnomu sudjelovanju dostojno i pripravljen; valja mu ucijepiti načela sposobna rukovoditi ga k toj narodnoj svrsi. Jer, pitajmo se ozbiljno: kako smo mi i mogli očekivati od našega svijeta da naprijeduje; da se s prevejanimi tudjinci, nadošljaci il naseljenici natjeca, kad mu niti načela toga natjecanja poznata dosada nebiahu? A za me sretne, do godine 1848. opstojavše društvene okolnosti naše nisu upravo sustavno priječile svaki mogući naprijedak u razvijanju materijalno-obrtnih narodnih sila? Da, budimo spram naroda našega pravedni; ne korimo ga nedužna, no otvarajući mu sada načine i sredstva blagostanja, kažemo mu time put k udobnijoj budućnosti, a on — darovit kao što je u svakom obziru, potrčat će za boljim u toj struci.

— — — — — — — — — — —

Novi duh ubija staro vrijeme; kriješpčoj mladosti kao što u fizičnom, tako i u prometnom svijetu mora ustupiti iznemogla starost. Lijepa su (ako su!) bila ona vremena kad se je pjevalo: »Nije jošte Zagorac prodal kaplje vina!« — ali ona vremena, koja su prouzročila tu pjesmu, minula su sa izjednačenjem stališah pred zakonom; onoj pjesmi služiše njekoć temeljem robstvo seljaka hrvatskoga; nu čim je začeo težak, platjani novcem a ne već batinom, obdjelavati hrvatsku zemljicu: onoj je pjesmi duh vremena odzvonio; jer čim je potreba ruku čovjeka t. j. rad platiti, treba gledati da i vinca

nješto prodadeš da namiriš težaka, da si nadoknadiš brigu i nastojanje svoje. Tu nuždu danas svatko osjeća, sada samo treba znati kako da čim korisnije što proizvodiš i čim korisnije prodadeš. Ta sredstva poznavati uči te duh vremena; taj učitelj uči nas i to, da može sav naš narod biti slobodan i preimućan, bez tudjega štitničtva, te samostalno od materijalne propasti sačuvati se, da i napriedovati u blagostanju svomu.

Ali ne samo duh slobode i jednakosti stališa rastrgao je verige materijalne mlitavosti, no i duh uzajemnosti narodah pripomogao je s narodnjemu preporodu. — Do godine 1848., dok bijaše posjed zemlje a kroz ovaj njekim načinom i životarenje materijalno ustavnim Hrvatom onimi dvimi temeljnimi državnimi načeli ujamčenoj: »da naime, samo plemići — i to domaći — sposobni su posjedovati hrvatsku zemlju« — zatim: »seljak nije vlasnik no samo uživatelj i to opteretjeni posjedovanoga zemljišta« — da, opetujemo, dok ta načela nerad vlastelina s jedne strane, s druge nebrižljivost seljaka podupiraše, a oba — vlastelin i kmet — uz to nekako kuburiše; moglo se je pjevati: »Nije jošte Zagorac prodal kaplje vina!«; ali ne tako sada kadno vlada na čelo slobodnog posjeda tja za inostrance valjano, kojim su sva vrata i lese narodnjega našega doma, trojedna kraljevina zvanog, i bez »bilikuma« širom otvorena; sada: kad no si onaj najbolje stoji, koji se oslanja na lijepu onu poslovicu: »Pomozi si i Bog će ti pomoći!« da, sada je skrajnje vrieme, da se o materialnom svom napriedovanju ozbiljno postaramo, ne ćemo li ostati tudji na svojemu. Mi se pouzdano nadamo, da se naš narod duhu vremena i ovaj put smjelo i uspješno odazvati hoće. — Kadno bijaše mačem u ruci braniti protiv navalam barbarstva družtvo europejsko, naš se narod tadanjemu duhu vremena oglušio nije: zahvalno to družtvo prozva ga u znak uslugah stečenih »predzidjem Europe«; — kadno bijaše, kasnije od potriebe da se perom u ruci zadovolji zahtjevom duha vremena, da se prosvjetli pleme čovječansko; i tude ne zaostade narod naš: »Bibliografija Hrvatska« o tom liepo svjedoči, isto se tako i duh narodnosti kosnu i našeg plemena i to toli moćno: da, ako se i je medju 1830.—1835. stidio isti Zagrepčanin — opojen duhom germanizma, i u nesvijesti prošle svoje slave — nazvati se Hrvatom: to se evo godine 1863. i prastarog hrvatskog Srijema hrabri

sinovi, danas imenom hrvatskim ponose, a ako kad i koga i ne prosvjetli još luča istine; ili pako opire se duhu vremena i prosvijete: doista nije kraljevstvo njihovo ovoga vijeka.

A ako takvo, tad se punim pravom nadamo, da će se i naš narod ponosito i odvažno odazvati i duhu sadanjega vremena t. j. uzajamnosti svih narodah svieta, koja se uzajemnost osniva na obrtnom zamjenjivanju i materijalnom sveopćem napriedovanju, jer se ovimi sredstvi narodi medjusobno spriateljuju i najsrdačnije vežu; materijalni bo probitci najkriepčiji su zajednički interesi!«

Kvaternik pristajući uz nauku Baudrillartova, prihvaća njegovo mišljenje, da je mali posjed mnogo probitačniji nego li onaj velikog opsega. »Prije svega pruža on gospodarstvene, moralne i političke prednosti, koje su kadre predobiti za nj srca svih onih kojima je stalo do dostojanstva i do blagostanja masse pučanstva seljačkoga . . . Da kako da se samo po sebi razumieva, da braneći mali posjed spram velikoga, ne misli se dioba do t. zv. »pulvarizacije« tjerana t. j. sve dotle: da se niti jedna obitelj iz poljodjelstvene obrti uzdržati ne bi mogla, to bo niti se preporuča, niti brani; posjed, koji nije barma tri pokoljenja — pa ma to i pomoćju nuzgredne kakove obrti bilo — prehraniti kadar, nije posjed, no gospodarstvo, koje i onako za mala nuždno prelazi k susjednomu većemu i urednijem gospodarstvu iliti posjedu, stopiv se s istim za da postane sudjelateljem k svrsi narodno gospodarstvenoj; ako naime nije ono podupirano drugim koji zamašnijim obrtom, kojemu je zadaća maleno gospodarstvo do malenoga posjeda zaokružiti. . . . Može se očekivati da će i mila naša domovina uz i onako u pravilu vladajuće manje posjede — jer su veliki posjedi u nas ionako bijela vrana, pa i od ovih, osim petnaest do dvadeset njih, većina je trula, jer je prezadužena — da će opetujemo, domovina naša uz manje posjede bolje procvati, čim se jednom ti posjednici odvaže kriepko i odlučno stupiti na polje rada i oplemenjivanja polodjelstvene obrti s jedne, a stegnu s druge strane uzde onomu sad već bezobraznomu luksusu; velimo bezobraznomu zato, jer se s poštenjem dalje već podržavati nedade. Žalibože! da nas izkustvo uči kako mnogi, nos svoj visoko noseći i svakoga koji trudom uma i ruku svojih pošteno i kao slobodan čovjek svakodanji si

hljebac pribavlja, proletarstvom krsteći tobož bogati gospodini naši, takovi su u istinu propalice: da si nisu nit krojačkih notah namirivati već kadri; da takovi bezobraznoga luksusa sve to gliblje te gliblje padaju, a je li tad i čudo ako tako duboko pavši, tudjoj volji za volju i svoju prodavaju? Neka bi ih Bog sudio, kad bi se i to samo njih i njihovih ticalo, ali nije tomu tako: sramotni takav luksus jest prava priliepčiva bol, koja sve to širje zamašuje i zahvatja; neosietljivo postaje ona moralnom i materijalnom naroda epidemijom, koja prieti i pogubom narodnjom! Protiva takovih pojava uzdignuti se, dužnost je domoljuba te sklapljajući protiv toj pošasti svestrana družtva umjerenosti, nastojati već u počelu zagušiti ju. Našemu krasnomu spolu otvara se upravo na tom polju najobsježniji krug domoljubnog djelovanja; još je vrijeme spasiti i obitelj i družtvo t. j. domovinu; samo će se volja k tomu, a za plemenitim primjerom samo se izmed družtva povadjati usteže!

— — — — — — — — — — — —

Obzirući se na prednost malih posjeda uopće, nemože nam se na ino, da ovdje misao jednu ne izrazimo, koja i djelotvorno potvrdjava prednost pravila malih posjedah gledeč osobito na okolnosti naše domovine. — Mi ćemo ovdje misao tu jedino iz obzira političko-socijalnoga a bez svake namjere uvriediti koga te smatrajući samo stvar kako se ona uistinu ima, razviti u svrhu: da nam i s te strane sijne sunce boljoj budućnosti gledeć na one i iz onih, koji se tad stvar pobližje tiče: — Do nekle obća je bila tužba — a s radostju primetjavamo, da joj temelja sve to većma nestaje — kako višje boljarstvo naše (iznimakah, dakako, nikad nije faljelo) stranom hladnokrvno, stranom baš i neprijatno ponašanje spram narodnjih naših preduzetjah pokazivaše; srijeća opće domovine, koja i boljare naše udobnostju zasipava, kao da se jih i ne tiče; sluge madžarizma ili germanizma, premda u njihovih žilah često nit kapi germanske ili madžarske krvi neima, čeznu oni za sudbinom gospodarah svojih, voleći jim nego li narodu iz kojega su potekli! To je žalosna i nenaravna doduše, stranom još i danas obstojeća istina; ali što je pri tom još znamenitije: jest nečuveni onaj kod drugih narodah pojam, da se u sav taj nijednostrani il baš neprijatni domaćega našega boljarstva duh — sustavno protiv naroda gojeni — ipak sveopća naša narodnja stvar mjesto dase je propasti približila, ona se je protivno najbujnije razvijala! Da, dva su se tu pojava, nečuvena kod ostaloga svijeta, u sasma protivnih posljedicah sukobila; jer: nečuveni je to u Europi pojav da bi ma kojega bilo puka boljarstvo protiva političko-narodnih interesa svoga naroda i sve do zanemarenja narodnoga si jezika postupalo, ali je nečuveni medju narodi svieta, s druge strani, i pojav onaj: da naš narod, uzprkos svoga zanemarenja po boljarstvu, to jest razreda najmogućnijega i najprosvietljenijega od svih narodah, usprkos svih silnih svojstvah okružujući ga susjednih, zloželećih mu živalja: ipak ne samo da nije dosad propao, dapače da se je — prispodobiv njegovo političko socijalno stanje kako ga godine 1830. a kako ga danas vidimo — nečuveni načinom svestrano razvio tako: da se već on, uvaživ sile svoje, i u obrtnom svijetu usudjuje i s najprosvietljenjimi narodi takmiti, urekav već u glavni svoj grad i obrtnu svoju izložbu; kojoj, istini za ljubav budi ovdje rečeno, kao lijepa iznimka od pravila presv. gr. Kulmer jest duša plemenita nastojanja! — Pitanje dakle ovdje nastaje, zaista za svakoga ozbiljnoga motrioca stvari prevažno: kako se imadu ovi toli izključujući se pojavi rastumačiti? Zašto nije naš narod uz takove užasne, na njegovu propast djelujuće djelatelje već odavno izmedj broja narodah svieta izniknuo?

Mi se nemožemo skloniti da te pojave pripišemo jedino demokratičnomu više nego-li aristokratičnomu geniju našega naroda, ne; jer boljarstvo, koje je već devet viekovah u našem narodu korjen pustilo; koje u povjesti našoj, na slavu svoga naroda, najotmjenije mjesto zauzimlje; ono bi jamačno i u novije doba moglo za sobom povući massu naroda: no mi pripisujemo znameniti taj pojav razvitku našega naroda, uzprkos protivnoga držanja našega boljarstva, pretežnosti malih posjedah nad velikimi u zemljah hrvatskih, i to tim većim pravom: što i u praksi opazujemo, da u onih krajih domovine naše, gdje su veliki posjedi spram malih u pretežnosti bili, našoj narodnosti malne da nije i odzvonilo; svjedok tomu liepa Slavonija, gdje je do g. 1848. narod baš bio prosti rob većom stranom i krvlju otudjenih mu velmožah, izgubiv i ime narodno te samo jošte po prišvarkih i pogrdnih imenih (kao

šokac, vlah, šijak, rac itd.) lučeći se. Što više: u Slavoniji je on izgubio bio na tom temelju malo po malo i državna svoja prava spram Ugarske, te da nije duh vremena i genij naroda raztrgao rečene godine verige robstva, isto po tudjoj politici nametnuto ime »Slavonije« propalo bi bilo, pretvoriv se — kao što to madjarski zakoni od g. 1848. svjedoče — u »prekodravsko okružje« madjarske zemlje! Dakako da u moru cieloga sada već sdruženoga hrvatskoga naroda ona neznatna iznimka slavonska danas se je u svoju ništicu izhlapila, niti je već snage i sile na ovom svietu koja bi rijeku obćega našega narodnoga napredka obustaviti mogla!

S toga: Borbu našega boljarstva spram naroda svoga mi držimo prosto za borbu velikoga posjeda spram maloga povedenu, drugimi riečmi: borbu feudalizma spram slobode. Boljarstvo ne samo da je podleglo duhu vremena, no je moralo u toj borbi nenarodnoj podleći i materialnoj snazi naroda, jer sav veliki naš posjed spram maloga posjeda i današnjih gospodarstvah jest upravo neznatan; mali posjed »intra dominium« svojine svoje boreći se i materialno je prevagnuo boljarstvo, te je obranio narodnje svoje svetinje i razvitak svestrani naroda. — A zašto se je ta borba velikoga posjeda pretvorila zajedno i u nenarodni pravac? zašto nisu hrvatski boljari XIX. vjeka u toj borbi sljedili velike i slavne primjere predjah svojih, te ako su se i borili za pretežnost družtvenu, zašto proti narodnoj stvari? Nemanje važno političko-socialno pitanje, na koje ovako odgovaramo: Prvi uzrok toga nenaravnoga pojava ima se tražiti u tom, da se je najmožniji dio velikoga posjeda nalazio u rukuh ne-Hrvatah, tudje posve krvi; psychologičko-politička dakle nužda gonila je i hrvatske boljare da su se u istovjetnoj borbi pridružili jačoj tudjoj strani svojih suboriocah; — drugi uzrok jest: budući da je borba velikih posjednikah bila upravljena da u posljedicah uništi maloposjednike (koje je do g. 1848. predstavljalo nižje plemstvo, a poslje toga ljeta i seljačtvo) to jest narod: posve je dakle naravno da se je ta borba od strani boljarstva i u protunarodnu izvrnuti morala. Jer se je pako i u tom razredu našega naroda nalazilo uvjek plemenitih dušah, obazirućih se na prošlost svoju i koje su volile ostaviti logor boljarski, nemoguć podnieti nečuveni postupak protiv svoje krvi, pridružiše se

narodu iz kojega su i proiztekle; to su tako i nastale one liepe iznimke od ružnoga pravila.

Iz te pako razprave svatko će lahko uvidjeti i onu istinu, da je dosadanje pojačanje našega boljarstva samo prividno nenaravno bilo, jer dva su osobito povoda isto prouzročila; prvi: težnja za gospodovanjem, koja se — uzamši obzir na obće težnje feudalizma i način odhranjivanja naše aristokracije — nemože u takovih okolnostih njojzi u nenaravni grieh upisati; drugi: pomanjkanje patriotizma; a kako mogoše potomci njemačkih, italijanskih, francezki itd. naseljenikah — uz obstojavše njekadanje naše okolnosti — uzplamtiti za našu narodnu stvar? A nisu li ovi tudjinci naravno za sobom, u rečenih naših okolnostih, povukli i domaću našu krv? Zar nebiaše slava naše narodnje prošlosti lukavostju tudjinstva zakopana?

Ali ako narodu zdravi razum zapovjeda da baci koprenu zaboravi vrh minulih pojavah; to bi s druge strane postala slična i nadalje po boljarstvu vodjena borba ne samo zbilja nenaravnom, no i smiešnom da i preziranja vriednom. Jer i duh vremena i duh naroda našega učinio ju je nemogućom za sva buduća vremena; ako smo joj mogli pobjediteljno odoljeti i onda kad se tekar iz sna buditi začesmo, u vrieme kadno nas madjarsko-germanski živalj tako ponizio da smo se stidili u Zagrebu nazivati se Hrvatima: lje ćemo laglje odoljeti svakoj navali poslje znamenitoga sabora od g. 1861. kadno si je hrvatski narod pred cielim svietom toli ponosito osvietlao lice! — S toga: kaogod što u novije vrieme s radostju opazujemo da će dosadanje iznimke postati pravilom, a pravilo da nastaje biti iznimkom: to se je pravedno nadati da će i u tom obziru podpuna narodna pobjeda doskora slavljena biti; jer oni koji su se njekoć stidili tobož svoga naroda, sada se mogu š njime i njemu na čelu upravo ponositi, te će sve i sva od svoje strani doprinieti da napriedovanje njegovo k slavi i blagostanju čim kriepčije pospješe. — A onaj koji bi se još danas htjeo opirati duhu vremena i naroda svoga za tudjim hlepeći, dokazao bi time znakove neznanstva i nezrelosti svoje, a svatko pojmi da se danas samo znanjem i obrazovanostju još djelovati može; obrazovani pako muž nije moguće da nije i rodoljub, a tko je domoljub taj i nehotice sudjeluje k srieći svoga naroda. To

isto potvrdjuje i madjarskoga boljarstva primjer; jer kao obrazovano ono je zajedno i patriotično. Dandanašnji biti neobrazovano domoljubom, znači biti opaka jer neuka uma, a u vrieme kad se umom mejdan djeli, tu lje neuki i ograničeni niti vodjama biti, niti spram umnijih od sebe stvar preprieč ivati nisu kadri; a k tomu smo i materijalno i brojevno kamo-li pretežniji naroda djelatelj. — Zajedno pitamo ovdje: u čem je naše boljarstvo do g. 1860. koristilo madjarizmu il germanizmu nenaravnom težnjom svojom? Veoma kukavno; jer dočim je narod pouzdajući se u vlastite sile svoje, a ignorirajući odpadnike naroda, veselim korakom i uspješno naprjed stupao; to jest: dočim boljarstvo naše medju svojim narodom upravo nikakovu ako ne jela i pitja zadaću izvršivaše; biaše ono upravo radi te političke neznatnosti svoje u domovini, takodjer i u tudjem logoru izvana trpljeno samo, a u duši prezreno; jer i s najljepšim naslovom, pa on grofovski il knjaževski bio, danas si nitko više pomoći nemože; pače doživili smo i onaj poniziteljni prizor, da su isti tudjinci stanovite ljude prije svega na patriotizam pram svoje kuće nagovarali! U domu dakle svom zaboravljeni, od tudjinacah sažaljevani, nisu, bora mi, mogli nikakovu političku zadaću igrati boljari naši; zaboravili bo su se s istine: da i od samoga opuha munje može čovjek mrtav ostati; tako i u moralnom svietu: svatko koji se protivi duhu vremena, sam ga taj duh ubija! A uz sve to, sjetivši se danas i oni sinovi domovine naše, koji su samo po otačbini a ne i po krvi članovi države ove, liepe one hrvatske poslovice »Bolje biti u selu knez . . . « eto ih gdje se već i isti ovi odvažuju ponositi se hrvatskim svojim državljanstvom a kroz to i hrvatskim imenom; jer današji dan neima skoro nijedne boljarske (ni Slavonije neizuzamši) obitelji, koja se tankom hrvatskom krvi posve s hrvatskim plemenom već spojila nebi bila. A zato se pouzdano i nadamo, opetovano tvrdimo, da ćemo se opet onih sretnih vremenah doživiti, da će se na čelu našega naroda — kao i njekoć, odgovarajući tadanjemu duhu vremena — i opet sjajno zablistati prve porodice zemlje te odgovarati i sadanjim zahtjevom vremena, trudeći se i nastojeći proslaviti kroz slavu i blagostanje svoga naroda, takodjer slavu i blagostanje i porodicah svojih! Da će taj momenat biti za naš narod od silne koristi, dvojbe neima; jer ako i nemogaše boljarstvo

preprieč iti postupkom svojim narodnji naš napredak; to je s druge strane nemanje istina i to; da će ono odvažnim i otvorenim pristupom svojim k narodnoj stvari, ovu najsjajnije okoruniti moći; kada bo sve sile kojega naroda jednodušno prionu uz narodnju cielj, da se svrha prije nego s razkomadanimi pače nepriatnimi silami postigava, to se tajiti nikako nemože.

Nismo mi uzalud ili bez razloga ovaj političko-socialni intermezzo ovdje ukrpali: posljedak bo njegov jest otmjeno političko-ekonomičnoga pravca. Jer, stanu-li jednom naša visoka vlastela izključivo domoljubnim duhom dihati, stanu-li mjesto u srdcu tudjinstva, u srdcu svoje domovine usriedotočivati sjedališta svoja, podižući u glavnom svom gradu nećemo reći mramorne palače nalik onim knezovah ruskih, no ukusne dvorce svoje: zar neće tad silno oživjeti obrti naše? kod kuće trošeći, nebi-li se dizalo narodno gospodarstvo naše? otvoriv usried naroda svoga družtvene i političke salone, nebil kroz to napredovale znanosti, umjetnosti i ukusni narodni život? staviv se na čelo naroda, nebi li time važnost i uglednost politička naroda, a kroz to i njihova vlastita pred svietom rasla? nebi li time sloboda narodnja i samosviest silno se budila? Zar rieč politički-važna naroda nevriedi u obrani narodnjih pravah spram nepravde više, nego-li rieč raztrgana, medju se nesložna i svimi mogućimi zapriekami boreća se puka? Sada, gdje smo već željeznjačami spojeni sa cielim obrazovanim svietom: ne bi li čedni dvorci boljarah naših bili sastajalište i mogućnoga inozemskoga boljarstva, a nebi li kroz to i oni sami i njihov narod postali čuvenim i vidjenim pred svietom, koji bi jih kao zviezde predhodnice hrabroga i svestrano napredujućega naroda uvažavao; dočim sada mutno u tudjinstvu vrteći se, niti su, kao tudje prikrpine, gledani, kamoli vidjeni? Da, svete su to istine, niti ih može pero tudjega zloželjatelja, niti domaćega nesvjestnika oboriti, pa se tim većma nadamo da će ih boljarstvo naše uvažiti a i izpuniti znati, na svoju i naroda svoga korist i diku!

— — — — — — — — — — — —

Ako dakle većina izvrstnijih drž. ekonomah noviega vremena priznaje u načelu i za pravilo: da su za narodnje blagostanje probitačniji manji posjedi i srednja gospodarstva nego-li

veliki — osobito u državah gdje još sveobća obrtnost razvita nije — radja se ovdje znamenito po nas Hrvate ovo drž. ekonomično pitanje: Gledeć na sadanji zamašaj družtveni — kako ga u našoj domovini razvijati se sve to većma opazujemo — što bi, pitamo, bilo od potrebe, da naši zemljoposjednici poduzmu s obzirom stranom na odviš već obteretjene ili mješovitom baštinom nasliedjene velike i većje posjede svoje (kojim kroz oto prieti ili odtudjenje ili razkomadanje) da t. j. ovi za njih vremenom sasvim, nepropadnu; pače što je više, da tudjincem u ruke nadopanu, na preveliku štetu cieloga naroda: što bi, opetujemo, bilo od potrebe da se u takovih okolnostih — gledeć u obće i na veću korist maloga posjeda — po naših posjednicih poduzme?

Na ovo pitanje dalo bi se, dakako, najbolje odgovoriti primjerom, koje ga nam nedavno Madjari dadoše, nu žalibog neizvršiše pokusiv sklopiti družtvo: kojemu bi bila zadaća sva slična imanja il posjede — da nepadnu u ruke tudjinacah — prekupovati, vlastitom regie-om upravljati i odtud koristi crpiti, a tim zajedno narodu i domovini koristiti.

Ali utemeljenje takovih domoljubnih družtvah za sad je kod nas odviš okolnostmi našimi otegotjeno, nego da bi se nadati mogli uspješnomu kakovomu poduzetju s te strane, buduć da su u tu svrhu silne novčane glavnice nuždne; ta isti Madjari zapeše u zaisto liepom tom poduzetju i to jedino radi novčane oskudice; s toga nam se je ovdje obazrieti na druga narodno-gospodarstvena sredstva i načela, koja bi blagotvorno mogla djelovati, da se odstrane one nepogode, koje bi u tom obziru mogle vremenom i pogibeljnimi postati narodu našemu.

Pokusit ćemo dakle da iz gledišta državno-ekonomičnoga odgovorimo na gore stavljeno važno ono pitanje.

Obće je poznato, kako su mnogi naši veći i srednji zemljoposjednici prisiljeni budi s uzroka što im je imutak stranom nasljedstvom preuzetimi, stranom bezobzirno ili s nužde učinjenimi dugovi već tako obtršen, da jim ino nepreostaje, nego da ga ili dobrovoljno ili pako sudbenim putem razprodaju; budi pako što u sličnu nuždu padaju usljed predstojeće jim diobe baštinske, na koju više stranakah istopravne zahtjeve imadu a nijedna nije u stanju da si subaštinike poizplati, pa da tako u podpuno vlastničtvo ciele ostavštine prispije: po-

stupkom pako ovim žalibog i odviš često biva, da pri javnih ili posebnih takovih prodajah hrvatski zemljištni posjedi kupovninom, na tudje pridošlice, koje razbor a ne srdce k nami privlači, prelaze; jer su uvjereni, da si mogu medju nami i pod nosom našim valjano omastiti bradu, dakako na preveliku štetu narodnje materialne budućnosti naše.

Da se ta nesreća za buduća bar vremena predupriedi, svrnut nam je pozornost dotičnih (osobito pako onih koji razprodajom baštine dobivaju u ruke svoje uvjek još znatnije svote) na onu važnu okolnost: budući da su i onako manji posjedi, uz držav.-ekonomična načela sadanjega vieka, za koristno upravljanje sposobniji nego-li veliki; zašto dakle nebi premnogi našinci — primiv u ruke n. pr. iz baštine prispjevši im novac — voljeli dočepati se manjih posjedah ili srednjih gospodarstvah, nego baciv se na trošak glavnice novčane, ostati za mala i bez te glavnice i bez zemljištnoga posjeda; budući nas izkustvo uči, da ovakav ležeći novac u rukuh neobrtnih naših ljudih samo tako dugo korist nosi, dok se neprofućka? Nebi-li, da se to pravilo strogo obdržava tim načinom barma sav sriednji posjed ostao u rukama domaćih sinovah? Ili: nebi-li već jednom bilo za željeti da naši ljudi tako stečenu glavnicu ako ju već nikako nećedu obratiti na pribavljenje domorodne zemljice; obrate bar na novčane špekulacije, ujamčene sadanjimi načeli prometanja s novcem? Nebi-li tim putem, pomnoživ do mala baštinjenu glavnicu — po dvo- ili trostručiv ju — mogli uložiti ju u pribavljenje znatnijega zemljištnoga posjeda, koji je, neka se govori što mu drago, ipak najsigurniji podlog svakoga poduzetja? Ili: nebi-li mogli sve to obsježnijimi obrtnimi poduzetji poumnažati još izvornu glavnicu te tako bezbjediti budućnost svoga potomstva, a zajedno postati prometom svojim koristnimi članovi družtva? — Protivno tomu: što opazujemo danas da obično oko nas biva? Zar se zadobijeni iz baštinah novac neulaže, na propast njekoč cvatućih i zmožnih obiteljih, u smradljivi luksus, koji ubija posebno i obće blagostanje? A što opazujemo, osobito i najčešće po gradovih, kod našega ženskoga spola uz takovo gospodarstvo t. j. kukavnu slaboću muževah sadanjih? Zar ne žalostno natiecanje srednjega stališa, srednjega rodom i novcem, sa najbogatijimi i prvimi obitelji zemlje? Isto tako sirotinje sa srednjim stali-

šem? A nezanemarivaju li se kroza to najsvetije dužnosti gradjanske i obiteljske na uštrb moralnu i materialnu zemlje? Kako dugo može takovo ponašanje trajati, kuda li napokon dovesti dotičnike? Neubija-li se takovim načinom sloboda obiteljih? Nemora-li začeti glava obitelji, da zasiti ždrelo nenasitnoga luksusa, napokon stupati stranputicami, ili pako posrnuti za službovanjem, učiniv se iz slobodna stvora tudjim slugom? A jeda-li se timi sredstvi zadovoljuje zahtjevom luksusa? Bože sačuvaj! jer kad i ova nedosižu, stupa se i na zadnji stepen posljedicah tog mammona, da je strahota i pomisliti! — — — Pa onda tražite domoljublja u ženskom spolu; zahtjevajte domoljubno odhranjenje budućega naraštaja: izgledajte značajnosti i požrtvovanja za sve plemenito: postojanosti, muževnosti i otvorenosti od mužkog spola! — Ali hvala viečnoj Providnosti, da nas je viek materialni, viek radnje zatekao većom stranom još nedirnutih užasnimi posljedicami luksusa: plemenitija bo i kamo-li veća strana istoga gradskoga žiteljstva samo sa sažaljenjem preziranjem i užasom motri život i nastojanje manjine, te ozbiljno misli: kako da se temeljito i iz korjena zlu doskoči, da ono i poštenu stranu naroda nepodgrize? — I budući da trajne štagnacije kao i ni u fizičkom svietu tako ni u moralnom i političkom neimade; stoga: ili nam je stupati muževno na osnovu budućega našega obstanka, to jest družtvenih kriepostih te pomoćju ovih spasiti od moralno-materialne a kroz to i političke smrti družtvo, to jest narod naš: ili pako utonuti nam je u moru hipovnih slastih, povučeni u isto kroz u nj utapljajuće se već izkvarenije članove našega družtva! Da, tu srednjega puta neimade. — Ili zar još ne vidite kako si već tudjinci nad glavama propadajućih zlorado i posprdno ruke taru, osvjedočeni: da moralno padajući narodi moraju i materialno pasti; padši pako i materialno, propadaju i kao narodi, to jest njih i politički nestaje. Oni postepeno izčezavaju; bezprimjetno ustupljuju tudjincem mjesta na kojih oni stajaše. — To je evo prava slika i prilika prilične strane domaćih naših propalicah!

Mi dakle — da se vratimo k prekinutom na postavljeno pitanje odgovoru: kako da se naime preprieči, da prodajom zemljištnih posjedah ovi u tudje ruke neprispe — mnijemo: da nebi bilo s gorega da se nadje budi pojedinaca, budi da se

u to ime sklopi družtvance, kojemu bi bila osobita zadaća unutar granicah trojedne kraljevine opravljati zvanje posrednika medju onimi zemljoposjednici, koji su prinuždeni ma iz kojega mu drago uzroka bilo većje posjede prodavati a želili bi ipak manjega se dobaviti s jedne strani; a s druge medju onimi koji bi u obće želile posjedah zemljištnih dočepati se. Takovo poduzetje, valjano po svoj zemlji oglašeno, vodilo bi točni razgled svih na prodaju odlučenih dobarah i gospodarstvah, te bi jamačno trud istoga liepo se dao nagraditi, a koristi po narodnje blagostanje nebi sigurno izostati mogle.

Sva dosada glede sličnoga stecivanja manjih posjedah kao i obrtnoga prometavanja navedena, dadu se liepo prilagoditi i na onaj dio domaćih zemljoposjednikah, koji svojom ili predšastnikah svojih krivnjom ugreznuv u silne dugove, prisiljeni su — ako li se nehte konačno upropastiti — za vremena okaniti se većega posjeda, kojeg terete i nadalje podržavati nisu kadri. Takovi bi mogli s preostavšimi iz prodaje i poplatjenih dugovah novci budi začeti ulagati ih u novčane i ostale obrtne špekulacije, da se novčano malo po malo oporave, te stečene probitke uložiti u nabavljanje zemljištnoga posjeda; budi pako, ako je preostavša svota poveća, odmah u manji posjed uložiti rad i glavnicu spašenu. — Nu te vrsti posjednici žele-li spasiti bar čedni posjed i ukloniti se konačnoj materialnoj propasti: nesmiedu čekati da ih sudovi, poslje predbiežnih silnih parbenih troškovah, ovršbenim skupocienim putem iz njihovoga dobra maknu, a uz sve to da ih još prigodom posljednje dražbe pošto po to i izpod procienbene vrednosti razprodaju; štetovav tako i na dobrom svom družtvenom glasu. Da valja za vremena i dobrovoljnom prodajom imutka (uz predbježnu dakako nagodbu sa vjerovnici uvjetovanu i koje bi kupac, ako se sam inače s njimi kao budući vlastnik nenaredi, neposredno i namiriti mogao; izručiv prodavcu čisti iznos, bolje ostatak iz prodanoga dobra pripadajući mu) da, valja preduprieditii neizbježivi udar. Dobar bo i pošten gospodar, predvidjev da mu nije moguće s poštenjem i nadalje većji posjed uzdržavati, neće čekati vreme — nagomilavajući sve to veće dugove — da ga drugi s velikom njegovom štetom i sramotnom prisili na ustupljenje imutka on će znati, uz koristne uvjete, zavremeno i sam otresti se nepri-

like, koja mu konačnom propastju prieti, te tako spasiti si i gradjansku čast, a i za daljnja čednija poduzetja najnuždnija novčana sredstva.

Napokon opazujemo, da u Francezkoj osim države, uzajmljuju takodjer i zakonom na to opunovlašćeni departamenti i gradovi; kod kojih zajmovah učestvuju gradjani i stanovnici departamentah (to su naše županije); zajmovi takovi zaključuju se na točno opredieljene rokove.

Nebi li se u taj primjer ugledale i naše županije, gledeć na obće koristna po županiju poduzetja? Da se na pr. gledeć izsušenja lonjskoga polja sporazumniju zagrebačka, križevačka, i požešža županija, te od nj. Veličanstva kralja, uz svoje jamstvo, izposluju dozvolu, da preliminirani u tu svrhu zajam učiniti mogu: koliki bi se otvorio izvor blagostanje i dobitka, kad bi to poduzetje jednom sretno izvršeno bilo!

— — — — — — — — — — — —

A što se napose naše zemlje tiče, nije-li nam mila Hrvatska domovina tamo od Fruške gore sve do Bojane rijeke po Bogu zvana da bude pravi perivoj, nakićen otmjeno vinogradi, uljevici i dudinjaci? da nam se zelene poljane i šume, da si taj perivoj sam narod zalije znojem čela svoga, pa da se iz njega i sam koristi, goneć po mogućnosti od njega pohlepne tudje ruke! Da potrebno je, da se sav narod bez razlike reda il roda prihvati svom svojom snagom obrti poljodjelstvene, ona bo je prvi izvor budućega narodnjega blagostanja. Istina, da kao god u svakoga naroda, tako mora i medju nami biti ljudih, koji svoje sile i na drugi način narodnjoj svrhi posvjetljivati moraju; mi ovdje mislimo samo onu mnogo pretežniju stranu zemljoposjednikaha naših, koja je upravo zvana da na tom polju obće blagostanje promicuje; mislimo vlastelu, koja bi kao dobri gospodari i sebi najudobniji način življenja pribaviti i obće dobro unapriediti mogli; nu mjesto toga vidimo žalibog! množinu njih, koji, reč bi njekim majmunstvom, što-li? gonjeni, zanemaruju otčinska polja, posvjetljujuć se službovanju ili landovanju u tudjinstvu, uslied kojega zemljišni im imetak sve to većma propada! Ako je ikad ikoji državnik, budi državni službenik bio kao takav na glasu, to biaše jamačno glasoviti, i po Talijane slavni Cavour: pa ipak muž taj, negledeć upravo na more državnih i zamršenih novo-

uskrsnuvše tekar domovine svoje posalah i brigah, kojimi bje dan i noć obtršen; ipak, negledeći na sve to, biaše on uzor poljodjelca i dobroga gospodara! Nebi-li se u taj uzoriti primjer mnogi našinac — koji u ostalom ni pojma neimade o gromadi onih brigah i posalah — na srieću svoje domovine i sobstvene svoje slobode radi ugledao; nastojavši spojiti nuždu ili želju službovanja sa pojmom slobode, t. j. sa obdjelavanjem zemljišta svoga, te koju svrhu mogao bi on jednostavnim nadzorom svojim postignuti? Zar nebi svakoga dotičnoga na uzvišeno ovo domoljubno zvanje moralo nukati i ono osvjedočenje: po kojem već danas jednoglasnim priznanjem svih državnih ekonomah načelo: da je rad onoga razreda ljudih, koji iz javnoga dohodka državah živu, akoprem za čovječji napredak il zdravlje koristan, ipak gledeć na unapredjenje narodnjega blagostanja; da je on jalov, pače štetan; jer samo absorbira a ništa neproizvadja . . .«

Prosjek kroz društvene i ekonomske snage Hrvatske u šesdesetima godinama XIX. stoljeća pruža prva hrvatska gospodarska izložba održana u Zagrebu u jesen 1864. Poticaj za tu priredbu dala je svjetska izložba u Londonu 1862., koja je privukla i izvjestan broj posjetilaca iz Hrvatske. Zagrebačka izložba svojim sadržajem, svojim učestnicima a moguće još više svojim naličjem, prazninama u sadržaju i učestnicima nosi sve značajke razdoblja preobrazbe, vrijenja, traženja orijentacija u cjelokupnom hrvatskom zbivanju.

Izložbom dominira, daje joj biljeg veleposjed, ono boljarstvo kojemu Kvaternik u svojemu »Hrvatskom glavničaru« odredjuje vodstvenu ulogu. Veleposjed se uspio dobrim dijelom održati u posljednjim desetljećima društveno-privredne preobrazbe, odnosno onaj, koji se prilagodio duhu vremena; taj veleposjed za onda jedini je veliki kapital u Hrvatskoj i valja priznati ima inicijative i smisla za pothvate. On je pokretač prvih industrija, predvodnik u primjenjivanju racionalnoga modernog gospodarenja. Rezultati toga pionirskoga rada na području industrije izloženi su prviput na zagrebačkoj izložbi: radovi ljevaonice u Petrovoj Gori, predmeti drvne industrije, proizvodi keramične industrije iz Krapine, te kamenarske industrije iz okolice Zagreba i Karlovca.

Po naravi stvari veleposjed je najaktivniji na području poljodjelstva i stočarstva, veleposjedi Levina baruna Raucha, grofova Kulmera i Bombellesa, baruna Vranyczanya i Hellenbacha, ekonomije djakovačke biskupije presadjuju u naš gospodarski život iskustva zapadne Europe; ti uzori nijesu jalovi, medju nagradjenima nalazi se i zamjeran broj seljaka-izlagača, koji živu u susjedstvu veleposjeda. Uspjeh stočarstva, ističu tadašnji kroničari, bio bi još veći da nije prethodne godine vladala u zemlji stočna kuga.

Glavna središta gdje se obrt počinje preobražavati u industriju su pored Zagreba Varaždin, Karlovac, Osijek i Samobor. U Samoboru uz rudarstvo razvijeno je kolarstvo; u Varaždinu uz kolarstvo strojarstvo (plugovi, sječkarice, žitna rešeta, decimalne vage, štrcaljke). Karlovac, živ trgovački grad uslijed svojega položaja na plovnoj Kupi i trgovačkim cestama prema zapadu zastupan je mlinarskom industrijom i parnom žganaricom te stolarstvom i kamenarstvom. Predmeti drvne industrije naročito se ističu iz Gorskoga Kotara. Staklenu industriju zastupaju poduzeća iz Zvečeva, Duboke i Osijeka. Značajno je da su priredjivači izložbe posvetili veliku pažnju i interes kućnoj industriji posebice narodnim rukotvorinama. U sobi, za koju suvremeni kroničar bilježi da je »napunjena sa raznom prteninom, izdelanom po ženami prostoga puka« mora spomenuti da su ta »djela inostranci pažljivo promatrali i toliko izvornosti u njima našli«. Granica, što je značajno, briljira svojom školskom izložbom; daje najbolje krasnopisce.

Izložba 1864. pala je u doba žučljivih političkih borba, posljedica potrage novih političkih orijentacija. Vlast, vlada bana generala Šokčevića i hrvatske kancelarije u Beču svojski je podupirala izložbu; izložba je dokazivala ekonomski polet u zemlji; ali taj polet bio je ograničen tek na pojedine zone zemlje, djelo je stališa, koji tvori razmjerno sitan procent narodnoga života; Kušlanova razmatranja iz 1862. otkrivaju naličje toga privrednog poleta, koji nema još dubljega korijena u narodnoj cjelokupnosti. Ali vlast je uspjeh izložbe svojatala za se, prikrivajući njime političku i društvenu zbilju. Sigurno zamah privredni, koji se pokazao na zagrebačkoj izložbi, bio bi s vremenom donio napredak narodnoj cjelini — ali taj zamah se naglo prekida već za par godina sklapa-

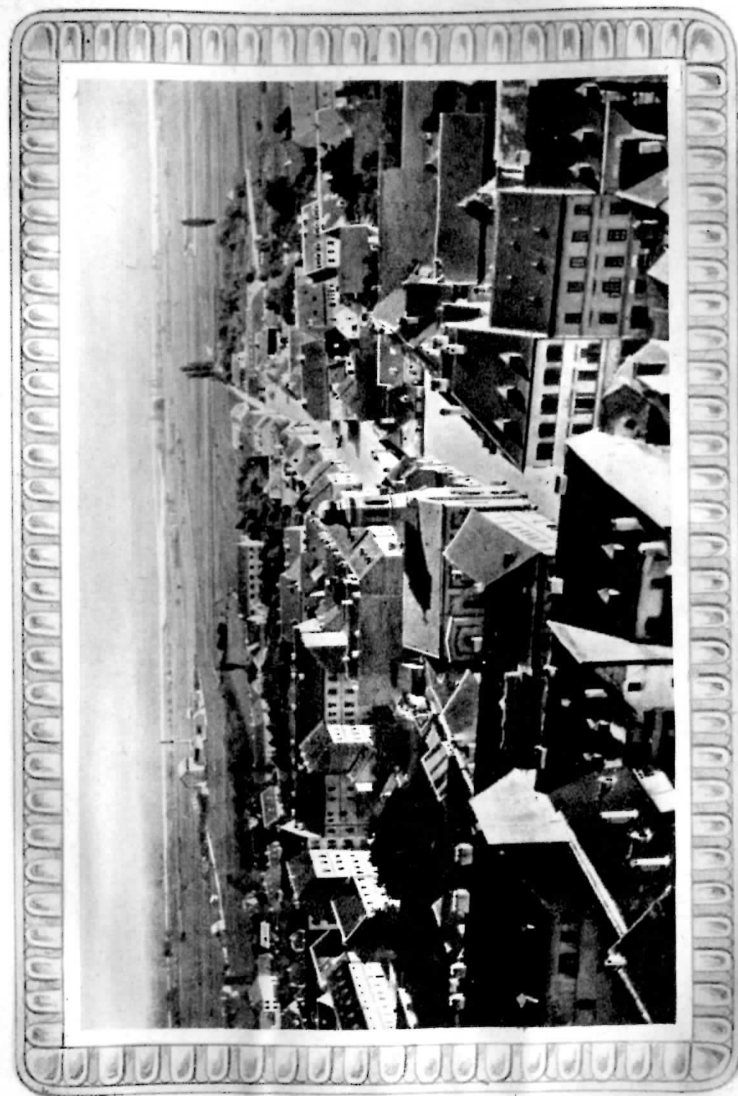
njem ugarsko-hrvatske nagode; hrvatski politički svijet nije spoznao pouku ni Kvaternikovog »Graničara« ni zagrebačke izložbe, nagodom je predao Budimpešti inicijativu i kontrolu nad hrvatskim privrednim životom.

Borba novoga sa starim, patriarhalnosti i modernizma teče dalje. Manifestira se i u sitnicama dnevnoga života, običajima, nošnji. Pronicavi kroničar Krešićevog »Naše gore lista« uhvatio je tako jednu malu moment-sliku, takodjer naličja dana prve hrvatske gospodarske izložbe 1864.: „Prodješ li ma samo jedan put našim Korsom, Ilicom, ili zaviriš li u »Karalovu« kavanu, opazit ćeš ljudih, njekako neobično odjevenih. Kušat ćemo ovdje čitatelju opisati tu »modernu« robu. Tanke noge gube se u uzkih vrećicah, što jih zovemo pantalone, koje su dole pri kraju, neznamo da li nakopčane ili privezane za njekakov komadić sukna, koje opasav čizmu blizu pete vere se po drugoj strani do kraja nogavice, a to ti se zove »strupflini«. Truplo čovječje steže haljina, koju moramo proglasiti sudeć po njenom kroju i ustroju za »predteču« amortisiranoga fraka. Oba prednja okrajka zakružena su u slici polukruga, sa svake strane prošivena njekakva dva priklapala dosta velika, a pod njim čuči žepić, u koji nemožeš strpati ni po maloga kiflina; gdjekojemu doda jošte umni majstor modni kesicu za ona dva staklaca, što no vise niz vrat mladu čovjeku kao gdjekojemu pastirčiću kosturica, a što se zove »Zviker«. Straga brate dugo tielo, a nizko dole sjela dva gumba, kojima je valjda zadaća štitit onaj vrlo maleni komadić toga kaputa, što no se za njimi prostire. A da bude slika podpuna: na razčešljanu glavu nabiše lončić, ovisoka tulca, uz koji se priljubila dva krila — to je »kanasz kalap«. — S timi dakle novimi nadoljaci valja se boriti našoj čednoj i pristaloj narodnoj odjeći; borba biti će zanimiva i žestoka, nu surki prieti svakako pogibelj, jer nove inostrance prigrli osobito mladji sviet, pa prijateljem hrvatske surke valja napeti sve sile, hoće li da preotmu mah tomu francezko-njemačkomu, biljegom tobožnjega europejskoga gradjanstva označenom frakiću. Govoreć ovdje o našem mladom svietu nemislim onaj, na papiru štampani mladi »Sviet«, nego onaj dio naše što učeće se što već služeće mlade gospode, koja se goropadno lakome za tudjim, te misle, da su navukav na sebe onu francezko-njemačkim krojem prikrojenu haljinu

puno elegantniji, ukusniji; nu bi im ovdje spomenuli njekakovu basnu — medjutim budi jim prošteno za ovaj put. Mislimo, da će se zadovoljiti, navedemo li jim ove rieči, što jih njekoć čitasmo u knjižici »Pan Podstoli«: »To je njeka čudnovata vrst naše sadanje mladeži, samo da koju izvanrednu stvar opaze, negledeć je li dobra ili zla, pristojna il nepristojna, da li će probuditi začudjenje ili smieh, idu sliepo za novošću; pa kano da je to osobiti ures, onaj se najviše dopada, koji stvar najbolje pretjeruje.« Mi ćemo o narodnom odielu još možda koju reći; nu toliko moramo svoju žalost izraziti, što sve tudje odmah nalazi pristašah u mladeži, koja bi imala biti prototipom i pravo ogledalo čista i neskvarena rodoljublja, a ne sliepi štovatelj svega, što nije naše.“

»Što je naše, što nije naše, šta je za nas, šta nije za nas?« ta dilema prožimlje sve u Hrvatskoj poslije raspusta sabora 1861. Psihološke posljedice raspusta sabora 1861. nijesu malene, pojačavaju neizvjesnost toga razdoblja prelaza. Osnutkom hrvatske dvorske kancelarije u Beču težište hrvatske politike kao da je preneseno u Beč, premda se sabor izjavio protiv bečke orijentacije. Ali ćuti se da to nije konačnost. Ipak novo stanje djeluje na ljude, radja u njima nova kolebanja, slabi volje. Novo stanje nalazi u hrvatskom političkom svijetu svojih pobornika. Stvara se nova politička grupa koja će zastupati i provoditi bečku orijentaciju. Ima u njoj nesumnjivo ljudi koji ulaze u borbu iz uvjerenja; njih je razmjerno malo; vojsku umnožavaju oni kod kojih uz politička rezoniranja odlučuju pripadnost jednom društvenom krugu, koteriji, zvanje, društven položaj, uz lične simpatije i antipatije, naravno i osobne prilike i potrebe. Većina tih ljudi još pred godinu dana borila se za sasvim suprotne političke težnje; po prvi puta u novom razdoblju hrvatske politike ljudi preko noći mijenjaju politička načela.

Autoritet toj novoj grupi daje zagrebački nadbiskup kardinal Haulik. On je uvjeren »carevac«; kad se od njega zatražilo da iz biskupskoga posjeda daruje muzeju neke spomenike Zrinskih i Frankapana, odbio je molbu riječima: »... zahtjevane slike, koje se u biskupskom Archivu nalaze ustupiti ne mogu ... jer mislim, da ne bi ni meni ni sl. Družtvu služilo

ZAGREBAČKI DONJI GRAD PRIJE 1870.

na slavu, kad bi slike muževah, koji su rad nevjernosti svoje spram vis. austrianskom domu i povjestnici obće poznati javnosti, htio ja predati, a sl. Družtvo primiti.« Ante Starčević u svojim »Uspomenama« ovako karakterizira Haulika: »Haulik biaše najpouzdanii i najprosukanii udvorica. On biaše najprie Austrianac, onda stopervo kerstjanin. On i ostali članovi družtva koje derža polugu što-no ju Tacit zove »initia« vladanja, on i njegovi drugovi dobiše poslie Solferina u dvoru večju vlast i snagu nego-li ju imadiahu do god. 1848. On imadiaše bistar um i podpuno znanje stvarih politike i diplomacie. On opazi da se Austria despotička ne može uzderžati, i da su njezini narodi u nju izgubili svu veru. Zato, po prilici od god. 1851. do svoje smrti baše u svemu nehajtav: gde moradiaše, on kaza svoje mnenje i drugo ništa ... On znadiaše da obsenjivanje listopadskimi i sledivšimi ukazi i čini, narodi razume i preziru. S toga ni te stvari njega nemogahu iz njegove nemarnosti na življu radnju krenuti. On znadiaše i što je Solferino, i kakav je duh zavladao u Hervatskoj, i što znamenuje zaključak hervatskoga sabora. On znadiaše da je vladar dotle vladarom dok ima ijednu krunu. On znadiaše posledice koje se imadiahu izleći iz nezadovoljstva Hervatah ... « Mozak i izvršitelj nove politike bijaše Ivan Mažuranić, dok je ban general Šokčević bio poslušan soldat, koji sluša naloge i koji, kako veli za nj Starčević »imadiaše pošteno serdce, dobru volju, i želju sljubiti dobro naroda s dobrom kralja«. U novoj grupi je Maksim Prica, koji je u saboru iznio predlog za polazak u Reichsrat. Prominenti pak nove grupe su gotovo od reda sami Primorci: novljanin Ivan Vončina, bakranin Adolfo Veber, bakranin Avelin Čepulić, starinom senjanin Ivan Kukuljević, Dalmatinac je Ambroz Vranyczany; bit će da te ljude nije oko novljanina Ivana Mažuranića okupila samo tjesnija veza koja veže ljude istoga užeg zavičaja; osim Ambroza Vranyczanya, koji je po prvobitnom svom privrednom zvanju oprezan konzervativac i društveno sve više vezan uz Beč, svi ti pristaše Mažuranićevi temperamentni su ljudi, svakako temperamentnije je njihovo reagiranje na fluktuacije politike od flegmatičnijih kontinentalnih Hrvata, a uz to su i realisti, koji vode računa o stanju gotovih činjenica, prema kojima nastoje zauzeti jasno stanovište. A njihovo

stanovište u onom momentu jasnije i stvarnije od stanovišta ostalih političkih ljudi, pogotovo grupe koja se okuplja oko Strossmayera, koja kolebavo diplomatizira izmedju Beča i Budimpešte. Mažuranić je visok činovnik, koji provodi politiku vlade; istina, on je s Račkim zajedno formulirao čl. 42 : 1861., on nije glasao za Pricin predlog, nije ga ni zagovarao u saboru kao primjerice glasonoša Strossmayerove politike Matija Mrazović, ali provodeći naloženu Schmerlingovu politiku on joj daje i jedan konstruktivni politički sadržaj, koji se upire na misao, da je bolje da se Hrvati prije nagode s Austrijom nego Ugarska; danas je teško znati, u koliko se ta politika još upirala na neka konkretna Schmerlingova obećanja, vjerojatno bio je osvjedočen da će na taj način doći prije do sjedinjenja Dalmacije i Krajine s Hrvatskom. Uz to je argumenat te politike da će Hrvati, našavši se na okupu u Reichsratu zajedno s ostalim Slavenima moći aktivno djelovati na vanjsku politiku carstva, a Mažuranić, kao i Strossmayer osvjedočeni su i mimo šapta pouzdanika franceske politike da predstoji rješavanje Istočnoga Pitanja, koje je opet temelj njihovih daljnjih političkih osnova. Samo ta politika protivna je raspoloženju većine hrvatskoga svijeta: habsburški apsolutizam još djeluje u njegovoj svijesti.

Schmerling je nestrpljiv, sluti se obračun Austrije s Prusijom, koja protežira madžarsku politiku, Mažuranić mora makar politikom jake ruke stvoriti u Hrvatskoj preokret prema bečkim osnovama. U ljudskoj duši zapretana je tajna zašto je Mažuranić pristao provoditi politiku, za koju je kao pronicav čovjek znao da je protivna raspoloženju u zemlji, a pogotovo morao znati da će metode sile promašiti cilja. Šokčević poslušno provodi dobivene zadatke. Sabora nema, ali postoje županijske skupštine i novine, tu su uporišta opozicije, Kvaternik ide u zatvor i progonstvo, Starčević odlazi u tamnicu, udarci se šire dalje; barun Kušlan, veliki bilježnik zagrebačke županije, doživljuje Starčevićev udes, bude suspendiran; »Pozor« glasilo narodne stranke biva konačno zabranjen, a njegov urednik Perkovac putuje u istu tamnicu gdje su tamnovali Kvaternik i Starčević, što Krešićev »Naše gore list« popraćuje sumornom glosom: »G. Ivan Perkovac sjedi ondje gdje sjedjaše nedavno i Kvaternik. Čudnovato kako se

igra slučaj s ljudmi: kako se ljuto pograbiše dva Hrvata kao najžešći dušmani u »Pozoru« u brošurah i prilogah, pa ih napokon liepo zatjera sudbina u istu onu malu sobicu u poštarskoj ulici, gdje pred rešetkami straži garda pandurska slavne županije zagrebačke«. Mržnja i inat sve više pokreću hrvatsku politiku. Pred novom bečkom opasnosti slijedi sasvim prirodno: zbliženje narodne stranke s unionistima.

Od 1862. do 1865. traje taj poluustavni režim u Hrvatskoj, za koje vrijeme Mažuranić nastoji organizirati svoju stranku, koja se proziva »samostalnom narodnom strankom« Starčević izašavši iz zatvora nema tribune s koje bi mogao djelovati, svoje poglede na politiku može širiti samo ustmeno u uskom krugu poznanaca. Živo korespondira s Kvaternikom. Moguće sluti da su u doba općega previranja njegove ideje nesuvremene; sve manje ima tla gdje bi mogao posijati sjeme, on koji prvo traži za političko stvaranje značajnost i dosljednost. A moguće mu upravo to daje podstreka za nove snove o novim akcijama, nove nade. Strogo važe ljude i njihove postupke, prezir radja mržnjom, a mržnja daje borbenost. Vrzino kolo politike kreće se sve brže u atmosferi koja postaje sve nabijenija; njezin se pritisak ćuti u sili koja nastoji zauzditi hrvatsku politiku, ćuti u cjelokupnom unutrašnjem i vanjskom položaju carstva.

U veljači 1865. sastaje se opet banska konferencija. Nova Mažuranićeva stranka mora izvršiti svoj zadatak provesti izbore. Banska konferencija izravnava joj puteve k uspjehu prikrajajući izborni red. Po prvi puta se u Hrvatskoj počinju »praviti izbori«, da se na njima korigira narodna volja.

U to doba ideje »Hrvatskoga Glavničara« zaboravljen su san. Počinje velika politička igra u kojoj je jedan glavni ulog i »hrvatska glavnica«. U odlučnom dijelu te partije Hrvati bit će samo — nemoćni gledaoci.

P R E L O M

Mažuranić je sa svojim drugovima morao sam preuzeti odgovornost za novu politiku. Na bansku konferenciju, koja je imala skrojiti nov izborni red, od unionista pozvana su samo trojica: grof Janković, Ignjat Brlić i Gjuro barun Rauch, od narodne stranke tek Strossmayer i Mrazović. Svi otklanjaju poziv i politički krnja banska konferencija sama donosi odluku; smanjuje za budući sabor broj virilista, koji su većinom unionisti, smanjuje broj zastupnika u provincijalu gdje ima većinu narodna stranka, dok ostaje stari broj zastupnika u Vojnoj Krajini gdje se očekuje da će pod pritiskom vojne vlasti biti izabrani zastupnici za bečku orijentaciju. Kako bi se na izbornike učinio psihološki pritisak izbori se najprije provode u Vojnoj Krajini gdje zaista pobjedjuju pristaše polaska u Reichsrat; u hrvatskom provincijalu na izbore izlazi fuzionirana narodna stranka i unioniste, dobivši dvije trećine zastupnika dok je grupa Starčevićeva, koja se sad već počinje nazivati strankom prava osvojila šest mandata: politika Mažuranićeva na izborima je poražena.

Izbori su obavljeni u lipnju 1865.; u srpnju Mažuranić podnosi demisiju na položaju hrvatskoga kancelara; demisija postaje definitivnom tek 1. XI., kad nasljedjuje Mažuranića na položaju kancelara general topničtva barun Milan Kušević. Sabor se za to vrijeme ne sastaje, tri puta je odgodjen, jer opet se stubokom promijenilo stanje u carstvu. Još koncem 1864. na poticaj vojske, njezinoga stvarnog komandanta nadvojvode Albrechta uspostavlja Franjo Josip iz nova neke veze s vodjom Madžara Franjom Deakom; vanjsko-politička nužda diktira caru sporazumijevanje s Madžarima; pregovore s Deakom ustmeno vodi jedan visoki činovnik, ličnost carevoga povjerenja barun Auguss; pregovori imaju taj uspjeh da Deak iznosi u svojima znamenitim »uskršnjim člancima« formulu

za sporazum s krunom: car slijedeći najstrože načelo pravnoga kontinuiteta mora uspostaviti prvo ugarski ustav od 1848., nakon čega sabor može zaključiti reviziju ustava tako da se državni ustroj carstva preobrazi u oblik ravnopravne zajednice dviju država. Tu je već u jezgri sadržan budući austro-ugarski dualizam. Deakovi članci bili su predznak korjenitih promjena, ali hrvatska politika nije im spoznala pravi značaj. Franjo Josip I. medjutim čini prvi korak k tom riješenju: otpušta Schmerlinga, 20. listopada 1865. izdaje nov manifest, kojim obustavlja djelovanje Reichsrata i u kojem manifestu izričito veli: »Pošto se velik dio carevine usteže od skupnoga zakonodavnoga poslovanja, odlučio sam stupiti na put sporazuma sa zakonitim zastupnicima istočnih zemalja carevine.«. Obistinilo se Mažuranićevo predvidjanje da će se Beč i Budimpešta počet sporazumijevati bez obzira na hrvatsku politiku, ali tim i cijela njegova samostalna narodna stranka, ciljevi za koje je ona pošla u bezobziran izborni boj gube svaki raison d'être; hrvatska politika ostaje u zraku, sabor kad se napokon sastaje 12. XI. 1865. stoji pred problemima suprotnima onima, koji su odredjivali opredjeljivanje na izborima.

Ali refleksi stranačkoga hrvanja posljednjih godina još pokreću političke ljude. Samostalna narodna stranka Mažuranićeva i Strossmayerova narodno liberalna stranka još se glože za prevlast. Liberali nastoje osujetiti konstituiranje sabora, žude njegov raspust. »Vladika Strossmayer, bilježi Jovan Subotić, tada predsjednik samostalskoga kluba, omrkne u Zagrebu, ali ne osvane. Čuje se da je sa nekoliko svojih političkih prijatelja otišao u Beč, da izradi, da se ovaj sabor raspusti, i novi izbori odrede«. Samostalcima uspije i pored oporbe liberalaca sabor konstituirati, 29. XI. 1865., »na podne već žica javi u Beč da se sabor konštituirao, veli Subotić u svojim zapiscima. Ova vest porazi i liberalce i njihovu nameru. Upućeni, da sabor zakonito postoji i da nema razloga, da se raspušta, da se dakle vrate u Zagreb, dodju natrag poklopljeni. Strossmayer se držao da mu niko ne može nasuprot stati; liberalna stranka držala je, da sa Strossmayerom može i vavilonske gradove probiti: može se misliti, kako su izgledali, kad su se vratili u Zagreb bez i najmanje uspeha.«

Sabor mora pokazati svoju boju; kao i 1861. na pitanju odnosa prema Ugarskoj. Na tom pitanju dolazi do reorijentacije hrvatskih stranaka: većina, koju su na izborima izvojštile Strossmayerova narodno-liberalna stranka fuzionira s ustavno-narodnom strankom, unionistima, sad se raspada, oni koji su se posljednjih godina najžešće pobijali, Strossmayerovi liberali i Mažuranićevi samostalci opet se sastaju, obnavlja se stara narodna stranka. Ona ima većinu u saboru, u opoziciji su magjaroni i Starčevićevi pravaši.

Starčević te godine nije pri najboljem zdravlju. Bavi se dapače mišlju da se odrekne stečenoga mandata. Obrat dijela hrvatskih političkih ljudi od 1662. do 1865., kad se počelo sažižati ono što se još jučer obožavalo, ti simptomi agonije načelnosti i značajnosti jamačno su takodjer podsticali tu njegovu namjeru. Ali stranka prava uspjela je više nego što se očekivalo; sam Starčević izabran je u petom zagrebačkom izbornom kotaru protiv narodnog liberalca Matije Mrazovića, a osim toga izabran je i u vrbovskom kotaru; uz Starčevića izabrani su njegovi uži bliži sumišljenici Bakarčić, Akurti, Vjenceslav Urpani. Kad se stranke u saboru grupiraju Starčević sa svojim drugovima ulazi u klub Strossmayerove narodno-liberalno-unionističke stranke. Fuzionaši su uoči sastanka saborskoga izašli pred narod s izjavom, u kojoj se oklomili na onu »fakciju, koja porabom najgorih sredstava ide za svojom nečistom svrhom« pod čime se mislilo samostalce, te izjavili za povratak hrvatske cjelokupnosti i staroga prava samoopredjeljenja, sve u suradnji s Ugarskom protiv Beča, dok bi se odnosi ugarsko-hrvatski imali urediti na bazi načela čl. 42 : 1861. Izlazi tih dana i propagandna slika narodnih prvaka gdje uz Strossmayera stoji i lik Starčevićev.

U klubu Starčević i njegova grupa predstavljaju lijevo krilo. U načelnoj su oporbi ne samo prema vladi nego i prema vodstvu stranke. Sabor nakon prvih okršaja poradi krajiških zastupnika, u kojim sukobima Starčević stoji na stanovištu da graničarskim oficirima, nezakonito izabranima, nema mjesta u saboru, započinje adresnu debatu kao odgovor na kraljev reskript kojim je sabor otvoren. Počinje prva epoha saborskoga rada, koji se odvija u smjernicama diktiranima

iz Beča. Uza sve pokušaje zbliženja prema Madžarima bečka politika još nije sasvim odlučna. U reskriptu sabor je još pozvan, da prihvati najprije listopadsku diplomu i veljački patent. Poziv je zamašit, prevažan za sva načela hrvatske politike. Prihvati li poziv reskripta, hrvatska politika priznala je zajedničke interese s Austrijom, priznala Hrvatsku zemljom »krunovine cesarske« — tim prihvatom pravno se ruši sva borba vodjena od 1848. dalje, ništi vaskolik državopravni kontinuitet Hrvatske. Za Starčevića prihvat poziva kraljevskoga reskripta značio bi kapitulaciju kakve još nije bilo u hrvatskoj povijesti, to pred onim, kojega smatra istočnim neprijateljem hrvatskih interesa, pred Austrijom, značilo bi za njega odreći se cijele prošlosti Hrvata, svih načela njihove vjekovne borbe.

Kad dolazi adresa na dnevni red Starčević nije više član Strossmayerovoga kluba. Istupio je iz njega još za borbe oko konstituiranja saborskoga, borbe, koja je konačno izrodila izmirenje samostalaca i liberala. Revoltira ga taj neprirodni savez, cijeli postupak oko izmirenja koji se vodio za kulisama; »vidiv herdju toga družtva, veli Starčević u svojim »Uspomenama«, za obraniti barem moju osebnu čast, za nebiti slepim orudjem kukavacah, ja iztupih iz kluba«.

U adresi većine — adresu je izradio dr. Rački — prihvaća se načelno listopadska diploma; za Starčevića time se priznaje da je Hrvatska »zemlja austrijske cesarovine«, koja ima zajedničke interese sa Tirolom i Voralbergom; adresa osim toga priznaje, da Hrvatska ne smije urediti ni prihvatiti formu zastupanja i raspravljanja zajedničkih posala proglašenih listopadskom diplomom sadržanu u veljačkom patentu doklegod se ona ne sporazumije i ne uredi svoje odnošaje s Ugarskom. Tek u zajednici s njome Hrvatska će urediti svoje odnošaje prema ostalim zemljama i kraljevinama Njegova Veličanstva. »... priznajemo i podupiremo potrebite uvjete, da se očuva i učvrsti jedinstvo monarhije, — veli se doslovce u adresi većine — osnovano na pragmatičkoj sankciji (Starčević će kao povjesnik dokazivati nesmisao toga pozivanja na pragmatičnu sankciju, jer postoje dvije pragmatične sankcije, hrvatska od 1712. koja ne priznaje nikakvo zajedinstvo svih habsburških zemalja, već utvrdjuje da će Hrvati samo onoga

Habsburga priznavati za kralja, koji bude stolovao u Austriji i imao slavenske pokrajine Štajersku, Kranjsku, Korušku i Istru, dok je magjarska pragmatična sankcija sklopljena tek 1723., a kojom se ustanovljuje nerazdruživost habsburških posjeda u Njemačkoj i van Njemačke, — adresa pak većine 1865. ne veli, na koju se pragmatičnu sankciju poziva) i na historičkom razvitku državne sveze različitih kraljevina i zemalja, da se obrani velevlastni položaj njezin. Mi znamo, da su kraljevine i zemlje, podložene žezlu vašega veličanstva medju sobom združene ne samo posvećenom osobom zajedničkoga vladara nego i vezom najviših državnih posala, koji se zajednički tiču svih zemalja monarkije, jer se tečajem vremena razviše faktično iz nerazdružive i nerazdjeljive sveze njihove... Obzirući se ipak na to, što se kod preciziranja najviših državnih posala zajedničkih svima kraljevinama i zemljama monarhije, te kod ustanovljivanja načina zajedničkoga razpravljanja njihova, radi poglavito o tome, da se slobodnim sporazumkom točno označe i ustanove granice ugarsko-hrvatskoga državnog prava, koji se posao jednakim načinom tiče svih zemalja krune ugarske, scijeni ovaj sabor, da on može velevažno ovo državopravno pitanje najshodnije riješiti u zajedništvu s kraljevinom ugarskom...« Za Starčevića takva politika znači da Hrvati bez borbe, dobrovoljno pružaju ruke da im se na njih stave negve.

U Starčevićevima govorima protiv adrese zbori još uvijek filozof historije, nižu se argumenti povijesti, logike, ali njegove besjede sve više nosi strastvenost revolte; Starčević osjeća upravo fizičku bol nad cijelim političkim zbivanjem, uzbudjuje ga kratkovidnost saborske većine, malodušje, podatnost, prevrtljivost; bezizglednom, ludom čini mu se taktika narodno-liberalne stranke, kojom se Hrvatska odriče posljednjih atributa svoje državnosti, pristaje služiti i Beču i Budimpešti. Starčević koji je cijelim svojim dosadašnjim radom žigosao Austriju, ne može shvatiti kako sad službena hrvatska politika najednom priznaje nerazdruživo zajedinstvo sa svima austrijanskim krunovinama, uz to stvarno ne tražeći nikakve dobitke ni protuusluge za to priznanje; jer adresa samo uvijeno, mlohavo spominje problem Granice i sjedinjenje s Dalmacijom. Starčević, uzbudjen sa svima hrvatskim tradicijama u sebi sve

do posljednjega časa ne može vjerovati, ne može pojmiti da će adresa biti prihvaćena; njegov govor u adresnoj debati tragičan je vapaj, ali govor gluhima. Ono, u što je Starčević najviše vjerovao, argumenat duha, ne djeluje, odbija se od svih članova saborske većine.

Svoj govor održao je Starčević 27. I. 1866. dva dana poslije Strossmayera, koji zagovara adresu. Govor se očekivao, kako svjedoče tadašnji kroničari, najvećom napetošću. Handicapiran bolešću Starčević se teškom mukom diže, jedva se drži na nogama, glas mu zastaje. Zna se, on je najodlučniji protivnik adrese i ljudi, koji je zagovaraju. »Dok se izpravih, bilježi sam Starčević u »Uspomenama« g. biškup Strosmajer ostavi svoje mesto medju biškupi, i dojde u pervu klupu mene zijati. Gg. Mrazović i Perkovac pograbiše papir i olovke, da će biležiti. Oni to učiniše tako bahato da moradoše u oči pasti. To oni neučiniše nikomu drugomu. Ta sva tri čoveka mene poznadu, sva tri su me slušala više putah govoriti, do sada njih ni jedan nije pobijao, a kamo-li da je pobio moje nazore, ili barem koj izmedju mojih nazora. Pa čemu ta očita priprava, čemu to bezobrazno kostrušenje? To je gotova demonstracia, očita grožnja. Jer kad nisu hitropisci, nije moguće da budu sav govor uhvatiti. Ako-li im do toga upravo stoji, oni budu i taj govor, kako i drugi svaki, čitati, dobiti od hitropisacah. Napokon, pojedine izreke i nazore koje smeraju opovergnuti, moći će zabiležiti bez onih silnih i vatrenih pripravah. Dakle što znamenuje ono ponašanje? Kako su razglasali da ću govoriti celu uru, i da ću opovergavati g. biškupa Strossmayera, prem znadu da ono ne mogu, a da je ovo proti mojoj ćudi, tako će, pomislim, sada, ako kažem samo nekoliko rećih, raztrubiti, da su me ona tri kukavca svojim bezobraznim, naprama bolestnu čoveku nedostojnim deržanjem, zastrašila, smutila, upropastila. Ovo biaše, onaj čas samo moje; nu naskoro postade živom istinom: opaziv da su se u toj nadi prevarili, čerčkahu da sam se bio proglasio bolestnim, a da sam bio posve zdrav. Njima biaše žao što nekazah samo nekoliko rečih... Govorih kakovih pet četvertah ure... Nakon nekoliko časah poklopi se ter me već nezvirla, ni negleda g. biškup Strosmajer. Gg. Mrazović i Perkovac zaboraviše biležiti.

G„, Oprovergnutje na moj govor ne dojde ni od gg. Mrazovića, Perkovca, Strossmajera, ni od koga drugoga...«

Starčevićev govor od 27. I. 1865. sav je jedan trzaj. Rečenice i odsjeci su kratki, isprekidani, nije organički izgradjen, ćuti se da je izrečen u jednoj duševnoj napetosti. Starčević ne iznosi tu nikakvih novih državopravnih načela, na svojim dosadašnjim pogledima suzbija izvode adrese većine. Odmah u prvim rečenicama svojim stanovištem o adresi u načelu osudjuje karakteristike adrese većine. »U deržavah, u kojih zakon obstoji, saborska adresa nije drugo nego osuda naroda o vladanju«, a takvoj osudi, kritici ne nalazi on ni traga u adresi većine. A narod jedini je suveren, kojega Starčević priznaje; »biaše i ima deržavah srećnih bez ovoga ili onoga zakona, nu nebiaše, nije srećne deržave, u kojoj se volja naroda gazi ili samo prezire«.

»U tom pogledu kako je kod nas?

Mi gospodo, imamo zakone, koje sila gazi, a u životu kod nas neima zakona osim samovolje, neima političke stranke osim cela naroda i nekoliko čeljadi, koja gleda, da joj tudjinac u njezinoj domovini, njezina kruha zalogaje deli; kod nas neima javna mnenja osim vike i piskaranja ljudih što prodanih što na prodaju; kod nas neima težnje osim da se nevoljničtva izhodimo; jednom rečju, kod nas neima ništa osim pogažena zakona i osim sužanjstva...

Što bismo, dakle, sastavši se, bili morali učiniti?

Po mojem mnenju, ništa drugo nego braniti ugovorna, sveta prava samostalnosti naše domovine...

Ne znam tko gradi ukaze, koji nam se šalju, nego siguran sam, da njegovo veličanstvo neima o naših javnih pravih nazore ni pojma, koji se u tih ukazih razvijaju.

Ja bih se morao pozvati na množinu tih pojamah i nazorah, pa bi morao tu množinu i pretresivati... Evo, gospodo, odmah na početku ukaza 2. studena 1865. stoji, da je njegovo veličanstvo, kako car austrianski, isto tako i kralj hervatski, po milosti božjoj; i da mu je providnost poverila deržavu od narodah. U drugih obstojnostih ja bih to zamučao. Ja znam da se tako piše ne samo car Ruski, kojega naprama Rusom nikakov ugovor ne veže, nego i dužd Mletački podpisivao se: po milosti božjoj načelnik Mletakah; pa i tako znamo da onaj

dužd, po milosti božjoj mogaše samo dihati, a to dok su mu Mletčani dopustili... Kako je u tom pogledu kod nas?

Mi znamo da imamo sveta prava, koja su silom pogažena, znamo da nije nikakova providnost, nikakova milost božja, Hervatsku nikomu poverila, nego da otci naši, slobodnom voljom naroda iz prejasne obitelji Habsburgah izabirahu svoje vladare; znamo da uvet svih izborah biaše taj: da mi izveršivamo dužnost podložnikah, a da naš kralj izveršiva svoju dužnost, štujuć i obderžavajuć prava naše domovine. S toga, da bi ja bio deržavljanin zemlje, koja naprama prestolju neima ugovorna prava, ja bi nad onimi rečmi ukaza plakao, pa bi se tešio onom istinom, da nepravedni vladari ostadoše koje bez glavah, koje bez prestoljah, i da to sve biva po milosti božjoj; ja bih se tešio istinom da milost božja ostavlja vladare onaj čas, kada ih ostavi ljubav narodah, a ovo biva, dok vladari zanemare korist narodah...

Nego sin zemlje, u koju je despotizam uveden i uzderžava se proti njezinim najsvetiim pravom ugovornim, sin domovine, u kojoj samovolja s groba naše zakonite slobode i sreće tlači i ubija, ja, sin Hervatske koja napram obitelji Habsburgah ima ona ista prava, koja ima Englezka naprama svojoj vladajućoj obitelji, ja gospodo, u ovih obstojnostih, bez svetčana prosveda propustiti one reči ukaza, smatram za isto što priznati da nas samovolja može šišat, derat, davit, našu domovinu pustošit i robit, kako se samovolji svidi, i da samovolja za to nije nam dužna račun ni odgovor davati. Tu neistinu, tu sablazan ja neću nikad priznati.

U ovom ukazu kaže se dalje, da ima nekakovih posalah deržavnih, koji da se jednako dotiču svih austrianskih zemaljah.

Kažite mi gospodo, koj je austrianski narod priznao te posle za svoje? koj je narod nas pozvao da te posle s njime zajednički rešavamo? koj je narod obrekao da će te posle rešavati duglje nego li ga budu stezati verige sužanjstva? Gospodo, bez obzira na pravnu ništetnost, ja bi se stidio budi s kime, i dogovarati o tretjemu, bez da onaj tretji svoju slobodnu volju, svoju pred pravom valjanu izjavu o predmetu ugovaranja očituje...«

Nakon toga plamenog demonstriranja prava naroda, apela da se to pravo ne smetne s uma, upozorenja da se o njegovoj sudbini ima stvoriti odluka, Starčević raspravljajući dalje o »inicijativi«, pitanju tko ima pravo zakone predlagati, je li sam narod, to će reći sabor, ili sam vladar ili zajedno i sabor i vladar, izriče misao da i najpodpuniji ustav bez inicijative ne vrijedi ništa, a i najlošiji s inicijativom može se razviti i postati potpunim. Hrvati ne smiju tu inicijatvu dat sebi oteti. I prikazavši slušateljima kao u reviji odnose Hrvata prema Habsburgima ističe kako do sad pravno Hrvatska nikad nije se odrekla toga prava inicijative, nije odrekla svoga prava... Onda prelazi Starčević u najžešću svoju ofenzivu protiv Austrije, protiv njezine despocije, kojoj se saborska većina prijeti podložiti:

»Gospodo... ja vam kažem, da izvan povestnice, izvan života, ništa nepriznajem za siguran, za stalan temelj politike. Ostali temelji, cerpljeni odkuda komu drago, po mojemu sudu, nisu, nemogu biti drugo nego pokušaji.

Gde se radi o naših glavah, tu je prosto svakomu pokušavati što mu je drago, nu gde se radi o pravih domovine, tu nije mesto pokušavanju, tu nije drugo nego deržati se sigurna temelja.

Dakle s ovoga mojega stajališta u ime naše tristo četerdesetgodišnje povesnice u Austrii, ja vam kažem: Austria je vazda jedna te ista, ona niti se menjala niti se menja; ja vam kažem u ime povestnice, da se despocie nepopravljaju nego propadaju. Za pogibeli, svaki korak ove vlade zaudara po obseni, poslie pogibeli, svaki njezin korak bije po osveti. U pogibeli, ona je janje umiljato, kojim možeš sve što hoćeš; izvan pogibeli, postaje iz onoga janjeta besan vukodlak, koj s reda davi sve što je pred njim, sve što može; i prestaje daviti samo onda kada opazi da mora nekoga ostaviti za da robuje i da joj štibre plaća. Dok je Austria izvan pogibeli, u njoj, gospodo, najteže onomu, tko joj je najviše dobra učinio...

Čujem i u ovoj dvorani, i izvan nje vapiti da je malo nas Hervatah, da smo siromašni, da smo iztergani. To je istina. Nego tko je tomu svemu kriv, tko je učinio nami sve to i tko nam to sve i danas radi, tko drugi, gospodo, osim same Austrie? Kada dakle vičete proti onoj nevolji Hervatske,

kada velite da ištete leka proti njoj, pak se u supor prošlosti i sadašnjosti i tako još zauzimaljete za Austriu, vi neradite drugo nego kažete: vuk je ovce klao i kolje, dakle, treba vuka učiniti ovčarem...

Čuo sam govoriti o mojoj zasukanosti, od koje da Bog svakoga oslobodi; čuo sam kazivati da nebi htio ugovarati ne samo s Austriom nego s nijednom vladom, koja nije Bog zna kako slobodna i u skladu sa svojim narodom... Eto, gospodo, ja ću ugovarati sa svakom vladom, nu ne ću s onom, koja ugovor sklapa samo da ga uzmogne pogaziti, koja u reč ni u prisegi negleda o drugom nego da oskverne veru i da pogerdi Boga; ja ne ću ugovarati s vladom, kojoj osim vlastite sebičnosti ništa nije sveto... Ono što se vazda pokaživalo i što nekoji derže za pokušaje o sjedinjenju svih austrianskih narodah, ono, gospodo, nebiaše drugo nego nastojanje vlade da prava svih narodah posvoji, da posle svih narodah u svoje ruke dobije. A da se do godine 1848. u Austrii ikada mislilo ili snovalo, ikojemu, a kamo li svim narodom predati razpravljanje kakovih posala deržavnih, da se mislilo ili snovalo svezati u kakvih poslih zajedničkih narode Austrie, to je stvar za koju povesnica nezna... Odkako se govori o jedinstvu Austrie, odtada Habsburgi biahu primorani zvati u pomoć Ruske bajonete i to za uzderžati se proti svojemu narodu, odtad propada stanje i narodah i dinastie, od dana do dana na gorje, i sva je prilika da bude iz toga propadanja slediti rasutak... Kad bi svi narodi Austrie bili slobodni i srećni, a bi li taj moj govor imao uspeh, to vi možete razsuditi promotriv da samo kroz slobodu i sreću svih svojih narodah mogaše obitelj Habsburgah osigurati svoj obstanak. Braneći svaki sama sebe, branili bi se svi ovi narodi medju se, a to će reći svi bi branili dinastiu, svi bi stajali u pravom jedinstvu. Gospodo, možda bude doći vreme, gde ćemo čuti poziv u tu sverhu. Medjutim ja sudim da zvati narode neka brane svoje današnje stanje, isto je što slepcu namigivati, pače još ludje: to bi znamenovalo pozvati čoveka koj je u verigah, neka si sam verige učevrstuje. Ja sam uveren i bojim se da će svaki takov poziv ostati bez žudjena uspeha...

Mi smo, gospodo, amo pozvani u tverdoj nadi da ćemo priznati zajedničke interese, a po hervatski govoreć to će reći

da ćemo proglasiti našu domovinu austrianskom pokrajinom. Dok se to pitanje reši, mi smo se ovde preživili, mi neimamo nikakova prava osim ona, koja ima Tirol ili druga krunovina austrianska.

Ovde ima muževah koji mniju da će oni ugovarati s Magjari, nego nevide da dok su se svezali s Austriom, da s Magjari neimaju što rešavati ni o čemu ugovarati. Taj vaš zakljuačk uzet će se za rešenje, on će služiti za pretnju proti Peštanskom saboru. Ako se Magjari, kao što vi učiniste, nebace Austrii na milost i nemilost u ruke, nego ako ostanu na svojemu zakonitu temelju, kojega su se deržali 1861. dok nisu priznali zajedničke interese, Magjare će Austria proglasiti buntovnici, pa će se raditi kako i dosada. Drugi je uzrok toga pitanja onaj da Magjari neuzmognu za vremena dati odgovor na naš predlog što smo im ga godine 1861. članom 42. učinili.

Godine 1861. raztezalo se to pretresivanje na tjedne, pače na mesece — a to s toga da bude magjarski sabor razteran prie nego li primi i pretrese onaj naš predlog. Sada se žurite u tom poslu, za da mi budemo razterani prie nego li nam Magjari odgovore. Dakle pravi uzrok te naglosti jest taj, da postane svako ugovaranje s Magjari bezuvetno nemoguće. Da bog dao, gospodo, jer već nemogu dihati, moram doveršiti, da Bog dao ter osim mene nitko nerekao, a nedošlo vreme koje bi mi pravo dalo; nedošlo vreme kada ćete svi uviditi, da ste tim vašim zaključkom iz ove dvorane stupili u austriansku pokrajinu na mesto da ste se povratili u kraljevinu Hervatsku, još danas pred Bogom i pred narodi zakonito slobodnu i samostalnu...«

Toga istoga dana kad je Starčević govorio zaključena je načelna rasprava o adresi a sutradan bilo je glasovanje; adresa je primljena sa 140 glasova protiv sedam glasova; proti su glasovali Dragutin Akurti, Erazmo Barčić, Boleslavski, grof Kulmer, Starčević, Urpani i Vakanović. U specijalnoj debati uzeo je Starčević samo na kratko riječ da kaže: »Tu htjeti još dalje govoriti, ili štogod pretresivati, znamenovalo bi bezobrazno griješiti. Jer za što govoriti, čemu ponizivati se, po što persa derati za volju ljudi, koji ne trebaju barem od mene nikakovo razjašnjenje, koji zabacuju, koji ne će da slušaju moje riječi? Ja sam po mojemu govoru na čistacu, i za budućnost ne marim za drugo nego u svih zgodah odružiti se od izdajica«.

Toga dana izmedju Starčevića i ostaloga političkog svijeta provalio se jaz, koji se više ne da izravnati. Za njega je to najpotresnije razočaranje u njegovom životu, veliki prelom, poslije kojega vidi oko sebe samu pustoš. Taj čovjek, kojemu su svi vrutci osjećaja slili se samo u jednu ljubav, za Hrvatsku, doživljuje kako taj njegov ideal ubijaju, a on, nemoćan mora to gledati; ostaje u njemu samo oćut očajne gorčine. Vas taj svijet u saboru za nj prestaje biti ljudi, Starčević gubi vjeru u čovjeka. U noći od 12. na 13. veljače, u noći poslije konačnog glasovanja vrana kosa Starčevićeva je posijedila. Morala je biti to za nj noć neslućenih muka. Tko zna šta je očekivao? Moguće da će se narod dići, razagnati one koje on smatra izdajicama. Ali nitko se nije maknuo. Bez pogovora prima se odluka, koju narodna stranka smatra velikom pobjedom. Do kraja života u Starčevića ne će se izbrisati biljeg toga preloma. Fatalistička rezignacija prožimat će sve njegove buduće čine, na mahove prekinuta mržnjom, koja nastoji postaviti na pranger sramotna prezira aktere odluke od 12. veljače 1865.

Dijagnoza Starčevićeva pokazala se točnom. Jalovo bijaše svo taktiziranje i diplomatiziranje narodne stranke. Niz strminu jure dogadjaji, kako je Starčević nagovijestio. Uzalud se hrvatska politika pod Strossmayerovim vodstvom kušala prikloniti Austriji, sve manje biva Hrvatska potrebna carskoj politici, prelazi se preko nje na dnevni red. Već carev odgovor na adresu sluti na zlo. Vladar poziva sabor neka izabere kraljevinsku deputaciju, koja će stupiti u vezu s ugarskom kraljevinskom deputacijom i raspraviti s njom »kako glede medjusobnoga državopravnog odnosa, tako i glede odnosa prema cjelokupnoj monarhiji«; za Krajinu veli car da se graničarski sustav ne može mijenjati »obzirom na obranbenu snagu cjelokupne monarkije«; isto je odbijen i zahtjev za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom.

Narodna stranka odlučuje se voditi dalje hrvatsku politiku kao neku vrstu sudskoga procesa. Opet sabor sastavlja novu adresu, moleći opet prvo cjelokupnost hrvatskih zemalja, onda naglo mijenja taktiku, pristaje na pregovaranje s Madžarima; izabire se odbor od dvanaest zastupnika , makar se ugarski

sabor nije još nikako izjavio o odnosu prema Hrvatskoj; u odboru su sami narodnjaci, taj odbor kao kraljevinska deputacija odlazi pod vodstvom Strossmayerovim u Budimpeštu na pregovore. Rasprave se vuku puna dva mjeseca. Jovan Subotić, koji je sam bio članom deputacije u svojoj autobiografiji iznosi nekoliko relevantnih podataka o tim pregovorima. »Kad je regnikolarna deputacija u Maju 1866. bila u Pešti, sastala se sa ugarskom regnikolarnom deputacijom nekoliko puta. U magjarskoj deputaciji bio je stari Deak, a uz njega grof Andrassy, Koloman Ghiczy, Koloman Tisza i dr. Mi smo se počeli dogovarati. Sa strane naše vladala je u prvi mah ta misao, da druge biti ne će, nego da će nam Deak izneti svoj beli list, pak da napišemo na njega, što hoćemo. Možda je nekada Deak tako i mislio; može biti da je, ali je u svako doba tu frazu valjalo uzeti cum grano salis. Naš preuzvišeni vodja vrlo je velik sangvinik. On je tu frazu sans phrase uzeo. No u Maju 1866. spravljale su se stvari, za koje su Magjari bolje znali nego Hrvati. Oni su šta više te dogadjaje već unapred eskontirali povoljno za sebe. Ja sam odmah u prvi mah poznao, da Magjari hoće da razvlače dogovaranje i da samo nešto očekuju, što će im da dodje u prilog. Naš je vodja govorio mnogo i svašta; on je sav teret dogovora nosio sam. Naposletku valjalo je reći što i Magjarima. Nakašlje se dakle stari Deak, i svi umuknosmo, kao vodom zaliveni. Stari gospodin počne o Reci govoriti. Što je god kazao, bilo je iz života, i glasilo je zato mnogo snažnije i temeljitije nego što je naš mladi historik, a jošt mladji političar Rački napisao. Naravno, da se u prvom sastanku nije dalo ništa svršiti; ali je onaj dao našem vodji povoda, da potraži napose Deaka, i da gleda da ga u četiri oka obrlati, da drukčije misli i govori. No dugi govori našega duhovnoga pastira ne nadju najboljeg odziva kod prvog Magjara, te ovaj prekine razgovore s primedbom: »Našto toliko reči? Vi uećete mene obrlatiti, a ja neću vas. Kad budemo zajedno, kazaću ja šta mislim, a vi, kako držite, pa nek se onda presudi kako se sve stvari medju regn. deputacijama presudjuju.« Ovo je preuzvišenoga našeg vodju užasno uvredilo. Pripovedao nam je što mu se dogodilo. Bahatost magjarska ne može se podneti! Mi s njima ne možemo jednim putem ići, ni pod jednim krovom živeti. Bahatost magjarska, ili drugim rečma, okolnost, što se Deak nije dao od Strossmayera uveriti o onom, o čem je ovaj bio uveren, pokvari posao delegaciji i duhne Hrvatskom sasvim drugim vetrom nego što do toga doba naprema Magjarima duhaše...«

16. VI. 1866. razišle su se hrvatska i ugarska kraljevinska delegacija; 17. VI. 1866. počeo je austro-pruski rat, koji će završiti porazom kod Kraljičinog Gradca. Od zaključka čl. 42. iz 1861. nakon petgodišnje manje više svjestne kooperacije s Bečom, hrvatska politika u taktički najlošije izabrani čas počinje pregovore s Madžarima...

Još poslije Kraljičina Gradca Strossmayer je optimista; »Nam Slavjanom idu dogadjaji na ruku«, njegovo je osvjedočenje. Dok se izmedju Beča i Budimpešte već vode pregovori za nagodbu, hrvatski sabor se sastaje u studenom i vodi veliku raspravu o proslavi 300-godišnjice smrti Nikole Šubića-Zrinskoga pod Sigetom, kojom zgodom daruje Strossmayer 50.000 forinti za osnutak sveučilišta u Zagrebu; ta će svota dobrovoljnim prinosima za par tjedana porasti na 180.000 forinti. Čemernom žučljivošću grmi Starčević u saboru protiv te proslave: »... Kaže se, da je ta svetkovina namenjena Nikoli Šubiću Zrinskomu Sigetskomu. Dok sam i ja sa tudje glave mislio, smatrao sam toga čoveka hervatskim Leonidom; ali je razlika očita: Leonida pade, braneć svoju domovinu, a taj Zrinski pogibe, braneć nepriatelje svoje domovine... Za Hervate neima razloga svetkovati uspomenu toga čoveka, osim onih Hervatah, koji nalaze u njem svoje ogledalo, čoveka, kojega je Hervatska rodila i obogatila, a on ju je zato tudjincem žertvovao. Sva je ta svetkovina pletivo Austrie; ona je danas ovde, sutra onde po ukazih i uz austrianske lumbarde po svoj Hervatskoj obavljana, ter će sada, na nju doći i onih Hervatah, kojim, tomu su dva leta, biaše zabranjeno doći na našu narodnu izložbu. Što u tom pletivu leži, buduć ga nedadoste pretresti, neću ga ni ja pretresivati: nu meni je stalo, da se opravdam pred narodom, koji mi je svoje zastupanje poverio, zašto sam proti toj svetkovini. Jedno izmedju sredstvah, kojimi se narodi derže u sužanjstvu, jest to, da se narodu nedade čas mira, za da razmišljava o svojoj nevolji, nego se radi da se zabavlja koekakvimi omamami i obsenami, ter tim da pogiba, bez da bol ćuti...«

Poslije osam mjeseci u studenom 1866., sastao se je opet hrvatski sabor. Saslušavši sad izvještaj kraljevinskoga odbora o pregovorima s ugarskim kraljevinskim odborom narodna stranka za 180 stupnjeva nastoji promijeniti svoju politiku. Napušta se sad svaka misao o uniji s Ugarskom, traži se izravna nagoda s Austrijom, priključak k Austriji, pozivom na listopadsku diplomu od 1860. i veljački patent od 1861.! Ali tu je politiku već pregazilo vrijeme, austro-ugarska nagoda već je tako reći pod krovom.

26. XII. 1866. deputacija saborska, odnosno narodne stranke pod vodstvom Strossmayerovim podnosi adresu caru. U deputaciji su pored Strossmayera bili Jovan Subotić, vladika Nikolajević, grof Gjuro Jelačić, Dragutin Jelačić, Andjelić, Vončina, Kolarić, Mrazović, Jordan, Supe i Mirko Šuhaj. Deputacija došla je caru u najgori čas. Jovan Subotić u svojoj autobiografiji pripovijeda opširno dramatski obrat, koji je doživjelo to izaslanstvo: »Adresu je imalo odneti izaslanstvo od 13 osoba kralju, u koje sam bio i ja izaslan a vodja mu je bio ep. Štrosmajer. Mi odnesemo adresu i predamo je caru. Car nas je primio načinom, kojim se obično takova izaslanstva primaju; u prednjoj dvorani stajale su kod ulaska u dvoranu, gde je car bio, nemačka i magjarska garda. Uz cara je stajao jedan od ministara, sad ne znam upravo koji, i jedan general. Mi udjemo redom za našim vodjom i stanemo na mesto, koje je pred carem za nas prosto stajalo. Ja sam više puta bio lično kod cara, i poznavao sam mu lice vrlo dobro. Na prvi pogled poznao sam, da nije dobro raspoložen. Naš vodja izgovori svoje slovo, kojim je podneo sab. adresu svojim običnim govorničkim enfasanazom. Car primi adresu ne govoreći ni reči. Samo mahne glavom kao obično kad daje znak da se prašta. No naš vodja nije to uzimao na um; barem ne makne se da odlazi. Mi smo svi morali stajati na svom mestu, kad se on sa svoga ne miče. Najedared se otvore vrata izmedju careve dvorane i preddvorane. Dva grdobna nemačka gardista udju korakom u dvoranu carevau, te mi pojurimo ratione inversa napolje t. j. najpre podju oni koji su poslednji ušli, a posljednji izadje ,koji bejaše ušao prvi. Dakle prvi bist poslednji, a poslenji že prvi. (U rukopisu svojih memoara Subotić je istu scenu opisao još jednom, s nekim novim detaljima:

»Pod predvodjenjem biskupa Štrosmajera odredi se sab. deputacija od 16 osoba koja je imala odneti tu adresu i predati je kralju. U toj sam deputaciji bio i ja kao jedan od sab. podpredsednika. Dodjemo na audijenciju i nadjemo uz kralja jednoga od ministara i jednoga generala. Vodja deputacije nije bio sretan sa svojim hrvatskim govorom; bio je duži nego što valja da su takvi govori. Kralj je slušao mirno, ali je davao znake nezadovoljstva jasno. Kad svrši vodja deputacije svoj govor i preda adresu u kraljeve ruke, kralj dade znak da odpušta deputaciju. No ne znam, šta je Štrosmajera zadržavalo, te je stajao na mestu kao ukopan. Možda je čekao da kralj što odgovori. No kraljeva su usta ćutala ali mu je lice jasno govorilo, da mu nije po volji što deputacija stoji kao ukopana. Najedared tresnu krila od vrata, koja su u dvoranu vodila, kao električnom silom rastvorena, oni kolosi telesne garde stupe u salu unutra, te ti deputacija stane izlaziti ratione inversa t. j. najpre oni, koji su izlasku bili najbliže pak onda drugi redom kako stajaše, a vodja, koji je pri ulaženju bio prvi, ostade pri izlaženju poslednji. Ovo je bio uspeh deputacije, koji nam baš nije mogao biti povoljan. Ne mogasmo ni sami sebe posvema ispričati, ali se ne mogaše ni to poricati, da su protivnici naši bili ili mogućniji ili pametniji, ili oboje; na svaki pak način srećniji. Deputacija je očivedno učinila fijasko. Mora se priznati, da je naš slavnoimenovani vodja sam taj poraz doneo, ili neveštinom svojom, ili precenjivanjem samoga sebe. Izgledalo je sa njegove strane kao da je hteo siliti Cesara da odgovori na njegovo slovo; a Cesar se nije naviknuo da preko svoje volje čini ono što se drugom hoće. Il ovako il onako, mi loše prodjosmo svakojako. Lako se daje misliti, da je Cesar imao i drugoga razloga nas hladnije primiti; ali je ishod samo zasluga našega preuzvišenoga vodje. To je bilo s koncem godine 1866. A svakomu je poznato, šta se god. 1866. dogodilo. Rat sa Prusima ispao je za nas nesrećno; a ovo je dalo austrijanskoj politici drugi pravac. Taj je dogadjaj presudio pitanje: dualizam ili federalizam u austrijskoj carevini u korist Magjara. A pošto je naša adresa sve drugo bilo samo ne prijatelj dualizma, to se daje lako shvatiti, da ne bejaše došla ni u zgodno vreme ni vremenu shodno. Mi smo bili u taj par nezvani gosti, a nezvanim gostima mesto pred vratih.«

7. II. 1867. pala je vlada Belcredija, kojega nasljedjuje Beust, zagovornik nagodbe; 18. II. 1867. Ugarska dobiva samostalnu vladu, 30. III. ugarska zastupnička kuća, a 5. IV. velikaška kuća primaju zakonski predlog o nagodbi. Nagodbeni sporazum slavi se krunidbom Franje Josipa I. za kralja ugarskoga. Hrvatski sabor je pozvan na krunidbu, ali otklanja poziv, jer da još nijesu uredjeni odnosi ugarsko-hrvatski. Odluku sabor stvara bez Strossmayera. U pismu Račkome Strossmayer povjerava da ga je Franjo Josip I. stavio pred alternativu ili da u saboru zastupa njegovu politiku ili da se odrekne političke djelatnosti. »Ja se sili protiviti ne mogu«, piše Strossmayer Račkome i odlazi u Pariz na svjetsku izložbu. 25. V. 1867. sabor je raspušten, a 27. VI. 1867. nakon što je general Šokčević razriješen časti banske, imenovan je banske časti namjestnikom Levin barun Rauch sa zadatkom da stvori ugarsko-hrvatsku nagodbu. Hrvatska politika, po Starčevićevom mišljenju, nečastno je poražena na svima linijama.

Ojadjeni, medjusobno zavadjeni razidjoše se članovi sabora. Jedini Starčević primi u proljeće 1867. izraz priznanja. Iskazaše mu ga sveučilištni gradjani, koji 28. III. 1867. predadoše svoju odresu Starčeviću kao »hrvatskoga prava zatočniku«.

DIOGEN POD KRINKOM ZVEKANOVOM

17. siječnja 1867. izlazi prvi broj »Zvekana«, humoristično-satiričkoga lista, kojemu je kao vlastnik i odgovorni urednik označen Marko Manasteriotti, novinar i crtač. Na glavi lista nacrtan je bradat čovjek u hrvatskoj nošnji, koji jednom rukom drži fenjer ispitljivo, oštro zureći u tamu. Pokretač lista, vodja i glavni suradnik je dr. Ante Starčević. Taj »Zvekan« prvo je javno glasilo Starčevića i stranke koja se počinje okupljati oko njega. Neobično je da jedan politički pokret počinje svoju propagandističko-organizacionu djelatnost s humorističko-satiričkim listom, a još je manje obično da je u tom »humorističkom listu« bilo stvarno malo humora, od broja do broja množe se u njemu filozofsko-povjesne i političke rasprave, uz satiričke glose, nesmiljene udarce protiv ljudi i prilika. »Zvekan« nosi sve biljege Starčevićeve ličnosti, zrcalo je njegovoga raspoloženja nakon zlosretnoga saborskog zasjedanja 1866.

Starčević kao Diogen pod Zvekanovom krinkom ide u hrvatsku zbilju tražiti čovjeka. Ali kudgod pane pramen svijetla njegove svijetiljke susreće ljude, koje gleda već dvadeset godina kako mijenjaju načela, kako su spremni služiti svakoj za njega tudjoj misli, bilo iz sebičnosti bilo iz svoje neukosti, kako jedno govore, a drugo čine, gleda cijele čete kako se jagme za bolja mjesta. I kadgod mu pogled pane na kojega prominenta, udara nesmiljeno po njemu kandžijom satire. Svom bijesu, njega i njegove malobrojne pristaše protivnici već nazivlju »stekliših«, bijesomučnicima, samo u satiri nalazi oduška. Cilj je »Zvekanu« strgnuti krinku s lica svojima političkim protivnicima, razgoliti ih, učiniti smiješnima njihov autoritet. Ismjehiva njihovu formalnu ugladjenost, kojom zastiru svoje političko kameleonstvo, ruga se njihovoj »prak-

tičnosti«, njihovoj »diplomaciji«. Gotovo u svakom broju izlaze u »Zvekanu« Starčevićevi stihovi-rugalice, većinom u narodnom desetercu; klimavi su to stihovi, drastične su im metafore, ali bolno ujedaju. Katkad nasljeduje u stihu Horaca, parodira Ovidijeve »Metamorfoze« — vas taj humor osebujna je suha duha, ne izazivlje smijeh koji oslobadja, katkad tek preziran smiješak, za kojim se ćuti gnjev kao reakcija bola. Strossmayer i Mažuranić u svakom su mu broju na rovašu, njih Starčević optužuje kao krivce za sve narodne nedaće. Strossmayera, koji se sklonio u Pariz, prikazuje kao kukavicu, vojskovodju-dezertera, pastira koji je napustio stado kad je kurjak stao haračiti po toru; Strossmayer, jer se nije htio eksponirati u Zagrebu, veli jedna »Zvekanova« dosjetka, odmaglio je u Pariz na ekspoziciju. Za izmirene samostalce i liberale, izmišlja Starčević posebnu oznaku, nazivlje ih »Magjarolcima«, skraćeno od Magjara i Tirolaca, jer su najprije bili za Magjare a onda se odvažili »za savez s Tirolom«. Stalno donosi »Zvekan« karikature Strossmayera, Račkoga, Šuleka, Mažuranića, Mrazovića — a naizmjence koju simboličku karikaturu iz vanjske politike, tu zgadja Austriju, a veliča Napoleona III. i Tursku; kao vinjetu primjerice daje nacrtati dvorogi klobuk Napoleona Velikog i dalekozor, pod crtež stavlja rečenicu: »Dvie stvari, al siećaju nas na veliku poviest«.

Sve više proza zamjenjuje stih u »Zvekanu«. U formi dijaloga Starčević počinje razvijati svoje etičke i političke ideje; opet se u njemu javlja povjesnik — u »Zvekanu« donosi svoje marginalije hrvatskoj povijesti, koje su ostale u nauci nezapažene jamačno zato jer su objelodanjene u nazovi-humorističnom listu. Za posljednjih godina produbio je Starčević svoju povjesničku naobrazbu, novim historijskim argumentima izgradjuje i propagira kroz »Zvekan« svoje misli o narodu, njegovom postanku i razvitku, opet za decenije pred oficijelnom naukom; iz povjesnih zaključaka — unatoč razočaranja dosadašnjih — iz nova upotpunjuje svoje političke smjernice, traži odgovor na pitanje, šta imaju Hrvati raditi sad nakon posljednjega političkog brodoloma. Uz taj svojevrstni političko-filozofski katekizam počinje Starčević i seriju svojih satira »Pisma Magjarolaca«, nesmiljene žučljive napadaje na one, koje smatra krivcima sloma.

Ciena mu je za domaće na godinu 4 for. na pol godine 2 for za izvanjske na godinu 4 for. 40 novč. na pol godine 2 for. 20 novč.

Izlazi 1. i 15. svakoga mjeseca. Uredničtvo i odpravničtvo Zvekana je u Jurejvskoj ulici kuće broj 183. gdje se primaju predbrojke, oglasi i rukopisi.

HUMORISTIČKO-SATIRIČKI LIST

God. I. U Zagrebu 17. siečnja 1867. Broj 1.

Nad Hrvati.

Bog ga šentaj, što tu biva,
Što se radi, što se misli:
Taj se klanja, taj sakriva,
Ti mudruju, ti se stisli.
A za sve to, koja pla —?
Da malo tko ima ga —.

Jedan viče na črčkare,
Drugi grdi rodoljube,
Domorodce, treći, stare,
Svim tim stekliš krha zube.
Jedan gorji od drugo —.
Ali, kaži, koj od ko —?

Tu rog bleji, da je stado,
Suhoparno, da je mastno,
Vrbovina, da je nado,
Mest — lopatat, da je častno,
Da je mlado, staro, ka —
Da je zlato, prnjak, la —.

Niste — ati, već ste — ani,
— anci, — ari, — urci, — abe,
U ne — atskoj vi ste strani,
Svi vas zovu, svi vas rabe
Pa vi barem, što ima —?
Kozju dušu, suhe gnja —.

Nos razbiste svi, u svemu,
Čas je zadnji, na put pravi,
K svomu djeco, svatko k njemu,
Da budete cieli, zdravi: —
Ovakovci, Onakov —,
Svi budite Zvekanov —!

Pa slušajte svega, svašta,
I žvakana i pentana,
Um i srdce, a ne mašta,
Bit će vazda zastupana
Gdje to dvoje nepomo —,
Za toljagu te su ko —.

Zvekan.

NASLOVNI LIST PRVOG BROJA »ZVEKANA«

Glava. Mila braćo i prijatelji, preučeni drugovi, što tu na stolu svi gledate, to vas nijedan nevidi (živio, istina!). To vam je grb, to vam je vodja slavjanski, (živio, pleskanje) da vam skinem koprenu neznanstva, to vam je rak, samostalan biće o kojemu ste mnogo čuli, nu dosada niste ga vidjeli (začudjenje obćenito, istina, živio!) Da se razumijemo! I Stekliši znadu i jednako ljube Hrvate, Bulgare, Poljake, Čehe, Ruse. Ali to sve znadu i štuju i Francezi, i Englezi, i drugi mnogi ludjaci. Nu o Slavjanih, o Sveslavjanih, o Jugoslavjanih itd., osim nas i naših vršnjakah u znanju i značaju, nezna nitko, ni siromak bog. (Gromoviti živio i pljeskanje.) Pače, Stekliši i braća im kažu, da su Slavjani i Magjari rodjena braća, jer da jedni i drugi živu samo u metafiziki; da se o Slavjanih zna samo u onih moždjanih, koji su iz kvargela; da je misao o Slavjanstvu pogibeljna po sve one narode koje mi zovemo Slavjani. (Kletva, psovka, burkanje.) Neću da podtičem vaš pravedan gnjev, samo kažem, da smo mi Praktičnici i Slavjani sve — jedno, da je po nas misao o slavstvu znamenitija nego isti naš život. Ove sjednice razpravljati će jedanaest učenjakah samo raka. U tu svrhu otvorena je sjednica, a ja odlazim u moju praksu. (Živio, pleskanje. klanjanje. Glava ode.)

1. Udo. Da nebi bilo toga dara božjega, govorimo o raku, (živio,) nebi bilo ni živinjaka nebeskoga u kojemu je on četvrto znamenje, mi Slavjani nebi imali preznamenit dokaz o naših davninah. Koliko su se francezki i drugi mudri — učenjaci mučili oko živinjaka Dendere? Zašto to? Zato jer nisu znali Ćirilicu, njome bo su pisane i živine onoga živinjaka. Tu, kako i u Časlovcu Nebukadnecara, i u krstnom listu Sesostriša, i u Zvandrovu ukazu o biljegovini, dolaze ne samo debeli i tanki jer, ne samo iže i ižica, nego i džora, (Živio, pleskanje). Bog i narav učiniše, hvala i dika im budi, da smo mi Slavjani i Praktičnici, kako čuste, sve — isto, ljudem u svemu protivni. To se vidi i kod toga nebeskoga znamenja. Znate da naša snaga i nada leže na sjeveru. I nut, kada sunce stupi u znamenje raka, za ljude počimlje zima, za nas leto. (Pohvala). Račji kolobar stoji udaljen od jednačitelja, ekvatora, 23 stupnja i 28 minutah. Ako se to sve razbroji na hipe, ima se broj miljah i stoletjah koja nas razstavljaju od ljudih. (Živio.) Po račjemu kolobaru štrklja se sunce upravo onda kada se veli da ono ob letu stoji, i nut, mi stojimo onde i onako gdje i kako stajasmo za Patriarkah. Rak je požderljiv, to je tipus da ćemo mi progutati Englezku, Francezku, i pročaja. On je već mnoge države raztočio, danas glodje i raztače svu Europu osim nas. (Živio). Rak žive pod svakom vladom, samo ako je sit, i nut, i u tomu našega vodje i uzora. (Živio). Rak je različna stasa, obično je veći od buhe, manji od magareta, ako mu sve noge brojiš, ima ih deset; njekoje su sprednje, njekoje srednje, njekoje stražnje, kao što su naprvo, nazad ili u sredini; jedne su desne, druge ljeve, kao što stoje na desnoj ili na ljevoj strani, da bi i na repu imao glavu, nebi mu se moglo reći da ide natrag. Raci su po najnovijih izvješćih u Rusiji toliki, da na njih jaše i vlada i nemalo sve planstvo. Raci su u Pemskoj tako civilizirani, da Walzer plešu. Raci su u Serbiji tako brzi, da zecove love. Raci su u Sriemu pitomi tako, da koze čuvaju, tamo je poslovica da se nije bojati vuka kojega rak za nos uhvati. Raci su u Kupi tako tvrdi, da ih moraš minati za dobaviti se njihove slanine. S toga, račji samari služiti će, mjesto željeza, za kolotek ceste što će ju, drugačije željeznu, Magjari sagraditi Rječanom. Buduć mu je brk najdulje udo, to je dokaz da je raku brk počelo, iz kojega se sve ostalo razvija. Ako se raku iztrgne noga, izraste mu druga, a nezna se za pravo, bi — li mu i glava druga izrasla. (Začudjenje). Nu o svemu tomu ja ću njekolika svezka napisati. (Živio). Na temelju nazorah koje evo samo nacrtah, neka učeni Slavjani sude naše stekliše koji vele, da ćemo mi najbolje učiniti, ako idemo rake loviti. (Pošta odlazi, razprava traje).

Marko Manasteriotti, vlastnik i odgovorni urednik. Tiskom i nakladom tiskarne Dragutina Bokaua.

JEDNA KARIKATURA »ZVEKANA«
Za stolom sjede Rački, Strossmayer i Šulek, za njima stoji Miškatović

U dijalogu izmedju »Prostodušnika«, dobrog, ali neukog i zavedenog Hrvata, koji zaslijepljen slijedi krive proroke i »Stekliša«, samog Starčevića, vodi se slijedeći razgovor, u kojem je sažet i Starčevićev ugodjaj i njegovo tadašnje rezoniranje, obračun s prošlošću, odgovor na upit »bi-li k slavstvu ili ka hrvatstvu?«

Prostodušnik: Za uzmoći te knjige razumjeti, treba znati, osobito starinsku povjest čitati, i čine ocjenjivati. Toga dvojega, pače nijednoga, kod nas dosada neima. Huni, Oborci, Turci, Slavi, Ungarci, to su imena starinska pod kojima je o nami pisano i koja trieba razpraviti, za da se tako razabere što ide nas što-li one narode. S toga ona vaša opazka, da se jednomu narodu daje više imenah, nemože se dosta ocieniti. Ona je siguran ključ za otvoriti našu sjajnu prošlost.

Stekliš: Ako vam stoji do tih stvarih, i ako vama okolnosti dopustjaju baviti se njimi, ja ću vam u kratko nacrtati put kojim iduć vi ćete se sami osvjedočiti o neoborivoj istini toga nazora, naći ćete stvari koje nemožete vierovati nikome dok ih sami nevidite u povjestnicih. Okružite stanovito doba povjesti, osvjedočite se da snaga Hunah pade na svršetku V. ona Oboracah na svršetku VIII. da se Magjari pokazaše na kraju IX. vijeka. Kroz to stoletje osim Hrvatah, u ovih stranah, nije bilo na medjah Italije i carstva Bizantinskoga, nikakova naroda, t. j. nikakove države. Kasnije onoga vrjemena, nije se nijedan znatan narod u našu domovinu doselio ni iz nje iselio. Mi smo, dakle, u cjelokupnosti, djeca onoga i ondašnjega naroda Hrvatske. Sada, uzmite, povjestnike iztočne i zapadne o IX. vjeku, pa gledajte što se piše o carstvu Bizantinskom, o Italiji, itd., pod imenom Slavah, Hunah, Oboracah, Turakah, Ungaracah. Ako niste naravi slavske ili mamelučke, lahko ćete Magjare ocjeniti. Najprije ćete naći da je ime Turak ili Turčin starinsko ter ako se pravo siećam, ono već kod Herodota dolazi; naći ćete pučić pod imenom Turakah, na iztočnoj lievoj strani Dunaja već u VIII. i IX. vjeku; naći ćete da car Konstantin prati njekoj pučić, pod imenom Turakah, pučić bježeći iz glibovah Volge, kroz glibove nad Krimom, kroz glibove Moldavije do u glib Tise, gdje ga i ostavlja, naći ćete da isti car Konstantin zna za više Turakah, poimence pišuć da su Moravci, bježeć izpred Turakah, utekli se k Tur-

kom; naći ćete slaboću, upravo ništetnost tih Turakah: naći ćete da učenjaci i to njeki od istih Magjarah nedrže za izvjestno, koje je bio narodnosti sv. Stjepan, tako isto su u neizviestnosti glede krune, glede rieči »rex« što je u ono doba znamenovalo i vodju vojske, i u obće načelnika, već to znadu za izviestno, da je sv. Stjepan u svojih povlastnicah zvao sebe i svoj narod Panonci, a ne Magjari, ili Ungari itd., naći ćete da se je na današnju Ungariju i njezine narode kasno protegnulo ime Ungarija i Ungarac. Kada tako budete na čistu s današnjom Ungarijom i njezinom snagom ondašnjom, čitajte povjest u X. vjeku, opet o Carigradskom carstvu, o Italii, itd. Ako to učinite, vi ćete razumjeti zašto je papa zahtievao od samih Hrvatah da nebudu na druge narode udarati; vidjeti ćete da tu bijaše njekomu pretesno; znati ćete kakove su Hrvati lekcie davali Europi dok su ju naučili svoje narodno ime; razumjeti ćete Dukljanina kadno piše da još za kralja Zvonimira bijaše Hrvatska puna zlata i srebra. Pa, kada najdete da je obitelj Babonića, upravila i uzdržala 250 konjanika, stražarah Andrie II. cielim putem u Palestinu i nazad, proračunajte da je to na stotine tisućah forintah stajalo; s druge strane kada najdete n. p. kod Otona Frizinzkoga da u ono doba kralj Ungarije nije imao stolce ni za prve dostojanstvenike nego da ih je svaki morao svoj stolac u dvor nositi, kada upoznate skrajnje siromaštvo tadašnje Ungarije a porači vam se brojiti dvorova njekadašnjih hrvatskih vlastelinah ter ih n. p. medju Riekom i Bagon na desetke na obali nabrojite: kada to učinite, vi ćete znati što je zidalo one naše dvorove, znati ćete kamo se je sasuo onaj novac što ga iztok i zapad davao, kako se piše, Hunom, Oborcem, Turkom, Slavom, Ungarcem, jednom rečju: znati ćete tko su bili Hrvati. Ali, da što, neljutite se kada najdete da oni Hrvati nisu marili za slavsku slogu ni za bratinstvo koje im o glavi radi, nego da su marili i radili za se. Kada tomu na kraj stanete, lakše će vam biti iztraživati odnošaj Hrvatah naprama Hunom, Slavom, itd. do V. VIII. X. vjeka. Jer dok se uputite, da Hrvati dolaze pod svimi timi imeni još i onda kad-no već, ili još na stotine godinah nebijaše onih narodah, vi ćete biti sigurni da su Hrvati bili dionici povjesti takodjer za snage onih narodah, pak ćete

pomnjom, razumom, iskrenostju, i naći onaj diel povjesti koj nami Hrvatom zapada.

P r o s t o d u š n i k : Ja o tomu ni malo nesumnjam; dobro da kazaste; ako nemogu iztražiti ja ni vi, možda će iztražiti tko drugi. Nego malko ste me smutili. Bi reći da smatrate sve pučanstvo naše domovine za Hrvate. Ako je tomu sbilja tako, vi imate čudan pojam o narodnosti, a čini mi se da si i protislovite. Mnogi smatraju samo Štokavce, ne Kajkavce ili Čakovce, za prave Hrvate. Trebam da mi još i to razjasnite.

S t e k l i š: To je pitanje po slavski. Za Varona njekoj hrdjelj prigovara povjestniku zašto da ovaj nekaza tko bijaše, mislim Evandrova prašukunbaba po majki. I od moje strane primite taj Varonov odgovor. Svaki je narod smiesa različnih narodah, različne krvi. O nijednom Hrvatu nemože se reći, da u njemu neima krvi n. p. rimske, ili grčke, ili koje barbarske, a može se reći da danas neima nigdje same i čiste krvi Hrvatah iz VII. vieka, kako ni one od nijednoga naroda iz onoga doba. To se je kroz vjekove tako pomiešalo, da je svaki narod, svoje vrste, kov Korintiaški. Što imamo najčistie hrvatske krvi, ta je u plemstvu Turske, ona bo se ovo 400 godinah najmanje mješa s tudjom krvju. Kako s krvju, tako nam je i s narodnošću, s jezikom: neima, iz VI. vieka, ni po jeziku čistih Hrvatah. Nije dokaza da već u VI. vieku nebijaše kod otacah naših i štokavština, i čakavština, i kajkavština, nije dokaza da ih je koja kasnije nadošla. S narodom žive i razvija se, ili propada takodjer njegov jezik, njegova narodnost. Tko će uman reći da n. p. moji, Velebitćanina, stariji njekada nebijahu Čakavci ili Kajkavci, a stariji n. p. današnjega Zagorca ili Korušca, da njekada nebijahu Štokavci? I u tomu pogledu naš se je narod izmešao kako i u onomu krvi. Već kod Dukljanina bori se Čakavština sa Štokavštinom. To isto opažujemo i kasnije, i napokon evo nadvlada Štokavština. Dakle sva tri ova, da tako rečem, podjezika, narodna su, hrvatska su, sveta su, dok jih se narod drži. Štokavštinom se služi večina naroda, s njome nemože se nijedna sestra joj, ni Čakavština ni Kajkavština usporediti. Ništa dakle drugo nego držati se nje, i kititi, poljepšavati i obogaćivati ju takodjer uresom njezinih obih sestarah, koje, sudeć po dosadanjih pojavih, neimaju veliku budućnost, kititi ju onim uresom koj bi

drugačije s ovimi sestrami mogao propasti. Narodnost je kako i dil ili kvas, pametno, naravno, upotriebljena: ona obuzme svu hranu, pak itako njih samih, čistih, neima u hrani. Narodnost hrvatska, gospodivšega naroda, nadahnula je cielo pučanstvo naše domovine, premda ove narodnosti čiste danas nigdje neima. Za ono nadahnuće htjelo se je vriemena, ja se nebi bojao reći da n. p. još u VII. vieku, nebijaše u pučanstvu Hrvatske ni petina pravih po jeziku Hrvatah. A danas, osim novih pojedinih došlacah, neima u našoj domovini, po jeziku, po narodnosti, naroda osim naroda hrvatskoga. Pogledajte kako je, u tomu pogledu drugdje. Tko pita da-li je n. p. Gaskonac, Bretonac itd. Francez, tko pita jeli n. p. Jules Simon Rimljanin, ili Got, ili Gal, ili Frank itd.? Takovih ludorijah neima osim u slavskih glavah. Drugdje bo svatko zna da je n. p. i Gaskonac, i Bretonac, itd. Francez, da je i Jules Simon Francez; a za krstni list ili za pašuš njegovih prašukunbabah, za doznati jezik njihov za rodna mjesta, nitko nepita. Jeli vam taj nacrt o narodnosti našoj dosta jasan?

Prostodušnik: Skoro i jasniji nego li sam trebao. Iz svega se vidi, da kod nas neima ničesa onoga što je kod svih drugih narodah, a da je kod nas sve česa drugdje nigdje nije — gdje nikada nije bilo nikakova jedinstva, kako n. p. u Italiji ili Njemačkoj, tu se ili radi o jedinstvu, ili ono se već uvadja u život; kod nas ciepa se, razkida se jedinstvo. Zamjerili mi vi, nezamjerili, ovdje mi je svejedno, ja vam kažem istinu kakovu težko da ste ikada do danas čuli. Ta je istina da vi Stekliši griešite protiv Hrvatom i Hrvatskoj, kada Slavjane, Magjarolce, i kako se sve zove taj nečisti nakot, zovete blagom, marvom, ili kojim drugim do sada običajnim imenom. Čuvajte vašu čovječnost, vašu ugladjenost, za ljude; izdajice naroda i domovine trieba zvati pravim imenom. Doći će vrieme gdje će ovi okrinkani urotnici proti Hrvatskoj, sami, na sav glas vapiti da su bili glupani, niemo blago, kadno su Hrvatsku izdavali. Jeli pravo, da im taj izgovor, ta izpovjed, pomogne, da ih obrani od depepde koja jih ide? Nije. Jer, neznati stvar koju se nisi naučio, nije uvieke grieh; nu upušćati se navlaš u posao od kojega stoji čast i sreća domovine, bez da se u taj posao razumiš; hotice, u supor opomenam razumnikah, ostaviti pravan temelj pak se dati na bezzakonje; izmišljavati

sanjarie ter njimi narod obmanjivat i trovat; izdavati se za zastupnika slobodna naroda, živjeti iz žuljah toga naroda, pak taj narod proglašivati sužnjem svakoga komu se pohtije izdati se gospodarom njegovim; jednom riečju: svaki korak, svaku rieč naperiti za osramotiti, poniziti, zasušnjiti svoj narod, tako raditi, lupežčina je, koju još na ovomu svietu čeka sjekira. Nevidite li da Slavjani, da Magjarolci, po uredjenoj osnovi rade o propasti Hrvatah? Nevidite li da sami hrvatski narod radja i svojom krvju uzdržava svoje izdajice? Nevidite li da nas hrvatski Nehrvati ciepaju nemilije i na tanje negoli su to učinili svi izvanjski neprijatelji Hrvatske, sva stoljeća, sve nesreće koje smo do danas preživjeli? Nevidite li da je ova krštena živina, starinska žica one proklete pasmine, koja je od njekada omrazila narod i ime hrvatsko, kod svih muževah i narodah napriedka i slobode? Nevidite li da vodje Magjarolacah, i svi njihovi aktivni pristaše nisu bezumna marva, nego prepredani tati slobode, časti, i sreće Hrvatah? Nevidite li da oni, pomoćju tudjinacah, izmišljavaju u Hrvatskoj narodnosti kojih u njoj neima, da nalaze njekakove kraljevine i carevine kojih nikada nije bilo; da prazne, po tudjincih skovane naslove, oni primaju za gotove države; da oni govore u ime njekakove »trojedne kraljevine« u ime njekakovih Jugoslavjanah i Ilirah, o zemljah i narodih, o kojoj nitko uman ništa nezna? Neznate li zašto se oni drže te izmišljotine »trojedne kraljevine«, tih izmišljenih imenah i narodah? Zato da nam se sviet smije, da se Hrvatu nepovrate prava i domovina, nitko bo neima dužnosti naprama »trojednoj kraljevini« koje neima na svietu ni u javnu pravu, nitko nije vezan naprama sanjariji poznatoj pod imenom Jugoslavah ili Ilirah, a mnogi imaju dužnosti naprama kraljevini Hrvatskoj, naprama narodu hrvatskomu. Dokazaste kako valja, da cielo pučanstvo medju Macedoniom i Njemačkom, medju Dunajom i adriatičkim morem, ima samo jednu narodnost, samo jednu domovinu, samo jedan život, život hrvatski, pak itako nećete da vidite što radi ta urota svom svojom i tudjinskom silom, nego te očite izdajice smatrate samo blagom? Ako i u buduće ostanete kod toga imena i kod te ugladjenosti, ako budete i nadalje sakrivali te lupeže, nemojte se čuditi kada čujete, da pravi Hrvati zovu vas Stekliše blagom; obračunajte vaše zasluge i griehe s vašom

čovječnošću, ako se najdete pomješani medju izdajicama Hrvatske, i zapamtite da je izdajicam naroda i domovine sudac i ovršitelj svaki onaj koj i biesnu paščetu. Vidite li, da vam kažem i pravo i istinu, znate li da uz suho gori takodjer i sirovo?

S t e k l i š : Hvala da ste počeli kasno pitati, dvaput hvala da sami odgovarate na vaša pitanja. Tko bi bio rekao na početku ovoga razgovora, da ćete vi tako liepo tumačiti zašto je narod hrvatski ovako zabačen, ovako neznatan u očiuh mnogih ljudih i narodah, da ćete meni tako znanstveno razjasniti tko je uzrok današnjemu stanju Hrvatah?

P r o s t o d u š n i k : Tako je kada čovjek k sebi dojde. Pazite ove ljude, od njekada do danas, oni su vazda isti, vazda protiv Hrvatskoj, vazda okrinkani da ih prostota nepozna. Dok su dovršili Ilirstvo, eto Slavstva, Jugoslavstva. Ciepaju narod na toliko stranakah koliko ima tudjinacah od kojih se oni čemu nadaju. Naučeni živjeti samo iz spletakah, iz plazenja, iz izdaje, oni niti se šta poštena uče, niti što koristna po narodu i domovinu rade. Pomoćju izvanjskih neprijateljah, oni zasukuju narod i kažu u njegovo ime da sam Hrvat nije zato da svoj kruh reže nego da mu ga drugi mora rezati i dieliti: to oni uče narod, dok Crnagora, Patagonia, svaki čovjek pod suncem voli biti svojim gospodarom, nego tudjim slugom. Kad nemogu sami dospeti, da narod u tomu duhu truju, oni zovu na pomoć smeće svih narodah: obrtrpaše inostranci Hrvatsku, svaki nam se Barbar izdaje za autoritet, mi smo pod skrbničtvom Barbarah, mi smo tudjinci u našoj domovini, i riedki nas se usudjuje reći da smo Hrvati, Magjarolci znadu i rade o svemu samo ne o narodu hrvatskom, samo ne o pravu Hrvatske; kod njih je red na Hrvatih samo onda kada treba za njihove lopovštine krv prolievati i plaćat. Što je god za Hrvate pravo i dobro tomu, kod Magjarolacah, nije vrieme, kada se radi tudjinu braniti; Hrvati su ima svemogući i kada se govori da Hrvati budu svoji, Hrvati su im preslabi. Ali nekoristi sami kaživati tko su ovi ljudi i što rade: vi s njimi nedrugujete, u narodu neživite, pak niti nemožete znati ni vjerovati kako je u narodu.

S t e k l i š : Ako sbilja držite, da oni koji u narodu živu i gledaju kako mu je, time znadu njegovo stanje, a da oni koji

ovako neživu, neznadu potpuno stanje naroda, vi ste na putu postati šarlatanom, t. j. čovjekom koj kaže da zna ono što nezna.

P r o s t o d u š n i k : Za boga, kako bi mogao čovjek znati današnje dogodjaje života ako ih negleda ili ako mu ih ko najavlja? Kako bi mogao čovjek neznati ono u čemu žive?

S t e k l i š : Što ću vam reći, neide vas nego stvar, i goveda živu u narodu, pak znadu-li kako je narodu?

P r o s t o d u š n i k : To je odviš. Gdje možete čovjeka prispodabljati govedčetu?

S t e k l i š : Govedče nemože govoriti pak nemože reći što ono zna što-li nezna, a čovjek može gledati stvar koju nevidi, on može čaverljati o stvari koju nerazumi. Tako biva obično.

P r o s t o d u š n i k : Ja koj živem u narodu, gledam kako stoje seljaci, vlastelini, zanatnici itd., gledam siromaštvo, pokvarenost, zloće itd. u narodu. Odkuda ćete vi doznati tu nesreću, ako vam ju drugi nekaže?

S t e k l i š : Da bi vam ja pokazao da svega toga ima u Belgiji, i u sjevernoj Ameriki, itd., u državah koje su najbolje vladane, što bi mi vi na to odgovorili?

P r o s t o d u š n i k: Što drugo nego da je i tamo zlo.

S t e k l i š: Time niste odgovorili na pitanje. Zlo je, bez dvojbe, zlo, pa bilo gdje mu drago. Nego, propuštajuć druga razmatranja, najprije treba znati je li zlo nuždno, naravsko, ili je možda slučajno, ili je upravo načinjeno, pak, u ovome slučaju, tko je kriv da zlo obstoji i kako bi se ono dalo ukloniti. Ako to znate, čast vam, vi možete poznati pravo stanje naroda, ako-li to neznate, gledali ga vi dan i noć, vi ga nemožete poznati bolje od onoga tko se nije rodio. Moći ćete pripovjedati na godine danah, imati ćete hrpu pojedinostih bez saveza, a to sve nevriedi ni lulu duhana, osim za obsjeniti prostotu. Ako-li želite poznati pravo stanje naroda, poznajte čovjeka, naravu državnih i gospodarstvenih načelah, i ništa više, nego siednite, primierajte ona načela Hrvatom i Hrvatskoj, pak, bez da i vidite, a kamo li pitate seljaka, ili zanatnika, ili vlastelina, vi ćete bolje i točnije doznati njegovo stanje nego-li ga poznadu oni sami, ili naše trgovačke komore, ako neznadu ili nepaze na ona načela. Tako ćete doznati ne samo kakovo im je stanje, nego ćete se osvjedočiti, da ono

mora biti takovo, da niti nemože drukčie biti. Tim putem u vašoj sobi naći, ćete np. da dok se nemože prirad ni prerad prilično upienezit; dok potrieba nagoni upenezivanje po bud što; dok se prirad i prerad moraju nadtiecati sa takmaci kojih su vlasnici bogatiji na tjelesnih i na duhovnih glavnicah; dok narod što iz glupost nemari, što od siromaštva nemože trošiti; dok je više potriebah nego-li sriedstavah za podmiriti it, dotle, znati ćete, da nemože dignuti se ni cvasti budi seljak, budi zanatnik, budi vlastelin itd. nego da dotle moraju zloće naprie-dovati. Sjećate li se onih šarlatanah koji su trubili bog zna o kakovu dobru što će nam ga dati n. p. željezna cesta, sloboda obrta, itd.? Upitajte ih: Koga su te stvari obogatile u Zagrebu, u Karlovcu, u Sisku? Zašto su oni to trubili, pak zašto su se njihovi učenici našli prevarenimi? Samo zato jer nisu znali ni stanje naše domovine, ni naravu železne ceste ni obrta, nego su trubili jer su čuli da je to drugdje dobro. Hoćete da meni opišete Magjarolce, meni koj poznam i stariju njihovu braću, Sykofante i Ardeliones! Meni pripovjedate kao njekakovo čudo da pašče ide za onim tko mu najbolji komad nudi ili daje! Ja vam, na to sve, kažem jedno za vazda: dok narod hrvatski nepočme sam razmišljavati i uredjivati svoje po-slove, dok on nerazabere i dostojno neocjeni čavrljanje, črčkanje i pravo znanje, dotle će vam biti Magjarolacah, Ma-gjarolci će uvjeke biti kakovi su danas, a narodu će hrvat-skomu ići kako mu danas ide. Ako, dakle, hoćete da vam rieč ima mjesto kod razumnih glavah, nastojte poznati uzroke i nji-hove prave, naravske posljedice. Drugačie vi ste gotov Magja-rolac, trubilo koj se od govedčeta samo u tome razlikuje da on glupake kakov je i sam, obsjenjuje i obmamljuje, i to samo za čas. Gledanjem i slušanjem dolazi se do opažanjah: do znanja dolazi se samo razmišljavanjem nad sigurnimi opa-žanji, zaključivanjem od uzroka na posliedicu ili povratno.

P r o s t o d u š n i k : Dragi vam bog plati za tu opasku. Ona mi je stanovitu, predebelu koprenu neznanstva rastrgala. Montesquieu točnije opisa padanje i propast Rimljanah, nego-li to učini ijedan Rimljanin. Nas nijedan nije Montesqieu, nego svaki nas je njemu bliži nego-li svi Magjarolci, budi skupno ,budi posebice, uzeti, makar srednjemu magaretu. Sada vidim i izpovjedam, da sam nepravedan bio naprama mnogim

Magjarolcem, sada znam da je u tih obih krdih više blaga nego izdajicah. Oni su se najviše kostrušili u tomu što šlavraju da živu u narodu i da samo oni poznadu pravo stanje naroda; sada vidim da oni manje poznadu to stanje nego-li ga poznadu njihova bratja, nekrštena goveda. Jer drugačije, kako ćete ra-zumjeti ono, budi iskreno budi prividno cvilenje Magjarola-cah nad nesrećom Hrvatske, cvilenje onih Magjarolacah, koji posjetjuju i učvršćuju nesreću Hrvatske? Ja znam da su Ma-gjarolci ne samo lupeži, nego da su oni ujedno i najgluplje pučanstvo što ga ima Hrvatska; znam da kod njih, ako im uzmeš šarlataneriu, ništa neostaje, znam da neima nimalo vriednosti, da neima zloće na koju oni nebi bili pripravni za groš; znam sve ovo; i upravo zato nemogu vjerovati da bi se oni podstupili onako raditi kako radiše, kad bi bili razumjeli svoje dielo. Lupeži bo, izdajice, krvoloci, i drugi slični smrad, ne samo da su razuzdani i bezobrazni dok su jačji, nego su i strašljivi, i potišteni, i izgubljeni dok opaze da im se nebo oblači. A da bi Magjarolci, sa svojimi vodjami bili imali mož-djane neću reći koze, nego tukca, oni bi bili morali opaziti oblačinu nad svojimi glavami. To je, dakle, blago. Ako-li je ta smradna živina Magjarolska mislila da ona, pomoćju svojih tamnih drugovah, nebude već danas, nego stoprvo sutra plaćati svojom kožom, onda taj nakot stoji duboko pod običnom nie-mom živinom. Nu bilo s tim nakotom kako mu drago, on je Hrvatsku izdao svakomu tko ih je poželio. Magjari su, do boljih vriemenah, samo na znanje uzeli tu izdaju, oni se njome ovaj čas neslúže samo zato: jer znadu da Magjarolci nezastu-paju Hrvate. A Tirolci se tom izdajom neslúže već danas zato jer im nije vrieme pogodno. Oni nepaze kako stoje kod nas Magjarolci, koga-li zastupaju, Magjarolci su njihova čeda. Nu na sgodu prežaju i Magjari i Tirolci, pače oni jedni i drugi rade da im se sgoda što prije pokaže. — Što, dakle, mislite kako ima narod hrvatski raditi za-da od sebe odtisne tu sra-motu i pogibelj koju su mu Magjarolci pripravili?

S t e k l i š : Zeva mi se. To pitanje zasieca u politiku, a meni, ovdje, nije do nje. Šta ima narod hrvatski raditi; to, ako hoće, neka pazi narod hrvatski. Ja nisam diktator Hrvatah, ter, u njihovo ime, sve kad bi i htieo, nemogu govoriti. A što se mojih osobnih nazorah dotiče, znate, da spadam medju Ste-

kliše, u stranku prava. Neznam koliko nas ima ovakovih. Nikada nisam gledao koliko nas je kojega mnenja, nego sam nastojao, da ostanem na pravu, na zakonitu temelju. Makar sam samcat ostao, tako ću i u buduće raditi. Da mi tko otme haljinu, ja bi ju od otimača svakom prigodom i prije svakoga drugoga razgovaranja ili ugovaranja natrag zahtjevao. Ako bi mi otimač rekao da mi je haljina stara, da mi dobro nestoji, ja bi ju itako iskao, pak bi ju sam, kako se meni svidi, prekrajao. Ako mi ju otimač nebi povratio, ja bi gledao da si ju drugu, od druguda dobijem, a nikada nebi rekao da otimač ima pravo što mi neda moju haljinu. Nastojim da sam u prijateljstvu s dobrim susjedom, a zla susjeda čuvam se i gledam da se proti njemu osiguram. Za-da uzmognem drugome pomoći, ja sam moram nješto imati; kada obradim njivu koja me hrani, onda mogu drugim raditi. Ako sam u potrebi pak mi moj otac ili brat nemože ili neće, u stvari je sve jedno, pomoći, tražim pomoć kod onoga koj mi ju može i hoće dati. S onim tko me okrade, ja nebi htjeo dalje drugovati. Dok pomnjivo čuvam ovo što imam i zakonito radim da više dobijem, ja sudim da će mi i drugi radje ići na ruku, nego-li ako vide da hotice zatirem ovo što imam. Ako me jačji, proti pravu, baci u blato, a ja gledam da se iz blata izvučem, nego li bi se našao kad bi se ja sam u blato uvalio ter bi se u njemu hotice davio. Naša, Stekliška, načela, razvijena su više putah od godine 1861. do sada. Kod onih načelah ja stojim i danas, nu iz njih danas vadim i veće i oštrie zaključke i jamstva nego-li sam ih vadio prie 5—6 godinah. To su vam moji osobni nazori. Dremljem.

P r o s t o d u š n i k : Nije moguće bolje kazati nego-li kazaste. Ali niste iskreni, pretvarate se, kada govorite kao da biste mogli osamljeni biti. Vi imate tanji nos, vi ste prepredeniji nego-li pokažuete. Ta je vaša čednost, naravski, samo hinjena, najpogibelnija vašim protivnikom. Vi ste lani, tako krotko, kazali svetčano Magjarolcem, da oni nezastupaju ni jednu dušu hrvatsku. Za dokaz, pozvaste se na učin svega naroda, te pokazaste da je politika svih Hrvatah, i ona Steklišah, jedna i ista. Ono blago nije razumjelo tu opomenu, nu nju su razumjeli oni na koje spada razumjeti ju. Od sada nemarite se preda mnom sakrivati. Ja sam sada osvjedočen da

sami Stekliši imaju pravan temelj, da sami oni znadu što hoće, da sami oni rade o dobru domovine, da oni ovaj čas neimaju snage, nego znam da ta snaga stoji samo od volje i da će narod hrvatski u tu svrhu dati svu svoju volju, svu snagu. Dok se to sbude, druge će nam tice pjevati. Dakle samo o tomu treba raditi. U to ime, primite moju prisegu, svom svetinjom prisižem se zastavi hrvatskoj. Bog će blagosloviti djelo i težake, a Magjarolci smo za čas gotovi.

S t e k l i š : Nije ljepo napijati praznom čašom. Ja spavam.

P r o s t o d u š n i k : Biti će i puna. Lahku noć!

1867. Starčević izdaje i svoju raspravu »Ime Serb«. Ima to biti znanstveno objašnjenje ideja za pitanje, koje smatra odlučnim, da li treba k slavstvu ili hrvatstvu. Stari je to njegov rad zasnovan još u vremena pravopisno-političkih borbi — i rata protiv Karadžićevog »Kovčežića«. Dok je 1861. Starčević u ime sloge za borbu protiv austrijske despocije po strani od srpsko-hrvatskoga spora, istupa sad iz svoje rezerve, jer je srbska inteligencija u Hrvatskoj zastupala posljednjih godina ili izrazito bečku orijentaciju ili davala vojsku Strossmayerovoj politici. Strossmayerovo jugoslavenstvo, njegove veze sa srpskim političarima kod kojih traži potporu, što je poznato cijeloj javnosti, uzmicanje, kompromisnost hrvatstva kao oznake političkoga, državnog naroda vodi Starčevića u ofenzivu protiv srpstva. Starčević sa svojom historijskom argumentacijom izvodi svoje misli kao filozof-etičar, da ih primijeni u aktuelnoj političkoj svojoj borbi. Starčević nastupa kao hrvatski nacionalni imperijalista sred kompromisnoga defenzivnog taktiziranja hrvatske oficijelne politike spram borbene nacionalne ekspanzivnosti Srba u Hrvatskoj, koja borbenost nalazi na potporu i sa strane austrijske vlasti u granici i sa strane Strossmayerove narodne stranke. Za Starčevića Srbi su samo geografski pojam, sve što je dobra kod Srba u stvari je hrvatsko, Starčević hrvatstvo proteže na cijeli srpsko-hrvatski prostor; i sam Dušan Silni za Starčevića je odvijetak »prejasne hrvatske dinastije Nemanjićah, koji kroz vekove kao kraljevi vladahu iztočno-severnih pokrajinah Hervatske«. Starčević, sam sin majke-Srpkinje na svoj način za se izmiruje u praksi hrvatstvo i srpstvo kroz svoje historijsko gledanje. U vaskolikoj Satrčevićevoj akciji protiv srpstva za njega nijesu važne rasne, nacionalne,

već etičke razlike. Gadjajući Strossmayerove saveznike na temelju argumenata svoje rasprave »Ime Srb« Starčević stvara novu krilaticu »slavosrbska pasmina«, Slavosrbi. Misaona srž te Starčevićeve krilatice je filozofska, za njega su riječi Slaven, Srbin derivati riječi »sclavus«, »servus«, rob, sužanj, oznaka karaktera; »slavosrbima« označuje Starčević u svim narodima grupe beznačajnika podlaca, kompromislija, ljudi, koji ne mogu i nemaju hrabrosti ni za slobodnu misao ni za slobodnu akciju. To je za njega onaj etički ološ, koji treba onemogućiti i iskorijeniti u svakom narodu, koji želi biti snažan u životnoj borbi; »magjarolci« su za Starčevića hrvatska grupa njegove općeljudske kategorije »slavosrba«. Kasnije, 1876. kad počinje u Turskoj, staroj Starčevićevoj socijalno-političkoj simpatiji, pokret protiv vlasti, u kojemu on nazire polaznu točku za prodor Austro-Ugarske u Bosnu, Starčević obnavlja i upotpunjuje svoja razmatranja iz knjige »Ime Serb« u omašnoj raspravi »Pasmina Slavoserbska«.

Ali u toj svojoj borbi protiv Magjarolaca, Slavosrba, Srba Starčević uvijek obaška dijeli puk od vlastele; ostao je i tu Starčević stari elementarni lički buntovnik koji ustaje protiv vodja-zavodnika; nova vlastela su poglavari duha, feudalna gospoda izgubiše predvodničtvo, preuzela ga inteligencija, svećenstvo, protiv njih, tih, kako on veli, narodnih »pastira, gončina, zvonara«, ruše se njegovi juriši; jer ti predvodnici uvijek traže tudje vodstvo, njemu nastoje služiti, bilo Beču, Rimu ili Carigradu. U »Pasmini Slavoserbskoj«, proglašenoj najsramotnijom atakom na Srbe, Starčević napadajući predvodnike, stvarno pjeva hvalospjev puku, koji mu je jednako nesretan bio pod jednom ili drugom crkvom. Crkveni uticaj teži on isključiti iz narodnoga života, jer, sjećajući se prilika u svom zavičaju gdje su pomiješani »vlasi« i »katolici«, »koliko se učinilo, koliko se čini za razjariti sleditelje jedne cerkve proti sleditelјem druge cerkve; tomu je razjarivanju sverha: nagnati katolike i vlahe da jedni i drugi traže pomoć pod otčinskim krilom Austrie... stoga pitanja o zakonu vere, već davno rešeno u ostaloj Europi, mi stopervo razvijamo, mi nastojimo narod po veri razdeliti.« I veli konačno u »Pasmini Slavoserbskoj«: »Duhovničtvo iztočne cerkve po Hervatskoj i Ungarii zauze se za puk od kojega žive, i derži ga se. Biškupi ,osobito metropolite, do Stratimirovića, pristoje u venac apoštolskih muževah. — Bez dvojbe, grešili su oni kako i naslednici njihovi u deržavničtvu, u radnji bez temelja i zato bez uspeha, i nad-a sve u tome što se svoj puk uzderžali osamljen, tudj, bez domovine, merzitelja omražena i urotnika porti narodom u kojih zemlji žive. Ljudi gerčtinom opojeni, ne mogu drugačie. Kasnie, u stvarih protivnih slobodi, puku i domovini, biškupi skoro dostignuše bratju si zapadne cerkve, a nižje duhovničtvo, većinom, barem nekvari puk. A u puku zapadne cerkve, gde potiče štogod dobra i poštena, to prečesto dolazi samo odtuda, što on nesluša i nesledi popa. Da ovaj puk nebi bio poživinčen, on bi uz redke iznimke, u popu smatrao najpervoga svojega neprijatelja. U istinu, narod hervatski ima svu svoju nesreću največma popom pripisati. Ako se pokaže pravi ili bolji svetjenik ,on postaje mučenikom. Do kada bude tako?«

»Zvekan« je izazvao pravu revoltu u hrvatskoj javnosti. Novoga namjestnika banske časti Levina baruna Raucha narodna stranka dočekuje s najoštrijom opozicijom. Levin Rauch ima zadatak stvoriti sabor, koji će provesti nagodbu s Ugarskom. Na opoziciju ljudi narodne stranke barun Rauch odvraća protumjerama; izmjenjuje se upravno činovničtvo, otpuštaju se istaknuti narodnjaci, »Pozor« poslije treće zaplјene bude zabranjen, te seli u Beč kao »Novi Pozor«. Sve žučljivije sve osobnije su borbe izmedju narodnjaka i Raucha, a u toj borbi »Zvekan« lupa po narodnjacima! Odmah nakon prvih par brojeva sam »Zvekan« štampa pisma, koja je dobio od čitalaca i pretplatnika, kojim otkazuju daljnju kupnju i pretplatu. Oko Starčevića okuplja se tek šaka omladine. Barun Rauch omogućio je Kvaterniku povratak iz drugoga progonstva; Kvaternik stoji vjerno uz Starčevića; uz njega je mladi odvjetnik dr. Ivan Matok, predsjednik pjevačkoga društva »Kolo«, pomalo monden čovjek; kao najvjerniji tom krugu je pravnik Vjekoslav Bach. Starčević sam nije zadovoljan s efektom, koji je izazvao »Zvekan«; uspio je razjariti protivnike, ali šira javnost ne shvaća satire ni ironije. A Kvaternik i dr. Matok protivni su žestini Starčevićevih napadaja, oni još vjeruju u uspjeh razložnih argumneata. I htjeli bi

imati pravi list, koji će tumačiti načela njihove grupe, u dnu duše sanjaju o nekom izmirenju s narodnjaci.

S tom osnovom ide teško. Prvo vlast Rauchova, kakogod joj pogoduju Starčevićeve navale na narodnjake, ne želi da Starčević stekne jaku grupu pristaša, znajući da bi u tom slučaju prije ili poslije nakon narodnjaka došli Starčeviću na nišan unioniste. Neuspjeh »Zvekanov« ojadio je Starčevića, mrzak mu je cijeli hrvatski svijet; jaz ga dijeli i od njegovih najbližih, i Kvaternik i Matok imaju čuti od njega koju tu gorku. Starčević bi se najradije povukao u potpunu osamljenost, — sve ga ispunja gnjušanjem.

Vode se početkom 1868. dugi razgovori izmedju Starčevića i dr. Matoka i Kvaternika. Kvaterniku, neumornom publicisti, na srcu je izdavanje lista. Kvaternik vjeruje u moć štampane riječi, a tu vjeru Starčević je već izgubio. Kvaternikove ideje podupire, nastoji provesti dr. Matok, koji ima dobru odvjetničku pisarnu; spreman je financirati pothvat. Kvaternik predlaže da se izdaju spisi na sveske; radimo kako možemo, njegova je parola.

Starčević ima obilje razloga proti. Dnevnik, još i tjednik podnaša okratke članke. Spis kratak lakše se čita. Svaki dan donosi novicah. Dade se sitariah uplesti. Čestje čitajuć, bolje se prima i pamti. Starčević dalje u tim razgovorima oponira osnutku časopisa. Uporno teče njegova mrzovoljna riječ skeptika i jalovog Diogena:

— Dugačke rasprave (to Kvaternik voli dugačke rasprave), nenavlače na čitanje; obćinstvo im nije viklo; znanstvene preredki razume, još redje za nje mare; ovećje pripovedke, bile i najbolje, predugačkim čekanjem i prekasnim nastavljanjem ubijaju želju čitatelja; deržavne prepirke i stvari bljutave su, nad-a sve kod nas; družtvena života, vredna pretresivati, neima, vladajuće čerčkanje nije van plaćena sramota; o gospodarstvu nitko ni ne sanja. Dakle što da pišemo u svezke? Čime da napunimo prostor što nam od suhoparne politike preteče?

Opet duge uporne debate. Molbe, zaklinjanja, nagovaranja Kvaternika i Matoka. Obojica znaju da bez Starčevića njihov pothvat ne može uspjeti. Napokon reče Starčević svoju zadnju:

— Da pišemo »pisma Slavoserbah«? Tu se dadu prikaživati skokovi, ćutenja, želje, ćud, sverhe, sredstva, narava, načini, znanje: celo živlenje njihovo. To pisanje ima biti verno, istinito slikanje, ima nositi zapovedi pastirah, zapovedi zvonarah ili gončinah, izvestja kerda, itd. i mora propuštati osebnosti, ove bo su znak herdje, bilega Slavoserba . . .

Starčević ne uspi do kraja izreći misao. Jamačno ju je i poveo samo za to da dokrajči čim prije sve te osnove s novim listom, do kojega mu nakon »Zvekanovoga« iskustva uopće nije ni stalo. I Kvaternik i Matok se uzbuniše, uzprotiviše Starcu:

— Koja grubost! Kakova su to imena!

— Imena koja posve dolikuju stvarima na koja se protežu, — uzvraća podrugljivo Starčević, pomalo valjda uživajući u indignaciji svojih subesjednika.

— Kao navlaš, još neotesanije! Ljudi da su stvari, — protiv se dobri, osjećajni Kvaternik, koji se tek nedavno vratio iz skladnoga zapadnog svijeta. Ali Starčević je brz na riječi:

— To od mene nečuste i nebudete čuti. Ljudi su ljudi, a stvari su stvari. Ime »Slavoserb« etničko je za tu pasminu, ono se nikakvim drugim imenom neda dostojno zameniti. A imena pastir, gončin, zvonar, kerdo pristoje da nemogu bolje i herpi i ravnateljem . . .

Izmedju tri čovjeka Starčevića, Kvaternika i Matoka nasta prava pravda. Pravda je prijateljska, ali prijatelji, moguće po prvi puta kazuju Starčeviću neuvijeno svoje nezadovoljstvo; protivni su njegovoj nasrtljivosti, njegovom vrijedjanju političkih protivnika, njegovoj nepopustljivosti kojom ne čini razlike medju njima, konačno mu spočitavaju i njegov jezik i pravopis; njima je pred očima stvoriti stranku, skupiti čim veći broj pristaša, zaigrati u parlamentarnoj politici, a sa Starčevićevim filozofiranjem, njegovim metodama nikad ne će doći do toga. Oni mu otvoreno vele:

— Mislíš-li da pišuć o tom, i pravopisom koji se nitko ne služi, budemo dobiti čitateljah, i primamiti Slavoserbah, za-da se uče i poprave?

— Ne znam što drugi misle — odvraća Starčević, jetko zgadjajući prijatelje u tajne im misli; — A da bi ja što takova mislio ili snovao, ja bi se odmah svratio milosrdnikom za-da me do smerti čuvaju . . .

Pao je nesmiljen udarac. I Starčevića i drugove dijeli jaz. I oni su u stvari praktičnici. Ali Stari im ne da da se oporave u misli, gudi dalje svoje:

— Nasekoste o saderžaju pisanja, o načinu pisanja, i o vabljenju čitateljah, budi rečeno Slavoserbah. Evo kako mislim o tim stvarima:

— Synesij zabileži ovo: egipatski popi nedadu nepopom graditi slike bogovah, za-da delo nepromaše, negi ih sami popi otajno grade u svetoj špilji. Tu imaju skrovite krugle, koje da vidi prostota, jedili bi se. Prostota bo zabacuje što je najrazumljivije, i hoće joj se čudesah lažih. Drugačie nemože ni biti, buduć je prostota. Sudim da sledim glas povesti i života kada protegnem kipe bogovah na sve znanje života, egipatsku prostotu na sve puke, egipatske pope na sve praktičnike. Ovi bo uvek, za svoju korist, ljube otajstva, i paze na svaku koristnu istinu, za-da im delo nepokvari, ter bdiju da istina koju nemogu zabraniti, nepromaši cilj na koju natežu. Ja sam proti svemu tomu. Deržim bo da čovek, koj sudi da nešto zna što drugi neznadu a bilo bi im potrebno ili koristno znati, ima deržanstvo govorit, pisat, dok se neosvedoči da oni za njegov nauk nemare. Pokazati čitatelju istinu i neistinu, lepo i ružno, dobro i zlo, plemenito i sramotno, koristno i škodljivo, pravo i krivo: to je sve što se od pisca može očekivati. Ja ću se ili toga deržati, kako mogu, ili ću mučati i mirovat . . .

Ultimatum je jasan; u koliko ne pristanu na takvo stanovište, Starčević će odkloniti njihov pothvat. Ali misao je zahvatila Starčevića. Razvija se dalje, drži predavanje, u skladu sa svojim načelom, uzima i prijatelje-pristaše u svoj individualni postupak, odgaja ih, primjeruje na svoje gledište:

— Gde tako nebiva, tu je knjižtvo najgnjusnii obert, i ta sramota, izuzev po nešto Englezku, danas više manje vlada celom Europom i Amerikom. Poverh te herdje, Nemci imaju bolest kvariti papir. Ta se bolest, kroz Nemce i njihove učenike, i k nami dovukla. Mene se neuhvati.

— Bez čitateljah nemože se spis uzderžavati. To je istina, i posve u redu. Ako občinstvo netreba našega nauka: čemu, komu-li bi pisali? Ali složismo se da nam više stoji do kakvoće nego do kolikoće čitateljah. Nepišemo za ugoditi čitateljem, nego pišemo da ljude, koji mogu i hoće zlo ostavit i na dobro

pristati, od onoga na ovo krenemo. Dakle nami više vredi pet poštenih, radinih, razumnih čitateljah, nego pet milionah Slavoserbah . . .

— Nu bilo čitateljah i mnogo, nemojmo se njihovim brojem obsenjivati. Nemojmo misliti da će se svi, ili većina, ili mnogi za dobro zauzeti. U stotini ja neračunam na dva. Koliko ljudih čita, gleda-li predstave o zloćah i zločincih, pak itako koliko ih se time popravlja? Ljudi bo u čitanju, slušanju, gledanju onih prizorah traže većinom samo nasladu, pak ostaju pri svojoj. Ako opišemo Slavoserbe i druge stvari kako treba, da ih čitatelj pozna, mi smo naše učinili.

— Što se tiče načina pisanja, jezika, izgovaranja, ja se deržim, koliko znam i mogu, naše osamstogodišnje knjige, i s te brazde nebudem nikada okrenuti. Osvedočen sam da Slavoserbi bez razloga nerokću i nebleje; da su oni na to primorani, da je sverha nji ovu poslu nagerditi i time omraziti hervatski jezik; da njihova čerčkanja, bez obzira na drugo, nemože izgovarati ni Nemac, toliki neotesanac. Osvedočen sam da umiljatost, ugladjenost jezika premnogo vredi kod narodah, ter po tom, sudim, da bi danas izuzev prostotu, sva Europa znala englezki, kad bi ovaj jezik imao slast koju ima talijanski. Ja mogu jisti kruha od svakoga žita, i od zobi, znam bo od zobi nemože biti van zobenica; ja mogu čitati različne jezike, i nemački, znam bo da jezik barbarski nemože bit van barbarski. Ali ja ne mogu jisti ni šenična kruha ako nije pripravljen kako valja, nemogu čitati spis u nijednom jeziku, ako nije skladan prema naravi njegovoj. Dakle ja ću gledati pisati tako da me čitatelj razumi, i da mu nevredjam uho, ako mu je ikoliko otesano ter već neklapa . . .

— Napokon o Slavoserbih koje mislite predobiti. Oni su sužanjska pasmina, skot gnjusnii od ikojega drugoga. Uzmimo u čovjeku tri stupnja saveršenstva: stupanj životinje, stupanj razbora, i stupanj uma, duševnost. Slavoserbi nisu potpuno dostignuli ni najniži stupanj, a iz njega nemogu se dignuti. Oni neimaju svest; ovi neznadu kao ljudi čitat; njih se nikakav nauk neprima; oni ne mogu biti bolji ni gorji nego-li su; oni su, izuzev okretnosti i prepredenosti koje daje vežbanje, svi u svemu posve jednaki; oni o sebi, bili siti, bili gladni, nemogu mučat ni lajat, mirovat ni skakat, nego se u svemu

vladaju kako im njihovi pastiri obredjuju. Njihovi zvonari budu naš spis pod tudjim imenom deržat i čitat marljivie nego itko drugi, i jer neimaju razuma, oni će ga svojim pastirom dostavljat i od njih naputke pitat, a zabraniti će ga kerdu, ter svi složno budu mučat o njemu, i radit da on nedojde u veliku javnost, i da propadne. Nesmidu bo spis hvaliti, jedno jer im je proti naravi i težnji, onda jer bi svoje kerdo izgubili. Nesmidu spis ni kuditi, jer svatko, ikoliko razuman i pošten, zna i derži da je najbolje ono na što oni najvećma viču. Dakle i kudenjem bi sebi naškodili...

Sad se pojavi dr. Matok. On ima lijep položaj u društvu, poslovi ga dovode u dodir sa svima; veli da su njemu mnogi Slavosrbi kazali da rade tako samo zato jer se na nje viče, jer ih »Zvekan« nemilo šiba. Dr. Matok je za to da se prestane s vikanjem i kudenjem. Starčević smjesta sipa ukor:

— Ima stvarih koje govorit ni slušat nepristoji se nami ni vami. Tko je Slavoserbe karao do »Zvekana«, tko-li danas na nje viče? A nisu-li oni uvek radili kako i za »Zvekana« i sada? Što bi vi rekli da vam tko kaže, da su tati, razbojnici, u obće zločinci, zato opaki jer ljudi viču na nje i na njihova dela? Ili možda mislite da bi zločinci bili bolji, kad bi se o njih mučalo, ili kad bi ljudi nje i njihova dela hvalili?

Nastaje neugodna zabuna. Starčević je čovjek kojemu ne imponiraju konvencionalnosti društvene, za njegovu misao ne postoje obziri. Ovamo ga ni ta dva njegova najbliža ne mogu slijediti. Kvaternik da prekine nelagodnu šutnju, sam zbunjen, pita:

— Šalu na kraj, misliš-li kako govoriš i Slavoserbih? Znam da rado šale zbijaš...

Dizakord moguće je poslije toga upita još veći. Starčević mrzi sve što je mutno, polovično, ne želi da izmedju njega i tih dobrih ljudi, koji ipak vjeruju u njega, ostane išta nejasna. A zna da je istina uvijek nešta neugodna. Odgovara:

— Kada nisam za šalu, nisam zdrav. Nu kad se radi o poslu na kakav se spravljamo, nije mi do šale. Dakle slušaj i pamti. Neima istine o kojoj bi ja tverdje bio osvedočen nego-li sam o tomu što vam kazah o Slavoserbih, ja nisam tako siguran da iz toga vižleta nebude konja, kako sam siguran da iz Slavoserba nebude ni najherdjaviega čoveka...

— A deržiš-li da medju njima neima razlike? — nepopravljivi lakovjernik Kvaternik opet upita.

— Osim one, koju kazah, neima. Da se podpuno razumimo. Znaš da je razlike n. pr. medju englezkom i medju turopoljskom svinjom, itd. Tako je i kod Slavoserbah. Ovo je smetje sužanjah Europe, Azie i Afrike. Nu svi su Slavoserbi za sužanjstvo, za svako zlo, za svaku herdju, po naravi onako, kako n. pr. sve svinje za blato. Da se sbroje sve opačine svih zločinacah Lepoglave, one nebi dale tri postotka opačinah što ih u potaji snuju, i u sgodi čini najbolji, najpošteni Slavoserb. Ako to nećete deržati za nedvojbenu istinu, vi se budete vazda nalaziti prevarenimi.

Opet sad primijeti dr. Matok:

— Ako su po naravi ovakovi, nemožemo im ni zameriti, nemarimo se čuditi?

— Da čujem da su koga svinje raztergale, — poklopi ga odmah Starčević, — ja se ne bi ni čudio, i ne bi im zameravao. Ali odtuda nesliedi, da netreba svinjam na put stati, za-da nemogu ljude drapati. Znate da se nejagmim na taj posao. Ali kad kažete da mogu štogod koristna napisati, neka bude; nu svakako treba da budemo na čistu prie nego-li se odtisnemo...

Starčevićevi subesjednici traže njegovu suradnju, ali još neumorno im kopka misao kako da je ublaže, uljude prema svojim težnjama, ne žele rat do istrage ni s kojom strankom. Traže nove argumente, kojima bi opravdali stanje, ublažili Starčevićeve sudove. Dr. Matok ističe kako je kod nas za sve premnogo krivo siromaštvo... Zadro je time u najosjetljiviji živac Starčevićev; ta sam se ponosio svojim siromaštvom, u njemu nalazio snagu svoje nezavisnosti, a ovaj tu dobro stojeći advokat u tom vidi zlo...

— Poznate kod nas ljudih koji nisu imali nikakovu plaću, ili je bila od nekoliko stotinah forintah. Znate da su ti ljudi dobili plaće od više tisućah forintah. Ni oni koji su te plaće više godinah brali, ni koji ih još beru, neimaju više nego su odprie imali. — To će reći: ljudi kod nas neživu razumno, nestežu potrebe, netroše koliko treba, neštede, nego koliko dobivaju, toliko, drugda i više razsiplju. Na taj način bili bi

siromasi i milionci englezki. Da bi živili kako treba, mi bi bili prebogati...

Razgovor se svrši opaskom Kvaternikovom, »da se slažemo samo u sverhi, a da to nije dosta. Proučimo, reče, sve ove okolnosti i težkoće prie nego-li se damo na posao tako zamašan.«

I svoj drugi razgovor s Kvaternikom i Matokom — za to vrijeme sabor sklapa nagodbu s Madžarima — opisao je Starčević podrobno u pregovoru »Pisama Magjarolacah«. Psihološka depresija kod Starčevića pala je najdublje. Kao nikad u životu savladao ga je očaj; Starčević-Diogen uzalud je tražio po svoj Hrvatskoj Čovjeka; a njegove biljege ne nalazi ni medju najbližima. Kradu mu se tragične misli najcrnjega pesimizma: »Do Hervatah i Hervatske neima kukavna naroda ni nesrećne zemlje. Ovaj narod nije za drugo van da čim prie propadne ter da nebude samo na nepriliki sebi i drugimi. Tu neima ljudih, neima značajah: neima ništa osim herdje... Gde su tri Hervata, tu je barem pet mnenjah i stranakah u istom predmetu i pogledu. Hervati ludi i sebični, menjaju se naglie neg primorsko vreme. Nas nekoliko stalnih značajah služimo ostaloj herpi samo za smeh. S toga vam i terpimo. Hervatska je prava dolina suzah, pravi pakao na zemlji.« U takvom Starčevićevom ugodjaju mučno su napredovali razgovori s Kvaternikom i Matokom.

»Sledeći put, priča Starčević, upitaše me ona dva kako razumim našu sverhu, naša sredstva i naše pomoćnike. Odgovorim: sverha mi je podučiti ovaj narod, da se osvesti i da za se radi; sredstvo mi je pisanje; pomoćnik mi je ovaj isti narod.

Svagde drugde narod se u pogledu svoje narodne osebnosti osvestio, on zna da skupa spada i da prama inorodnikom stoji kao jedinac. Svaki narod ima jednu glavnu misao koja ga u svemu vodi. Ni drugde se narodi mnogo nebave politikom, nego pozna svoje ljude i njih se derži. A vodje naroda, bili sebični kako mu drago, uvek vodi dobro obćenito. Ima Francezah, Talianah, itd. ima u svakom narodu ljudih koji žele veću ili manju meru slobode, drugačii ustav, drugačiu vladu, drugačiega vladara, itd.; nu osim kod nas neima ljudih koji

bi svoj narod, svoju domovinu, i sebe iste, svakomu podložili, izdali.

Naš je narod kroz vekove varan, zamamljivan i tlačen, i to uvek neposredno od svojih sinovah. Tomu je posledica da ovaj narod skoro nemože razabrati dobro od zla, svojega prijatelja od svojega neprijatelja, i da se nemože svojski za ništo zauzeti, nego serne kamo ga jačji pokrene, bez-da ikomu veruje.

Vidite-li kako Zagreb slavi dva, kako-li prima tretjega najvećjega zlotvora ovoga naroda? Kad tako biva u puku koj bi mogao i morao štogod svesti i pameti imati: kako da bude drugde? Svagde drugde narod pazi i štuje samo one koji su njemu što dobra učinili; kod nas štuje one koji su njemu škodili a tudjincem koristili.

Na koga da računamo?

Plemstvo je neznalica, raztrovana, razsipna, lena, sebična; gradjanstva neima, ovo što se njime broji, osim da je u svemu kakovo i plemstvo, još je poverh sve herdie i siromašno; inteligencie, u koju brojim sve što nespada u one dve herpe, ni u seljane, inteligencie nije, a ovo što se njome smatra, u svih zloćah nadmašuje one dve herpe, ter je u živinstvu prepredenia i na svako zlo najberžja; seljani su prijetnji za sve što je dobro i uzvišeno, ali neuki, progonjeni, potlačeni.

U tom občinstvu imaju vlast Slavoserbi. Sada pazimo: dokle god budu Slavoserbi vlast imali, ovaj narod mora biti ovakov kakov je: a dok je ovakov, on nemože k sebi doći ni išta dobra raditi. Tko može pomislit da će Slavoserbi dopustit, a kamo li nastojat, da se narod prosvetli, nauči, ojača, kad oni živu baš iz njegove ludosti, herdje, slaboće?

To nam je občinstvo kojim i s kojim imamo raditi.

A pisanje je najherdjavie sredstvo, osobito kod nas, gde občinstvo čitati nezna, neima za što pribaviti si pisanje, nerazumi što čita, nemože razmišljavati o stvarih koje čita, i za nje nemari, pak nemože slediti ono što mu se dopadne. Živom rečju, izgledom, dalo bi se učiniti u godini više nego pisanjem kroz vekove.

Ona dva začudjena i kao prestrašena odskočiše od mene. »Šta, dakle toliko držiš do pisanja, do novinah, a Siéyes reče da je sloboda tiska šesto ćutilo za današnje narode; a glasovit

Englez reče da će narod slobodnim tiskom sve ostale slobode lahko i berzo izvojevati; a Canning reče da u Englezkoj pol godine vlada sabor, drugu polovicu tisak, — Sreća da tu nespodobu nekaza pred kim drugim nego samo pred nami.«

— Što su oni muži mislili o tisku pripisujuć mu onakova čudesa, neznam; nu ako su mislili što vi vadite iz njihovih rečih, oni su istim pravom mogli reći da zvona vatru gase. Jer kad zvona udare na vatru, ljudi se dižu, kupe, rade, ter požar ugase. Ali bez ljudih i gasenja zvona neučiniše ništa nego izgoriše, stopiše se i sama: — ona samo opominju ljude.

Upravo je tako i sa tiskom, s novinami, s pisanjem. Gde narod pazi na svoje stvari, gde je zauzet za se i za svoje, tu novinari, pisci, bdiju nad narodnom svetinjom, pak jave dok se što dobra ili zla pokaže, ili samo pripravlja. Na to se narod sastaje, svetuje, razmišlja, i daje za razumeti što je njegova volja. Po tomu deržanju narodah vladaju se vlade i vladari. A gde narod gine u neznanju, u nemarnosti, u herdji, tu je uzalud pisanje, i svako opominjanje. Nezaboravimo da gledamo narod probuditi, k svesti privesti. Ako se to postigne, za drugo je sve lahko. Ali medju tim može naroda sto i sto puta nestati. Danas se naglo žive, još naglie umire. Drugi bo su narodi daleko odmašili, i kose oko sebe sve što nije dosta jako.

»Što ti se čini, ima-li naš narod dosta jakosti za živeti?«

— Zagonetka je svaki čovek, i tim više svaki narod, a čovek, narod, pokvaren, upravo je otajstvo; iz njega može biti svašto i ništo. Kod ovoga naroda ja nalazim preveć bilegah koje slute na propast. U njemu se do tudjinacah više derži nego do sinovah domaćih, u njemu se više mari za tudje nego za svoje, u njemu se treba više neg se ima, u njemu se hoće više uživat nego radit, u njemu se neveseli nad napredkom ni nad ljudi napredka, u njemu se nepazi na dobro ni na zlo, na pošteno ni na nepošteno, nego samo na ono što je taj čas koristno, njega se prima nemački jezik, a takov narod meni se čini kao zemlja koje se guba uhvatila. Kada čujem žensku govorit nemački, odmah znam tko je; pak itako više stoji odgojenje puka od njih nego od mužkaracah. Da dojde Tibetanac i da govori o hervatskom jeziku, o povesti Hervatah, njemu bi se više verovalo nego Anti Kuzmaniću ili kojemu

Hervatu. Da se zarate sve deržave u Azii, taj bi rat Hervate više zanimao nego ih zanima stanje njih i njihove domovine.

»Dakle sami znaci smerti! Jesi-li zaboravio jakost naših seljanak u saboru god. 1861.?«

— Nisam zaboravio, i znam, da Rimljani u nijedno doba svojega života nebi bili odoleli onakovoj navali kakovoj odoliše oni naši seljani. Ali pazi: god. 1856. njih ni jedan nije došao, hoću reći nije pušten u sabor. U takovu je stanju naš narod, da mu nedadu ništa što bi on hteo, a on je i preslab, i nezna pokazati svoju volju. Nemojmo ga kriviti, jer težko da bi drugi narod na njegovu mestu bio bolji; nu nemojmo se na-nj ni zanašati, nego poznajmo stanje njega i stvarih, pak se po tomu ravnajmo.

»Ako sbilja tako sudite o narodu i njegovu stanju, ja nedokučujem zašto nepriznajete da ste sdvojili. Ili kakovu nadu imate za uspeh vaše i naše radnje? Ili čemu raditi, ako nije izgleda za uspeh?«

— Nadati se, dolikuje ludjaku, sdvojitu, dolikuje prevarenu ludjaku. Uspeh nestoji od mene, ni od nas, ni od našega naroda sama, i zato ja niti mu se nadam ni nenadam. Bez obzira na uspeh, ja ću, koliko budem mogao, izpuniti moje deržanstvo. O tom se radi.

Ako štogod koristna napišemo; ako ovo ikoliko uhvati nekojih mladićah; ako ovi kroz nevolje života koj ih čeka, od onoga dobra štogod predadu svojoj detci i uznastoje u narod zasijati; ako Slavoserbe verno prikažemo; ako mi najdemo naslednikah na peru, i ako bolji uznapreduju na ovoj stazi; ako već prie sve nepropadne; ako pak u vreme vaših praunukah, kažem Dru Matoku — u ovom narodu bude petdeset muževah, osvedočenih o svetosti slobode i zauzetih za svoj narod — mi, nas tri i naši drugovi, učinismo više nego-li su agitatori ikada učinili.

Na to se ona dva uzburkaše i težko smutiše. Svratismo se u gostionicu na večeru, i protegnusmo razgovor do u komad noći. Razpravljanje biaše hladno, s njihove strane kao proti volji. Glavno se vertismo oko »pisamah Slavoserbah«.

Oni tverdiahu da je ono sve samo jedna narodna, hervatska pasmina, što-god pomešana, kao i drugde; da je množina naroda u istinu bez znanja; da mnogi Slavoserbi neznadu što

rade i zato da će uz istinu i napredak pristati dok vide ove svetinje; da će, dok se osvedoče, i drugi i Slavoserbi, ostaviti izdajice i izdaju pak pristupiti uz narod i uz njegove branitelje, itd.

Ja ostadoh kod moje: da je hervatska pasmina u prevelikoj pogibelji; da će se ona težko oporaviti; da slaboserbsku pasminu, orudje sužanjstva i herdje, svi tudjini nagovarahu, neguju i budu negovati; i to jer nijedan tudjinac nebi mogao ovaj narod satert kako ga Slavoserbi saterše; da je isto, učiti Slavoserba ili vola; da će Slavoserb, kako hoćete, sve priznat, sve dopustit, i svakako govoriti, nu itako po svoju radit; da Slavoserb, kada god izusti reči n a r o d ili d o m o v i n u, ili s l o b o d u, ili budi koju dobru reč, ili je već narodu naškodio, ili upravo gleda naškoditi; da bi ja za nje prideržao i to njihovo pravo ime, i za nas ono »Stekliš« kojim je nas nekoliko god. 1861. Makso Piškorac kerstio; da »pisma Slavoserbah« nemoram upravo ja pisati nego da to mogu drugi, od mene veštii, itd.

Nakon sve razprave, ostade na njihovu.

Kad se opet sastadosmo, kaza nam Dr. Matok da je rukopis za I. svezak »Hervata« okružen, i nemalo dotiskan.

»Koliko se prijavilo predbrojnika?« Upita ga E. Kvaternik.

— Oko tri sto.

»Koliko je medju njimi slavoserbskih gončinah?« Nastavi E. Kvaternik.

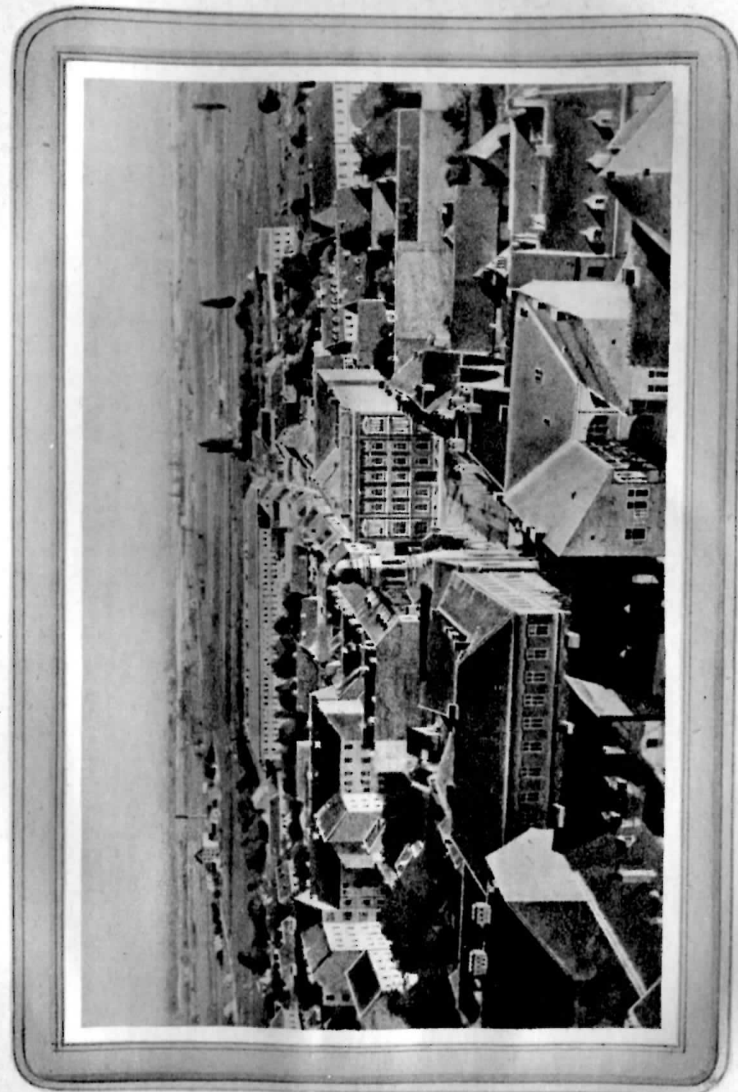
Dr. Matoku preko serdca uteče posmeh: — hodite sa mnom kući, pa da se sami osvedočite.

Ja ću: dignusmo se šetati, zašto bi išli iz kuće u kuću? Kažite što znate, ni kod kuće nebude drugo naći.

Tada će Dr. Matok: »ni da bi jedan«, i udari na sve gerlo u smeh.

Nije druga, ništa nekoristi, van dajmo »pisma Slavoserbah«. Ali ne, jer je »Zvekan« preporučio ime »Magjarolac«, kerstimo ih barem za sada, »pisma Magjarolacah«.

20. studenoga 1868. izašao je prvi svezak »Hervata«. Na uvodnom mjestu odštampan je »program«, očito iz Starčevićevoga pera. Program veli: »Skidati krinke onim, koji su naš narod, koje-kakovimi načini i sredstvi turnuli do poniženja i

ZAGREBAČKI DONJI GRAD POSLIJE 1870.
S KUKOVIĆEVOM KUĆOM, GDJE JE DUGO GODINA STANOVAO A. STARČEVIĆ.

nesreće ter nastoje, da ga u tomu stanju derže. — Na zakonitu temelju stojeć, branit ili iskat, pravnim načinom i pravičnimi sredstvi, sveta prava našega naroda i naše domovine. — Razvijati načela družtvena, državna i medjunarodna življenja. — Pokazivati uvete i posledke duševnoga i telesnog napredka. — Razjasnjivat pojavljenja, koja bivaju u životu narodah. — Narodu hervatskomu bistriti njegova prava i potrebe, ter mu odkazat sredstva za osigurati prava, za odtisnuti potrebe. — Ovomu narodu razlagati, da on svoju srećnu budućnost može osnovati, radeć o sreći i slobodi, dostojnim načinom, samo svojoj p o v e s n i č k o j ili, što je isto, d a n a š n j o j p r a v n o j n a r o d n o s t i.«

»Hervat« glasilo je jedne idejne grupe a ne još stranke. Ima skroz revijalni karakter. Uz dr. Matoka u početku Starčević i Kvaternik gotovo isključivo ispunjaju njegove stranice. Starčević piše, uz »Pisma Magjarolaca« političke essaye, Kvaternik svoje rasprave, koje često obasižu nekoliko brojeva; iz njegovoga pera su i »razgledi politike«, politička kronika većinom o vanjsko-političkim pitanjima.

Starčević i Kvaternik ne vjeruju u stalnost sustava u domovini. Starčević, koji je izgubio povjerenje u domaće ljude, sad kao i Kvaternik polaže svu nadu u vanjske dogadjaje, očekuje spas za Hrvatsku od Napoleona III. Prvi članak u »Hervatu« je Starčevićevo razmatranje »U oči preuredjenja Europe« nadasve značajan za njegovo raspoloženje. Tu on veli: »Velika se istina kaže kada se veli, da vladari gospoduju narodom, a da korist gospoduje vladarom. Jer, vladari, bili kakovi mu drago, dok imaju vlast, dotle imaju i poslušnost, a hotice čovek nemože raditi drugo, nego ono, što sbilja jest dobro, koristno, ili što se njemu čini dobrim; koristnim. Nu još je većja istina kada se kaže, da p o t r e b a gospoduje i istoj koristi. U istinu, čovek će više učiniti za odbiti od sebe kakovo zlo, nego-li za pribaviti si kakovo dobro: bez ovoga ili onoga dobra moći je kako-tako biti, a nijedno zlo neda se terpiti. U toj borbi stoji sav život narodah. Ta je borba time žestja, čime je više koristih i potrebah, i čime se lakše jedne s drugimi zamenjivaju. — Mi živemo u to doba. Europa je danas u takovu stanju, u kakovu niti je dosada bila, niti će, sva je prilika, nakon dovršene današnje borbe, već ikada biti.

Množina koristih i potrebah, veličina razboja, to je, čime se naše vreme razlučuje od prošlosti i od budućnosti. Koristi i potrebe duševne, telesne, narodne, deržavne, nikada se nezna, kojih je više, koje-li su veće! — Da se borba lahko nedoverši, borioci smatraju dobitak supornikah svojim izgubitkom, i povratno; da borba bude što žestja, boroci se nederže mere ni u dobru ni u zlu; da borba bude podpuna, u njoj smo svi, i oni koji nebi hteli. — Tu se radi da se sili sve pokloni; ovde da se sila podloži pravu. Tu, da se sva postavnost ukine; ovde, da ona nadomesti sva umna načela. Tu, jedan ima više nego milioni drugih dušah, i još mu nije dosta; ovde, milioni dušah neimaju čime ni okrušiti se, i boje se, da će im sutra još gorje biti. Tu, malica odlučuje stanje milionah dušah, i hoće joj se još više; ovde, milioni dušah nisu nego zakupnici svojega bitja, i strah ih je, da će i to izgubiti: Strah i nada, to su bilege, kojimi se najlakše i najistinitie dade današnje stanje Europe označti...«

Po svojemu revijalnom karakteru »Hervat« ne apelira na šire narodne slojeve, namijenjen je malom krugu inteligencije. To je uostalom posvema u skladu sa Starčevićevim naziranjem. Njemu nije do toga da agitira, nego da uvjerava, ne sipa popularne krilatice, već pruža argumentirana načela; nije mu stalo da stvori sebi velik broj pristaša, organiziranu stranku, on želi odgojiti pojedinca; taj pojedinac ima djelovati dalje, odgajati ljude u svom društvenom krugu, zbroj tih pojedinaca bit će okvir za budući pokret etičko-nacionalnoga preporoda narodnog. Starčević shvaća »Hervat« kao neku vrst pismene škole; on je učitelj, koji traži dobrovoljne učenike da ih pouči. Starčević je filozof-učitelj jedne političke škole, a ne vodja jedne političke stranke.

Škola već broji šaku mladih ljudi; od reda su to mladi pravnici novoga sveučilišta. Ta mladost ćuti suprotnost, koja postoji izmedju stvarnosti i riječi vodja političkih stranaka, vidi neuspjeh njihovih parola; poslije političkoga neuspjeha ilirstva, nedavnog jugoslavenstva, sveslavenstva, Starčevićevo hrvatstvo prirodno je fascinira. Uz dr. Matoka tu je već Starčevićev sinovac, odvjetnički pripravnik David, tu je mladi Folnegović i četa mladih pravnika na čelu s Vjekoslavom Bachom, četa u kojoj su Luka Marjanović, Josip Gržanić, Ivan Banjavčić, Fran Vrbanić, Mijo Tkalčić, Josip Lerman, Srećko Mažuranić, Adolf Jakšić — nov naraštaj počinje ulaziti u javni život, donoseći nov ritam u osjećaje. U djačkim društvima pretežno su poklonici Starčevićevi, oni postaju prvi apostoli njegovih misli, po njima se one počinju širiti izvan Banovine. Gjalski kao gimnazijalcu fasciniran je pravaškom naukom, za nj je najveći doživljaj kad mu uspije posjetiti Kvaternika.

Protiv volje, nakon dugog nećkanja Starčević je pristao na pokretanje »Hervata«, kao da se bojao novih razočaranja. Starčevićeve zle slutnje uskoro se obistinile. U srpnju 1869. dr. Matok napušta Starčevića, obustavlja izdavanje »Hervata«, vjerojatno pod uticajem svoje žene i društvenih obzira; pristajanje uz Starčevića nije moglo pogodovati Matokovima odvjetničkim poslovima. Dr. Matok dapače brani da drugi nastave s izlaženjem lista pod imenom »Hervat«. Na to pravnik Vjekoslav Bach počinje izdavati nastavak »Hervata« pod imenom »Hervatska«. Časopis je izlazio sve do polovice 1871. kad ga Bach obustavlja navodno radi »neizvestnosti u kojoj je uredničtvo poradi tiskarske parbe« — stvarno čini se radi toga jer su se Kvaternik i Bach već odlučili na direktnu akciju. List je sam po sebi mogao samo životariti, prema saopćenju, kojim se javlja obustava lista, proizlazi da je imao samo dvjesta četrdeset i tri pretplatnika.

Ali pored tih nedaća Ante Starčević savladao je svoje prvobitno protivljenje za politički rad. Naravski kako ga on shvaća. Svu nadu položio je upravo u nov naraštaj, koji dolazi. S tim djacima održaje kontakt, u njima gleda ljudski materijal, koji će oblikovati. S tom mladosti Starčević je zadovoljan, u dodiru s njom kao da je stekao nove snage, smirenje i vedrinu gledanja u budućnost; izbija to sve iz govora, upućenog jednoj djačkoj deputaciji, koja ga došla pozdraviti:

»Mladići Hervatski! da bude prije trideset godinah Hervatska imala samo pet mladićah kakovih je vas, da rečemo manje, na desetke, znajte da bi vi danas bili slobodni sinovi slobodna naroda. U ono vreme mi biasmo vašega staleža i vaše dobe, ljubismo narod i slobodu kako ih i danas ljubimo; nu i tako mi biasmo ovde proti obim onim svetinjah. Uzrok bijaše što nas nitko nije podučio drugo, nego da sledimo tudje reči. Ako vi padnete u tu nesreću, ili ako u njoj ostanete, vaš će greh

biti time teži, što mi, ako vas i ne možemo mnogo naučiti, svesrdno vas opominjemo: ne zanašajte se slepo na nikoga, nego sudite, razmišljavajte, imajte vlastito osvedočenje. Taj je posao s početka težak, nu naskoro od njega neima lakšega ni sladjega. Ako se na to priučite, ne ćete se tužiti, da vam je dugo vreme, da vam se vedja, da neimate družtva ili zabave; drugačije, vi ćete biti i nehotice i svoji sužnji, i lutka u predenijih šakah, i nezadovoljni, i nemirni. Kada dobijete duhovni porod, sud, vaše će vam se čedo učiniti najlepšim i, bit će vam največja žertva odreći ga se. Na berzo ćete se priučiti i na te žertve, ako budete čeda ogledali kako treba. Ogledajte ih s više, ako je moguće sa svih stranah i gledištah, ali po redu, svaki put samo s jedne strane. Drugačije samo ćete se pomešati, imati ćete i pravo i krivo. Ogledajte vaša čeda duhovna medjusobom, s vašim veršnjaci. Jer mladji, nižji možda ne bi vam doskočili, pa bi vi teglili zastalno deržati da ste na čistacu, a stariji, višji, mogli bi vas preskočiti, pa bi otuda vi mogli zaključiti ili da ste preslabi, ili da je najbolje primiti gotovu istinu, t. j. deržati se starijih. Oba ta suda ili nadzora ubijaju duh, i snagu, i radnju ter vode prekim putem u herdju. Kada tako duh izoštrite moći ćete i nižje podučavati, i s višimi se boriti... O komu znate da ljubi ili iskreno traži istinu, kažite mu vaš nazor razložite mu ga. Ako do vas nije mogao znati taj nazor ili opstojnost na koju se on poteže, pa vas ne razumi, razložite mu opet i opet: Ne plašite se da vas je malo: tako biaše, tako jest, tako mora biti, s početka svim zastupnikom velikih zamišljaja. Za velike bo stvari hoće se velikih duhova, a takovi su time na redje posijani, što ih i okolnosti ubijaju. Velik je vaš narod, kojega dok se deržite i vi ste veliki i jaki, i imate ga za se. Ne verujte da je narod hervatski u duhu, u težnji rascjepan. To vam kažuju oni koji rade da bude i tako razcepan, kon što su ga oni razcepali vladami i ukazi. On je jedan i složan u onom pogledu i samo nezna kako bi tu jedinost pokazao. Ali on će jedinost svih svojih granah pokazati, makar na grobu svojih izdajica i nepriatelja. Ne plašite se protivne množine: čim je više snetine, time je više samo nečistoće koja ubija samo one vlati kojih se uhvati... Ne bojte se onih ni za one koji se dobro uče i dobro ponašaju, pa makar vam danas bili najžestji protivnici: oni bo će progledati i k vami

pristupiti. Odstupi li od vas koi današnji član veselite se, i znajte da bi taj i kasnije od vas odbegnuo i da bi vam još naškodio...«

Starčević se primiče pedesetoj godini svoga života. Sad je već zrio muž. Navikao je primati udarce sudbine, razočaranja ne smućuju više njegovih čina. Pogled sav kao da mu je obraćen unutra, u se. Ni slom napoleonskoga carstva 1871., uz koje je vezao tolike nade, ne može ga dublje pokolebati. Ne računa više ni za se ni svoju misao ni sa kakvom stranom pomoći, vjeruje još samo u vrutke vlastite duhovne snage. Duhovnost u narodu treba oživiti i ugojiti — to je njegova poruka, program.

U srpnju 1871. izradjuje »naputak« za pristaše stranke prava«. Nije to politički program, već filozofska nauka kako treba živjeti. Taj spis kao da je zbirka propisa jednoga strogog samostanskog reda, etika i politika za Starčevića su jedno, njegov putokaz za život Hrvata:

»1. Strah i plaća, — veli »Naputak za pristaše stranke prava« — te dve staze koje vode k serdcu ljudskomu, niti su stalne, ni vredne za dobru stvar, ni u vlasti stranke prava. S toga ovoj stranki ne ostaje nego da radi uputjivanjem, podučavanjem.

2. Narod hervatski, u duhovnom obrazovanju koje zanemaren, koje pokvaren, koje zasukan, največma derži do dobra telesnoga. Tu treba narod naučiti, da se do telesnoga dobra ne dolazi van kroz dobro duhovno, kroz slobodu i prosvetlenje.

3. Priprava k slobodi i prosvetlenju jest radnja, štednja i sloga.

4. Za ganuti narod na rad i štednju, u današnjih obstojnostih, hoće se uzterpljenja u naučanju, dobra izgleda, i nada sve izkustvenih dokazah, spojenih s naučanjem.

5. Za sklonuti narod na slogu, treba mu pokazati na složnu i nesložnu obitelj, zadrugu, obćinu. To bo sve on razumi. Kada se tu osvedoči o blagoslovu sloge i prokletstvu nesloge, valja ga uputiti da narod naprama narodu stoji u veliko, kako u malo obitelj napram obitelji itd. Napokon ima mu se predočiti, iz povesti i života, veličanstvo složnih i nesreća nesložnih narodah.

6. Siromaštvo i progonstvo zasadiše u serdce naroda zloću, po kojoj se jedni vesele nad nesrećom drugih, ili barem nemare za nevolju drugih. To se zlo neda drukčije izkoreniti, van učeć rečju i primeri, da se sreća i nesreća jednoga sina domovine od dana do dana pruža i na sve ostale, i zato da svako domaće zlo, ticalo se ono neposredno koga mu drago, svatko ima smatrati za svoje osebno zlo.

7. Narod hervatski, toliko vekovah varan i terven, izgubio je veru u sve one, koji jesu ili se derže nad njim. Stranka prava ima nada sve svojim ponašanjem razložnu veru u narodu probuditi, i na pravo mesto dovesti.

8. Seljanstvo i najnižje gradjanstvo na jednoj, a ostali staleži na drugoj strani u Hervatskoj su dva neprijateljna življa. Nijedan taj živalj o sebi nemože ništa; oba složna svemoguća su. Stranka će prava sljubit i ta dva velika življa, i njihove sve dele, ako se svojski zauzme, da odbaciv iz svih stanežah nečiste ljude, iz pravih muževah svih staležah splete jedan venac za slavu, složi jednu vojsku prosvetlenja i napredka za obranu domovine.

9. U narodu hervatskom, u celosti, ima serdca neraztrovana i uma nesmutjena, ter s toga moći je ovaj narod iskrenim i ljubeznim podučavanjem na dobro ganuti.

10. Pravica i nepodmitljivost, to su najjače poluge u narodu hervatskom.

11. Uz pravicu i nepodmitljivost, u narodu hervatskom najvećma vredi uljudnost, iskrena prijaznost.

12. Stranka prava ima narodu pokazat i učitelje, i uzrok netemeljitost i posledice nauka, koj hoće da su Hrvati narod malešan i preslab. U tu sverhu služi povestnička, i po narodnosti današnja Hervatska, prispodobljena s drugimi deržavami.

13. Stranka prava ima narod podučiti, da je vera stvar duševnosti; da se po veri nedeli nijedan narod; da vera mora biti slobodna tako, da nesmi nitko u ničiju dirat, ni svoju drugomu silom namećati, da narod različan verom, nu jedan narodnostju i domovinom, ima biti jedan i u sreći i slobodi; i da dosadanja, te struke nesloga Hervatskoj, dobro služi samo neprijateljem naroda.

14. Tko je na mestu, da može narodu koristiti, neka to mesto hotice nepustja, osim za drugo još pogodnije. Drugačije

dobra stvar izgubila bi jednoga radina, a na mesto njega dobila bi neprijatelja svojega.

15. Drugovati, razgovarati se s ljudi neizgubljenimi dobro je svagde, a gdje narod čita malo, ono je upravo potrebno.

16. U pogledu drugovanja budi sveto načelo: višji, time što druguje s nižjim, uzvisuje sebe i pokazuje svoju plemenitost.

17. Buduć je ljudih lahkoumnih, prevertljivih i naručenih, nema se bez dovoljnih dokazah verovati ni poverenje davati.

18. Ljude, koji traže samo svoju korist, ili razkoš, pod nipošto ne primati u stranku i za ništo nezanašati se na nje, osim ako je temeljita nada, da će se popraviti i ako svojski o tomu rade, bez da su budi čime osim osvedočenja na to primorani. Ovakovi bo ne samo nisu za pravu radnju, ne samo ne mogu koristiti dobroj stvari, nego oni će ju svakomu za plaću izdati.

19. Poznati ljude do kojih puk derži, i uzroke s kojih derži. Ako je uzrokom bogatstvo, ili vlast, ili to oboje: za one ljude ne treba brinuti se; nu nevalja ni odbijati ih, osim ako nemaju druge vrednosti. Puk bo za nje iskreno ne mari; u potaji merzi nje i one, koji su s njimi, ter će ih pervom zgodom ostaviti pače i udariti će proti njima.

20. S ljudmi, do kojih puk derži poradi njihove pravice, kreposti, pameti, s takovimi treba drugovati, ter ih upućivati.

21. Protivnikom nekaživati o svojoj težnji i radnji ni istinu, ni neistinu. Ova bo je nedostojna i valjanih muževa i vredne stranke, a ona škodi kod zlih ljudih. Težnju i radnju stranke odkriva njezin program.

22. Nevikati, negroziti se. To bo je i proti ugladjenosti i proti napredovanju dobre stvari. Time se neprijatelji opominju i razjaruju, ter preče dobra dela.

23. Neokrivljivati ljude kao takove, il ljude vlade, nego sve pripisivati sustavu i onim, koji su ga uveli ili ga brane.

24. Narodu ništa neobećivati, dok mu nemožeš dati, i opominjati ga, neka pazi na one, koji mu obećivaju.

25. Narod uputiti, da mu nikakov sabor nemože pomoći, dok tudjinci neopaze, da je narod složan s onimi ljudi u saboru, koji rade o sreći naroda.

26. Svakom prilikom nastojati, iz rečih, delah i narave stvarih poznati ter narodu odkriti njegove domaće i izvanjske prijatelje i neprijatelje, i obojih težnje i sredstva.

27. Narod uputiti, neka se u svojih stvarih nezanaša na pojedine ljude, neka se od pojedinih ljudih ničemu nenada, nego neka sam upravlja svoje velike stvari, i neka nastoji da uzmogne on sam sebi davati.

28. Svaki član stranke prava ima nastojati, da se usaverši u kojoj struki deržavna života. Ako kojemu to nije moguće, on neka gleda poznati mane, težnje i želje kojega staleža, ter način kojim bi im se dalo pomoći.

29. Dobro ponašanje, trezno življenje, medjusebno prijateljstvo, razložno štovanje, razumna priklonost naprama vrednim i poštenim osobam, to su bilege po kojih treba da se odlikuju članovi stranke prava.

30. Koj član stranke podpuno prouči i upotrebi ovaj obćeniti naputak, on će u preredkih slučajih trebati naputak o pojedinostih.

D o d a t a k. Ako u vreme vaših praunuka u ovom narodu bude petdeset muževah, osvedočenih o svetosti slobode i zauzetih za svoj narod — mi učinismo više nego li svi agitatori ikada učinili.

U Zagrebu, 2. serpnja 1871.

Dr. Ante Starčević.«

Diogen, ne našavši u Hrvatskoj svojih dana Čovjeka, odlučio ga sam stvoriti.

HRVATSKI PIONI NA AUSTRO-UGARSKOJ ŠAHOVSKOJ PLOČI

»Mi smo radili, dok smo s poštenjem mogli, sad, kad je sve prodano i izigrano, miješati se u to, značilo bi sramotiti sebe. Neka sad izjedu kašu oni, koji su je skuhali«. Ta izreka, koju je Starčević izustio kad su ga za vrijeme banovanja bana Levina baruna Raucha pozivali da aktivno djeluje u politici, crta je koju on odlučno vuče ispod računa svoje cjelokupne dotadašnje političke djelatnosti. Kakogod te riječi dobrovoljnoga obračuna imaju kao malo pakostan prizvuk, istodobno u njima se čuje i ono lično zadovoljstvo, koje čovjeku pruža uvjerenje da mu je posao uspio. Svojom voljom Starčević počinje sasvim nov odsjek svoga života.

Političar Starčević filozofskim mirom stvara svoju odluku. Zadovoljan je sa svojim političkim radom, spoznaje mu zamašaj, premda je u trenutnom gledanju tadašnjice taj rad jalov. Ali zadovoljan je Starčević onim zadovoljstvom mislioca, koji je imao mogućnost u razvitku dogadjaja utvrditi točnost svojih mišljenja, smatra se pobjednikom, jer je provjerio svoju spoznaju kao spasonosnu istinu. Starčević zna da istina, koju je on otkrio, koju drugi ne vide ili ne će vidjeti, ipak ostaje, da će živjeti nepromijenjena u spletu budućih dnevnih obrata, da će je u razvitku vremena svijet ipak jednom spoznati. To mu daje ono smirenje, kojim su prožeti njegovi »Naputci« za pristaše stranke prava.

Odluka biti pasivan promatrač hrvatskoga političkog zbivanja objašnjuje sve njegove postupke: i njegov odnošaj prema barunu Levinu Rauchu, njegovu ulogu u suradjivanju s akcijama Eugena Kvaternika, borbu prema narodnjacima, na toj odluci temelji se vaskoliko njegovoga daljnje držanje u političkom životu Hrvatske. Starčević je uvjeren da je već izvršio svoju misiju u životu hrvatskoga naroda.

U historijskom gledanju zaista je tako. U svojim predstavkama riječke županije i govorima na saborima 1861. i 1865./66. kazao je sve što je imao reći. Filozof-politik, savršeno nezavisan u svojim mislima i akcijama prvo pročišćuje ono pojačano, naglašeno osjećanje za narodnu vlastitost, obnavlja hrvatski nacionalizam, daje mu sadržaj, dinamiku, a onda na temelju narodne vlastitosti postavlja diagnozu položaja Hrvata, utvrdjuje formulu po kojoj će se afirmirati, naći put u slobodu. Sa svojim poznavanjem povijesti i baštinjenim ćućenjem za realnost hrvatske sudbine Starčević uglavljuje i razotkriva glavnu opasnost i protivnika punoga slobodnog narodnog obstanka Hrvata: habsburšku Austriju, njezin despotizam. Utvrdivši bolest, pokazuje pute k zdravlju, postavlja smjernice buduće hrvatske politike, načela, kojih se ima držati. Od 1861. do 1866. neumorno udara na uzbunu, pokazuje prstom na svjestne ili nesvjestne suradnike austrijske despocije, upozorava na pogrešne poteze hrvatskih političara. Dogadjaji su pokazali da je imao pravo u svojoj kritici. Starčeviću je aksiom za vodjenje hrvatske politike: ići s onima, koji su i dok su protiv austrijske despocije, zato računa, premda ne onakvim zanosnim oduševljenjem kao Kvaternik, s pomoći franceskoga trećeg carstva, dopušta mogućnost suradnje s madžarskim nacionalizmom. Obavivši taj svoj životni zadatak, Starčević veli 1871.: ja sam svoje rekao, nijeste me poslušali, sad imate, ja perem ruke. Ograničuje se samo na to da šiba one, koji su po njegovom osvjedočenju krivci poraza, kako ne bi počinili u buduće novu štetu, žigoše političku nedosljednost, kojoj nalazi izvor u beznačajnosti, neetičnosti, sebičnosti. Dok ti istočni grijesi ne budu iskorjenjeni iz hrvatskoga političkog života nema izgleda za poboljšanje i uspjeh.

Na oko osebujno, ali u stvari sasvim logično držanje zauzimlje Starčević prema režimu Levina baruna Raucha. Na izborima za sabor, koji će sklopiti nagodbu s Madžarima, unionistička stranka dobiva većinu od 52 mandata, dok je opozicija, narodna stranka spala na 14 mandata. Sam Starčević ne kandidira na izborima, doktori filozofije, u koliko istodobno nijesu posjednici, bili su isključeni iz pasivnoga izbornog prava. Izborni uspjeh unionističke stranke ne može se objasniti samo metodama sile; par godina kasnije pod Vakanovićevom vladom nasilni izbori ne donose vlasti nikakvog uspjeha; na promjenu raspoloženja izbornika svakako su djelovala krivudanja, nedosljednosti taktike narodne stranke; unioniste izlaze na izbore s parolom sporazumijevanja s Ugarskom, a to je bila i misao vodilja politike narodne stranke, unioniste vojuju otvoreno protiv bečke politike, ustavnost suprotstavljaju bečkom apsolutizmu i centralizmu, kojih se još sve dobro, živo sjeća — Rauch ne ulazi u pogadjanje s Madžarima sasvim bez legitimacije narodnoga povjerenja. Narodna stranka u saboru provodi taktiku apstinencije. Bez nje se vode pregovori s Madžarima za nagodbu; pregovori ne idu glatko, jer u samom krilu unionističke stranke nema jedinstva, tu je grupa grofa Jankovića, Jovana Živkovića i Ignjata Brlića, koja u pregovorima polaže naročitu važnost na problem financijske samostalnosti. Sam Starčević osudjuje politiku apstinencije narodne stranke, po njegovom sudu, narodna je stranka imala sudjelovati u saborskom radu, u pregovorima o nagodbi pojačala bi grupu Janković-Živković-Brlić. Starčević je uvjeren da bi ta grupa uspjela postići povoljnije uvjete nagodbe. Starčević vjeruje da taktiku narodnjaka režira kao nevidljiv redatelj — bečka politika.

Starčevićeva diagnoza nije bez osnova. Od 1867. pa do konca 1871. austro-ugarska nagodba još je prilično na nesigurnim nogama. Austro-ugarska nagodba lično je djelo Franje Josipa I., stvoreno pod dojmom poraza kod Kraljičina Gradca. Bečki politički krugovi, gdje dominira vojno vodstvo na čelu s nadvojvodom Albrechtom, manje više su u otvorenoj opoziciji protiv austro-ugarske nagodbe, smatraju je nametnutim provizorijem, koji treba oboriti u zgodnom času. Ti krugovi zaštićuju ljude narodne stranke; pod njihovim tihim okriljem »Novi Pozor« u Beču, koji drugojačije drži na uzdi štampu, smije nesmetano bezobzirno napadati Raucha i nagodbeni režim u Hrvatskoj. Kampanja protiv suradnje s Ugarskom, koja je drugojačije službena politika, naročito se oštro provodi u Vojnoj Krajini pod okriljem vojničke uprave. Starčević, preko »Hervata« svu svoju borbu upravlja protiv »Magjarolaca«, »Slavoserba« ne samo radi nedavne prošlosti, nego i tadašnjosti, jer gleda u njima opet marionete austrijske politike na sektoru koji mu je jamačno najbliži: Vojnoj krajini.

Taktika narodne stranke produljuje režim despocije nad graničarima.

Samu nagodbu, koju Rauchov sabor prihvaća, Starčević ocjenjuje kao neminovnu posljedicu kolebave politike narodne stranke. Čim je nagodba sklopljena počinje borba protiv nje, Starčević u toj borbi opet gleda nedosljednost, nelogičnost, dokaz političke nedozrelosti. A jamačno je dobrim dijelom bio i Rauch iznenadjen žestinom protunagodbene kampanje narodnjaka. Jer u stvari on je sklopivši nagodbu bio samo manje više sretan izvršilac one misli, koju je začela narodna stranka. Strossmayerov krug na saboru godine 1861. radja ideju nagodbe, koju Ivan Mažuranić pravno formulira u čl. 42. Barun Rauch u razmjerno nevoljnim prilikama, kad su Madžari pobjednici i arbitri u politici monarhije, provodi čl. 42. u djelo gotovo doslovce, stvara onu autonomiju u unutrašnjoj upravi, bogoštovlju i nastavi, te sudstvu, kako ju je 1861. tražila narodna stranka! Nagodba 1868. donosi za Hrvatsku bolni gubitak Rijeke, to je posljedica promjene u omjeru političkih snaga, ali i pomanjkanja shvaćanja za važnost ekonomskih problema. Financijsku samostalnost, koju traže prvi umjereni unioniste, nije 1861. tražila ni narodna stranka; i po donagodbenom sustavu Hrvatska nije bila gospodar svojih financija; 1861. od cjelokupnoga prihoda Hrvatske i Slavonije, koji je iznosio 6.546.270 forinti, samo 1,771.000 forinti ostalo je u zemlji za upravne, sudske i prosvjetne poslove, dok je ostatak od preko 4 i pol milijuna forinti tekao u državnu blagajnu. Ni »austrijsko« riješenje hrvatskog pitanja, kakvo traži posljednji sabor narodne stranke, ne predvidja financijalne samostalnosti. Sabori 1861. pa do nagodbe ne vode proračunske rasprave, financijsko-ekonomski problemi su izuzeti od njihove kompetencije, adresna debata sa svojima pravno-političkim petitima stožer je političkoga rada — politički svijet pravo ne osjeća domašaj gubitka samostalnih financija. Hrvatski političari, gotovo svi od reda uzgojeni humanistički ne razumiju doseg financijsko-ekonomskih pitanja, od državnih financija u praktičnom životu udara im u oči samo odium ubiranja poreza, od toga bježe da ne naškodi njihovoj političkoj popularnosti. Koliko pak shvaćaju potrebu samostalnih financija, upravo ih se boje, poznavajući loš porezni moral, nastao u vremenima apsolutizma, koji su i sami podupirali. Da je narodna stranka bila na vlasti u času sklapanja nagodbe, sigurno bi i ona prepustila financije zajednici, kako je to i predvidila u čl. 42 : 1861.

Zajedničtvo protivnika narodnjaka i njihovih zaštitnika dovodi do izvjesnoga zbliženja Starčevićevoga kruga i baruna Raucha. Prvi korak čini Kvaternik. 1867. austrijski premier Beust proglašuje amnestiju, na temelju te amnestije vraća se Kvaternik iz drugoga svog progonstva — premda austrijska amnestija nema pravne obveze za Hrvatsku. U Beču traži Kvaternik audijenciju kod Beusta; kao uvijek u svojima prvim susretima s ljudima, Kvaternik je oduševljen Beustom, klanja mu se kao »autoru svoje sreće«, razlaže mu kako će se sad poslije milosti amnestije odreći svake politike. U Zagrebu mu medjutim prijete izgonom. Kvaternik odlazi u audijenciju k Rauchu, koji ga susretljivo prima, obećavši mu da će izdati nalog upravnim vlastima da ga ne uznemiruju dok ne stigne konačna odluka o njegovoj stvari. Kvaternik govori i Rauchu da mu je namjera ne miješati se u politiku u buduće, isključivo se posvetiti odvjetnikovanju, ali da »k pomirenju duhova, ako pozvan, uvijek bi rado po mogućnosti doprinašao.« Rauch ga odmah zapita kako bi to bilo moguće izvan političkoga polja, a Kvaternik odgovara »putem spisa ili usmenim upućivanjem«. Kvaternik poslije toga češće odlazi k Rauchu na razgovore. Rauch očito želi postići suradnju sa Starčević-Kvaternikovom grupom, treba mu publicista; Kvaterniku pak sigurno laska da može hrvatskom banu davati savjeta, veli mu da bi trebao imati svoga privatnog političkog tajnika, a kad Rauch prihvaća tu misao, kaže Kvaternik da bi se »za sretna držao, biti takovim«. U tim razgovorima uporno se javlja pitanje Bosne. Rauch financira izdavanje Kvaternikove brošure »Istočno pitanje«; Rauchu očito nije samo do toga stalo da tom gestom privuče k sebi jednoga političkoga čovjeka. Istočno pitanje tih godina zaista dozrijeva; grof Andrassy, madžarski premier, budući izvršilac okupacije Bosne gradi već svoje planove; s istočnim pitanjem, preko svojih veza s Beogradom, bavi se i Strossmayerova narodna stranka. Vjerojatno je Rauch u pitanju Bosne slijedio neke sugestije Andrassyjeve, ali pomalo vodio i jednu solo akciju; nakon sklapanja nagodbe,

koju smatra političkim uspjehom, Rauch, kruti realista jamačno gradi bosanske osnove da nasuprot svim kritikama narodnjaka, koji ga žigošu kao izdajicu, postigne jedan historijski nacionalni uspjeh, postane umnožiteljem hrvatske zemlje kad se pokrene istočno pitanje; u razgovoru s Kvaternikom odaje da on ima svoje agente u Bosni, uvjerava ga kako nastoji da Hrvati dobiju svoj dio u Bosni i Hercegovini. Rauch, nakon ere Šokčevića, koji je stvarno bio ban činovnik, žudi i po ličnom osjećanju i po feudalnim predajama uzvisiti, ukrijepiti bansku čast. Činjenica je da prema madžarskom ministarstvu nastupa sebesvjestno, kad ga Andrassy jednom smjesta nije primio, Rauch uvrijedjen odlazi poručivši madžarskom premieru da »hrvatski ban ne može antišambrirati«. Upirući se na stara virtuelna prava hrvatska na dijelove zapadne Bosne i Hercegovine Rauch je uvjeren da se Madžari ne će moći usprotiviti njegovima osnovama i zahtjevima. Kasnije će Rauch pod presijom morat progoniti »Hervat«, ali veze Kvaternika i Raucha nikad se ne kidaju. Rauch zaista vraća Kvaterniku politička prava, vraća mu pravo odvjetnikovanja, u prkos mišljenju kompetentnoga suda.

Starčević se ne protivi toj tihoj suradnji Kvaternika i Raucha, ali sam u neku konkretnu suradnju ne ulazi. Za Starčevića su jamačno bile interesantne i koristne informacije koje mu je Kvaternik donosio od Raucha. Sigurno je i sam Rauch, pored sve krutosti svoje u dnevnoj politici Starčeviću bliži od ljudi narodne stranke; i poradi naglašenoga hrvatstva i poradi svoga konzervativnog naziranja, izvjesne istinske povezanosti sa zemljom, s tradicijama; hrvatski feudalac i buntovni graničar imaju po koji taj zajednički akord osjećanja, pogotovo u svojem osjećanju urodjene mržnje spram austrijske neustavnosti i u pogledima na Bosnu. Te tihe veze izmedju pravaša i Raucha nijesu bile nikakva tajna; tvrdilo se dapače da je Rauch ponudio Starčeviću velikožupansku čast. Bit će da su to bila samo govorkanja, zna se da je Rauch za Starčevića u vezi s tima kombinacijama rekao: »Er ist nicht genug lenksam«. Ali sve je to bilo uzrokom da je Starčević prema Rauchu i unionistima njegove epohe zadržao konzekventno dobrohotno držanje — i onda kad se na Raucha rušilo drvlje i kamenje, kad ga se obaralo s banske časti, Starčević

nema pokudne riječi za Raucha. Jamačno je mnogo toga znao o onome što se zbiva za kulisama, intuitivno gledao u njemu u prvom redu žrtvu austrijske spletke. Nijednu žrtvu austrijske politike Starčević nije mogao mrziti.

Stephensonov željeznički parostroj, najprodorniji nosilac snaga industrijske revolucije XIX. stoljeća, postaje silom Usuda hrvatske političke drame izmedju 1860. i 1870. Djeluje i tamo gdje se njegov zvižduk još nije čuo, na području gdje je sabrana sva hrvatska problematika: u Vojnoj Krajini.

Momenat postanka jedne tragedije redovno je nepoznat; rodjenje njezino zapretano je obično u tajnama volje pojedinca, dugo dozrijevaju dogadjaji dok tragična borba bude vidljiva. Medjutim točno se može ustanoviti porod drame, koja se odigrala na velikoj političkoj pozornici Hrvatske 1871.

Začela se ta drama kojoj su akteri postali Levin Rauch i Eugen Kvaternik još s francjozefinskim ustavnim oktrojem od 4. III. 1849. Na temelju toga ustavnog oktroja, koji mijenja sav sustav carstva, izmijenjen je 7. V. 1850. i dotadašnji temeljni zakon Vojne Krajine od 7. VIII. 1807. Knez Schwarzenberg, inspirator francjozefinskoga apsolutizma, bio je svjetski čovjek, živio pače s onu stranu Atlantika kao dobrovoljni prognanik nakon neke galantne afere, stekao duh, koji shvaća zamašaj pojave nove snage u životu čovječanstva. 1850. željeznica i njezin revolucionarni zamašaj nijesu više nikakva tajnovitost za ljude na vlasti.

Željeznica stubokom mijenja vrijednost Hrvatske Vojne Krajine za novu vlast u Beču; zato kroz četvrt vijeka Beč će i u časovima najvećih kriza biti nepopustljiv prema svima zahtjevima za razvojačenje Krajine. Za hrvatsku politiku zahtjev za ujedinjenjem Krajine s materom zemljom izvire iz baštinjenih osjećaja državnoga prava; pravni momenat udružen s osjetom probudjenoga nacionalizma traži reintegraciju Vojne Krajine. Za habsburšku Austriju osjećajni i pravni momenti su bez važnosti. Do 1848. Beč drži Granicu iz strateško-političkih razloga; Granica je i najjeftiniji i najveći rezervoar vojničke ljudske snage. Razvitak tehnike razmjerno brzo mijenja to stanje; 1866. tehnička nadmoć pruske puške jedan je od faktora poraza kod Kraljičina Gradca. Sve manje je Granica važna za Beč kao velika vojarna. Ali stiče drugu za

novo vrijeme još odlučniju važnost, kao izvor bogatstva sakrivenoga u djevičanskim krajiškim šumama. Schwarzenbergova vlada spoznala je to već 1849. § 18. novoga statuta Vojne Krajine iz 1850. do tad pravno ne sasvim jasno definiran položaj toga bogatstva postaje razjašnjen: po tom paragrafu krajiške šume proglašene su »državnim dobrom«, vlasništvom bečke vlasti; graničar ostaje samo njihov sitan užitnik u svagdašnjici.

Od 1850. do 1868. kapital krajiških šuma postostručuje se u svojoj vrijednosti. Željeznica osvaja svijet, množe se njezine pruge, a za gradnju pruga potrebni su pragovi. Sa svih strana dolaze interesenti, gotovo za sve europske željeznice u gradnji traže se krajiški pragovi, skaču cijene drvu, krajiška šuma postaje neiscrpnim majdanom bogatstva za njezinog vlastnika, a to je habsburška država. Već apsolutistički vijek Franje Josipa počinje pripravljati eksploataciju krajiških šuma; eksport krajiških pragova, a ne interesi hrvatski odredjuju trasu prve željeznice u Hrvatskoj: od Zidanoga Mosta produljuje se preko Zagreba do Siska; Sisak je riječna luka, Savom i Kupom doprema se drvna roba. Karlovac i Sisak postaju privredni emporiji, kroničar »Naše gore lista« nazivlje Sisak godine 1862. hrvatskim Marseilleom »en miniature«. Svi se poslovi odvijaju preko Beča, u Njemačku putuju pragovi, preko Bakra, Senja dužice, većinom za franceski račun. Odsjek u Beču za upravu Vojne Krajine pretvara se u veliku trgovačku poslovnicu; ratno ministarstvo odobrava i dirigira prodaje; 1861. namjerava ministar vojni odobriti poslove prema kojima bi se imala prodati sječa u 90.000 katastralnih jutara krajiških šuma; oporba hrvatskoga političkog svijeta, koji je tad još potreban Beču za političke račune, osujećuje tad taj milijunski posao.

Nagodba presijeca tu poslovnu konjunkturu. Po nagodbi odluka o sudbini krajiških šuma seli iz bečkoga ministarstva vojnoga; ono još upravlja s Vojnom Krajinom i njezinim siromasima-graničarima i bogatstvom krajiških šuma, ali o prodaji šuma nema više isključivu vlast. U § 8. ugarsko-hrvatske nagodbe, koji nabraja potanko koji su sve financijski poslovi zajednički kraljevini Ugarskoj i kraljevinama Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji, veli se da spada na zajednički

državni sabor svih kraljevinah ugarske krune »u obće svaka odredba, odnoseća se na financijalne predmete, koji su u svim zemljama krune sv. Stjepana zajednički; s onim ipak ograničenjem, da ako bi se radilo o prodaji državne dalmatinsko-hrvatsko-slavonsko nepokretne imovine u zemljah i šumah, o tom se i sabor kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije saslušati ima, pa da se bez njegove privole prodaja takova izvesti ne može.« Nagodba stavlja zapor poslovanju u krajiškim šumama, o poslovima stvarno odlučuje hrvatski ban.

I Levin Rauch lično i njegov sabor 1869. od svih pitanja praktične politike gotovo najviše se bavi s krajiškim šumama; unionistička stranka polaže težište svoje djelatnosti na pitanje utjelovljenja Vojne Krajine banskoj vlasti, a nalazi izdašnu potporu u tom nastojanju u madžarskoj vladi: i za nju graničarske šume jak su magnet, preko problema graničarskih šuma nastoji madžarska politika pogoditi i oslabiti svoje protivnike u Beču, visoke vojne krugove, svoje nepomirljive protivnike, koji u duši teže oboriti dualizam. Ban Levin barun Rauch u toj borbi postaje sve vidljivijim ciljem udaraca.

1869. osniva se u Beču jedan konzorcij za eksploataciju krajiških šuma. Radi se tu jamačno o onih 90.000 katastralnih jutara, koje nije uspjelo prodati god. 1861. Na tom konzorciju zainteresirani su vrhovi vojne uprave na čelu s nadvojvodom Albrechtom, ti krugovi obvezali su se promicati interese poduzetnika. Radi se o višestrukim miljunskim poslovima. Krajiške šume još su u upravi ministarstva vojnoga u Beču, ali konačna odluka o njihovoj eksploataciji u rukama je bana Raucha. Ban Rauch odlučan je protivnik toga posla, njegova oporba ima zaledje u madžarskom ministarstvu. Kad su iscrpljena redovna sredstva da se slomi Rauchova tvrdokornost, kuša se djelovati na Raucha novcem. Kako sam Levin Rauch iskazuje u svojim, do sad još u javnosti neobjelodanjenim zapamćenjima, dva istaknuta člana hrvatske aristokracije, koji su imali veza s bečkim vojničkim krugovima, »kamarilom« kako ih izričito naziva Levin Rauch u spomenutima svojim zapamćenjima, došli su k Rauchu s povjerljivom porukom, ponudivši mu mito od 1,400.000 forinti da obustavi svoju oporbu i stvori pozitivnu odluku glede prodaje krajiških šuma. Rauch ponudu odbija.

S tom Rauchovom odlukom pada i odluka o njegovoj političkoj sudbini. Kad je stigao odgovor Rauchov, prema saopćenju jednoga njegovog intimnog prijatelja, 1870. »Kommandierender« u Zagrebu general grof Mennsdorf-Pouilly izjavljuje: »Rauch muss und wird fallen!« (Rauch mora i hoće pasti). Traži se samo mina, koja će ga uništiti. Pokrenute su snage, koje će stvoriti aferu Lonjskoga Polja.

1869. veleposjed Hrvatske i Slavonije pokreće stari projekt o isušivanju Lonjskoga polja, zadatak na koji je upravo Eugen Kvaternik iznova upozorio u svojemu »Hrvatskom glavničaru«. Do tad su projekti za isušenje Lonjskoga polja ostali neizvedivi radi nestašice prometnoga kapitala u Hrvatskoj. Veleposjed zainteresiran u tom kraju osniva sad konzorcij za isušivanje Lonjskoga Polja; sam taj veleposjed takodjer nema prometnoga kapitala, ali svojim konzorcijem pruža dovoljnu kreditnu bazu za strani kapital. Taj kapital daje bečki Bodenkreditanstalt, koji se obvezuje da će pothvat financirati i izvesti; po uzancama uobičajenima za tu vrst poslova, ljudi konzorcija dobivaju tantijeme. U konzorciju se nalazi i banov brat barun Gjuro; on, kao i ostali članovi konzorcija, dobiva tantijemu od Bodenkreditanstalt. Posao nije nikakva tajna. Na činjenici da je banov brat član konzorcija i da je primio dio tantijema, narodna stranka gradi svoju optužbu protiv bana Levina baruna Raucha, optužuje ga da je inicijator i tajni ortak konzorcija, optožuje ga s korupcije.

Glasilo narodne stranke »Novi Pozor« preselio se u Vojni Sisak kuda ne dopire banska vlast, izlazeći tamo pod imenom »Zatočnika«. »Zatočnik« uživa u Vojnom Sisku potpunu slobodu u svojoj agitaciji protiv vladavine Levina baruna Raucha. Kampanja se lično vodi bezobzirnim tonom. Ali »Zatočnik« ne vodi samo ličnu politiku protiv bana Raucha; on stvarno zastupa najodlučnije i naziranja bečkoga ministarstva vojnoga u pitanju razvojačenja Krajine; stranka, koja je dosele bila načelni pobornik ujedinjenja svih hrvatskih zemalja tražeći u svojim adresama čas jače čas slabije naglašeno ujedinjenje Dalmacije i Vojne Krajine Hrvatskoj, sad u »Zatočniku« mijenja stukobom tu svoju politiku. »Zatočnik« sad je

odlučan protivnik ujedinjenja Krajine s Banskom Hrvatskom, agitirajući s krilaticom da Krajina ne smije doći u ruke svemožne Ugarske, koja je svoju vlast u Hrvatskoj učvrstila nagodbom od godine 1868.! Krajina treba da se ujedini s Hrvatskom tek onda, kad si Hrvatska osigura sebi novim državopravnim zakonom nezavisnost i samostalnost prema Ugarskoj. Agitacija narodnjaka nije bez uspjeha; u Granici su obnovljena sjećanja na 1848., na »rat protiv Madžara«; krajiški gradovi i općine revoltiraju se sad protiv ideje razvojačenja Krajine. Ljudi narodne stranke 1870. igraju u malom staru ulogu Jelačića iz 1848., ili nesvjesno, ili fascinirani ličnom mržnjom protiv Rauchu, postaju pomoćna četa bečkih vojnih krugova u operacijama za rušenje dualizma.

Na optužbe »Zatočnika« Rauch isprva ne reagira. Ali pod uticajem, na izričiti nagovor grofa Andrassyja konačno se odluči podnijeti tužbu radi klevete protiv »Zatočnika«. Uloga grofa Andrassya dvolično-kolebava je u aferi Lonjskog Polja prema ličnosti baruna Levina Raucha. Motivi su njegovoga postupka različiti. Lično Levin barun Rauch nije za madžarsku politiku sasvim ugodan partner; njegova stranka stvorila je nagodba, ali ni Rauch ni njegovi unioniste nijesu sasvim bez kičme; traže do posljednje piknjice izvršenje slova nagodbenoga zakona, prvaci unionističke stranke u hrvatskom saboru počinju prvi provoditi politiku gravamina, sipaju predstavke, stvaraju zaključke protiv netočnoga vršenja nagodbe. Sam pak Levin barun Rauch mnogo drži do banskoga dostojanstva, nastoji uzvisiti na svakom koraku bansku čast, smatra se al pari s madžarskim premierom; u svojima izjavama voli ponavljati četrdesetosmaške parole. Levin barun Rauch gubi sklonost grofa Andrassyja, koji veli u povjerljivom krugu, da nikako ne želi da se Levin Rauch prometne u nekakvoga novog Kossutha u Hrvatskoj. U Austriji pako u to vrijeme jačaju se federalističke tendencije, koje prijete ugroziti sistem dualizma, probitke madžarske politike. Andrassy nije ličnost kao Deak, ustavni parlamentarac, sve više se promeće u kabinetskoga čovjeka, koji je prozreo važnost igre na pozornici politike kamarile, tu želi voditi politiku u korist Madžarske, dobiti premoć nad vojničkom koterijom, steći za se i svoj narod ulogu arbitra u carstvu. Andrassy gura Raucha u proces, nje-

gova lična sudbina mu je ravnodušna, jamačno želi priuštiti protivniku jeftinu kratkotrajnu pobjedu, tako ga umekšati.

Proces na tužbu Raucha protiv Mrazovića, koji se očitovao piscem utuženih članaka u »Zatočniku« vodi se pred vojnim graničarskim sudom u Petrinji; uz Mrazovića utuženi su Vončina kao vlastnik lista, a Josip Miškatović kao odgovorni urednik. Sud je posebice sastavljen za taj slučaj. Sud proglasi sve utužene nekrivima, za javnost ta je osuda značila da su optuženi uspjeli nastupiti dokaz istine, da su utvrdili Raucha kao korupcionaša. Osuda petrinjskoga suda proglašena je 8. siječnja 1871. u onaj isti dan kad je u Zagrebu u saboru proglašen kraljevski reskript, kojim se zaključuje saborsko zasijedanje.

Obrazloženje osude petrinjswoga suda nikad nije objelodanjeno, nikad se u javnosti nije saznalo zašto je Mrazović odriješen od optužbe. Sami spisi suda nestali su netragom. Milan Makanec ustvrdio je, da je sud sve spise petrinjskoga procesa, protivno svakoj sudskoj praksi, predao lično Mrazoviću, koji ih kasnije, pregovarajući u ime narodne stranke s Madžarima, izručio grofu Lonyayu. Lonyay je kasnije u peštanskom saboru priznao da je imao u rukama spise petrinjskoga procesa i da se on upravo iz tih spisa osvjedočio da je Levin barun Rauch bio u toj stvari nekriv. O nekrivnji Rauchovoj bili su uvjereni i drugi, kao grof Ladislav Pejačević, koji je bio sam predsjednik konzorcija i dao još prije osude izjavu u novinama, da barun Raucha uopće nije bio ni javni ni tajni član društva. 26. I. 1871. ban Levin barun Rauch razriješen je dužnosti na zahtjev poglavito vojnih krugova; uspio je revanš za oporbu protiv prodaje krajiških šuma. Par dana kasnije, 4. II. 1871. dolazi u Austriji na vlast t. zv. federalističko ministarstvo grofa Hohenwartha.

»Zatočnik« je samo za par mjeseci preživio pad bana Levina Raucha. Zabranjuju ga one iste vojne vlasti, koje su ga zaštićivale za vrijeme kampanje protiv Raucha; gospodarima Vojne Krajine »Zatočnik« je izvršio uslugu i nije im više potreban. Nakon pada bana Raucha naravski više se nitko ne zanima za problem Lonjskoga polja — ono ostaje neisušeno.

U kolovozu 1870. mladi maturant Ljubo Babić, pozniji Gjalski, doživio je zgodu, koja mu je do kraja života ostala

nezaboravnom. Kao sedmogimnazijalac, navršivši tek petnaestu godinu života, kako sam priznaje, »osvojen već idejama stranke prava«, kao sva tadašnja omladina, upustio se u dopisivanje s Eugenom Kvaternikom. Kao dijete u očinskoj kući čuo je za njegovo djelovanje u saboru 1861., o njegovom progonstvu, stao kao djak čitati njegove spise, »iz česa svega je pred dušom mojom nastala slika o njemu, koja ga je kao nešto veće i posebno crtala«. U kolovozu 1870., kad cijeli svijet napeto slijedi prve faze francesko-pruskoga rata, Ljubo Babić dolazi u Zagreb. »Kako je naravski, priča on sam u „Hrvatskoj misli" 1902., moj prvi korak u Zagrebu bio je do Kvaternika. Znao sam iz pisama njegovih, da mu je stan u Mesničkoj ulici br. 130 (danas br. 22). U prvom katu nadjem napis njegov i srce mi kucalo od uzbudjenosti. Tad sam pokucao na vrata. Ušao sam u prijatno uredjenu sobu i u isti mah stajao je preda mnom nizak čovječac. Bio je slabašan u tijelu, glava je bila velika, gotovo nerazmjerna i prema krupnoći i prema visini tijela. Bijaše ćelav, no prikrivao je čelo kosom, u zatiljku odulje puštenom i u vis k čelu i lubanji začešljanom. I kosa i brada s brkovima bijahu dosta sijede. Pod visokim i velikim čelom iskrile se crvenkasto-smedje oči, od kojih je jedno ponešto krivo gledalo, kako to često biva kod kratkovidnih ljudi. Nosio je i naočare.« Nakon prvih riječi upoznavanja, priča dalje Gjalski, »nastade medju nama živahna zabava. Morao sam mu pripovijedati o ocu svome, o susjedu svom i našem jednomišljeniku Eduardu Halperu, o prilikama u Varaždinu i t. d. On mi je i o sebi pripovedijao, o svom teškom stanju, o patnjama, što ih je pretrpio u progonstvu i kod toga je upravo zanosno slavio i uzdizao svoju suprugu. Onda se zavede razgovor o Konstantinu Porphyrogeneti i o Bijeloj Hrvatskoj, — da napokon zapadnemo i na razgovor o buknuvšem francezko-pruskom ratu. — Kvaternikovo i onako živahno lice i nemirne kretnje budu još živahnije i nemirnije. Skoči od kanapeja, gdje smo sjedili i povede me do suprotne stijene, na kojoj je visjela ogromna karta a u nju zataknute zastavice francezkih i njemačkih boja, označujući razmještaje i kretnje obiju vojska. Sve je u njemu plamtilo i svaka mu je riječ zanosno s dubokim uvjerenjem dokazivala, kako je sasvim bjelodano i bez svake sumnje, te će slavni Napoleon, ne-

ćak velikoga Napoleona, do nogu potući Pruse i ostale glupe Nijemce. Ja nisam bio istog mišljenja. Ma da sam i ja kao onodobni pravaš slijedio napoleonski kultus, i opet kao Hrvat želio pobjedu francezkomu oružju, — ipak sam od prvoga časa, kad je rat započeo, bio u velikoj bojazni za francezku „gloire“, a nekoliko dana, što se ratovalo, uvjerilo me o potpunoj nepripravnosti Francezkoj, a o silnom i divnom redu njemačke vojske. Bio sam gotovo siguran, da će Prusi potući Franceze. Pak se usudih Kvaterniku protusloviti. On me gotovo ljutito pogleda, da još većim uvjerenjem uzme braniti sigurnost francezke pobjede. Još na polasku mom — na vratima — potrepta me po ramenu i kaže, da se možemo sad sigurno i za Hrvatsku nadati boljim danima, jer će Napoleon učiniti kraj svima nepodobštinama, od kojih trpimo.«

Kratko vrijeme nakon toga sastanka mladoga Gjalskoga s Kvaternikom, 2. IX. 1870., kapitulirao je Napoleon III. sa svojom vojskom kod Sedana.

Godinu dana poslije, negdje u rujnu 1871. Gjalski opet posjećuje Kvaternika. »U jesen iste godine dodjoh na pravoslovnu akademiju. Nisam si još pravo našao ni stana, kad sam već pohitio bio do Kvaternika. Primio me je vanredno ljubezno, no ipak činio mi se nekako izmijenjen. Možda je to naknadna varka nakon dogadjaja, što su se za kratko zbili, ali nosim u duši sliku o njem iz tog zadnjeg našeg susreta, kao da je zlo i izmučeno izgledao, kao da je brigom ili nekom mišlju zaokupljen bio. Istina je, da se nije onako široka i dugotrajna zabava i mnogi razgovor medju nama razvio bio. Bijahu običajna stranačka razmatranja. I kad sam se digao, da odem, nije me ništa suzdržavao. Opazivši kod toga u ruci moj cilinder, sustavi se preda mnom, te mi šaljivim prikorom reče: — Pa ste i vi natakli toga vraga? da onda pružajući mi obje ruke na rastanku nekim zanosom reče: — No — nećete ga dugo nositi, — za kratko vrijeme pa ćete ga baciti i staviti si našu hrvatsku crven-kapu! Da — da — Bog će dati! — U onaj čas nisam dakako toga razumio. Uzeh tek kao običnu šalu ili kao ostatak iz godina šezdesetih, kad se je cilindar u našem svijetu tukao kao simbol germanizma. — Dva tjedna po prilici kasnije bila je rakovička zgoda! Kad sam za nju čuo — pale su mi odmah na um Kvaternikove riječi kod rastanka našeg.

Na mene je gubitak Kvaternikov porazno djelovao. I sad još ne mogu misliti mirno na one dane — još mi se steže srce od boli.«

Kroz sedam desetljeća hrvatski politički život ne može misliti mirno na one dane, gonetajući neprekidno zagonetku tragične smrti Eugena Kvaternika i drugova. Postoji hrpa dokumenata, ali onaj najvažniji, koji bi sve razjasnio, nije još otkriven — u koliko uopće postoji. Tek se naslućuje iz pojedinih epizoda, iz opće tadašnje situacije, iz koje te riječi suvremenika nevidljiv redatelj, koji režira rakovičku dramu. U današnjem gledanju, prema do sad objelodanjenim dokumentima taj redatelj još je neosoban, ali nije sasvim bezličan: ukazuje se migom u različitim fizionomijama, njihovim činima i interesima. Starčević bi toga redatelja izravno označio: austrijska despocija, okupljena u onom društvu koje Levin Rauch nazivlje »kamarilom«, za koju su Hrvati i kao narod i kao pojedinci pioni na njihovoj šahovskoj ploči. Igra se za velike, različite uloge: političku moć, ekonomske probitke, gotovinu, taštu slavu, za dominaciju u carstvu, za rolu kod rješavanja istočnoga pitanja, za nove željeznice, ministarske listnice, za provizije i dobitke kod prodaje krajiških šuma, za ordene, društveni uspon...

Partija je dugotrajna, igrači se mijenjaju. Momentano na jednoj strani šahovske ploče sjedi grof Andrassy, a drugoj — netko drugi, moguće taj nadvojvoda Albrecht, kojega Rauch u svojim zapamćenjima smatra šefom kamarile, moguće neka nepoznata siva eminencija koja došaptava poteze. Ne zna se kad će partija biti doigrana, ne će li je prekinuti, prepustiti budućnosti da je dovrše. Ali u ovom momentu 1871. svakako je vrlo napeta, čas oprezno, čas smiono se vrše potezi, namiještaju figure. Te figure same većinom ne slute svoju funkciju, kakva se kombinacija gradi na njihovoj konstelaciji, nekoje figure uživaju u svojoj važnosti.

Jedna figura za drugom ispada iz borbe; po nekoju proždire protivnik, po nekoju žrtvuje sam igrač. Levin Rauch takav je jedan nesvjesni pion, ruše ga, žrtvuju bez sustezanja; izbačen je iz igre »Zatočnik« sa svima koje predstavlja. I Eugen Kvaternik takav je pion. Krvava njegova lična tragedija samo je jedan potez, posljedica jedne kombinacije u partiji

velikih interesa. U Hrvatskoj moguće je jedini Starčević prozreo tu igru, utvrdio njezin opstanak u naoko apstraktnima formulama svoje politike, kojoj je tenor: Hrvatima ne bi smjelo biti mjesta u toj partiji, ne smiju biti figure tudje igre.

Raucha je naslijedio na banskoj stolici Koloman Bedeković, prvi ministar za Hrvatsku prema nagodbi. Bedeković u svibnju provodi saborske izbore, na izborima sad je hametom tučena unionistička stranka; od 65 mandata narodna stranka dobiva 51, unioniste 13; Ante Starčević izabran je za zastupnika u krapinskom kotaru; Kvaternik je na izborima poražen u kotaru Klanjec. Taj izborni rezultat poraz je za politiku dualizma — narodna stranka jasno i glasno izjavljuje da ne smatra nagodbu pravovaljanom, odnose prema Ugarskoj nezdravima i nestalnima, narod da je odlučio »pod blagim okriljem Njeg. Veličanstva našega kralja slobodno i samostalno živjeti i da neima nikakve sile, nikakvih obećanja, koja bi ga mogla od toga svetog puta odvratiti. »Izborna pobjeda narodne stranke znači otkaz nagodbe, vezivanje hrvatske politike na nastojanja austrijske vlade Hohenwartove, koja još nijesu iskristalizirana; sam car još koleba. U toj nejasnoj situaciji hrvatski sabor tri puta bude sazvan i tri puta odgodjen: 1. VI., 13. IX. i 20. IX., kad narodna stranka svojim »rujanskim manifestom« na narod gotovo revolucionarno istupa protiv nagodbe i dualizma. Četrnaest dana nakon »rujanskoga manifesta« dolazi do Kvaternikove bune.

Psihološki je teren za bunu u Vojnoj Krajini pripravila narodna stranka u doba svoje borbe protiv Raucha svojom agitacijom protiv razvojačenja Krajine i prisajedinjenja gradjanskoj Hrvatskoj, agitacijom, u skladu s intencijama vojnih krugova. Nakon pobjede narodne stranke na izborima u svibnju dolazi medjutim carski odpis, kojim se odredjuje da započne postepeno razvojačivanje Krajine. Ali agitaocione parole od prije pola godine još vriju u raspoloženju graničara, smućenih još više time što narodna stranka nakon izbornoga uspjeha sama traži u Krajini mandate za sabor. Atmosfera je nabijena, jedan poticaj i mora doći do eksplozije.

U rujnu je Kvaternik nestao iz Zagreba; s njim je nestao i formalni urednik »Hervatske« Vjekoslav Bach, predavši list prijatelju Matasiću. 1870.—1871. godine su potresnih ličnih

razočaranja za Kvaternika, koji premda duboko religiozan, sav jedan bolećiv nerv nema u sebi onaj filozofski mir, kojim je Starčević podnosio udarce sudbine. Za Starčevića vrijeme ne znači mnogo, u svom »Naputku za pristaše stranke prava« svrnuo je pogled u daleku budućnost, koja će, zna, doniti oživotvorenje njegove misli. Kvaternik traži akciju, traži u njoj izlaz ispod ruševinah svih svojih koncepcija. Nestalo je temelja svih njegovih planova, Napoleona III. i njegovog carstva; k srcu si je uzeo svoj neuspjeh na svibanjskim izborima, narod ne izabravši ga pokazao je da ga nije spoznao. Zagrebački kanonik dr. Franjo Iveković, Strossmayerov pristaša i nepomirljiv protivnik i Starčevića i Kvaternika, koji je imao i svoju malu ulogu u Kvaternikovom neuspjehu na svibanjskim izborima 1861. u Klanjcu, nakon Kvaternikove pogibije u javnom spisu ustvrdio je, stavivši svoje tvrdnje u usta Radoslavu Lopašiću, da je Kvaternikova akcija bila posljedica čak nekih nečastnih, ili barem lakoumnih novčanih obveza. »Njega je na pobunu navela nevolja njegova, — ističe Iveković Lopašićeve navode. — On dobivši od bana Raucha i pravo odvjetničko, ipak nije imao nikakve zasluge. Njekako se sve od njega odbijalo. Napokon je primao od seljaka i novaca, da im sinove odkupi od vojničtva; ali i to mu nije išlo za rukom. Nadao se, ako dodje u sabor, da će se lakše onda dokopati čega; ni to nije išlo. A seljaci sve više viču, i prijete sudom. Sad šta ćeš? Ili opaliti pištolj u sebe ili ... On odabere pobunu; bit će u tome nješto junačnije i teatralnije ...« Ako i nijesu točne Iveković-Lopašićeve tvrdnje o pronevjeri novca seljačkih klijenata, sigurno težak materijalni položaj takodjer je pridonio Kvaternikovom nemiru duše, pospješio njegovu odluku za akcijom. Ali što i tko je nagnao Kvaternika da pokuša izvesti revoluciju, bunu, taj san svoga života, upravo u času politički najnepogodnijem za hrvatsku stvar, jamačno se nikad ne će doznati. Moguće je da je tu sasvim neizravno djelovala Andrassyjeva politika, oni potezi njezini, koje je Rauch vršio u Bosni, a o kojima je Kvaternik sigurno nešto znao, moguće je znao neke ljude iz te akcije, svojom bunom mislio zapaliti i Bosnu, pokrenuti cijelo istočno pitanje. Jednom od učestnika bune Radi Čuiću uspjelo je prebjeći u Bosnu.

Dignuvši bunu Kvaternik je u viru austrijsko-madžarskih spletaka. Graničarska vojska brzo likvidira ustanak, Kvaternik i Bach padaju pogodjeni tanetima graničarskih pušaka. Ali buna migom mijenja situaciju u borbi oko sustava u državi. Tadašnji lični tajnik grofa Andrassya Imre Halasz pripovijeda u svojim memoarima, da je Andrassy primivši vijest o buni »bio dobre volje, nije tajio do te uzbune povoljan politički uticaj obzirom na Hohenwartove osnove«. Kvaternikovom bunom Andrassy dobiva partiju. Andrassy, kojemu je položaj na dvoru već pokoleban, smjesta prima poziv da se javi caru. Andrassy i Beust jurišaju na Franju Josipa; 30. X. 1871. pada Hohenwartova vlada, četrnaest dana poslije Kvaternikove pogibije; dualizam je pobijedio, Madžari ostaju arbitri u habsburškom carstvu, ostaju im svi probitci, koje im donosi njihov položaj.

Starčević i Kvaternik nijesu bili ni idejni hrvatski Aristogeiton i Harmodij. Mnogo ih je spajalo u suradnji, vezalo čvrsto prijateljstvo iz dječačkih dana, identičnost u temeljnim pogledima na sudbinu Hrvata, ali dijelio ih je temperamenat, a prečesto razlika u mišljenju kako da se provodi hrvatska politika. Starčević i u najintimnijem prijateljskom krugu ostaje samotnjak, za jednu stepenicu nad ostalima; u svojem sjećanju kako su pokrenuli »Hervat« i kako su nastala »Pisma Magjarolaca« sam je neuvijeno ocrtao svoj odnošaj prema Kvaterniku. Starčević sasvim sigurno nije znao za Kvaternikov buntovni pothvat; da li ga je odobravao ili neodobravao u sebi druga je stvar, svakako ga nije podsticao, nije ga odobrio, jer konačno nije niti odgovarao cijelom njegovom bivstvu.

Na prvu vijest o rakovičkom ustanku vlast uhićuje sve prvake i istaknute ličnosti stranke prava, medju prvima Starčevića. U noći od 12. na 13. listopada digli su iz kreveta Antu Starčevića i odveli u zatvor; vlast baca u tamnicu uopće sve Starčeviće, i sinovca Davida, njegovoga brata, preparandistu Jurja, dapače i gimnazijalca Antu Starčevića. Uhićen je privremeni urednik »Hervatske« Matasić, Milan Novak i tadašnji pravaški pjesnik, inače Srbin, Danilo Medić. Zaplijenjeni su svi Starčevićevi rukopisi, pri tom je propao očito velik dio njegovih neizdanih književnih proizvoda. Medjutim istraga nije našla nikakve veze izmedju rakovičke bune i Starčevićevoga užeg kruga. Na sam Badnjak 1871. Starčević je pušten iz zatvora.

Ante Starčević, premda nije bio upleten u bunu, sigurno je koješta znao o njoj. A znao je svakako i njezinoga glavnoga režisera. Znaju o tom koješta i mnogi drugi, samo takvo je vrijeme, najbolje je o tom šutiti. Miškatović, najžešći protivnik Starčevićev, u saboru 1872. predlažući predstavku za amnestiju, uvijeno veli »da je još i danas psihološka i povjesnička tajna, kojim je pomućenim tečajem mislih onaj dogadjaj porizveden ili m o ž d a p o t a j n o m r u k o m p o t a k n u t.« Tek 1884. Starčević je javno progovorio o Kvaternikovoj pogibiji u interpelaciji upućenoj vladi, kojom traži da se spisi o rakovičkoj buni predaju na čuvanje u arhiv. U toj interpelaciji, koja je uostalom ostala bez odgovora, Starčević prilično jasno imenuje prave uzročnike bune — utvrdjuje da je Kvaternikova drama potez u velikoj igri bečke i madžarske politike. Ta Starčevićeva interpelacija, najbolji putokaz k istini o Rakovici, glasi doslovce:

»Gospodo! Neke godine sam kao zastupnik u ovoj dvorani želio staviti interpelaciu, koju ću danas na vrednu vladu Njeg. apost. Veličanstva staviti. Ali onda je ovaj predmet spadao pod Granicu, a onda je Granica stajala pod poverenikom, koji nije preuzeo nikakve odgovornosti. Sada se kaže, da je poverenstvo dokinuto, a tim ja s veseljem prihvaćam tu prigodu za stavit interpelaciu.

U kratko stoji stvar u tom.

Već god. 1867., kad se je počeo kod nas uvadjati sustav, koji više ili manje stoji i danas, našlo se je kod nas ljudih, koji su, u kratko i istinito govoreći, nastojali da ponove g. 1848. To biahu oni isti ljudi, koji su tomu sustavu temelj postavili.

Oni su to nakanili iz Zagreba, zatim iz Beča, a napokon iz bivše Granice, i svagde pod zaštitom Beča. Službeni svet bivše Granice, poznat pod imenom gospode i plaćenikah, biaše nezadovoljan, uznemiren i ogorčen proti Magjarom, i protivan osnovam, koje su i njemu pretile.

Puk Granice, za koji se je u javnosti malo znalo, premda od njega sve stoji, biaše zlovoljan i pripravan ustati proti

tomu sustavu: on se je bojao austrijskoga despotizma i bečke zahvalnosti, pod kojom je propao.

Službeni svet, bilo slepo, bilo razložno, oslanjao se je na pomoć svojih višjih, a narod ništa. Puk niti je znao, kako bi i šta bi, a svakako nije verovao svojim višjim i nije hteo ništa.

U to vreme te obćenite razjarenosti, toga gerčevitog terzanja u Granici dogodila se je, možda bolje rekuć učinila se je, u Rakovici smutnja. Kod nje zaglavio je jedan moj priatelj od detinstva i dva moja znanca. — O toj smutnji pripovedalo i pisalo se je svašta. Ona je dobila raznih imenah, što ja znam. Nu o njoj stoje dve istine. Perva istina je, da su oni, budi rečeno, ustalci bili sa svih stranah od vojničtva obkruženi i opasani tako, da nisu mogli uteći, pak i tako njih je umoreno.

Svagde drugde ustalce, prevratnike, buntovnike, u obće ljude, koje smatraju krivima oni, koji derže vlast u puku, takve ljude hvataju, čuvaju ih na životu, stavljaju pred sud i tim gledaju, da od njih i kroz nje saznadu njihove drugove i dionike. Jer je to u Rakovici propustjeno, to svatko nepristran zaključuje, da su ovi ljudi umoreni samo zato, za da se kroz nje pred sudom nedoznadu pravi početnici, i da su ih početnici ili neposredno sami umorili, ili umoriti dali.

Druga je istina ova: na rakovičku smutnju srušilo se bečko ministarstvo, poznato pod imenom federalističkoga; u vojnom zapovedničtvu zagrebačkom mnogo je promenah izvedeno. Od tuda se izdvaja, da glavni vodje one smutnje — jer ne znam kako bi pravo ime onomu dogadjaju dao — biahu u Beču, Pešti, i u Zagrebu njihovi podčinjenici.

Povodom onoga dogadjaja mnogo je ljudih uhvaćeno, bačeno u zatvor, stavljeno u iztragu; neki su odpustjeni kao nekrivi, a mnogi su odsudjeni na mnogo godinah težke tamnice. Zašto su progonjeni? Što se je zla imalo dokazati proti njim? Poradi česa ih je tuženo, prognano i sudjeno? Zašto im bar na konačnoj razpravi nisu hteli dati službene branitelje, vešte pravnike?

Jednom rečju: kako je cela stvar započeta, vodjena i sveršena? Zašto je toliko ljudih stradalo? O tom pitanju u javnosti, osim možda pojedinih sudbenih službenikah, nezna se ništa; a ja mislim da je vredno to znati bar radi povesti, koja te dogodjaje neće tako lahko zaboraviti.

O tom dogodjaju bi bilo moći štogod doznati samo iz dotičnih sudbenih spisah. Ovi spisi, ako nisu kojom nezgodom već propali, moraju ležati u sudbenih pismarnicah.

Na mesto da tamo leže, kako je sam papir i cernilo slabo, da bi se mogli izbrisati, ja deržim, da bi se imali premestiti u javnu pismarnicu, za da ih može čitati i proučavati tko hoće i tko može.

Ovaj moj zahtev, ja deržim, tako je jednostavan, tako temeljit, da se s nijedne strane nemože nikakova prigovora proti njemu učiniti.

Ako ovomu zahtevu bilo s česa mu drago nezadovoljite, ja sudim, da će već samom tom zabranom javno mnenje biti na čistu o stvari i da će oni zaključci, koje sam napomenuo, tom zabranom biti podpuno opravdani, da će se dobiti razjašnjenje, zašto isti oni ljudi, koji su Granicu uznemirivali, odmah posle rakovičkoga dogodjaja nadjoše kupce u Pešti, spriateljiše se ne samo sa sustavom, na koji su vikali, nego su ga i pokvarili, na koji su Magjari pristali.

Moj je zahtev jednostavan i sudim, da o njem nemože biti razpravljanja, niti dokazivanja, niti glasovanja, nego on će biti jednostavno rešen po vrednoj vladi Nj. apost. Veličanstva, a taj odgovor može biti samo »da« ili »ne«.

Za dobiti taj odgovor, ja stavljam sledeću interpelaciu:

»Može li i ako može, hoće li vredna vlada Njegova apost. Veličanstva sudbene spise, odnoseće se na rakovičku smutnju od godine 1871., iz sudbene pismarnice predati javnoj pismarnici zagrebačkoj za obćenitu uporabu?«

Na glas o rakovičkoj buni zavladala je panika medju političkima ljudima Hrvatske. Pored svega svog radikalizma na riječima politički svijet i u misli bio je daleko od bilo kakve revolucionarnosti. Svoj »rujanski manifest« ukrašen upravo revolucionarnim akcentima, narodna stranka smatrala je taktičkim potezom. Ti hrvatski političari upravo se boje da ne pane na njih ni najmanja sumnja s kakve revolucionarnosti. Da pokažu kako nemaju nikakve veze s prevratnicima ljudi narodne stranke valjalju drvlje i kamenje na Starčevića i njegov krug, da bi ih se tkogod usudio zaštititi, bilo je nemoguće pomisliti. Intimno su pravaši za njih »petrolejci, uzgojeni madžarskom vladom«.

Narodna stranka počinje iz temelja revidirati svoju politiku i njezinu taktiku. Dok u svijesti javnosti još uvijek borbenom nepomirljivošću zvoni rujanski manifest, s gordom zavjerom da će narodna stranka nepokolebivo izdržati u borbi protiv nagodbe, za slobodu, nezavisnost i cjelokupnost hrvatske države, vodstvo narodne stranke već uspostavlja kontakt s madžarskom vladom. Rakovica i pad Hohenwartov ubrzava tu politiku. Grof Melchior Lonyai naslijedio je grofa Andrassyja na mjestu madžarskoga premiera. Oficijelna hrvatska politika pod kraj 1871. u sasvim je istom položaju kao 1867.: propala je kombinacija s bečkom orijentacijom, narodna stranka mora poći istim onim putem, kojim su krenuli 1868. Rauchovi unionisti, upućena je na sporazumijevanja s Budimpeštom. Formula uzmaka je revizija financijskih odredaba nagodbe; grof Lonyai i madžarska vlada pristaju na reviziju — očito je primisao madžarske politike za dogledno vrijeme likvidirati u Hrvatskoj mogućnosti bečkih uticaja. Ali dok je sporazum o stvari postignut, nema sporazuma o ličnim pitanjima. Vodi to do novih borbi, novih pritisaka, novih potresa . . .

Suvišne i sasvim jalove su te borbe; nerazumljive jer je narodna stranka već kapitulirala od rujanskoga manifesta, sklopila pogodbu. Borba ide samo radi ličnih pozicija, ličnog prestiža onih, koji misle da odlučuju hrvatskom politikom, a koji su stvarno neznatni pioni . . .

Sudbinom tadašnje Hrvatske odlučivali su u zbilji sasvim drugi. Kako je to bilo, govori slijedeći zapisnik ministarske konferencije u Budimpešti, održane 4. I. 1872. pod predsjedanjem Franje Josipa I. Kroz jedan trenutak otkriva se pogled na šahovsku ploču političke stvarnosti . . .

KAKO SE U ZBILJI ODLUČIVALO SUDBINOM HRVATSKE

Zapisnik

konferencije održane 4. siječnja 1872. u Beču pod previšnjim predsjedanjem Njegovog Cesarskog i Kraljevskog Apostolskog Veličanstva.

Prisutni:

Nj. ekselencija ministar predsjednik grof Lonyai;
Nj. ekselencija ministar kod previš. dvora baron Wenckheim;
Nj. ekselencija zemaljski ministar financija pl. Kerkapolyi;
Nj. ekselencija ministar trgovine Szlavy;
Nj. ekselencija ministar za Hrvatsku grof Pejacsevich;
Nj. ekselencija ministar saobraćaja pl. Tisza;
Nj. ekselencija ban hrvatski pl. Bedekovich;
Nj. ekselencija komandirajući general u Zagrebu F. M. L. R. pl. Mollinary;
Odsječni savjetnik Tarkovich kao perovodja.

Nakon što je Njegovo Cesarsko i Kraljevsko Apostolsko Veličanstvo Premilostivo Blagoizvolilo otvoriti sjednicu, uzeo je riječ gospodin ministar predsjednik i razložio da je potrebno stvoriti zaključak obzirom na novo otvaranje hrvatsko-slavonskog sabora, koji je odgodjen do 15. siječnja. — Od vanredne je važnosti pitanje koje će stanovište ugarska vlada zauzeti nasuprot hrvatskom saboru gdje opozicija ima tako pretežnu većinu obzirom na 31 izaslanika koje ima hrvatsko-slavonski sabor izaslati u kraljevski ugarski parlamenat. Izvjestitelj je nastojao steći u toj stvari po mogućnosti dobru orijentaciju, takodjer je to pitanje ponovno raspravljeno na ministarskoj konferenciji. Iz sakupljenih podataka stekao je izvjestitelj mišljenje, da je opozicija znatno popustila od svoga prijašnjega oporoga držanja, izjavivši se spremnom s ugarskom vladom pokušat doći do sporazuma.

U znak potvrde ove spremnosti stigli su u Beč petorica članova narodne stranke, s kojima je gospodin ministar predsjednik u nekoliko navrata konferirao i konačno ih pozvao, da svoje želje pismeno formuliraju i da mu ih predaju, kojoj su želji oni i udovoljili.

Obzirom na ovaj memorandum koji gospodin ministar predsjednik predlaže konferenciji, primijetio je gospodin izvjestitelj, da je narodna stranka znatno popustila od svojih zahtjeva u poredbi sa svojim manifestom od 20. rujna 1871. i opet se postavila na ono stanovište, koje je prije zauzimala.

Prešavši na pojedine točke memoranduma, gospodin izvjestitelj smatra u njem sadržane zahtjeve većim dijelom za neispunive, medjutim sami potpisnici memoranduma izjavili su se, da nijesu nepristupačni obrazloženima primjedbama, i stoga ostavljaju otvorenom mogućnost jednoga sporazuma.

Odmah prvi zahtjev glede sveukupnosti zemlje takav je da ga gospodin izvjestitelj ne može zagovarati; isto tako je neispuniv zahtjev da na Rijeci ostanu hrvatske vlasti i da odjelni predstojnici hrvatske zemaljske vlade budu odgovorni; naprotiv smatra poželjnom diskusiju o ostalim točkama i to naročito glede načina zastupstva Hrvatske i Slavonije u ugarskom saboru, u interesu Ugarske i vlade.

Njegovo Cesarsko i Kraljevsko Apostolsko Veličanstvo Blagoizvolilo Se takodjer izjaviti u tom smislu da je zahtjev za cjelokupnošću zemlje neispuniv, jer kad bi se taj zahtjev uslišalo, uskoro bi se isti taj zahtjev postavio obzirom na Dalmaciju.

Isto tako ne može Njegovo Veličanstvo obzirom na dobrobit monarhije dopustiti, da budu kod zemaljske vlade postavljeni odgovorni odjelni predstojnici.

Zatim je Njegovo Veličanstvo Blagoizvolilo uputiti na prisutnoga gospodina ministra nekoliko pitanja da objasni u pojedinostima pojedine točke memoranduma.

Na to je gospodin ministar financija obzirom na hrvatsko-slavonske zaklade i fondove dao izjavu, da su glede razdiobe istih povedeni pregovori izmedju hrvatske zemaljske vlade i ugarskoga ministarstva bogoštovja, ali da se tu radi o znatnima načelnim pitanjima pa se i ne može točno reći unapred kad će se razdioba moći početi provoditi.

Glede ostanka hrvatskih vlasti na Rijeci, primijetio je gospodin ministar predsjednik, da je to pitanje već uklonjeno stvarnim odlaskom istih.

Gospodin ban Hrvatske i Slavonije navodi, da financijalni obziri zahtjevaju da se hrvatske oblasti uklone iz Rijeke, jer za dotične oblasti nema mjesta, a sadašnje su prostorije otkazane.

Glede zahtjeva da se paragrafi 44. i 45. zakona o nagodbi dovedu u sklad sa paragrafom 50. i da ban prestane biti predsjednik vrhovnoga suda primjećuje gospodin ministar predsjednik da ovi paragrafi zaista nijesu sasvim jasni.

Gospodin ministar financija dodaje, da se paragraf 44. odnosi na one poslove, koje ima ugarsko ministarstvo vršiti i u Hrvatskoj, u koliko tamo nema svojih vlastitih organa; medjutim vlada većim dijelom ima svoje vlastite organe i primjena prenosa djelokruga dolazi poglavito u stvari novačenja.

Obzirom na to, da je ban predsjednik vrhovnog sudišta, izjavljuje gospodin ban, da se to ne temelji na zakonu nego na običaju.

Predmetom dublje rasprave bio je zahtjev da se izmjeni način zastupanja Hrvatske u ugarskom saboru; gospodin ministar predsjednik mišljenja je, da taj zahtjev ima opravdanja u toliko, u koliko se odnosi da hrvatski zastupnici ne budu od hrvatskog sabora za suviše dugo vrijeme otrgnuti; i on bi rado prihvatio ovu priliku da dovede do promjene glede zastupanja Hrvatske na ugarskom saboru jer po postojećem izbornom načinu javljaju se hrvatski zastupnici uvijek kao jedna kompaktna stranka u ugarskom saboru, a kako će Hrvatska i Slavonija sa Vojnom granicom izašiljati u parlamenat 50 zastupnika t. j. osmi dio cijeloga parlamenta, uvijek postoji opasnost da hrvatski zastupnici zauzmu dominantan položaj u ugarskom parlamentu; prema tome ako se priključe jednoj ili drugoj stranci imala bi većinu vlada ili opozicija pa stoga treba stvoriti način, da se hrvatski zastupnici u ugarskom saboru biraju iz pojedinih županija i krajeva.

Gospodin ministar kod previšnjeg dvora primjećuje, da bi jedan jedini glas u hrvatskom saboru koji stvara većinu

mogao eventualno biti odlučan i za većinu u ugarskom parlamentu.

Gospodin ministar financija smatra potrebnim još iz jednog drugog razloga da se dovede u život drugi način izbora; jer po sadašnjemu prva manjine nikad ne mogu doći do izražaja u ugarskom saboru. Stoga bi trebalo pronaći izborni način, koji bi uklonio ovu pogubnost; u zakonu o nagodi sadržano je samo koliko zastupnika hrvatski sabor šalje iz svoje sredine, ali nije utvrdjen način njihovog biranja.

Njegovo Cesarsko i Kraljevsko Apostolsko Veličanstvo Blagoizvolilo je primjetiti da bi se moglo primijeniti isti način kao kod kraljevina i zemalja zastupanih u carevinskom vijeću.

Gospodin ministar trgovine mišljenja je da bi se promjenu sadašnjeg načina biranja moglo najdjelotvornije predložiti onda, kad je vladina stranka u većini, jer onda se mogu one vrlo dobro braniti time da se želi štititi prava manjine. Svakako pitanje je vrlo hitno, jer kod sadašnjeg načina izbora većina hrvatskog zemaljskog sabora ne samo da ima odlučan glas u jednom životnom zajedničkom pitanju u manjinu, ima neizravno sasvim neopravdan uticaj i na unutrašnja pitanja Ugarske.

Njegovo Cesarsko Kraljevsko Apostolsko Veličanstvo Blagoizvolilo je na to premilostivo dopustiti, da se ovo pitanje, obzirom na opasnosti koje sadašnji način izbora krije u sebi za vladu Ugarske stavi na raspravu i predloži takav način izbora koji će više voditi računa o pojedinim dijelovima zemlje, jer se kod sadašnjih prilika može dogoditi da uopće nijedan zastupnik iz Slavonije ne bude izaslan u parlamenat.

Obzirom na želju glede ukidanja sadašnjeg paušalnog sistema i ocjene uzajamnih podavanja, primjećuje gospodin ministar predsjednik da on ne bi htio otkloniti ispunjenje takvoga zahtjeva, jer takva revizija ne može biti pogubna po interese Ugarske, jer Hrvatska dobiva prema paušalnom sistemu oko 200.000 forinti više, nego što je bilo predvidjeno za unutrašnju upravu.

Na to gospodn ban navodi činjenicu, da mnogi izdaci nijesu pokriveni.

Gospodin ministar financija navodi, da je unutrašnja uprava Hrvatske razmjerno preskupa, jer Granica koja je mnogo veća treba za iste svrhe tek 1,700.000 forinti.

Gospodin ban je mišljenja, da je ovaj suvišak opravdan izdacima za nastavne zavode i vicinalne ceste.

Na to je uzeo riječ gospodin ministar predsjednik i saopćio, da su vodjeni pregovori i sa unionističkom strankom; u tu svrhu izaslao je središnji odbor ove stranke više članova u Beč od kojih je izvjestitelj zatražio pismenu izjavu da li mogu dati odredjeno jamstvo da će, u slučaju raspusta sadašnjega zemaljskoga sabora, na novim izborima njihova stranka dobiti većinu. Na temelju ovoga poziva izaslanici unionističke stranke izradili su jedan akcioni program, koji gospodin ministar predsjednik takodjer predlaže konferenciji, medjutim izvjestitelj ne može neprimjetiti da mnoge predložene mjere idu predaleko. Tako se traži šest mjesečni rok za konsolidaciju stranke. Tome nije moguće udovoljiti, jer se prema zakonu novi sabor mora sastati tri mjeseca nakon raspusta prijašnjega. Nadalje se traži da se pred sud stave potpisnici manifesta od 20. rujna; nesumnjivo je manifest protuzakonit i kažnjiv i kad bi njegovi potpisnici bili privatne ličnosti, bezuvjetno bi se protiv njih poveo kazneni postupak, ali kako nastupaju kao zastupnici naroda, sudbeni postupak prouzročio bi veliko neraspoloženje i u samoj Ugarskoj i to ne samo kod opozicije, nego i kod vladine stranke, jer se vrlo ljubomorno čuva imunitetno pravo zastupnika. Ali bez obzira na to jer se općenito počinje javljati pomirljivije raspoloženje, treba tim više nastojati postići zbliženje obiju stranaka, a ne takvom mjerom iznova potaknuti stranačku borbu.

Kao daljnji akcioni moment u kojemu se naročito posvećuje velika pažnja označene su mjere protiv svećenstva, naročito se ističe potreba da se ukloni nadbiskup zagrebački i djakovački biskup.

Naglasuje se takodjer potreba da se sa strane vlade razvije veća energija.

Konačno se kao glavni uzrok zašto je unionistička stranka neuspjela navodi neodržavanje zadanih obećanja na području materijalnih pitanja. Izvjestitelj je mišljenja, da valja po mogućnosti udovoljiti željama izraženima u ovom pogledu

koje se odnose na željeznice i gradnju kanala, reguliranje rijeka, urbarske odnošaje i reguliranja zemljarine.

Dalje gospodin ministar predsjednik razlaže, da bi na svaki način bilo najpovoljnije, kad se ne bi sabor moralo raspustiti, ali da ima malo nade da bi se moglo očekivati od sadašnjeg zemaljskog sabora vladi sklone zastupnike u ugarskom parlamentu, u čemu je pak težište cijele stvari.

Pokušaj se medjutim može učiniti da se barem pokaže volja za sklapanje jednoga sporazuma.

Prijedlog koji u tom pogledu stavlja sastoji se u slijedećem: u hrvatsko-slavonskom zemaljskom saboru ima 76 izabranih zastupnika. Od tih samo njih 14 pripadaju unionističkoj stranci, svi ostali opoziciji, od njih 20 svećenika. Kad bi sad opozicija pristala da 18 njezinih ljudi polože mandat i da se na njihovo mjesto izaberu unionisti, moglo bi se, kad bi se 20 virilnih glasova za kratko vrijeme pojavilo u zemaljskom saboru, postići većinu barem za ono vrijeme kad se biraju delegati za ugarski parlamenat.

Ovo razlaganje gospodina ministra predsjednika dalo je povoda za dulju izmjenu misli o akcionom programu koji se ima zaključiti, kojom prilikom je Njegovo Cesarsko i Kraljevsko Apostolsko Veličanstvo u nekoliko navrata Premilostivo Blagoizvolilo staviti na članove konferencije upite, da se rasvjetli predmet i saslušati mišljenje članova konferencije.

U vezi s ovim predmetom raspravljeno je takodjer pitanje na kako dugo glasi mandat hrvatsko-slavonskog zastupnika za ugarski parlamenat koji ise imadu sada izabrati, na temelju koje je Njegovo Veličanstvo Blagoizvolilo učinjene izjave reasumirati na taj način, da mandat stoji na snazi do konca sadašnjega zasjedanja ugarskoga parlamenta.

Gospodin ministar trgovine izrazio je svoju sumnju da li će se u narodnoj stranci naći 18 članova spremnih odreći se mandata.

Na to je gospodin ministar predsjednik uzvratio, da se to može na svaki način očekivati samo kao posljedica jednoga prethodnog sporazuma; ali ako dodje do kompromisa, morat će se na svaki način uzeti u vladu ljude iz opozicije.

Bansko mjesto mora doduše bezuvjetno biti povjereno rukama jednoga prokušanog unioniste, ali ostala mjesta mogu si obe stranke dijeliti.

Gospodin ministar financija istoga je mišljenja, naprotiv gospodin ban primjećuje, da bi primitkom narodnjaka u vladu u ovoj mogle nastati dvije struje čime da bi vladanje postalo nemoguće.

Gospodin ministar predsjednik primjećuje, da nema drugoga puta, ili valja nastojati doći do sporazuma zbliženjem suprotnosti, a mogućnost jednog sporazuma bezuvjetno se ne otklanja niti sa strane unionista, ili valja nastojat stvoriti većinu sa svim sredstvima koja stoje na raspolaganju, jer narodnoj stranci sasvim povjeriti vladu kod njezinih izrazitih tendencija nije moguće.

Gospodin ministar financija je mišljenja da niti primjenom svh zakonitih sredstava ne će uspjeti unionističkoj stranki stvoriti većinu, pa će se za tri mjeseca biti bogatije samo za jedan pokušaj, stoga bi on takodjer savjetovao za kompromis. — On je mišljenja, da se vlada ima staviti nad stranke i da mora vladati obim strujama.

F. M. L. R. Mollinary daje izražaj svojoj zabrinutosti, da se unionistička stranka vara o svojem uticaju.

Kod sadašnjega raspoloženja moguće je graditi sporazum, ako se narodnjake sasvim odbije, njihova će oporba dobiti na snazi, stoga se on priključuje mišljenju gospodina ministra predsjednika i želi ujedinjenje obiju stranaka u vladi, jer bez jedne fuzije novi izbori ne će donijeti nikakve promjene u pogledu većine.

Gospodin zemaljski ministar financija takodjer je mišljenja, da se mora nastojat postići fuziju i stvoriti vladu nad strankama.

Nakon što se je gospodin ministar za Hrvatsku i Slavoniju izjavio o neodrživosti nepovoljnog položaja Slavonaca u hrvatskom zemaljskom saboru, Blagoizvolilo je Njegovo Cesarsko i Kraljevsko Apostolsko Veličanstvo izjaviti da kao temeljno načelo obzirom na buduće akcije prema hrvatsko-slavonskom zemaljskom saboru ima vrijediti: pod svaku cijenu spriječiti da hrvatsko-slavonski zemaljski sabor izašalje u ugarski parlamenat zastupnike protivne vlade. Za utvrditi

postupak na koji će se način moći postići ovaj rezultat, zahtjeva zrelo razmišljanje; ali treba učiniti pokušaj za sporazum s narodnom strankom, jer unionistička stranka nije u mogućnosti potpuno zajamčiti uspjeh; no kompromis mora sadržavati jasne i precizne situacije, kako vlada ne bi potpuno dospjela u ruke narodnjaka. — Ali ako pokušaj sporazumjevanja ne dovede do željenih rezultata, onda treba primjeniti sva sredstva koja zakon pruža, da se postigne u hrvatskom saboru većina sklona vladi. K tima sredstvima spada i uklanjanje zagrebačkog nadbiskupa i biskupa djakovačkog iz njihovoga sadašnjeg djelokruga.

Obzirom na eventualnost raspusta zemaljskoga sabora, misli gospodin ministar predsjednik, da se to pitanje može samo onda odlučiti, kad učinjeni predlog za fuziju ili barem za jedan kompromis koji bi jamčio sigurnost sasvim ne uspije; najpovoljniji rok kad se može to ocjeniti bit će kad se zastupnici već sastanu na otvorenje sabora u Zagrebu.

Gospodin ban je mišljenja, budući da se sabor ima raspustiti radi manifestacije od 20. rujna, da se ne da spojiti da se eventualno one iste ličnosti, koje su sudjelovale kod te manifestacije sad eventualno uzmu u vladu, što bi se takodjer protivilo parlamentarnaj praksi.

Njegovo Cesarsko i Kraljevsko Apostolsko Veličanstvo Blagoizvolilo ja ne to Premilostivo primjetiti, da u Hrvatskoj i Slavoniji ne postoji parlamentarna vlada u tom smislu, da se ova može sastaviti samo iz jedne stranke.

Gospodin ministar financija mišljenja je, da se raspust ima provesti po mogućnosti na čim manje oštar način, da ne bude shvaćen kao mjera protiv narodne stranke.

Ovo mišljenje dijele takodjer i ostala gospoda ministri.

F. M. L. Mollinary ponavlja svoje mišljenje o jalovosti novih izbora bez prethodnoga sporazuma i dodaje da se sad Granica drži mirno, dok bi se uslijed izbora duhovi mogli lahko uzbuditi.

Nakon što se još povela dulja izmjena misli o eventualnom raspustu sabora, saopćuje gospodin ministar predsjednik da je reskript o raspustu sabora već sastavljen i da se može predložiti Njegovom Veličanstvu.

Na što je Njegovo Ces. i Kr. Apostolsko Veličanstvo Blagoizvolilo uzvratiti, da je ono Premilostivo taj reskript uzelo već na previšnje znanje.

Konačno se Njegovo Ces. i Kr. Apostolsko Veličanstvo Blagoizvolilo Premilostivo ispitati o nekim materijalnim pitanjima glede Hrvatske i Slavonije kao i Vojne granice, kao i o stanju nekih ugarskih željezničkih pruga.

O topoglednima Previšnje postavljenim pitanjima izvjestio je gospodin ministar saobraćaja, da je legislativa već odobrila slijedeće željezničke pruge koje dodiruju Hrvatsku i Slavoniju kao i Vojnu krajinu: prugu Osijek—Sisak—Nova Gradiška—Mitrovica, i odredila za predlog: prugu Čakovac—Zaprešić; osim toga je već izradjen za predlog legislativi gradjevna koncesija za plovidbeni kanal od Vukovara do Šabca. Troškovi koji će za te radove pasti na državu iznose kod spomenutih željeznica 36 do 40 milijuna, a kod kanala na 2.5 milijuna forinti.

Na Previšnje Pitanje zašto ove pruge, premda su već odobrene 1868., do sad nijesu predane u posao, izjavio je gospodin izvjestitelj, kad je on preuzeo ministarstvo saobraćaja, da je jeftimba za dolnju prugu doduše već bila raspisana, ali da je on jeftimbu zato povukao, jer se čini svrsishodnijim obe pruge, onu Sisak—Nova Gradiška—Mitrovica i onu Nova Gradiška—Požega—Osijek, zajedno najednom dati u posao.

Na ovaj izvještaj dodaje gospodin ministar financija, da je poništenje jeftimbe motivirao na taj način, budući da su prugu Sisak—Nova Gradiška utiču i osječka i mitrovačka pruga, nije se činilo svrsishodnim od pruge Sisak—Nova Gradiška dati u posao samo jedan ogranak, jer bi se izgradnja drugih manje rentabilnih ogranaka mogla provesti samo velikim novčanim žrtvama.

Nastavivši svoj izvještaj izjavio je gospodin ministar saobraćaja, da je sad cijela slavonska željeznička mreža uzeta u projektiranu veliku željezničku mrežu koja je upravo predmet raspravljanja ministarskih vijećanja i čim ovo o tome stvori konačan zaključak, slavonske će se željeznice ili u kombinaciji s cijelim projektom gdje slavonske pruge dolaze u prvi red, ili odijeljeno od ovoga, ali svakako u najkraćem roku biti započete. Što se pak tiče plovidbenog kanala od

Vukovara do Šabca, poduzete su već sve predradnje i predlozi pa će u najkraće vrijeme biti predloženi legislativi.

Glede pruge Čakovac—Zaprešić izvješćuje gospodin ministar financija, budući da ova pruga teče paralelno sa prugom Žakanyi—Zagreb, koja još uvijek radi s deficitom, to će se obzirom na državne financije izraditi tek pruga od Čakovca do Ivanića; njenom gradnjom koja uostalom ne traži velike žrtve, bit će u najvećoj mjeri udovoljeno zahtjevima prometa; uostalom čim prilike postanu povoljnijima, može se pruga nastaviti do Zaprešića.

Sve ove željezničke pruge kao i kanal Vukovar—Šabac, u koliko prolaze Vojnom Krajinom, gradit će se iz prodaje drva graničarskih šuma.

Glede poslova s prodajom drva u šumama Vojne Krajine, izvješćuje gospodin ministar financija, da je on svoje topogledne nazore koji se potpunoma slažu s onima F. M. L. pl. Mollniarya već predložio gospodinu ministru rata. Njegovo je mišljenje, da se imaju odbiti predloženi oferti i to s razloga koji su izradjeni u zapisnicima dotične komisije, poglavito pak iz razloga jer je jedan ofertant ponudio znatno višu svotu pod uvjetom, da se točni paragraf ofertalne licitacije promjeni na onaj način, kako je to bilo predloženo sa strane ugarskog ministarstva financija. Gospodin izvjestitelj zaključuje iz toga, da će drugi ofertant kod te promjene biti sklon ponuditi odgovarajuću višu svotu jer to za jednoga nije manje vrijedno nego za drugoga. Nakon otklona ponuda valjalo bi poduzeti novi raspis sa spomenutom promjenom dotičnoga paragrafa, ili pak na sasvim drugu količinu, ali kod čega bi se plaćanje imalo vršiti u razmjerno kraće vrijeme kako bi se država, odrekavši se prednosti koje bi za nju nastale iz vjerojatnoga porasta cijena drva, barem na taj način odštetila, da može u razmjerno kraće vrijeme raspolagati sa kupovninom.

Glede gradnje luke na Rijeci, primjećuje gospodin ministar saobraćaja, da je ta gradnja votirana u ljetu prošle godine i da su već izvršeni detaljni planovi i troškovnik za molo i da će se ovaj u najkraće vrijeme započeti.

Njegovo Cesarsko i Kraljevsko Apostolsko Veličanstvo Blagoizvolilo je Premilostivo uzeti na znanje podastrijete izvještaje i zaključiti konferenciju.

P R V A Ž E T V A

Rijetki su pojedinci u Hrvatskoj znali kako se praktički odlučuje o sudbini Hrvata. Moglo je to biti poznato tek nekolicini aristokrata i visokih oficira; barokni uzgoj i društveni interesi čine ih pouzdanima izvršiteljima sistema, koji im pruža osjećaj, da su i oni dionici sjaja i moći vlasti. Znano je to jamačno donekle Ivanu Mažuranću kojega je njegova uspješna činovnička karijera dovela do viših vidika u političku zbilju; trijezan Primorac priznaje stvarnost, on uvijek od 1861. dalje u praktičnoj kompromisnoj politici nazire jedine mogućnosti održanja. Intuicijom i snagom svoga umovanja spoznao je hrvatsku zbilju Ante Starčević, pa dosljedno nastoji Hrvate upozoriti gdje im je pravi neprijatelj.

Kod ostaloga političkog svijeta u Hrvatskoj prevladjuju romantični ugodjaji iz ilirskih dana, s neminovnom svojom posljedicom: sklonošću za osjećajni bijeg iz stvarnosti, žudnjom za apsolutom. Po zakonu ustrajnosti iživljuju se još uvijek stare krilatice, vjeruje u njihovu snagu.

Na laku ruku, radi ličnih pitanja, ne poznavajući stvarnost prekinula je narodna stranka svoje povjerljive razgovore s madžarskim premierom grofom Lonyaijem o reviziji nagodbe. Vodje narodne stranke žele izbore, poznavajući raspoloženje izbornika, vjeruju da će ojačati na izborima, ojačani moći uspješnije pregovarati s madžarskim ministrom predsjednikom, koji će — po njihovom računu — morat kapitulirati pred plebiscitarno izraženom voljom hrvatskoga naroda. Oni ne slute da ni stopostotna izborna pobjeda narodne stranke ne bi mijenjala bitnosti careve politike prema Hrvatima, mijenjat se može samo njezin oblik. Careva volja odlučuje, a za cara cijela hrvatska politika samo je jedan pion u borbi za vlast na šahovskoj ploči njegovoga carstva.

Mijenja se carska straža u Hrvatskoj. Rauchovoga nasljednika Bedekovića zamjenjuje kao namjestnik banske časti Antun Vakanović. Lonyai pušta stare unioniste da ukrote, smekšaju narodnu stranku. Vakanović je marionetta Levina Raucha, koji ima razloga da se osvećuje vodstvu narodnjaka. Izbori se provode u svibnju 1872. Bezobziran je pritisak na inteligenciju i na činovništvo, uz silu još više se baca u borbu novac. Svotu od 300.000 forinti, golemu za ono vrijeme, Vakanović dobiva na raspolaganje — prema podatcima Makančevima — da korumpira izbornike. Bič i zob ulaze u akciju. I strasti ličnih obračuna.

Da smrvi vodstvo narodne stranke Vakanović kuša optužiti ga s veleizdaje na temelju patvorenih dokumenata. Lonyai doduše najbolje zna iz svojih povjerljivih razgovora s vodjama narodnjaka da su daleko od neke veleizdajničke akcije; protiv toga govore društven položaj, koji ne će staviti na kocku i njihovi lični interesi i zastrašljivi primjer Rakovice. Ali manevar s veleizdajničkim optužbama ipak se izvodi — takodjer će umekšati protivnika, otešćati mu agitaciju. Narodna stranka ide na izbore s parolom »da budemo svoji na svom«, kao cilj pobjede proglašena je revizija nagodbe. Izbornici, živući još uvijek u atmosferi borbenih krilatica rujanskoga manifesta malo znaju za nedavne povjerljive pregovore vodja narodne stranke s Lonyaijem, a — kako svjedoči Milan Makanec u svojim memoarima — »ogromna većina izbornika nije umjela razlikovati novo geslo »revizije« od prijašnjih gesla narodne stranke, te su izbornici većim dijelom mislili, da će, ako na novo izaberu prijašnje zastupnike, izabrati i prijašnja načela narodne stranke, zato su izborne pobjede, naročito na seljačkih biralištih, kao kod prvih izbora, većinom izvojevane bile pod geslom »samostalnosti i cjelokupnosti domovine«... Seljački izbornici sisačkoga kotara na primjer, koji su poskidavši šešire, ozbiljna i tronuta lica zapjevali »Još Hrvatska nij' propala« nisu zaista ni izdaleka na to pomislili, da će narodna stranka uspostaviti magjaronsku politiku...«

Mnogo ima svjedočanstava o visokom moralu izbornika, o koji se razbijali svi pokušaji korumpiranja. Tako piše unionistički kandidat Mirko Kraljević namjestniku banske časti medju ostalim: »...stvari naše glede izbora će ju se moći

pusirati za našu korist, nu bez novaca teško ili nikako. Zato neka čiča Lonyai ako želi dobar uspjeh kesu otvara, ja ću o tome predmetu napose detalirano izviešće ti poslati«. Drugi pak nesudjeni kandidat, Škender Zerpak iz Križevaca, javljajući namjestniku banske časti da napušta kandidaturu, piše doslovce: »...Mogu uvjeriti preuzvišenost Vašu, da ja nemogu ovdje prodrijeti, pa makar na tisuće novacah dijelio, makar najliberalnija načela razvijo...«. Divan je duh tih izbornika godine 1872., koji odolijevaju i sili i korupciji, ali koji ni ne slute da su pošli u jalovu borbu, da su vodje već u času izborne borbe napustili razvijene barjake.

Narodna stranka uspjela je na izborima, sam Vakanović, namjestnik banske časti, propao je na jednom zagrebačkom biralištu. Ali uspjeh nije onaj, koji se očekivao; narodna stranka nije povećala broj svojih mandata, izgubila je četiri, dok su unioniste porasli za sedam, situacija se za narodnu stranku nije poboljšala, naprotiv pogoršala — pod nepovoljnijim prilikama nego početkom 1872. obnavljaju vodje narodne stranke svoje pregovore s Budimpeštom. Napušta se politika za koju su glasovali izbornici narodne stranke, prihvaća se bez velikoga otpora u cijelosti ista ona ponuda, koju su Madžari stavili još prije izbora. Dapače narodna stranka pristaje ovjeroviti one unionističke mandate protiv kojih je već uložila prosvjed, pristaje na fuziju s unionističkom strankom, pristaje na reviziju nagodbe u smislu Lonyijevih predloga. Tek kad je sve to ispunila dobiva 1873. vlast u Hrvatskoj, Ivan Mažuranić postaje hrvatskim banom. Na vlasti pak vodstvo narodne stranke — protiv svojih dojučerašnjih drugova, koji ga ne će slijediti u novoj politici, primjenjuje iste metode sile, kojima se unioniste služili pred par mjeseci protiv njih. Načela, koja se do jučer obožavalo, sad se odricalo — narodna stranka idejno začeta u slobodarstvu 1848. postaje nositeljicom novoga unionizma, koji je izgubio takodjer idejna načela liberalizma nekadašnje »horvatsko-vugerske stranjke«. Umrtvljeni su time za jedno vrijeme svi ogranci borbenih hrvatskih političkih snaga. Narodna stranka samo je za podrug godine preživjela sudbinu stranke prava.

Izašavši iz tamnice Ante Starčević napušta Zagreb. Sklonio se je u Jasku gdje mu sinovac dr. David Starčević ima

odvjetničku pisarnu; poslovno iskustvo, koje je stekao u kancelariji prijatelja dr. Šrama, posvećuje Ante Starčević poslu svoga sinovca. O kakvoj političkoj djelatnosti nije moguće ni pomišljati. Starčević »sjedi u kutu, — spominje ta vremena Erazmo Barčić, stari garibaldijanac, Starčevićev simpatizer i privrženik još iz dana borbi u riječkoj skupštini, — nitko živ za njega nije mario... Nekoliko se je pravašah, koje nije ona oluja duševno uništila, povuklo natrag. Pravaštvo je brojilo nekoliko odvažnih, osvjedočenih ljudih, raztrkanih ovdje i ondje širom domovine.«

Taj slom hrvatskih političkih stranaka sedamdesetih godina posljedica je katastrofe kod Rakovice. Nekadašnji narodnjaci spašavaju se — pored nekoliko izuzetaka uže grupe oko Strossmayera — u oportunizam unionizma, a pravaša svak se kloni, njihovo iskonsko nepriznavanje postojećih uredba u monarhiji, nepriznavanje nikakvih zajedničkih interesa s ostalim zemljama habsburškoga carstva znači veleizdaju, a od same sumnje veleizdaje ljudi bježe kao od kuge.

Sedam narednih godina nakon Rakovice godine su teških ličnih kriza za Antu Starčevića. Sve više se ukrućuje njegova duša, rakovička drama i sve što je poslije nje slijedilo, u njemu ostavljaju tragičnu pustoš. Kapitulacija narodne stranke, istina za Starčevića neke je vrsti triumfa. Zbilo se zaista sve onako, kako je on — ne prorekao, nego ispravno unaprijed zaključio. Mogao je osjetiti zadovoljstvo u spoznaji da je teza njegove nauke nepogrešivo točna, da je uz političko znanje i iskustvo u političkom i uopće javnom životu naroda temelj svega etika, stoička strogost vodstva i političkih aktera, čvrstoća karaktera, ravnodušnost spram materijalnih probitaka i društvenih položaja; pokazalo se da kategorija »sclaviservi« bez obzira na formalnu stranačku pripadnost tvori u narodnoj borbi točke najmanjega otpora, da upravo kod njih tudjin probija najlasnije i najdjelotvornije narodnu frontu. Ali taj uspjeh diagnoze tišti ga, ispunja ojadjenošću, rezignacijom. Ima trenutaka kad mu malakše vjera i u sav hrvatski svijet, katkad mu se čini da je jalov bio sav njegov rad, tegobno je vječno biti glas koji uzalud vapije u pustinji. U takvim trenutcima ne će ni da čuje za politiku. 1875. kad mu dugoselski izbornici nude siguran mandat, odlučno otklanja

njihovu ponudu. A na izmaku sedme godine svoje kušnje, kad stari pravaši mniju da je kucnula hora za novu akciju, kad grupa riječkih Hrvata snuje pokrenuti nov pravaški list, Starčević upravo žučljivo veli Erazmu Barčiću, koji je došao predobiti ga za novo djelo: »Gospodine doktore! Evo ovdje je čaša vode; i da bi mi tko rekao: izpij ovu čašu i Hrvatska će biti slobodna, ja ju ne bih izpio, jer hrvatski narod nije vrijedan, da se za nj učini ni ta žrtva...«

Taj Starčevićev poraženički pesimizam nije bio opravdan. U svom zakutku u Jaski, dobrovoljno odsječen od svijeta, Starčević je izgubio dodir sa životom, nevidljive su mu nove snage, koje niču upravo iz njegove sjetve, pojačane novom etapom procesa društvene preobrazbe, koju takodjer čini se pravo ne zapaža niti ne shvaća. Svojstvo je svih starijih ljudi, da misle u predodžbama svoje mladosti, te su predodžbe nesvjesne njihove predrasude. U žarištu Starčevićevoga gledanja samo su njegovi politički protivnici od posljednjih petnaest godina, sve ostalo za njegov pogled prilično je zamagljeno. Starčević gleda prvenstveno ljude i zato ne može zapaziti da su neuspjesi hrvatske politike posljednjih petnaest godina bili posljedica ne samo ljudskih akcija nego i uticaja ekonomskih i društvenih prilika. Nove sile, koje djeluju Starčeviću su sasvim strane; čovjek najčišće klasične i filozofske naobrazbe ne može shvatiti odmašaj nove tehnike. Starčević je politički filozof, uz to je i patrijarhalni, konzervativni lički seljak-graničar, koji nepovjerljivo gleda sve što ne razumije. Primjerice on instinktivno sluti revolucionarni zamašaj gradnje željeznica, buni se protiv promjene, koju će ona unijeti u cjelokupan narodni život, ali tu svoju potsvjesnu revoltu obrazlaže time, da će željeznice uništiti stočarstvo, pa će zemlja zahiriti, jer uslijed suvišnosti stoke ne će biti dovoljno gnoja za džubrenje!

Upravo 70-godine XIX. stoljeća razdoblje su neslućenoga ekonomsko-društvenoga obrata u cijeloj Europi, obrata koji se počinje, kao u svim agrarnim zemljama, osjećati i u Hrvatskoj. Gigantski razvitak željezničkoga i parobrodarskoga prometa prouzročio je da se na europskom tržištu počele nenadano javljati ogromne količine poljodjelskih proizvoda iz prekoatlantičkih krajeva. Cijene poljodjelskih proizvoda u

Hrvatskoj naglo padaju upravo u doba kad Mažuranićeva vladavina započinje modernizirati unutrašnju upravu Hrvatske, porezni vijak raste, dok vrijednost agrarne produkcije pada. Uz to dolazi 1873. do velikoga financijalnoga kraha u Beču, koji nosi nove ekonomske krize. Osirotjeli svijet hrvatske pokrajine postepeno mora gubiti političku borbenost, postaje sve prilagodljiviji vlasti. Medjutim u tim obratima radja se odnosno jača u Hrvatskoj nov društveni sloj. Jačaju se gradovi i malo gradjanstvo, javlja se nov trgovački sloj; gradovi rastu prilivom došljaka ali i prilivom elemenata sa sela; potrebe pojačanog gradskog života umnožuju obrtničtvo i malog trgovca, počet će se u gradovima formirati prvi sloj radničkog staleža, koji za sad još živi, misli i osjeća načinom malogradjanina. To malo gradjanstvo postaje postepeno i politički svjestno — upravo to malo gradjanstvo tvorit će narednih godina vojsku obnovljene pravaške stranke, toga malog čovjeka najjače će se hvatati nacionalne parole pravaštva.

Ali još jedno nije Starčević pravo zapazio i ocijenio iz svojega zakutka u Jaski. Izgubljen je zaista bio u širini onaj borbeni elan, kojim je narod išao na izbore 1872., sigurno kapitulacija narodne stranke psihološki je takodjer djelovala porazno na većinu izbornika, ali ta je kapitulacija istodobno i podbola borbenost pojedinaca. Starčevićevu ulogu cenzora »mores« preuzima tih godina Milan Makanec, koji doduše političko-stranački nije pristaša Starčevićev, ali koji je prvi nov izdanak nauke Starčevića političkoga filozofa i moraliste. Starčevićevu misao da bez primjene najstrožega etičkog mjerila u javnom životu uopće a u politici napose ne može biti trajnih uspjeha za narodnu budućnost Milan Makanec propovijeda gorljivošću najčišćega idealizma i fascinantnošću najboljega govornika Hrvatske iz druge polovice XIX. stoljeća. Novim akcentima Makanec nosi temeljnu misao Starčevićeve nauke: »Ja si ne mogu misliti, da narod malen i slab ima išto na svijetu, što bi više kao svetinju čuvat morao za obranu svoga prava no javni moral i osjećanje, da svoje pravo brani, jer takovo osjećanje potencira svaku individualnu snagu, te jer je pod okriljem domoljubnoga osjećanja svaka žrtva milija i jer je u tome osjećaju jamstvo sveobće sloge, a u tom jamstvo pobjede. Ako ćete narodu silom nametnuti ono, što ste ga naučavali odlučno odbijati, to znači uzdrmati, pače uništiti javni moral u narodu, znači oduzeti mu jedinu podlogu, koja bi ga utješiti i ojačati mogla za nove žrtve svoga spasa.« Kao i Starčević tako je i Makanec govorio gluhima. Narodna sad već unionistička stranka, njezini autoriteti, za koje veli Makanec da su smatrali »rodoljublje, svijest, osvjedočenje i slobodu svojim monopolom, te su oni svakoga proganjali i pred narodom ružili i ocrnjivali, koj se njihovoj svevlasti podvrći ne htjede, ako je uz to kazivao volje i snage za samostalno djelovanje«, provode zaista politiku, kako reče jedan njihov vodja Josip Miškatović, »nesmiljena srca i silovite ruke« a ta politika donosi potresan, koban rezultat za buduća dva decenija: moralnu pustoš, slomljenost volje, izravnavši u Hrvatskoj tlo za nesmetano djelovanje tudjih sila u obliku kuenovštine. Milan Makanec, kojemu vodje nove unionističke narodne stranke posprdno odgovaraju na njegove vapaje da mu »mlijeko još curi iz ustiju, a on se usudjuje nam prokušanim rodoljubom držati lekcije o patriotizmu i o politici«, spona je izmedju predrakovičkoga pravaštva i njegove obnove u godini 1878.

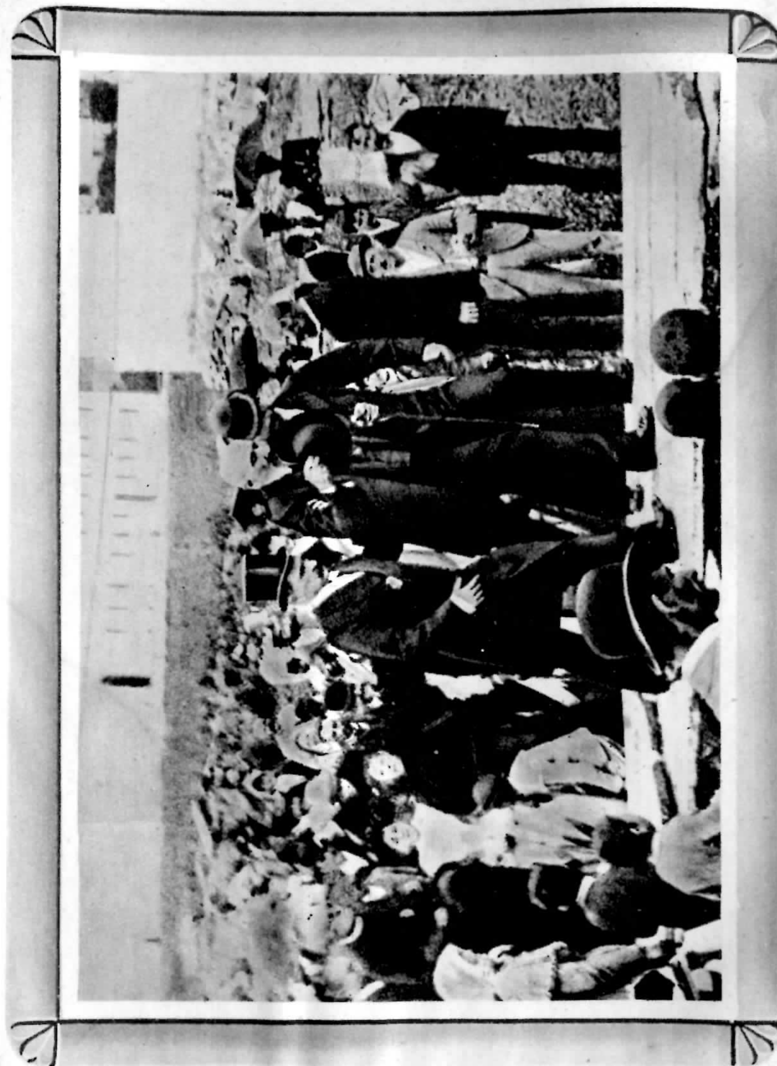
Jedini spis, koji je Starčević izdao za to vrijeme bila mu je rasprava »Pasmina slavoserbska«, izdana 1876., knjiga historijskih razmatranja, skup argumenata za Starčevićevu staru tezu o »slavosrpštini«. Nastala je pod dojmom vijesti o ustancima u Bosni, kuda narodna stranka, po Starčevićevom mišljenju, povraća pozornost naroda da je odvrati od stvarnosti u zemlji. Suvremenici dobro ocjenjuju Starčevićevu tezu o »slavosrpštini«, u pravaške redove zalaze i Srbi i sinovi srpskih roditelja, a nov juriš Starčevićev protiv slavosrpštine kao moralne kategorije bio je Mene-Tekel-Fares za pojave, koje su se oživotvorile za par godina pod Khuenovim režimom.

1878. Ante Starčević se vraća u politiku. Apel riječkih Hrvata nije ostao uzaludan. A jamačno je sam Starčević stekao vjeru da je došlo novo vrijeme za nj uslijed dogadjaja na Balkanu, novog otvaranja» istočnoga pitanja«. 1. rujna 1878. izlazi na Sušaku nov pravaški list »Sloboda«, koji jezgrovito iznosi ciljeve stranke u odgovoru na pitanje »Što hoćemo?«: »Slobodu hrvatskoga naroda i koliko se igda može veću neovisnost njegovu od stranih upliva, jer narod koji ne može

samostalno i neodvisno odlučivati o svojoj sudbini, takav narod ne ima opstanka, on konačno mora postati žrtvom sebičnih težnja, koje vrebaju na duševni mu i materijalni imetak, na sam njegov opstanak«. Na izborima, koji su održani u kolovozu obnovljena stranka prava ulazi s pet zastupnika u sabor: Brantnerom, Folnegovićem, Jurjem barunom Rukavinom, Starčevićem i Valušnikom. Stranka se sad i formalno organizira, predsjednikom izabran je barun Rukavina; mladi članovi stranke počinju raditi na modernoj organizaciji stranke, vode agitaciju suvremenim metodama, Starčeviću lično stranima. Položaj Starčevićev u strani od sad u buduće je osebujan. Zapravo stranka i on su odijeljeni. Njegovo je ime barjak stranke, pristao je na to; ali stranka živi svojim životom, na koji on ne voli uticati. Svoj odnošaj prema stranci Starčević je sam najbolje odredio u pismu dr. Davidu Starčeviću 1895., kad su već u punom jeku bile borbe za Starčevićevu političku baštinu: »Ja nisam bio i neću biti vodjom stranke; moji drugovi do mene previše derže, možda zato jer sam medju njimi najstariji, pa kao takov, možda sam za stvar naroda najviše radio. Ja deržim to poniženjem čoveka biti zvonarom ili gončinom čoveka, ili spadati u takovo kerdo.«

Stranka je nadstališka. Dok grupa nezavisne narodne stranke okuplja u svojim redovima isključivo inteligenciju, narodna stranka činovništvo, ostanke plemstva, aristokracije i gradjanstvo ovisno o vlasti, stranka prava predstavlja solidarnost svih stališa bez razlike, od aristokracije preko najmladjega reda inteligencije i malog gradjanina do seljaka.

Od svih tadašnjih stranaka pravaška je najdemokratičnija i nacionalno najčišća i nikako kompromitirana. Odatle njezina privlačivost, polazna točka njezinoga snažnog razvitka. Ti »stekliši« uče »da se i seljani i gradjani, i da se svi ljudi izuče, prosvijetle, podignu, uprave. Stekliši viču na sve staleže, na svu gospodu, za što ljude ne uče riječju i djelom, radnji, štedljivosti, trijeznosti, ljubavi obiteljskoj, ljubavi naroda, domovine, iskrnjega, slogi, uljudnosti... Stekliši odsudjuju slavosrbe, što ne rade da se ljudi pravedno ponose svojim osobama, svojim narodom, svojom domovinom... Stekliši kore slavosrbe što u ljudih ne ubijaju neznanje, predsude, praznovjerje, navist, zlobu, riječju najpićniju hranu svih

ANTE STARČEVIĆ NA POLAGANJU TEMELJ-KAMENA STARČEVIĆEVOG DOMA.

zloća, sve hrdje... Stekliši hoće, da ljudem, narodu, bistre razum, otvaraju pamet, razvijaju um, oplemenjuju srce... Stekliši preziru novce, vlast, gospodstvo, uče da to dobro treba umno rabiti, njime drugomu pomagati. Inače je novac i vlast i gospodstvo zlo, kad je u zlih šakah... Stekliši uče, da ni škole ni svjedodžbe ni diplome nisu siguran dokaz o znanju i vještini ljudi i gospode. Vrsnost treba javno dokazati. Čovjek, danas vrstan, za nekoliko godina, ako se zanemari, može posve nevrstan postati... Čovjek mora isti svoj trbuh zaboraviti kad se radi o načelu, o osvjedočenju, o dobru naroda i domovine, o pravo u slobodi... Svaki čovjek mora učiti riječju i činom seljake, makar kako prljavi bili. Službenik ima pravo suditi i upravljat. Za sve drugo mora biti slijep, samo u vršenju dužnosti i službe mora imati ždralove oči... Po zaslugama imaju se dijeliti časti i položaji... Stekliši uče, da moraju od drugoga živjeti ne od puka oni, koji se drže nad pukom. Moraju se pokoravati puku svi oni, koji se hrane plodom njegovih žuljevah. Gospoda imaju pravo gospodovati samo, u koliko to puk hoće i odobrava za svoju korist... Stekliši uče, da sretna gospoda mogu biti samo uz sretnu negospodu. Dapače da ne ima gospodina van svatko pod svojom kapom. Da viši, gospoda, moraju služiti, a ne zapovijedati puku. Da je uljudnost sveta dužnost svakoga, a ako je gdje i iznimka, da narod imade pravo neuljudan biti naprama gospodi, koju on hrani i uzdržava, a nikada gospoda prama narodu, svojemu dobročinitelju... Stekliši uče, da nema pravoga, velikog gospodina izvan naroda i za to nemare, ako sutra propadnu sva naša gospoda...« Kult pak Zrinskih i Frankopana, koji stranka prava obnavlja, upravo stvara, daje pravaškom pokretu bitno protuaustrijsko obilježje. Starčević, pristavši ući iznova u političku arenu, postaje stjegonošom nove borbe.

U saboru, izabranom 1878. Starčević počinje govoriti kako je nekad govorio, a tako se posljednjih godina nitko nije usudio govoriti. U adresnoj debati bezobzirno izriče Starčević staru svoju misao: »Nazor, da vladar na svoju ravna korenito deržavna načela po vremenih i okolnostih, mi smatramo zubljom prevratah i nesigurnosti, i tu istinu potverdjuje povest i život deržavah. Samo skladnom voljom narodah i vla-

darah smotrene, i s obe strane sveto štovane ustanove, mogu onim nesgodam doskočiti drugačie, dok se narodi, ugledav se u vladare, posluže vremeni i okolnostimi, nije moguće, da nepravedne dinastie nepropadnu.« A kad Austrija ulazi u Bosnu, za koji akt Starčević veli da »osim kod amerikanskih divljakah nigde osvojenje bez naveštenja rata slediti ne može«, dobacuje vidovito: »A meni se sve čini da će svi Habsburgi još groznije plakati nad zauzećem Bosne i Hercegovine nego Marija Terezija nad diobom Poljske«. Uz to piše uoči okupacije broširu »Na čemu smo?«, kojom opominje da se pred novim ratnim zapletajima Hrvati ne smiju predavati zanešenosti, veleći, da će, bude li tako, stranka prava »mirno moći šaljivu izreku na preozbiljnu stvar uporaviti: »Tu l'as voulu, Georges Dandin«. Diagnoza Starčevićeva u suprotnosti je s osjećajima i nadama ostaloga tadašnjega političkoga svijeta obzirom na okupaciju Bosne i Hercegovine — svi oni vjeruju da će okupirane Bosna i Hercegovina biti pripojene Hrvatskoj. Medjutim okupacija Bosne i Hercegovine izvor je nove austro-ugarske politike pritiska u Hrvatskoj; po računu austro-ugarske politike Sava mora ostati granicom ne samo dvaju različitih upravnih područja, nego i dvaju političkih iživljavanja, Hrvatska ne smije postati snagom privlačivosti za svijet Bosne i Hercegovine. Proširuje se ista formula, koja se primjenjivala protiv težnja hrvatske politike za sveukupnošću hrvatskih zemalja, za ujedinjenjem Krajine i Dalmacije.

Od svih hrvatskih stranaka tu granicu najdjelotvornije prelazi pravaštvo. Stranka prava, preko novog naraštaja omladine, u Dalmaciji don Ive Prodan, Dean, Drinković uz simpatije prvih narodnjaka u Dalmaciji, u Istri Laginja i Spinčić, u Bosni grupa mladih književnika i svećenika Paškval Buconjić, Ivan Miličević, Tugomir Alaupović pored svih političkih granica, počinju u duhu stvarati ujedinjenje svih hrvatskih zemalja.

1881. novi su saborski izbori. Stranka prava porasla je na njima za gotovo sto posto naprama izborima iz 1878. Ante Starčević izabran je u Krasici i Bakru, Mijo Tkalčić u Virovitici, Gjuro barun Rukavina u Zlataru, Dragutin Pisačić u Sv. Križu, Fran Folnegović u Senju, Erazmo Barčić u Krasici nakon što je Ante Starčević zadržao bakarski mandat, dr.

David Starčević u Čabru, Andro Valušnik u Delnicama; Primorje i Gorski Kotar uz Hrvatsko Zagorje postaju područjem prve snažne afirmacije pravaštva; ono će se tu i zadržati, dok feački kraj Slavonije nije pogodno područje za stoičku nauku Starčevićevu.

U ljetu 1883. počinju u Zagrebu nemiri radi grbova s madžarskim natpisima; nemire vodi zagrebački malogradjanin, koji se smatra pravašem. Nemiri se prenose u pokrajinu, pobunio se seljak u Hrvatskom Zagorju i Baniji — revolta to je protiv madžarskoga režima, ali i protiv svè težih ekonomskih prilika; tek sad se osjeća najjači val odraza ekonomske krize započete 1873., pauperizirana provincija ne može snositi porezni teret. Sad dolazi za bana grof Khuen Hedervary s misijom da ukroti Hrvatsku. Naknadno ulaze u sabor i zastupnici posljednjega dijela razvojačene Krajine, medju njima šest pravaša: dr. Grga Tuškan, Stevo Kutuzovi, Makso Lončarević, dr. Fran Pilepić, Ladislav Krajač i Milan Pavlović — pojačana stranka prava zauzimlje nepomirljivo stanovište prema novom režimu i ona će osjetiti prvu njegovu ofenzivu bezobzirnosti.

Grof Khuen želi stvoriti sebi pouzdan sabor. U jesen 1884. iznenada su raspisani novi izbori. Kao uvijek u Hrvatskoj pritisak jača radikalnu oporbu. Stranka prava postizava svoju najveću političku snagu, osvaja 24 mandata. Izabrani su Ante Starčević u Bakru, dr. David Starčević u Koprivnici, Čabru i Križu, Eugen Kumičić u Varaždinu, dr. Hinko Hinković u Ivaniću i Samoboru, dr. Jakov Radošević u Kostajnici, Ivan Obad u Bistri, Andrija Valušnik u Delnicama, Grga Tuškan u Švarči, dr. Josip Ivandija u Sunji i Petrinji, dr. Andre Bakarčić u Perušiću, Makso Lončarević u Oriovcu, Dragutin pl. Pisačić u Sv. Križu, Erazmo Barčić u Krasici, Fran Folnegović u Senju, Milan Pavlović u Brinju, dr. Fran Pilepić u Karlobagu, Ivan Radić u Krapini, Ivan Šimek u Varaždinskim Toplicama, Juraj barun Rukavina u Zlataru, Ferdo pl. Sladović u Pregradi — pravaštvo je osvojilo i Starčevićev zavičaj, Liku. Sjetva je počela nositi ploda. Sve što ulazi u život gotovo od reda misli i osjeća pravaški. Pravaški književnici Harambašić, Kumičić, Alaupović, Tresić-Pavičić dominiraju

u književnosti, poslije Šenoine epohe oni daju književnosti biljeg; duh franceskoga zapada njima je uzor i nadahnuće.

Tih godina vraća se i Starčević u Zagreb. Sasvim je to drugojačiji Zagreb od onoga koji je napustio 1871. Mažuranićeva reformatorska vladavina nošena duhom vremena dala mu je biljeg. Protegao se daleko na jug, tamo u novoj gromadnoj Kukovićevoj zgradi, sagradjenoj da odmogne stanbenoj krizi nastaloj uslijed naglog porasta pučanstva, smiješta se redakcija »Slobode«, koju su preselili sa Sušaka, tu se osniva tiskara, tu je stranačka kancelarija, u toj kući sa strane Gajeve ulice, na br. 28, takodjer je nov stan dr. Ante Starčevića.

Veliki izborni uspjeh stranke prava izazivlje pojačanu navalu režima protiv nje. Režim ne preza ni pred čim, krši egzistencije da zastraši ostale. Režim grofa Khuena provocira da uzmogne lasnije udariti. Dolazi do odlučnoga dvoboja stranke prava s grofom Khuenom na t. zv. arhivskoj aferi. Ljeti 1885. dao je ban potajno otpremiti u Budimpeštu iz hrvatskog arhiva hrvatske spise, koje je arhivu vratio iz Budimpešte još ban Jelačić. U listopadu 1885. vodi se dramatska rasprava u saboru o tom činu, Grga Tuškan stavlja predlog da se bana stavi pod optužbu radi otimačine arhivalija. Khuen na to izjavljuje pred saborom, da su, istina ti spisi bili trideset i pet godina u hrvatskom posjedu, »ali da li je to bio pošten posjed, o tome bih ja podvojio«. Na te riječi dolazi do tvornog napadaja pravaša na vladine klupe, u okršaju dr. David Starčević grabi bana za šiju, dok mu Josip Gržanić zadaje udarac u tur.

Pravaši mniju da je to najveći triumf njihov, da osramoćeni Khuen ne može dalje ostati banom. Radi uvrede dolazi do procesa, dr. Iso Kršnjavi, do nedavno gojenac biskupa Strossmayera, daje na sudu kao svjedok izjavu da su navodi opozicije lažni, na što su tužitelji osudjeni radi »lažnog svjedočanstva«. Franjo Josip I. odlikuje bana grofa Khuena redom željezne krune I. stepena a malo vremena zatim i najvišim redom carstva, redom »zlatnoga runa«. David Starčević s drugovima odlazi u tamnicu — stranka prava na slijedećim je izborima već desetkovana.

U PRITANEJU

Velikani nijesu, niti mogu biti neprestano veliki. Ljudi su veliki po svojemu djelu. Svejedno je, da li je to djelo jedna jedincata misao, rodjena u trenutku ili je ono tvorevina mukotrpnih napora dugih godina, svejedno je, da li su djelo spoznali oni za koje je stvoreno namah u času njegovoga nastanka ili će ga prihvatiti tek pozniji naraštaji. Djelo i njegov stvaralac uvijek se prije ili poslije dijele. Djelo ostaje, a čovjek-stvaralac, pa bio on i najveći, podvrgnut je prirodnima somatičkim i psihičkim procesima življenja i umiranja.

Ante Starčević dao je svoje veliko djelo u desetgodišnjem razdoblju od godine 1861. do 1871. Temelj mu udara svojim predstavkama riječke županije, završuje ga »Naputkom za pristaše stranke prava« uoči Rakovice. Filozof i povjestnik na raskršću dviju epoha svjetske kulture Ante Starčević nastoji utvrditi položaj hrvatskoga naroda, odgonetnu šanse staroga ali malog naroda u velikom hrvanju; iz baštine prošlosti on odabire žive vrednote njegovoga bivstva, obnavlja ih i kuša im dati nove pravce djelovanja. Medju svojim suvremenicima Ante Starčević najveći je tradicionalista, ali ne od onih površnih slavitelja starih vremena; kao jedan najčišćih izdanaka drevnoga narodnog koljena intenzivno ćuti narodne vrednote, njima se luži kao mjerilom za svo zbivanje i vlastita nastojanja; od svih svojih suvremenika Starčević je ponajmanje zatravljen stranim uticajima i zato jasnije od ostalih spoznaje glavnog protivnika hrvatskog života, smiono ukazuje prstom na nj i — puteve održanja. Poslije prolaznih, sigurno sasvim prirodnih lutanja i traženja izlaza, Starčević vraća hrvatski život na prirodne samosvojne utrenike, u viru uticaja tudjih sila nazire i intuicijom i zaključcima logike da je za hrvatski narodni život jedini spas u čuvanju sebebitnosti. Starčević je po tome obnovitelj hrvatskoga nacionalizma. Taj hrvatski na-

cionalizam, svijest narodne pripadnosti i spoznaja njezine obrane živa je realnost i u prošlim vijekovima, kad se još ne zna za njegovu modernu formulaciju. Tu formulaciju daje duh vremena XIX. stoljeća, no Starčević tu formulu hrvatskoga nacionalizma ispunja sadržajem: daje hrvatskom nacionalizmu etičku i socijalnu misao, borbenu dinamiku i gordost optimizma u krilatici »Bog i Hrvati«. S »Naputkom za pristaše stranke prava«, praktičnom uputom kako će se postići narodni ideal Ante Starčević završio je svoje životno djelo.

1871. Starčević se primakao pedesetoj godini svoga života, u naponu je svojih tjelesnih i duhovnih snaga. Sigurno je sam spoznao, da je već izvršio svoj životni poziv, svjestan da je dao sve što je imao dati. Na jednom mjestu svojih »Pisama Magjarolaca« odaje tu svoju intimnu spoznaju kako je vrlo problematično da li će sam doživjeti žetvu svoje sjetve: »Svagdje bore se stranke makar na stotine godina. Medju načeli bo neima nagodbe ni pomirenja, a stranke su zastupnici načelah. Ako stranka gubi boj za bojem, ona itako neodlazi s razboja, nego na njemu predaje zastavu svojim sinovom, unukom, budućim pokolenjem svojim«. Ima doduše trenutaka kad njegovi izričaji, njegovi postupci daju naslutiti da ni nije Starčević mogao u sebi zatomiti revoltu ljudske naravi nad ljudstvom koje ne će spoznati njegovu istinu, koje mu dobacuje: »Neka Starčević trubi, mi mučimo i kažemo da je sve to laž i ludorija«; ima časova kad se čini da je oćutio britku bol svoje tragedije superiornoga mozga, otkrića, da život nije apstraktna ideja, da je sam precijenio propovjedničku moć svojega stocizma, precijenio moć ljudske naravi, jer čovjek ne provodi svoje vrijeme kao političko biće, nego da jede, spava, ljubi, zabavlja se i radi, da mu je pogled s devedeset i devet posto upravljen na sitne svakidašnje zemaljske stvari. Ali poslije takvih eksplozija revolte Starčević se vraća opet u svoj filozofski mir, sve više ravnodušan prema sitnim trzajima svagdašnjice.

I zato mu dnevna politika postaje sve više tudja, upravo mrska, mrzak, nedostojan čovjeka-mislioca sam mu je stranački rad. Anti Starčeviću sasvim je strano ono svojstvo, koje Paul Valéry nazivlje »la volupté de commander«, ona naslada koju pruža vlast, i koja neodoljivo goni ljude u dnevne političke podhvate i borbe. Starčevića ne privlači ni vlast u samoj stranci prava. Obnova stranke prava poslije 1878. nije djelo Starčevića; pokrenuli su je riječki Hrvati, agitaciju i organizaciju provode David Starčević, Folnegović, Hinković. Dapače i prema skromnim pristašama stranke, tom narodu, na koji obnovljena stranka apelira, Ante Starčević zadržaje svoju ravnodušnost, koja malne graniči s prezirom; svejedno mu je da li će ga narod poslušati ili ne, svakako ne želi osvajati pristaše. Značajan je za to njegovo raspoloženje prvi njegov agitacioni govor, izrečen u novom vijeku stranke prava u Bakru u lipnju 1879., govor koji je po sebi agitacija protiv agitacije. Tu veli medju ostalim: »Kaže se, govornik mora svoje slušatelje podučiti i ganuti. Ja se nederžim toga načela, jer sam osvedočen, da čovek jedan drugoga ne može naučiti ni ganuti, nego da mu može dati priliku i povod, da se sam valjano nauči i gane. Štogod naglo plane, to brzo izgori; i tko berzo nauči, taj berzo i zaboravi, a vreme štuje samo ona dela i one sgrade, koje su vremenom i trudom sagradjene...« I u tom govoru stari jakobinac i skeptik pozivlje svoje slušatelje neka ni njemu slijepo ne vjeruju, neka dvoje, neka misle svojim glasom: »Tko može zabraniti čoveku da misli? Nitko nego — Bog... Niti pisati daklem nema nitko pravo čoveku zabraniti, a niti tiskati. Pitat ćete je li svašta? Ja velim sve što hoće na svetu...« A odmah zatim dodaje: »...dok ima ljudih i dok od naših ovdašnjih činih stoji naš budući život, mi se prije svega imamo brinuti za naše domaće stvari i odnošaje, a Bogu pustimo neka krivce svoje pedepsa kako zna, hoće i može; jer kad se bez potrebe i prava uplićemo u božje poslove, ponižujemo Boga i škodimo samim sebi. Vikati na praznoverje, vikati na predsude, to je ono što je dužan svaki čovek, jer je svaki dužan na dobro nagovarati, a od zla odvraćati. Oni, koji od Boga očekuju takove stvari, za koje Bog nemari, jer ih je prepustio slobodnoj volji ljudih, ubijaju poverenje, veru, poštenje i slogu naroda...«

Ravnodušan je Starčeviću nagli razvitak stranke, manje više ravnodušno prima i njezino slabljenje. Vjerojatno ga uspjesi nijesu previše radovali, jer je prozreo njihovu privremenost; pristaše se množe hvatajući za borbene retorske krilatice nacionalnoga radikalizma, naglo se širi plamen osjećaja,

a Starčević sam nikad nije gradio ništa na kvantiteti osjećaja; srž nauke Starčevićeve, stroga misaonost, vojsci sljedbenika je strana. Pristaše množi fascinantnost govorničkoga dara Folnegovićevog i Davidovog, ali moguće još više osjet sve jačega pritiska nagodbenoga sistema. Slovo nagodbe sve više se krši, njezina provedba zadire sve više u dnevne interese pojedinaca, ne samo uslijed strastvenoga i tvrdokornog primjenjivanja, nego i dotrajalosti njezinih ustanova u vremenu; izbijaju novi oblici života i nove potrebe uslijed društvenoga i ekonomskog razvitka, sve što stvaraoci nagodbenoga zakona nijesu predvidjeli, a praznine nagodbenih ustanova poglavito postaju uporišta za jačanje uticaja madžarske politike.

Od 1878. pa do svoje smrti Starčević je član hrvatskoga sabora. Šest stotina forinti godišnje, koliko iznose njegove zastupničke dnevnice, sav su njegov prihod. On je s time zadovoljan, dapače mu prihodi pretiču, jer lične potrebe mu nijesu ništa veće nego kad je bio lički dječačić; što ne potroši za najjednostavniju hranu i za knjige, razdaje; ni od koga ne traži ni najmanje usluge, ni od djeteta koje će mu donijeti kutiju žigica, svakomu naplaćuje, tu je besprikoran kavalir; dosljedan je u svojoj odluci da ni prema kome nije obvezatan. Jedina strast mu je duhan, to je i jedini dar, koji prima, pristaše to znaju, vječno ga darivaju cigarama.

Godine čine svoje; nestalo je kremenoga stasitog muža iz godine 1861.; vrativši se u Zagreb Starčević je starac, sijed kao ovca, suhonjav, tek malo mu se pognuo visok rast. Uvijek je, zimi i ljeti jednako odjeven u dostojanstvenu crninu, doduše malo zlo skrojenu, ali upravo to daje posebnu karakteristiku njegovom liku; tom nebrižnošću kroja razlikuje se od crnine redingota gospodskih. Izbjegava velike ljudske skupove, najradije je sam, ili u društvu svojih najbližih. Tu još uvijek zna fascinirati svojom duhovitom šalom, pripovijedanjima o prošlim vremenima, zavičaju. Mnogo čita. Biblioteka mu je pretežno franceska, od enciklopedista pa sve do modernih pisaca iz disciplina politike i povijesti. Dnevna mu je lektira »Independence Belge« krajnje liberalan list, što mu zgodimice zamjeraju svećenici pristaše Strossmayerovi; taj list njegova je isključiva veza sa stranim zbivanjem, koje zgodimice komentira u spisima, ali o pojedinim dogadjajima piše obično tek nakon dva do tri mjeseca.

Svoju dužnost narodnoga zastupnika vrši u saboru najzdušnije. No taj se njegov saborski rad više ne iživljuje u velikima političkim enuncijacijama; Starčević sam zna da je već sve rekao šta je imao reći, u adresnim debatama može još samo ponoviti svoja već iskazana načela. Starčevićev saborski rad od 1878. pa do smrti ispunjen je govorima uz interpelacije. Upravo ti njegovi interpelacioni govori otkrivaju koliko je Starčević dobro poznavao, stalno pratio narodni život u njegovoj svakidašnjosti, njegove potrebe i njegove težnje. Ti govori — a svoje govore većinom je čitao, tihim jednoličnim glasom, izbjegavajući govorničke efekte — krcati su i vidovitim zapažajima i materijalnim činjenicama iz svih područja narodnoga života. Nema gotovo predmeta debate o kojemu Starčević ne bi uzeo riječ, počamši od mjera za pobijanje širenja marvinske kuge do državopravnih rasprava o riječkom pitanju; u tim govorima uvijek istupa kao branitelj puka, iz tih govora izbija kako je zaista intimno osjećao njegove potrebe, uvijek govori iz njegove perspektive. Taj svoj rad smatra poslom za koji je plaćen — ni svoje zastupničke dnevnice ne želi primati kao počast. Plaćanje poreza za široke narodne slojeve područje je gdje ljudi prvenstveno ćute politički život; Starčević gotovo u svakoj saborskoj sjedidbi poteže porezno pitanje, zahtijevajući poglavito ublaživanje metoda ovrhe; interpelira dalje radi pojave izvanrednoga pomora radnica u tvornici papira na Sušaku, radi pomoći seljacima postradalima od tuče, zadire svojim interpelacijama u čisto vojnička pitanja, o podmorskim kabelima, o komasaciji, a kad je riječ o prosvjetnoj politici, školstvu, uporno stavlja franceske ustanove kao uzor potreban nasljedovanja.

Kao na istoku, tako i na zapadu svoga života Starčević bavi se u vrijeme slobodno od saborskoga rada svojom miljenicom, poviješću. Godine 1888./89. godine su jubileja: pedesetgodišnjice misničtva pape Leona XIII., pedesetgodišnjica misničtva biskupa Strossmayera, 900-godišnjica pokrštenja Rusa i — 100-godišnjica franceske revolucije. Osvrće se na te obljetnice u nizu članaka u »Hrvatskoj«, koja je zamijenila »Slobodu«, svoje rasprave veže u knjige »Jubileji« i »Ustavi Fran-

cezke«. Jedan i drugi spis izazvaše ogorčene prosvjede u redovima strossmayerovskoga svećenstva. Vlast i narod, problem njihovog odnosa, koji se začeo kao otkrivenje u potresnom doživljaju mladoga klerika Ante Starčevića na proštenju u Klancu pred dramom graničara Filipa Baričevića, kopka Starčevićevu dušu kroz vaskolik život; on traži riješenje za taj problem na razini vjerskoj, kulturno-historijskoj i političkoj. Načinje ga u svojoj drami o »Porinu«, raspreda u svojima filozofskim essayjima, njegovo rješavanje toga problema daje zamah cijelom njegovom političkom djelovanju. Govoreći o jubileju pape Lava III. i Strossmayera, opet iznova kao nekoć u mladosti raščinja problem odnosa crkvene i svjetovne vlasti, uvijek se u njemu buni hrvatski čovjek protiv »morati«, dolazilo ono ma s koje strane. Suvremenici su shvatili Starčevićeve »Jubileje« kao nov pamflet protiv Strossmayera; nesumnjivo Starčević ni u svojoj starosti nije poznavao kreposti praštanja protivnicima, u tom nije ni osamljen; ali »Jubileji« i pored ličnih navala na djakovačkoga biskupa nijesu pamflet nego zajedno s »Ustavima Francezke« posljednja Starčevićeva kulturno-politička konfesija. U toj ispovijesti, premda je slijed misli sporiji, izražaj teži, a gorljivost zagasla, Starčević je isti kao i u početku svog nastupa u javni život; isti je ostao lički buntovnik, koji je baštinjene sklonosti glagoljaške i bogumilske revolte roda očeličio i izoštrio na idejama franceskih revolucionaraca. U »Jubilejima« Starčević je za dosljednu diobu svjetovne i duhovne vlasti, a od crkve traži da bude aktivna pobornica narodnih težnja, oduševljeno u prilog svoje teze citira riječi Saint-Simona: »Sveti otče, vaši su predšastnici dosta usavršili teoriju kerstjanstva, i dovoljno ga razširili. Sada se vi imate baviti obćenitom uporabom toga nauka. Pravo kerstjanstvo ima ljude učiniti srećne ne samo u nebu nego i na zemlji. Ne treba ograničiti se na to da prodičete vernikom svih razredah da su siromasi ljubljena detca boga, nego imate iskreno i odlučno služiti se svom vlastju i svim sredstvi što ih vojujuća cerkva stekla, za popraviti čim prie, za poboljšati moralni i fizički obstanak razreda najmnogo brojnieg. Vi imate očitovati svim kraljem da jedino sredstvo za učiniti kraljevstvo zakonitim, stoji u tom da se kraljevstvo smatra uredbom kojoj je predmet nedati da bogati mogućni

tlače siromake. Do sad duhovništvo nije davalo vernikom na uporabu njihova života, van samo metafizičku sverhu: raj nebeski. Doista, svi kerstjani nadaju se večnjemu životu; ali za postignuti ga, jedino je sredstvo — da se u ovom životu radi o povećanju blagostanja ljudskoga pokolenja...« Za Starčevića vjera treba da ide s narodom i napredkom, to je za nju jedino utočište prije teške oluje, koju on nagovješćuje.

»Ustavi Francezke« po opsegu najveći je Starčevićev spis. Svojoj povijesti franceskih političkih ideja Starčević naravski daje aktuelnu tendenciju — spis je pisan u doba najteže depresije pod vladavinom grofa Khuena, uza svu treznoću Starčevićevoga načina pisanja, taj je spis himna ideji revolucije; pri tome valja napomenuti da se u habsburškoj monarhiji u srednjim školama kod obučavanja povijesti redovno prelazilo preko epohe revolucije, izbjegavalo se njezin spomen, u koliko je se nije žigosalo. Iveković u svojem pamfletu govoreći u Starčevićevim »Ustavima Francezke« naročito ističe da je ta knjiga pisana duhom, koji veli da je svaki prevrat protiv kralja veliko djelo. Starčević glorificira revoluciju: »Osim kerstjanstva koje biaše verstom veličanstvena prevrata u moralnom svetu, ni jedan prevrat nije uplivao na narode koliko onaj francezki. Njegova načela raznešena su u sve zemlje, ona su svoj Europi dala novo lice, njimi su nadahnuti svi narodi: ona uvek živu i razvijaju se. Izražena su u pervom francezkom ustavu, a usadjena su u svako ljudsko serdce, i večnja je šteta, i prokletstvo pada na one koji su krivi da su se ona morala i gde-što da se moraju kervju provadjati, učverstjivati, razvijati. Da toga nebude i nije, za premnoge nesreće nebi se bilo znalo, i nebi se znalo.« Analizirajući ustanove francezkih ustava Starčević uvijek naglasuje narod kao izvor i utok svake vlasti, gradi u svojim glosama svoj ideal slobodarske narodne države kao suprotnost hrvatske stvarnosti — poziva Hrvate da slave dan revolucije, jer »smatramo najsvetiim deržanstvom svetkovati 17. lipnja, dan kad-no se zastupnici naroda francezkoga proglasiše narodnim saborom, pa se dadoše na radnju kojoj sva kopnena Europa najviše ima zahvaliti svoj napredak, a sve nesreće i nazadovanja ona ima pripisati protivnikom one radnje...«

Dok je Starčević izricao svoju posljednju revolucionarnu ispovijed, stranka prava već je u teškoj krizi. Kad je grof Khuen Hedervary došao na bansku stolicu, hrvatski su politici, uključivo Strossmayera bili uvjereni da je njegovo banovanje kratkotrajna epizoda. Ali pritisak režima jača; 1888. novelizira se izborni zakon, primjenjuje izborna geometrija, smanjuje broj kotareva, sve teža je akcija opozicionalnih stranaka. Grupa primorskih pravaša s Barčićem na čelu zagovara politiku suradnje opozicije; nezavisna narodna stranka ima uporište u inteligenciji, ali narodne mase pretežno su nesumnjivo uz pravaše. No jaz izmedju nezavišnjaka-obzoraša i starčevićanaca je prevelik, teško ga je premostiti. Barčić i drugovi zamjeraju Starčeviću protusrpsko držanje, pisanje proti Strossmayeru i Rusiji — Starčevićev krug nepopustljiv je pogotovo u politici prema Srbima, koji u Hrvatskoj listom stoje uz Khuenovu vladavinu. Posljedica je prvi raskol u stranci. Time stvarno počinje borba za baštinu pozicija stranke prava. 1890. ulazi u stranku prava dr. Josip Frank — njegovim dolaskom u stranku, gdje odmah stiče vodstveni položaj uslijed neosporne intelektualne superiornosti prema ostalim članovima vodstva, počinje i borba u samoj stranci za vodstvom. Te akcije za vodstvo i baštinu stranke prava postaju sve intenzivnije, jer se ćuti da su Starčevićevi dani odbrojeni. Stoga se nastoji steći na bilo koji način njegov blagoslov za novu politiku.

Čim jači pritisak režima, tim jači glasovi za »slogu opozicije«. U stranci za tu je politiku Fran Folnegović; mnogi ga do jučer smatrali jednim od vjerojatnih nasljednika Starčevićevih. Folnegović podržaje veze s »obzorašima«; ovi žele suradnju, čak i fuziju sa strankom prava, u tom slučaju prilivom njezinih izbornika ubrizgali bi svježu krv u svoj politički organizam, koji protivnici na vladinim klupama nazivlju generalštabom bez vojske; »obzoraši« hoće pravaše, ali ne će Starčevića. Ipak dolazi do prividnog izmirenja izmedju Strossmayera i Starčevića u Krapinskim Toplicama u domu mjestnoga župnika Rukavine. Susret izmedju starih protivnika bio je hladan, formalan, u duši neiskren, kako se vidi iz Strossmayerovoga pisma Račkome, kojemu piše: »Ovd je — ko što znate — Ante. Nije istina, da sam ja njega najprvo pohodio. Pohodio sam ja župnika Rukavinu, a taj me uvede u sobu staroga Ante. Što sam dakle drugo činiti imao, nego ga lijepim licem pozdraviti. On mi je odvratio vizitu, pa tim mirna Bosna. To Vam je i vanjštinom svojom i nutraštinom svojom monstrum. Što ćemo, kad nam je narod tako nezreo i nedorastao, da se moramo i golom imenu bez svakoga smisla pokloniti!« Starčeviću je te godine sedamdeseta, a Strossmayer se približuje osamdesetoj, obojica su starci duhom i tijelom, ali stare kavge još ih napunjaju mržnjom. No za široku javnost »pomirenje« staraca ima biti polazna točka nove politike, do koje ne dolazi, stare strasti prevladjuju. A dr. Frank već je najmjerodavniji čovjek za stranku, čuvajući za mase njezine revolucionarne i protuhabsburške lozinke postepeno je vodi na staze oportunističke, čak austrofilske politike...

Starčević još je samo veliko ime. Stranka mu je uvijek bila ravnodušna, pogotovo su mu mrski dnevni stranački poslovi gdje sve češće mora nastupati kao sudac. Priželjkivao si je miran krug učenika, vaskolik život hleptio je za malom svojom »atenskom školom«; ta želja mu nikad nije do kraja ispunjena. Ćuti jamačno te zakulisne borbe u vodstvu, najradije bi htio arhimedski kliknuti »nolli turbare circulos meos«, neka ga puste s mirom u krugu njegovih meditacija. Nemir oko njega i bolest uz godine čine Starčevića sve više razdražljivim i — slabim prema lijepim riječima.

Kao vodja pravaške omladine iz Dubrovnika dolazi tih godina češće u Zagreb Fran Supilo. U opisu jednoga svog posjeta kod Starčevića Supilo je ocrtao njegov tadašnji lik i krug u kojem je živio: »Dr. Ante Starčević, premda već u postelji, znao je i najmanju sitnariju što je ovaj ili onaj rekao, a osobito ako se ticalo njega. To je njega srdilo i uzrujavalo. Ne znam, — radi se Supilo nevježom, ciljajući na dr. Franka — tko mu je sve to donosio i dražio ga, ali nije bilo lijepo. Kada iza svega toga posjetih Staroga nadjoh ga veoma slaba. Primio me kao uvijek veoma ljubazno i tužio se na svoje stanje. Bio je već sasvim iznemogao i mršavio, da me stiskalo gledati ga onako jadna. Okrene razgovor na stvari u stranci i počne hvaliti dr. Franka, a na gg. Davida, Folnegovića i Tuškana napadati tako da sam morao svrnuti razgovor. Činilo

mi se da u tome nema drugo nego pitanje neke osobne simpatije i antipatije. Tužio mi se na njih i na druge da su ga izdali, da su postali takovi i onakovi, premda ne mogoh razumjeti u čemu. Uopće opazih da se naš stari bio nekako promijenio. Sitnice, govorkanja, preko kojih je nekada prezirno s visoka gledao ko da ga stadoše zanimati... Iz svega razumih ovo: za vodstvo stranke natječu se Frank i Folnegović. Folnegović je za se imao u stranci većinu, ali se stari s njim zavadio; a Frank većini stranke nije bio nimalo simpatičan, ali je uživao neograničeno prijateljstvo vodje...« Postepeno se razilazi Starčević sa svojim starim suboriocima i drugovima; ni rodbinske veze ga ne priječe da se raskrsti s Davidom Starčevićem. Nakon afere sa spaljenjem madžarske zastave 1895. prigodom posjeta Franje Josipa u Zagrebu, kad Folnegović narozumno osudjuje protestni čin omladine, stranka prava konačno se raspada; par mjeseci pred smrt Ante Starčević s grupom pristaša na čelu s dr. Josipom Frankom osniva novu »čistu stranku prava«. U stranci ostaje vodja dr. Josip Frank, u Starčevićevoj blizini Eugen Kumičić sa svojom obitelji; ta mu olakšava posljednje časove.

Na predlog dr. Josipa Franka pokrenuta je akcija za sabiranje priloga za gradnju Starčevićevoga Doma, kao narodnog dara Anti Starčeviću. Taj pothvat sa svojom poslovnom stranom nesumnjivo pospješio je proces raspadanja u stranci prava, ubrzao borbu za Starčevićevu baštinu. 26. lipnja 1895. obavlja se posveta temelj-kamena doma. Toga dana proglašen je i na novo formulirani program stranke prava, u koji ulazi fraza »u okviru habsburške monarhije«. Ta nova formula programa djelo je dr. Franka, koji već snuje kako će stranku staviti u službu politike bečkih dvorskih krugova. Sve je zaboravilo, moguće i sam starac onu njegovu riječ, koja bješe temelj njegove politike: »Tužan ko se nada pomoći od vladara«. Kod proslave Starčevića vode ispod ruke na svečanost sinovac dr. Mile Starčević i dr. Eugen Kumičić. Narodu pristaša nepoznata su gloženja u vodstvu stranke, a sam Starčević za nj nije čovjek nego pojam. Ostala je od te zgode za spomen karakteristična anekdota. Priprosta Primorka, došavši u Zagreb na slavlje da vidi legendarnoga junaka borca, ugleda lomnoga starca iz obličja kojega je nestalo i posljednjega traga

nekadašnje muškaračke ljepote, pa upita: »A tko je ona stara rugoba?« a kad joj rekoše da je to Ante Starčević, uskliknc sva preobražena: »Aoh, Bože moj, kako je lip!« Godinu dana kasnije Starčević iz svoga skromnog stana seli u palaču svojega doma.

Nevoljko se starac morao osjećati u prostranim gospodskim odajama palače svoga imena. Otkako se vratio u Zagreb, grad i ljudi postaju mu sve više tudji i nerazumljiviji. Starčević, koji nikad, izim za vrijeme svojega školovanja u budimpeštanskom sjemeništu, nije bio izvan Hrvatske, koji nije živio u velikom modernom gradu, kao svi stari ljudi povučen u predodžbe i navike starih vremena svoje mladosti, ne podnosi novi Zagreb. Pod prozorima njegovoga doma dan i noć fićukajući grohoće željeznica, nemiran tu je ljudski mravinjak; tudje su mu težnje novoga naraštaja, koji postaje sve glasniji. Čim je čovjek stariji, sve uži postaje njegov vidokrug, ograničujući se na tjelesne potrebe, svijet se suzuje na četiri zida njegove sobe, na poznata lica svakidašnje okoline, sve ostalo mu je tudje, a sve tudje smeta. Od devedesetih godina dalje Starčevićevo zdravlje uz to naglo popušta, sve teži mu je dah, brazgotine nekadašnje plućne bolesti bole novom boli. Starac jedino još želi mir.

Nov naraštaj, bez obzira na to da li je u pravaškim redovima, po svom odgoju poštuje velika imena. Novi ljudi, koji se spremaju u javni život, koji po imperativu mladosti nestrpljivo žude sve izmijeniti, traže za svoje akcije autoritet Starčevićev. Poznati su mu njegovi spisi, zanosi ih borbenost u njima. I ti najmladji potsvjestno hlepte za baštinom pravaških političkih kapitala.

Susret najmarkantnijega predstavnika novog naraštaja sa Starčevićem pun je tihe duboke ljudske tragike. Izvršuje se tragika starosti, kako ju je gotovo pred pola vijeka opisao sam Starčević: »Starac za sobom ima protekše dugo bitje a pred sobom izgled na smart. Od ovoga se neprijaznoga izgleda, odvraća. Odtud naravno u njem nastaje marznost budućnosti... U mesto nade u njegovoj duši gospoduje pamtenje i uspomena... Sadašnjost ti je najmanja njegova briga. Nesposoban, za kretanje i napredovanje, neima s hitećom ovom promenom nikakva obćenja, i sasvim izumire za nju. Raztavši se

tako s budućnostju i sadašnjostju, neostaje mu ino, nego ili se zatvoriti granicama prošavšega života, skučiti se u sebe samoga i kao pokojnik, živeti samo u onom svetu; ili pako kad ga sadašnji svet razgnjevljuje, ustati na njeg, kao vukodlak izaći iz groba, i bacati na mirne neprijatelje mrtvačkom lubanjom... Starac ima i puncat čemer izkustvah. Ova su mu najveća sila; osvedočenje, resultat njegovog dugog života, ukočilo se je u njem, isto tako, kao što i mišice mu i živci... Ne poznaje on odnosnih istinah. Svaka njegova reč istina mu je neodnosna, sva mudrost, obsolutum. U zalud upreči mu se mladić, i posmešuje muž. Oni nemaju glasa! Živio je dužje nego oni, i više je iskusio; valja da i bolje razumije sve stvari. Mladenca nazivlje golobradicom, a predbacivši mužu plitkost, kaže mu: zadarži za se svoja menja, dok ti glava osedi!... Starac jednako viče na svet novi, ljuti se nanj, kao Saturn na Jupitra, koji ga je s prestolja sterao; nu svet medjutim korača napred ostavlja otraga starčića, svaki čas dalje za tragom pozorišta novoga života... Starcu sve je sumnjivo, on se služi podlim orudjem i uhodama; on miluje laskanje i zato rada vidja oko sebe svitu bezposlicah i favoritah. I vlastita ga deca nemogu ljubiti, zaboravivši da su ova za novi svet ili nedostatna ili baš i sasvim bezkoristna. Tko s drugimi hoće da upravlja, nisu mu dovoljna stara izkustva, svaki dan valja da skuplja nova... Sva njegova ćud odiše netoleranciom samo lako posumnjanje temeljitosti njegovih rečih, u nebo je vapijući greh, protivstvo proti njegovoj volji najvećje je zločinstvo, za koje je mala nakaza cio pakao. Ono što je celi narod na skupštini odobrio, ako se samo neslaže sa samovoljom njegovom, nazivlje nezrelim mnenjem i zabacuje... Mozag mu na posledak otvardne, i ostane nepokretan i studen kao kamen. Zaboravio je puteve i sredstva, kojimi se je mudrosti dokopao, i samo pamti posledne resultate koje darži kao neoprovarzive istine. Sama su to zastarela pravila, na koja se sili nov život da nategne, zato je mudrost njegova puki formalizam...«

1892. Stjepan Radić odlazi k Starčeviću da ga zagrije za nove ideje, nove metode borbe. Radić ne sluti dramu starosti, koju je Starčević proživio. Starčević, u susretu s novim naraštajem, zaboravio je jamačno svoju mladenačku osudu starosti. Radić sam je opisao taj svoj susret sa Starčevićem:

»Bijaše to u jesen g. 1892. kad je izašao prvi broj »Hrvatskoga naroda« (pravaškog tjednika namijenjenog puku). Mislim da mu se nitko nije tako poradovao, kao ja. Željno uhvatim te »novine stranke prava« i počnem još željnije čitati. Ali brzo se moja radost raspline u ništa. U uvodnom članku govorilo se o Evropi i o barunu Rauchu, u drugom ili trećem članku o obzoraškim generalima, a zatim o drugim stranačkim zadjevicama i prepirkama, i to sve onim istim izrazima i onakvim slogom, kako žiše i »Hrvatska«.

Videći koliko je tudjih nehrvatskih riječi, počnem ih bilježiti crvenom olovkom i za čas izšaram sav list. Htio sam da očajam. Ali moje očajanje trajaše kratak čas. Pograbim onako išaran broj i odem ravno u Kukovićevu kuću pokojnom Anti Starčeviću. Pokucam na vrata i udjem s velikim poštovanjem.

/ Clarissime, možda ćete me se sjećati, razgovarali smo jedamput preko dva sata kod župnika Rukavine u Krapinskim Toplicama, a bio sam kod vas i u Sisku i jedamput ovdje. Ja sam taj i taj.

— Dobro, dragane, pa što želite.

— Došao sam evo s prvim brojem »Hrvatskoga naroda«, koji jedva dočekah, da vas upozorim...

— Idite, dragane, Folnegoviću ili Franku, ja se tom stvarju ne bavim, nisam toga lista još ni vidio.

— Molim, clarissime, znam, da ste zabavljeni i da ga niste dospjeli pročitati.

— Ne, ja se tim nebavim, to su oni počeli nešto izdavati.

— Ali za Boga, clarissime, ta pučki je list najvažnija stranačka stvar, i već je neoprostiva pogreška, da ga stranka počinje izdavati istom poslije 30 godina svoga opstanka. Pa i sad je tako nerazumljivo a i nerazumno pisan, da bi čovjek nad tim zaplakao.

— Već vam rekoh, nemojte meni o tom govoriti — otrese se »stari« ljutito.

— A komu ću, ako ne vama, koji ste prvak i vodja stranke, a k tomu još, koliko znam, i seljačko dijete. Ako vi o tom ne ćete ništa čuti, onda dobro, ali onda recite javno, da svatko zna, da vam nije ni malo stalo do hrvatskoga seljačkog svijeta.

— No sjednite dakle i recite, zašto taj novi naš list ne valja.

— Ne valja najprije zato, jer je nerazumljivo pisan, a drugo, jer je čitavim sadržajem tudj narodnim potrebama i narodnom životu. U njem se najviše piše proti »obzoraškim generalom« bez vojske, a da se nije ni protumačilo što se pod tim misli. Mnogi će se seljak u čudu zapitati: A kakvi su to generali bez vojske i šta su krivi, da toliko na njih viču. Mnogi će misliti, da su to penzionirani generali.

— Tko god čita »Hrvatsku«, taj će već sve to dobro razumjeti.

— Ali »Hrvatska« nema, kako čujem, ni hiljadu pretplatnika, a ovaj bi pučki list morao što prije imati i 50.000, ako držimo što do svoga naroda, i ako ozbiljno kanimo narodnom sviješću postići slobodu i jedinstvo Hrvatske.

— Ah, dragane moj, ne žurite se tako, ne ćemo mi toga dočekati.

— Onda i to recimo narodu.

— Da ja sam to kazao i napisao.

— Jeste gospodi, ali ni za to ne znaju. Ali recite to narodu, a prije svega onima, koji misle, da na sam glas vašega imena dršću Madžari i Austrija.

— A što ste vi mene došli napastovati, što sam va ja kriv?

— Oprostite, da ste vi privatan čovjek, ja vas ne bih napastovao. Ali vi ste danas priznati vodja stranke, kojoj sa svom mladeži spadam i ja, pak mi je zato čudno, kad vidim i čujem, da vi na narod gledate poput kakvoga Napoleona, komu su milijuni ljudi bili samo potrebni »kanonenfutter«.

— Ta ja sam vam već kazao, da radim i pišem, koliko mogu.

— Ali ne radite i ne pišete ništa za seljaka, koji je još jedina naša nada. Dapače vam je, kako vidim svejedno, da li će narod ovaj list razumjeti ili ne će. A kamo li biste živom i pisanom riječju naučili barem onoga svoga Ličanina, kako će obraniti svoje narodno pravo. A ja sam upravo nedavno bio u Lici i našao sam takvog neukog svijeta, koji zna samo za Boga na nebu, za popa u crkvi, za svoju kozu u štali, ako ju ima. Tko će taj narod učiti, ako ne ćete vi, ja i svi mi drugi, koji smo seljačka djeca?

— Neka ga uči vrag ili Bog, ja ga učiti ne ću. Tko hoće, eno mu »Hrvatske«, iz nje će upoznati sve naše neprijatelje . . . «

Na to je Stjepan Radić zatvorio vrata i pošao svojim putem. Ni Starčević ni svi oni koji su se otimali za nasljedstvo Starčevićevo, sigurno nijesu ni slutili, da će taj bujni rječiti mladić preuzeti baštinu Starčevića u narodu i politici.

Staračko propadanje dolazi često preko noći. Dok nije to nastupilo Starčević je volio kao u djačkim danima šetati po zagrebačkoj okolici, šumama; življa su mu u toj samoći bila sjećanja na djetinjstvo, na rodni zavičaj. Tu nalazi onu grobnu tišinu, koja svojom nenadanošću pruža katkad žitelju grada osjet kao da je oglušio. Starcu to jamačno prija, ne čuje pusta čavrljanja, zaboravlja sve petljanije onoga drugog svijeta — tu nalazi mir, koji mu uskraćuje mrski grad. I taj grad mu je tako mrzak da ne želi ni mrtav u njemu počivati.

1895. Starčević je sve više prikovan uz postelju. U postelji stvara odluku o osnutku »čiste stranke prava«. Dani su mu izbrojeni. Čuti to sam i par tjedana nakon raskola stranke piše oporuku, u kojoj želi . . .

. . . da moje mrtvo tijelo bude pokopano u kostajničkom ili sisačkom groblju, nu doznav, da bi to bilo skopčano sa prevelikim troškom, ja želim mrtav sahranjen biti u kojem groblju oko Zagreba, samo ne u zagrebačkom . . .

. . . kod sprovodjaja zabranjujem svaki sjaj, kao: glazbu, pjevanje, zvonjenje, vijence itd. ter se moje tijelo imade opraviti u prostu, nepomazanu drvenu škrinju, pa po jednom vrijednom duhovniku rimske crkve i po njezinom obredu zemlji predati . . .

. . . zabranjujem svaki spomenik i svaku javnu počast. Jer ako sam zaslužio živjeti u slatkoj uspomeni naroda hrvatskoga, ja sam si spomenik ostavio u mojemu životu i u djelih, a narod ima za koristnije stvari tražiti . . .

Odredivši dalje da njegova pokretna i nepokretna imovina i književna djela pripadaju sinovcu dr. Mili Starčeviću, starac još odredjuje, u posljednjoj misli zaokupivši cjelinu hrvatske zemlje i njezinu povijest:

. . . kada isplati dug, što je na mojemu domu, ili ako bude moguće uz otplaćivanje duga toga, moj će rečeni baštinik imat

isplatiti: društvu Ćirila i Metoda u Istri jednu tisuću forinti i društvu za iskapanje davnina u Kninu četiristo forinti, društvu za hrvatsku povijest u Splitu dvije stotine forinta. Ja ne poznam hrvatsko društvo, koje bi zasluživalo i trebalo pripomoći kao ona tri...

Oko tri sata u jutro dana 28. veljače 1896. okružen sinovcem Milom i obitelju dr. Kumičića, izdahnuo je Ante Starčević.

Priredjen mu je sjajan sprovod do groblja u Šestinama. Na grob mu je postavljen gord spomenik, djelo Ivana Rendića.

Dragocjene podatke o ličnosti dr. Ante Starčevića i njegovom vremenu pružili su ustmeno piscu gdja Marija Kumičić, gg. dr. Vinko Krišković i Ivan Peršić. Kod sabiranja materijala pomogli su piscu gg. dr. Josip Badalić, dr. Ivan Bach, direktor Ivan Rengjeo, Žarko Harambašić, dr. Stjepan Mlinarić, ing. Antun Potočnjak, prof. Šimonić i prof. Gjuro Szabo. Dokumenti za razdoblje vladavine Antuna Vakanovića (zapisnik konferencije pod predsjedanjem Franje Josipa u god. 1872.) nalaze se u posjedu prof. Gjure Szabo. Pisac osjeća dužnost svima koji su mu pomogli izreći istinsku zahvalnost.

L I T E R A T U R A

Časopisi:

»Danica«, tjednik, Zagreb, 1845.—1848.

»Narodne Novine«, dnevnik, Zagreb, 1851.—1852.

»Neven« tjednik, Zagreb, 1852.—1854.

»Naše gore list«, polumjesečnik, Zagreb, 1862.—1866.

»Zvekan«, humorističko-satirički list, Zagreb 1867.

Pravaški dnevnici: »Sloboda«, »Hrvatska«, »Hrvatsko pravo«, te »Pozor«, »Zatočnik«, »Obzor«.

Djela:

Barčić Erazmo: Bistrimo. — Trst 1895. Tiskara Pastori.

Bičanić Rudolf: Agrarna kriza u Hrvatskoj 1873.—1895. . Zagreb, 1937. Vlastita naklada.

Boppe P.: La Croatie militaire 1809 a 1813. — Paris, 1900. Berger Levrault & Cie.

Drechsler Branko dr.: Dr. Ante Starčević. Književna studija iz doba apsolutizma Bachova. — Zagreb, 1912. »Hrvatsko Kolo«, naučno-književni zbornik, knj. VII. Izdala »Matica Hrvatska«.

Drechsler Branko dr.: Pop Šime Starčević. — Gorica 1912. Veda, dvomesečnik za znanost in kulturo.

Iveković Franjo dr.: Dr. Ante Starčević ,značajne crte o njemu. — Zagreb, 1905. — Tiskara C. Albrechta.

Ivić Aleksa dr.: Arhivska gradja o srpskim i hrvatskim književnim i kulturnim radnicima II./III. — Beograd 1931./1932. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskoga naroda. Izdanje Srpske Kraljevske Akademije.

Ivšić Milan dr.: Razvitak hrvatskog društva u drugoj polovici XIX. stoljeća. — Zagreb, 1936. Tisak »Tipografije d. d.«.

Krešić Mijo: Autobiografija. — Zagreb, 1898. Tisak Dioničke Tiskare.

Krnic Ivan: Danilo Medić, prvi pravaški pjesnik. — Zagreb, 1907. Hrvatska smotra za politiku, književnost, znanost, umjetnost i kritiku. Urednik i izdavatelj Zvonimir pl. Vukelić.

Kvaternik Eugen: Das historisch-diplomatische Verhältniss des Königreichs Kroatien zu der Ungarischen St. Stephans-Krone. — Agram, 1861. Schnellpressendruck von Karl Albrecht.

Kvaternik Evgenij: Hrvatski glavničar. — Zagreb 1863. — Tiskom i troškom Dragutina Albrechta.

Kvaternik Evgenij: Iztočno pitanje i Hrvati. — Zagreb, 1868.

Kvaternik Evgenij: Rieč u sgodno vrieme. — Zagreb, 1870. — Slovi Karla Albrechta.

Mlinarić Štef: Danica za leto 1835/6. u Peštanskom Seminariumu. — Rukopis, u posjedu dr. Stjepana Mlinarića, Zagreb.

Nehajev Milutin: Rakovica. O 60. godišnjici smrti Eugena Kvaternika. — Zagreb, 1932. Redovno izdanje »Matice Hrvatske«.

Neustaedter baron Joseph: Le Ban Jellačić et les evenements en Croatie depuis l'an 1848. — Zagreb, 1839./40. Bibliothèque de l'Institut Français de Zagreb.

Pisani P.: La Dalmatie de 1797 à 1815. — Paris, 1890.

Polić Martin: Parlamentarna povijest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije I./II. — Zagreb, 1899./1900. Komisiona naklada kr. sveučilišne knjižare Franje Suppana (Rob. Ferd. Auer).

Redlich Joseph: Kaiser Franz Joseph von Oesterreich. — Berlin, 1929. Verlag für Kultur politik.

Starčević Ante dr.: Djela I.—III. — Zagreb, 1893. Izdaje Odbor kluba stranke prava. Tiskara Antuna Scholza.

Starčević Ante dr.: Nekolike uspomene. — Zagreb, 1870. Tisak Narodne Tiskarne.

Starčević Ante dr.: Pisma Magjarolacah. — Sušak, 1879. — Tiskom i nakladom Primorske Tiskare.

Starčević Ante dr.: Selski prorok. Predstava u tri čina iz hervatskog života. — Priopćio i uvodom popratio prof. Ljubomir Maštrović. — Zagreb, 1923. — Vlastita naklada. Tisak »Tipografije d. d.«.

Starčević Ante dr.: Hrvatski kalendar za prostu godinu 1858. — Zagreb, 1857. Izdatelj Karlo Albrecht. Berzotiskom Karla Albrechta.

Starčević Mile dr.: Dr. Ante Starčević i Srbi. — Zagreb, 1936. Mala knjižnica »Matice Hrvatske«. Nova serija, Kolo II., svezak 3.

Subotić Jovan dr.: Avtobiografija. Drugi deo: Proljeće. — Novi Sad, 1902. Izdanje »Matice Srpske«.

Skerlić Jovan dr.: Eseji o srpsko-hrvatskom pitanju. — Zagreb, 1918. Jugoslavensko nakladno dioničarsko društvo u Zagrebu.

Szabo Gjuro: Knjiga o starom Zagrebu. — Zagreb, 1931./32. Preštampano iz »Narodne Starine«.

Šarić Milan: Mladost dr. Ante Starčevića. Politička študija. — Osijek, 1903. Naklada piščeva. Tisak Prve Hrvatske Dioničke Tiskare.

Šegvić Kerubin: Dr. Ante Starčević, njegov život i njegova djela. — Zagreb, 1911. Tiskara Hrvatske Stranke prava d. d.

Šegvić Kerubin: Prvo progonstvo Eugena Kvaternika. — Zagreb, 1907. Hrvatska poučna knjižnica »Ćiril-Metodskih Zidara« u Zagrebu.

Šegvić Kerubin: Drugo progonstvo Eugena Kvaternika. — Zagreb, 1907. Hrvatska poučna knjižnica »Ćiril-Metodskih Zidara« u Zagrebu.

Šegvić Kerubin: O životu i radu hrvatskog politika i revolucionarca Eugena Kvaternika. Prigodom 50-godišnjice njegove junačke smrti. — Zagreb, 1921. Tiskara Kuzma Rožmanića.

Šegvić Kerubin: Luka Botić, njegov život i njegova djela. — Zagreb, 1930. Izvanredno izdanje »Matice Hrvatske«.

Turković Milan: Antemurale Christianitatis. Die ehemalige Kroatisch-slavonische Militärgrenze. — Sušak, 1937. — Selbsverlag des Verfassers. Zweite Auflage.

Turković Milan: Krajiška investiciona zaklada. — Sušak, 1937. Vlastita naklada.

Utješinović-Ostrožinski O.: Die Militärgrenze. — Wien 1861.

Vežić Vladislav: Obći zagrebački koledar za godinu 1850. — Zagreb, 1849. Izdatelj Lavoslav Župan, tiskom Bratje Županah, knjigotiskarah i knjigotaržacah.

V. S.: Croquis aus der kroatischen Landtagsstube. — Essek, 1877. Druck und Verlag von Julius Pfeiffer.

*** : Hervat. — Zagreb, 1868./1869. Štamparna Drag. Albrechta.

*** : Hervatska. — Zagreb, 1869./71. Štamparna Drag. Albrechta.

*** : Dr. Ante Starčević. O 40-godišnjici smrti. — Zagreb, 1936. — Naklada »Pramatica K. D.« Tisak Zaklade tiskare »Nar. Novina«.

*** : Slava Anti Starčeviću. — Spomen-listak povodom odkrića njegovog nadgrobnog spomenika u Šestinah 11. X. 1903. — Zagreb, 1903. Tisak I. hrvatske radničke tiskare.

*** : »Obzor«, spomen-knjiga 1860.—1935. — Zagreb, 1936. Tisak i naklada »Tipografije d. d.«.

S L I K E

Izvan teksta:

1. *Brdo Oteš.*

2. *Pogled na Pazarište Donje i Velebit.* Dva karakteristička krajobraza sa Starčevićevoga zavičaja. Foto F. Starčević.

3. *Dr. Ante Starčević.* Snimak izmedju 1861.—1867. Foto zbirka prof. Gjuro Szabo.

4. *Vjekoslav Bach.* Snimak iz razdoblja 70-tih godina XIX. stoljeća. U posjedu dr. Ivana Bacha.

5. *Eugen Kvaternik.* Fotografija snimljena vjerojatno u Torinu 1864. Fotozbirka prof. Gjuro Szabo.

6. *Zagreb, pogled na Grič oko 1860.* Na uglu Streljačke i Mesničke ulice kuća dr. Šrama, u kojoj je dugo godina stanovao dr. Ante Starčević. Jedna od prvih fotografija Zagreba snimljena na uljanom papiru. Foto zbirka prof. Gjuro Szabo.

7. *Zagrebački donji grad prije 1870.* Foto Standl. Foto zbirka prof. Gjuro Szabo.

8. *Zagrebački donji grad poslije 1871.* Foto Standl. U poredbi sa slikom br. 7. vidi se tada rapidni razvitak Zagreba. U pozadini velika Kukovićeva kuća sagradjena radi nagle stanarinske krize. U toj kući poslije 1879. stanuje dr. Ante Starčević, sve dok nije sagradjen Starčevićev dom. Foto-zbirka prof. Gjuro Szabo.

9. *Ante Starčević na polaganju temelj-kamena Starčevićevoga doma.* S desne strane ga podržaje dr. Eugen Kumičić, a s lijeve dr. Mile Starčević. Foto-zbirka prof. Gjuro Szabo.

U tekstu:

1. *Faksimile rukopisa dr. Ante Starčevića.*

2. *Naslovni list prvoga broja »Zvekana«, izašloga 17. I. 1867.*

3. *Primjerak karikature iz »Zvekana« u br. 14. od 1. VII. 1867.* Oko stola sjede dr. Rački, Strossmayer i Bogoslav Šulek; kraj njih stojeći vjerojatno Josip Miškatović.

S A D R Ž A J

Zavičaj 7
Rod 20
Mladost 41
Školovanje 53
Pjesnikovanje 66
Godine Revolucije 80
U viru potopa 100
Na raskršću 117
Učitelj kreposti 135
U potrazi za novom Hrvatskom 157
Ustanak narodnosti 173
Starčević udara na uzbuku 199
Divlji parlamenat Zvonimirove krune 217
Hrvatski Glavničar 245
Prelom 276
Diogen pod krinkom Zvekanovom 293
Hrvatski pioni na Austro-Ugarskoj šahovskoj ploči 329
Kako se u zbilji odlučivalo sudbinom Hrvatske 351
Prva žetva 361
U Pritaneju 373
Literatura 391
Slike 395

OD ISTOGA PISCA

»Lijepa naša...« — Zbirka putopisa. Naklada »Zabavne Biblioteke«, Zagreb, 1931.

»1848.« — Historijska reportaža. Izvanredno izdanje »Matice Hrvatske«. Dva sveska. Zagreb 1934./35.

»Politička povijest Hrvatske«. — S uvodom dr. Ferde Šišića. — Naklada »Binoza-Svjetski pisci«, Zagreb 1936.

»Politička povijest Hrvatske (1918.—1929.)«. — Naklada »Politička biblioteka«, urednik Ante Velzek, Zagreb, 1938.

»Supilo«. — Život jednoga hrvatskog političara. — Naklada »Politička biblioteka«, urednik Ante Velzek, Zagreb, 1938.

»Stranke kod Hrvata i njihove ideologije«. — Biblioteka »Politike«, Beograd, 1939.

»Kultura Hrvata kroz 1000 godina«. — Naklada A. Velzek, Zagreb 1939.

»Gjuro Szabo, njegova ličnost i njegov rad«. — Posebni otisak iz knjige Gjuro Szabo: Kroz Hrvatsko Zagorje. Izdanje knjižare Vasić, 1939.

